

Farkas Gyöngyi

LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések
a vidéki Magyarországon, 1951–1961

KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁK

6

A sorozatot szerkeszti:
Sasfi Csaba
és a

KORALL Társadalomtörténeti Folyóirat szerkesztősége

X 284544
Farkas Gyöngyi

LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon,

1951–1961

KORALL
Budapest, 2016

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001297024

A kötetet szerkesztette:
Koltai Gábor

A kötetet nyelvileg gondozta:
Szász Anna Tünde

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

és
az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

támogatása tette lehetővé

A képek
az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára,
a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára és
a Jósza András Múzeum anyagából származnak

A borítóképen: Tüntető nyírcsaholyi asszonyok
(MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára XXV.21.b. 53.d. 307/1960.)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Flagrans
Nyomta és kötötte: OOK-Press Kft.

© Farkas Gyöngyi, 2016
© KORALL Társadalomtörténeti Egyesület, 2016

ISSN 2062-4522
ISBN 978-963-89221-6-8

X 284544

„Nem adjuk a földet a csavargóknak!”
(Ismeretlen bökönyi tüntető)

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	11
----------------	----

I. A KOLLEKTIVIZÁLÁS ELLENI VÉDEKEZÉS FORMÁI 21

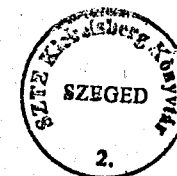
1. Védekezés a növekvő állami terhek ellen	24
2. Agitációs kampányok, ellenállási stratégiák	30
Elrejtőzés	34
Időhúzás	36
Elrejtés, kármentés	37
A belépési nyilatkozat visszakövetelése.....	39
3. Két közelkép.....	42
Balassa Árpád – a téesszervezőket vasvillával fogadó gazda esete.....	42
Oláh János – a csoportgyűlést megzavaró gazda esete.....	46
4. Rémhírek.....	50
5. Röplapok és falfirkák	56
„Ellenséges írásos anyagok”	56
Fogadtatás: a hatóság és a címzettek reakciói.....	59
Üzenetek a gazdákhöz	62
Üzenetek az agitátorokhoz	69
Kriminalizálás – az ellenség neve.....	79
6. Névtelen levelek.....	83
7. Szimbolikus akciók	103

II. TYUKOD ÉS PORCSALMA, 1951 109

8. Behódolás vagy alkukötés	112
9. A tanyai csoportok szervezkedése.....	115
10. Az ellenállás fóruma: a csoportgyűlés	120
11. A tüntető falu.....	131
Porcsalmi tüntetések.....	131
Tyukodi tüntetések.....	143
12. A hatalomról alkotott kép	149
13. A hatalom reakciói.....	153
14. Kriminalizálás.....	157
15. A legyőzött falu.....	166
16. A bűnbakképzés mechanizmusa: Lengyel Zoltán tanácsbíró esete.....	173

A „kulákmentő” tanácsitkár avagy a hatalom manipulációi	
a „kulákfogalommal”	174
Menekülő „kulákok” – alku a hatalommal	180
Erőszakos szervezési módszerek	184
A kollektivizálási kampány: irányítók és végrehajtók	186
 III. Tüntetések 1953 nyarán	193
17. Megyei körkép	198
18. Közelképek	205
A hír és hatása	208
A szervezkedés	215
A tüntető tömeg	224
A hatalom lépései	235
 IV. A NYÍRCSAHOLYI ASSZONYTÜNTETÉS, 1960	239
19. Kollektivizálás Nyírcsaholyban	243
20. Asszonyok és emberek	248
21. A toborzás	255
22. A tiltakozás formái	260
23. A demonstráció	266
24. A tanácsháza ostroma	274
25. Kriminalizálás	278
 V. BÖKÖNY, 1961	285
26. Tanácsülés helyett népgyűlés	288
Az előzmények	288
Érvek a téesz mellett, a helyi verzió	295
A tanácsháza megszállása	299
A tömeg hangja, érvek a téesz ellen	303
A védekezés megszervezése	311
Házi agitáció közlelről	315
27. Agitációs gyűlésből mentőakció	319
A „bűnösök” megnevezése	319
A hír terjedése, felkészülés a védekezésre	323
A tanácsházán	330

28. „Menyasszonynéző” sokadalomból tüntető tömeg	336
Az előzmények	337
Tüntetés és oszlatás	342
Kriminalizálás – védekezés	356
 ÖSSZEGZÉS	379
Felhasznált források	387
Hivatkozott irodalom	391
Képek jegyzéke	404

BEVEZETÉS

A diktatúrák határait, társadalmi korlátait feltárni kívánó történetírói szemlélet képviselői¹ szerint a totalitárius rendszerek, bármennyire is szerették volna, nem tudták a társadalmat teljes mértékben uralni. Az alullévők nem az uralom passzív elszennvedői voltak, hanem olyan aktív cselekvők, akik a rendelkezésükre álló szűk mozgástérben próbálták megőrizni a hatalomtól való viszonylagos függetlenségüket. Ha a történetíró ebből a nézőpontból közelít a szocialista korszakhoz, akkor a paraszti társadalom ötvenes évekbeli felbomlásának és a mezőgazdaság kollektivizálásának történetét nem írhatja le csupán a társadalmi autonómiák és a paraszti kisüzemek felszámolására törekvő diktatórikus hatalomgyakorlás történeteként. Az események alakulására az érdekeiket védelmező gazdák is hatással voltak, lehetőségeik szerint késleltették, módosították, olykor meg is akadályozták a hatalom törekvéseit.

Az ötvenes évek faluját Oláh Sándor „csendes csatatérnek” nevezte egy székelőföldi kistáj,² a két Homoród³ mentén fekvő falvak kollektivizálását és lakóinak túlélési stratégiáit elemző munkájában.⁴ Az állam és a falvak között szerinte „néma ütközetek hosszú sorozata”⁵ zajlott. Nyílt összeütközésre a két fél közti aszimmetrikus erőviszonyok miatt csak ritkán került sor. A túlélésért küzdő parasztok az engedelmesség látszatát színlelve többnyire az ellenállás rejtett formáit alkalmazták.⁶ Az állam megítélésük szerint jogtalan eltulajdonítási gyakorlata ellen

1 A szocialista időszakhoz való különböző történetírói közelítésmódokról, a jelenkortörténet-írás irányzatairól, nemzetközi és hazai irodalmáról bővebben: Majtényi 2003; Bódy 2004; Ö. Kovács 2004; Horváth 2006; Apor 2008; Nagy Á. 2013.

2 „A néprajzi értelemben vett táj vagy kistáj [...] elsősorban egy-egy falu, falucsoport, ezen belül néprajzi csoportok szűkebb, belátott, bejárt, közelebből ismert hazáját jelöli.” Andrásfalvy 1980: 51–52.

3 A Homoród az Olt jobboldali mellékfolyója Romániában, Erdélyben, Brassó megyében. A Nagy-Homoród és a Kis-Homoród összefolyásából keletkezik Homoród községnél.

4 Oláh 2001.

5 Oláh 2001: 199.

6 Oláh Sándor a *Küzdelem a túlélésért* című fejezetben sorolja fel részletesen az ellenállás eme „hét-köznapi” formáit, az alábbiak szerint csoportosítva: hamis adatszolgáltatás, álcázás, halogatás, passzivitás, hárítás, a teljesítmény visszatartása (a közös gazdálkodás keretei között), visszatulajdonítás, lopás (a „szocialista tulajdon” lopása), szimbolikus támadás (Oláh 2001: 199–258). Nagy Netta hívja fel a figyelmet a jelenség vizsgálata kapcsán a fogalomhasználat eltéréseire (Nagy N. 2013: 10): Erdmann Gyula *paraszti ellenhúzásoknak* (Erdmann 1992), Lovas Kiss Antal *lavírozási technikáknak* (Lovas Kiss 2006) nevezi a rendeletek kijátszását, Oláh Sándor *védekezési technikák és túlélési módszerek* mellett *visszatulajdonítási cselekedetekről* beszél.

visszatulajdonítási cselekedetek sorozatát indították el. A „néma észrevétlenség bölcs taktikája”⁷ eredményesebb stratégia volt, mint az állami túlerővel való, eleve kudarcra ítélt és szigorú megtorlásokkal járó, nyílt szembeszegülés.

A rejtett, hétköznapi ellenállás James C. Scott szerint az alávetett csoportokra általánosan jellemző, ésszerű érdekérvényesítési gyakorlat.⁸ A viszonylagosan hatalom nélküli rétegek a világ különböző pontjain – társadalmi berendezkedéstől és kulturális környezettől függetlenül – meglepően hasonló védekezési eszközöket használtak és használnak. Látszólagos alávetettségük és passzivitásuk csupán póz, elengedhetetlen taktikai eszköz, amely mögött a hatalommal szembeni lassú, csendes küzdelem folyik a túlélésért.⁹

A csendes csatátér, a „hosszú ötvenes évek”¹⁰ faluja azonban olykor-olykor zajos ütközetek színhelyévé vált. A „suba alatt” ellenálló, a hatalmasokat ügyesen kijátszó, óvatos parasztokból időnként a diktatórikus hatalommal nyíltan szembeszegülő, vakmerő tüntetők lettek, akik közösen tiltakoztak az érdekeiket súlyosan sértő politika ellen. Ennek az átalakulásnak a természete érdekelt, amikor kollektivizálás elleni tüntetéseket kezdtem el vizsgálni. Abban a reményben tettem ezt, hogy a demonstrációk elemzése révén a védekező paraszti lakosság viselkedésének egy kivételes (amennyiben a rejtett ellenállást tekintjük tipikusnak) formáját ismerhettem meg.

A vizsgálendő tüntetések helyszíne egy-egy Szabolcs-Szatmár megyei falu volt. 1951 márciusában Tyukod és Porcsalma közvetlenül előtte téeszekbe erőltetett paraszti lakossága napokon keresztül tüntetett a községi tanács előtt a belépési nyilatkozatok visszaadását követelve. 1953 nyarán, a Nagy Imre-féle kormányprogram bejelentése után a megye több községében ugyancsak közös fellépéssel és erőszakos akciókkal próbálták elérni céljaikat a téeszekből azonnal kilépni szándékozó téesztagok. 1960 februárjában Nyírcsaholyban asszonyok szerveztek tiltakozó felvonulást a község kollektivizálása és részben a „férfiak” ellen, akikről úgy gondolták, hogy kapitulációjuk (ellenállásuk feladása) túl korai volt, nem védelmezték kellő eréllyel a földet. Az 1961 elején Bökönyben történt megmozdulás pedig többek között azért volt számomra érdekes, mivel az ottani gazdák a község kollektivizálásának

7 Oláh 2001: 199.

8 Olyan megnyilvánulásokat sorol ide, mint a munkalassítás, színlelés, állandélmesség, tettett tudatlanság, dezertálás, csempészés, vadorzás, gyűjtogatás, rágalmazás, szabotázs, orvtámadás, gyilkosság, névtelen feljelentés. Szimbolikus vagy ideologikus ellenállásnak nevezi a pletykát, a rágalmazást, a lealacsonyító címkék visszautasítását, a hódolat megtagadását (Scott 1996: 110).

9 A hétköznapi ellenállás kérdését vizsgálja a jelenkori magyar történelemben: Dessewffy 1996; Rév 1996. Varga Zsuzsanna szintén ennek a koncepciónak a segítségével elemzi a hatalom és az agrártársadalom viszonyát az 1960-as évek első felében (Varga 2009).

10 A fogalommal az 1948-tól 1961-ig, a kommunista párt hatalomra kerülésétől a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezéséig tartó szakaszt jelöli a magyar történelmi irodalom egy része.

megkezdése előtt léptek akcióba, nem pedig a téesz megszervezése után, mint ahogyan az előző esetekben történt.

A tágabb helyszín, vagyis Szabolcs-Szatmár megye kiválasztása azon a véletlenen múlt, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában elsőként a porcsalmi és a tyukodi tüntetések kivizsgálásával kapcsolatos állambiztonsági iratokra bukkantam. A további források felkutatásánál azonban már tudatosan arra törekedtem, hogy a paraszti ellenállás kollektív formáinak nyomait ugyanebben a megyében keressem: a hatalommal szembeszegülő falusiak többé-kevésbé hasonló gazdasági-társadalmi milióból kerüljenek ki, és az akcióikra reagáló hatalmi apparátus is részben ugyanaz legyen. A forrásfeltárás során derült ki, hogy „jó” megyét választottam, ugyanis Szabolcs-Szatmár volt az egyike azoknak a megyéknek, ahol a legtöbb nyílt téeszellenes megmozdulás zajlott. Egy 1960. márciusi állambiztonsági jelentés például nyolc tüntetésről számolt be a téli agitációs kampány idejéből, amelyből öt Szabolcs-Szatmárban történt.¹¹

Az időpontok kiválasztásánál arra törekedtem, hogy a kollektivizálás különböző szakaszaiban lezajlott tüntetéseket mutassam be. Nemcsak a hatalomnak a parasztsággal és a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos politikája, kollektivizálási tervei és elszántsága változott meg többször is a hosszú ötvenes évek során – más volt például 1953 nyarán, mint 1951 tavaszán –, hanem átalakultak a paraszti társadalom ellenállását meghatározó tényezők is: az 1960-ban tüntetők viselkedésére befolyással voltak a korábbi, például az 1956-os forradalom alatt szerzett tapasztalatai is.

A falusi tüntetések bemutatásához a megmozdulások rendőrségi kivizsgálása során keletkezett iratok voltak az elsődleges forrásaim. A feltételezett szervezők ellen 1951-ben és 1953-ban az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) Szabolcs-Szatmár Megyei Osztálya,¹² 1960-ban és 1961-ben pedig a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya indított nyomozást termelészövetkezeti mozgalom elleni izgatás gyanúja alapján. A kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint az államvédelmi és rendőrtisztek jelentései csupán áttételesen vallanak a tényleges eseményekről. Elsődlegesen arról szólnak, hogy a nyomozók hogyan próbáltak meg a hatalom politikai-ideológiai céljainak megfelelő bűnügyet konstruálni a történelemből. Az ötvenes évek bűnüldöző-jogszolgáltatató gyakorlata ugyanis nem igazolhatta azt a tényt, hogy a rendszer társadalmi bázisának, a „munkásosztály” szövetségesének tekintett „dolgozó parasztság” ellensége a kollektivizálásnak,

11 Szabolcs-Szatmár megyén kívül Somogy megyében kettő, Heves megyében pedig egy helyen tüntettek. ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III. 22. Összefoglaló jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól 1960. február hónapban, 1960. március 17.

12 1950. május 12-én az ÁVH vidéki osztályainak addigi szervezete megszűnt. Az új közigazgatási székhelyeken önálló államvédelmi osztályokat hoztak létre, amelyeket a megyeszékhely után nevezték el, s ezeken belül hat alosztályt, titkárságot, személyzeti és nyilvántartó csoportot rendszereztek. Az ÁVH szervezeti változásairól 1950 és 1953 között: Cserényi-Zsitnyányi 2009.

és így közvetett módon az azt propagáló politikai rendszernek is. A tüntetések kriminalizálása során ezért olyan történeteket hoztak létre, amelyek elrejtették az események valódi mozgatórugóit. Rendszerint az „ellenség” és a „kiskorú parasztság” értelmezési sablonok segítségével tették ezt.¹³

A nyomozás során megszólaló községi lakosok, a demonstrációk résztvevői vagy szemtanúi sem arra törekedtek, hogy vallomásaikban hiteles (a valóságot szerintük leginkább megközelítő) képet nyújtsanak a tüntetésekről és saját motívációikról. A kihallgatási szituációban a gyanúsítottak viselkedését a védekezés, a tanúk többségének magatartását pedig gyanúsított társaik megmentése határozta meg. Olyan hihető történeteket próbáltak elmondani az eseményekről, amelyekről úgy gondolták, hogy kihallgatói szemében önmaguk, illetve társaik ártatlanságát bizonyítják. Védekezési stratégiájuk fontos része volt a hatalom ideológiájának és érvrendszerének a saját céljakra történő felhasználása.¹⁴ A tanúk közül többnyire csak a járási és a községi hatalom képviselői, valamint a helyi hatalomhoz kötődő személyek¹⁵ segítették tudatosan a kihallgatást végző tiszteket, és járultak hozzá valomásukkal a történeteknek a megfelelő bűnüggyé formálásához.

A kihallgatásokról szóló jegyzőkönyvek nem tekinthetők kizárólag a hatalmi elvárások által megformált, illetve a vallomástevők által alkotott konstrukcióknak. Bár ezekben a szövegekben a kihallgatott községi lakosok többnyire egyes szám első személyben szólnak meg, a tüntetésekről elbeszélte történeteiket mégsem teljesen önmaguk alkották. A kihallgató tiszteknek is fontos szerepük volt létrehozásukban. Kérdéseik nyomán az őket érdeklő témák is részei lettek a vallomásoknak, olyanok is, amelyekre a kihallgatott személyek önmaguktól nem tértek volna ki. A kérdezők szemléletmódjából és szóhasználatából is sok minden átkerülhetett a válaszokba. A kihallgatások során elhangzottak sem közvetlenül kerültek bele a jegyzőkönyvekbe, azokat a kihallgató tisztek formálták, alakították szöveggé.¹⁶

Az elmondottak alapján jogosan merülhet fel a kérdés, vajon alkalmasak-e ezek a források arra, hogy hiteles képet kapjunk a kollektivizálás elleni falusi tüntetésekről. Nem kétséges, hogy e szövegek elsősorban az ötvenes évek hatalomgyakorlási módszereiről, valamint a falusi társadalom tagjainak a nyomozó-büntető hatalom előtti viselkedéséről szólnak. A tüntetések rendőrségi kivizsgálása során keletkezett

13 A politikai ellenség konstruálásáról és az „aktuális” ellenségekről az ötvenes években: Edelman 1998; Gyarmati 2012.

14 A II. világháborút követő években a fővárosi lakáskiutalás rendszerét vizsgáló Nagy Ágnes ugyanezt a jelenséget figyelte meg a lakhatásért „harcoló” emberek lakásszerzési stratégiáiban (Nagy Á. 2013).

15 A kihallgatott tanúk között lehetett például a járási tanács azon dolgozója, akit a tüntetők pacifikálására küldtek ki a községbe, a községi tanácselnök, a tanács titkár, a párttitkár, a tanács dolgozói (például a mezőgazdasági előadó, mezőőr), a községi rendőr, a tééselnök, egyes tömegszervezetek vezetői, a községi pártszervezet vezetőségi tagjai. Nyírcsaholyban a tüntető asszonyok elleni egyik legfőbb tanú például a tééselnök felesége volt.

16 Az ÁVH-dossziékban talált szövegek forrásértékéről lásd: Farkas 2006a, 2006b.

iratok azonban bármennyire is a hatalom és részben a gyanúsítottként vagy tanúként kihallgatott személyek konstrukciói, „valóságos” elemekből épülnek fel. A történetíró, miután egy *valódi* nyomozás során aprólékos munkával dekódolja az ÁVH-nyomozók szövegeit, rátalálhat a valódi események nyomaira is, amelyekből összeállíthatja az általa legvalószerűbbnek tartott történetet. A „valóság” nyomainak feltárását az ötvenes években keletkezett nyomozati-bíróági iratok két sajátossága könnyíti meg. Egyrészt a konstrukciókban könnyen felismerhetők az uralkodó ideológia kínálta sablonok, másrészt a vizsgálati dossziéba bekerült szövegek nem mentek át tudatos „szerkesztői” munkán, így az eltérő időpontokban és eltérő szerzőktől született leírások ellentmondásai láthatóvá teszik azokat a manipulációs technikákat, amelyek segítségével a nyomozók a kollektivizálás elleni tüntetésekről a hatalom számára elfogadható történeteket alkottak.¹⁷

A nyomozati-bíróági anyagok szinte az egyedüli forrásai a falusi tüntetéseknek. A kollektivizálás elleni megmozdulásokra alig találni utalást a párt- és a tanácsi szervek iratanyagában, mintha a hatalom tudatosan hallgatott volna (önmaga előtt is) a számára kedvezőtlen eseményekről.¹⁸ A nyilvánosságnak szóló propagandaszövegek (a helyi és az országos sajtó) természetesen szintén nem vagy csak nagyon áttételesen adtak hírt róluk.

A téma feldolgozásához a mikrotörténet-írás szemlélete és módszertana, a kisleptékű és intenzív vizsgálat bizonyult a legmegfelelőbbnek. A tüntetések olyan jól körülhatárolható kisebb események, amelyek közvetlen közlő történet vizsgálata lehetőséget ad a tüntetők mint cselekvő egyének/csoportok megfigyelésére, mozgásterük, kapcsolati rendszerük és a viselkedésüket meghatározó képzetek feltérképezésére, valamint a helyi és a központi hatalom kölcsönhatásának, a társadalmi játékok kereteinek feltárására. A társadalom olyan „alsó”, „elnyomott” rétegei válnak így láthatóvá, amelyekről általában hallgatnak a történeti források. A kollektivizálás elleni tüntetések kivételesnek tekinthető esetei – ha reprezentativitásuk korlátozott is – a hosszú ötvenes évek paraszti világába engednek bepillantást: a marginális eseten keresztül egy rejtett valóság tárul fel.¹⁹

17 Az állambiztonsági iratok forrásértékéről és társadalomtörténeti felhasználásának lehetőségeiről: Farkas 2006a, 2006b; Rainer 2008: 16–19; Gyarmati 2008, 2014; Takács 2008, 2014. A bírósági iratokról: Szendiné 1995; Tóth 1995; Horváth 2004: 221–222; Farkas 2006a; Völgyesi 2007: 18–19; Nagy N. 2013: 13. Az MDP-korabeli pártfegyelmi eljárások iratainak forrásértékéről, felhasználhatóságáról: Koltai 2014: 44. A kérdés historiográfiájáról: Apó 2008: 14–16.

18 Ellentmondva a tanácsi és pártiratok információértékével kapcsolatos történeti megfigyeléseknek – amelyek szerint minél alacsonyabb szinten keletkezett pártállami iratokat vizsgálunk, annál több nyoma van a valódi problémáknak, és annál kevesebb a pártállami ideológia, a sematikus kijelentés (például: Horváth 2004: 221) – esetünkben a tabutémának számító tüntetések kevés írásos nyoma nem a községi, hanem a megyei-járási iratokban maradt meg.

19 A mikrotörténet-írás elméleti-módszertani kérdéseivel foglalkozik többek között: Levi 2000; Revel 2000; Rosental 2000; Szijártó 1996, 2000. A mikrotörténet-írásról bővebben: Szijártó 2014.

A kollektivizálással foglalkozó történeti irodalmat²⁰ a rendszerváltás előtt a politika- és a gazdaságtörténeti megközelítés jellemezte. A témával foglalkozó agrártörténészek a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulását szükségszerű és kényszerű modernizációs folyamatként írták le.²¹ A paraszti kisüzemi rendszer felbomlását a magyar agrárágazat hatvanas évek végétől elért „sikerei” felől visszatekintve ábrázolták, az „eredményekkel” igazolván a radikális állami beavatkozás indokoltságát. A kampányok során alkalmazott erőszakot nem a kollektivizálás lényegének, hanem néhány türelmetlen szervező „túlkapásának” állították be, a „termelőségmozgalmat” megnevezéssel hangsúlyozván a téeszbe lépés döntően önkéntes jellegét. Az erőszak mértéke és formája tekintetében különbséget tettek az 1956 előtti és a – legitimálni szándékozott – 1956 utáni korszak kollektivizálási kampányai között, azt állítván, hogy az ötvenes évek végén a korábbinál kisebb mértékű volt az erőszakos eszközök használata, valamint inkább a lelki nyomás, mintsem a fizikai erőszak volt a jellemző. A nyolcvanas évek közepén Szakács Sándor munkája²² volt az első olyan gazdaságtörténeti összefoglaló, amely a magyar mezőgazdaság 1945–1968 közötti történetét, benne a téeszszervezést ideológiai értelmezési keretek nélkül, a leíró közgazdaságtan fogalmaival tárgyalta. Az ötvenes évek, valamint a kollektivizálás utáni időszak falusi társadalmáról a nyolcvanas években szintén jelentős művek születtek, elsősorban szociológus szerzők tollából.²³

A rendszerváltás után megszűntek a tudományos kutatást nehezítő korábbi ideológiai kötöttségek. A hagyományos paraszti társadalom felbomlásáról szóló munkák szerzői ugyanakkor – a szocialista korszakhoz közelítő általános kutatói magatartáshoz hasonlóan²⁴ – többnyire a totalitárius paradigma mentén írták le az ötvenes évek falusi világát. A vidéki élet minden területét irányító-felügyelő diktatórikus pártállam működésének, valamint a hatalmi önkényt elszenvető parasztságnak mint áldozatnak a megjelenítésére az 1956 előtti agrárpolitika – különösen a beszolgáltatás – bemutatása,²⁵ illetve a „kulákok” szenvedéstörténeteinek elbeszélése látszott a legalkalmasabbnak.²⁶

20 A kollektivizálás historiográfiájáról alapos áttekintést ad: Valuch 2003: 129–131; Ö. Kovács 2012: 53–70; Varga 2014b: 11–21.

21 A korszakban született munkák közül kiemelendő: Orbán 1972; Fazekas 1976; Donáth 1977.

22 Pető–Szakács 1985.

23 Juhász 1979, 1982–1983, 1986–1987; Kovács 1984, 1987; Závada 1986; Magyar 1988a, 1988b; Valuch 1987, 1988. Valuch Tibor két munkája az 1984 és 1987 közötti homokmégyi falukutatás egyik eredménye volt.

24 Ehhez lásd: Horváth 2006.

25 Nádasdi 1992; Erdmann 1992; Nagy 2001, 2009; Szakács 2006; Varga 2006b; Tanczos-Szabó 2007; Tóth 2011.

26 Kávási 1991; Nagy 1999; Sággy 2003; Draviczy 2006; Szakács 2006; P. Szalay–Szalay 2008; Nagy Varga 2012; Tóth 2015. A hortobágyi zárt táborokba kitelepített „kulákcsaládokról”: Hantó 2001, 2006; Füzes 2002. A hivatalos emlékezetpolitika irányait jól mutatja, hogy a kommunizmus áldozatainak emléknapja (2000. június 16-tól február 25.) mellett a „kuláküldözés áldozatainak” külön emléknapot (június 29.) jelölt ki 2012-ben az országgyűlés.

Az állami készletgyűjtés mellett a gazdálkodók téeszbe kényszerítését is célzó beszolgáltatás témakörével foglalkozó művek közül több szempontból is kiemelkedő Nagy Netta munkája.²⁷ A történeti-néprajzi monográfia újdonsága, hogy egyrészt leszűkíti a vizsgálat tárgyát néhány Duna–Tisza közti homokhátsági településre, másrészt – a mikrotörténeti megközelítésnek köszönhetően – az alulnéző nézőpontjából mutatja be a beszolgáltatás éveit. Szakítva a totalitárius felfogással, a parasztagdákat olyan cselekvőkként ábrázolja, akik a hatalom kényszerítő intézkedéseire – lehetőségeik figyelembevételével – az alkalmazkodástól a rejtett szembeszűgülésen keresztül a nyílt ellenállásig terjedő módokon reagáltak, és alakítottak ki különféle megélhetési stratégiákat. Az állami elvonás elleni védekezés során kirajzolódó paraszti magatartástípusok sok hasonlóságot mutatnak a kollektivizálás kivédését célzó technikákkal.

A kollektivizálás témájával Varga Zsuzsanna és Ö. Kovács József foglalkozik behatóan. Varga Zsuzsanna elsősorban a hatalom és az agrártársadalom közti konfliktusokat, interakciókat, érdekérvényesítési mechanizmusokat vizsgálja a Kádár-korszakban, a politika- és agrártörténet felől közelítve a kollektivizálás témájához. Fontos megállapításokat tesz a gazdáknak a kollektivizálás utolsó szakaszában, a téesztagoknak a korai hatvanas években alkalmazott túlélési módszereiről, ellenállási stratégiáiról, valamint arról, hogy a hatalom miért volt kénytelen tolerálni bizonyos paraszti érdekeket, amelyek később az agrárpolitika állandó elemei lettek.²⁸ A magyar vidék jelenkori társadalomtörténetével foglalkozó Ö. Kovács József a kollektivizálással kapcsolatos kutatásaiban az agrártörténeti szemléletmód meghaladására törekszik, hangsúlyozván, hogy az erőszakos téeszszervezés nemcsak a parasztságot, hanem a társadalom egészét érintette. Elemzéseinek középpontjában annak bizonyítása és értelmezése áll, hogy nemcsak az 1956 előtti kampányok épültek erőszakra, hanem az ötvenes évek végén is a fizikai erőszak volt a parasztok „meggyőzésének” egyik fő eszköze.²⁹ A kollektivizálás társadalmi következményeit vizsgáló néprajzi és szociológiai megközelítésű munkák közül Szilágyi Miklós³⁰ és Kovács Imre³¹ műveit emelem ki.

A volt szocialista országokban lezajlott kollektivizálással kapcsolatban elsősorban a szovjet, a keletnémet és a román téeszszervezésről folytak jelentős kutatások.³²

27 Nagy N. 2013.

28 Varga 2001, 2009, 2012, 2015a.

29 Ö. Kovács 2008, 2009a, 2009b, 2012. A kollektivizálás regionális történetéről lásd többek között: Kerek 1989, 1990; Konczné 2001.

30 Szilágyi 2009b.

31 Kovács 2003, 2012.

32 A Szovjetunióbeli kollektivizálásról: Conquest 1986; Fitzpatrick 1994, 1999; Viola 1986, 1987, 1996, 2014. Az NDK-beliről: Bauerkämper 2002; Schöne 2005, 2014. A romániaiáról: Oláh 2001; Bodó 2004; László 2009; Iordachi–Dobrinu (eds) 2009; Kligman–Verdary 2011. Rövid áttekintést adnak az egyes szocialista országok kollektivizálásáról: Baráth 2015; Bottoni 2015; Demeter

Egy 2014-ben megjelent tanulmánykötet³³ a kollektivizálást nem csupán az egymástól elkülönült nemzeti történelmek részeként, hanem a szovjetizált közép-kelet-európai államok közös (shared), összekapcsolódó (connected), „egymásba bonyolódó” története (entangled history, histoire croisée³⁴) egyik jelenségeként vizsgálta. A kötetben található írások közül több is a volt szovjet befolyási övezeten belüli kapcsolatokra, transzferekre, összefonódásokra és átfedésekre helyezte a hangsúlyt.

A magyarországi parasztság kollektív akcióit a szocialista korszakkal foglalkozó történeti irodalom csak az 1956-os forradalom vidéki eseményei kapcsán vizsgálta. Általános az egyetértés abban, hogy a diktatórikus hatalommal való nyílt szembeállás a válsághelyzetek kiéleződésétől eltekintve nem volt jellemző a magyar társadalomra.³⁵ Politikai jellegű demonstrációk nem voltak, a munkahelyi konfliktusok a gyárak és üzemek falain belül maradtak. Az ötvenes évek első felében legfeljebb a köz- és élelmiszerellátás hiányai vagy a helyi társadalom egy-egy közismert személyének elhurcolása miatt mentek ki az utcára az emberek.³⁶ A parasztság 1956-os politikai aktivitásáról szóló vélemények is inkább a falusi népesség passzivitását, „rendpárti forradalmiságát”,³⁷ mintakövető magatartását hangsúlyozták. A levéltári források fokozatos hozzáférhetővé válása után változott csak meg a parasztság forradalom alatti szerepvállalásáról alkotott kép. A kutatók egy-egy helyi közösség

2015; Lukács B. 2015; Mitrovits 2015a, 2015b; Slachta 2015. A keletnémet, valamint a romániai kollektivizálás historiográfiájáról bővebben: Bauerkämper 2009; Dobrinicu-Iordachi 2009. A volt szocialista országok kollektivizálásával foglalkozó kutatások legrészletesebb összefoglalója: Bauerkämper-Iordachi 2014.

33 Iordachi-Bauerkämper (eds) 2014.

34 Erről a megközelítési módrol bővebben: Werner-Zimmermann 2007.

35 Az 1956-os forradalom előtti antikommunista ellenállás jellegét és méreteit kutatók (Meszerics 2000; Rainer 2007) megállapításai szerint Magyarországon a II. világháború után nem volt az észti, az ukrán és a román fegyveres ellenálláshoz hasonló gerillaháború a megszálló szovjet csapatok ellen. A koalíciós időszakban a szembenállás még jórészt a korlátozott többpártrendszer legális keretei között jelentkezett. Az 1947 és 1950 között létrejött néhány illegális szervezetet, csoportot (Fehér Gárda, Nemzeti Ellenállási Mozgalom) jórészt a koalíciós időszak legális pártjainak politizálásból kiszorult helyi vezetői hozták létre, tagjaik, támogatóik nagy része pedig a mértékellenes állami elvonás, az erőszakos kollektivizálás és az egyházellenes intézkedések miatt elkeseredett parasztság soraiból került ki. Az eredetileg talán karakteres politikai nézeteket később mindinkább a függetlenségi eszme és a diffúz antikommunizmus váltotta fel. A Fehér Gárdáról és Magyar Nemzeti Ellenállási Mozgalomról lásd: Domonkos 1994; Őze-Őze 2005; Bán 2009; Orgoványi 2013.

36 Valuch 2001: 253. 1948. június 3-án a Szabolcs-Szatmár megyei Pócspetrin az iskolák államosítása ellen tüntetett a lakosság; Ember 1989; Fűrj 1990. 1950 nyarán Ibrány községben (Szabolcs-Szatmár megye) a rossz kenyérellátás miatt és a leszerelt közégi malom visszaállítása érdekében vonultak a tanácsháza elé a település lakói (ÁBTL V-36106). Ezzel szinte egy időben, 1950 júniusában a hatvani ferencesek kitelepítése ellen tüntettek a lakosok; Németi 1991: 13–21.

37 Magyar 1988a.

akcióinak elemzése során elsősorban a látványos önszerveződést és a politikai vélemény- és akaratnyilvánítás tömegességét emelték ki.³⁸

A kollektív cselekvési formák változásairól író Charles Tilly a tömegakciók három típusát különbözteti meg.³⁹ A kollektivizálás ellen fellépő paraszti közösségek elemzendő akciói leginkább a *reaktív* formába sorolhatók. Tilly azokat a kollektív fellépéseket jelöli ezzel a címkével, amelyek az államhatalom fokozódó centralizációja, a helyi autonómiák zsugorodása és a tőkés piagazdaság expanziója ellen irányultak. Példaként említi az éhséglázadásokat és a 19. század eleji angliai gépromboló mozgalmat. Ezeknek a térben és időben meglehetősen izolált megmozdulásoknak a jellegzetessége, hogy közvetlenül szerves kisközösségek talaján keletkeztek, céljuk e közösségek létét veszélyeztető külső körülmények elleni tiltakozás, a küzdelem téje pedig a közösségek fennmaradása vagy az elproletarizálódás volt. Külső formai tekintetben mélyen ritualizáltak, mivel a csoportkohézió folyamatos fenntartását megfelelő ideológiák hiányában szimbolikus cselekedetek töltötték be. Az ipari kapitalizmus megszilárdulásával a 19. század közepétől került előtérbe a kollektív akcióknak Tilly által *proaktív*nak nevezett formája. Ezeket már fejlett ideológiai apparátussal felvértezett formális szervezetek koordinálták, és a társadalmi makrocsoportok jogainak, privilégiumainak bővítése, az anyagi erőforrásokból való nagyobb részesedése érdekében szerveződtek. Sztrájkok, városi utcai demonstrációk, szervezett zavargások, aláírásgyűjtő akciók, s az államhatalom tudatos birtokba vétele céljából indított, felülről szervezett és irányított tömegmozgalmak tartoznak ebbe a csoportba. A kollektív akciók harmadik, *kompetitív*nek elnevezett típusába Tilly a kora újkor századait végigkísérő falusi és városi közösségeken belüli csoportkonfliktusokat sorolja.

A kollektivizálás elleni tüntetések a kollektív akciók 19. század elején gyakori reaktív formáival mutatnak rokonságot. A tüntetések kiváltó oka ebben az esetben is a centralizált államhatalomnak a társadalmi autonómiák szűkítésére irányuló törekvése volt. A hatalom mesterséges társadalom-átalakító szándékai, hirtelen és erőszakos beavatkozása a dolgok természetes menetébe nem esett egybe a paraszti társadalom belső igényeivel. A kollektivizálás elleni tiltakozások kerete a falu volt, résztvevői pedig a falusi közösség egésze vagy a közösség azonos érdekű csoportjai (például egy téesz tagjai), akik maguk szervezték meg a hatalom elleni fellépésüket. A falvak megmozdulásai egymástól elszigeteltek voltak, bár a tüntetésekről terjedő híreknek nagy szerepük volt egymás aktivizálásában. A tüntetők a kollektivizálás

38 Belényi 1992; Tyekvicska 1992, 1994; Béres 1996; Valuch 2000; Varga 2006a. Az 1956-os forradalom alatti tömegmegmozdulások jellemzőiről, típusairól: Ständeisky 2010: 35–65. A forradalom első négy-öt napjában a demonstráló (felvonuló, tüntető) tömeg, később az agorális (tömeggyűléseken, vitákon résztvevő, sztrájkoló) tömeg volt a jellemző.

39 Tilly-Tilly-Tilly 1975: 143–167. Tilly tipológiáját a 20. század eleji agrárszocialista mozgalmakra alkalmazva ismerteti: Gyáni 1994.

előtti „eredeti” állapotok visszaállítását, az önállóságukat, egzisztenciájukat veszélyeztető külső követelések elhárítását tűzték ki célként. Ezt a vizsgált esetek egyikében sem sikerült elérniük. Ha egy-egy községben látszólag sikeres is volt a lakosok kollektív akciója, a „győzelem” csak rövid ideig tartott. A kollektivizálást erőltető hatalom a tüntetések szervezőinek tartott személyek megbüntetésével egy időben – az 1953 nyarán történt tüntetések esetében évekkel később – a többi lázadót viszakényszerítette a térszekbe.

* * *

A monográfia az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (ELTE BTK) 2010-ben megvédett doktori disszertációm átdolgozott, kibővített változata. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik disszertációm alakulását figyelemmel kísérték, ötleteikkel, észrevételeikkel hozzájárultak végső formájának kialakításához. Mindenekelőtt témavezetőmnek, Gyarmati Györgynek mondok köszönetet, aki nemcsak mint a korszakot jól ismerő történész segítette munkámat, hanem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) vezetőjeként is nagyvonalúan támogatta kutatásaimat. Köszönöm opponenseim, Varga Zsuzsanna és Ö. Kovács József kritikai megjegyzéseit, amelyek a disszertáció átdolgozásánál, kiegészítésénél voltak segítségemre. Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program oktatóinak szintén hálás vagyok azért az elméleti-módszertani képzésért, amely jelentősen átalakította a történetírásról alkotott korábbi nézeteimet.

Köszönöm az ÁBTL, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára munkatársainak a forrásgyűjtéshez nyújtott segítségét. Budapesten Szabóné Sárgai Hajnalka kutatott fel számomra izgalmasnál izgalmasabb állambiztonsági dossziékat, Nyíregyházán pedig Galambos Sándor és Czapárné Helmeczi Aliz hívta fel figyelmemet a témám szempontjából fontos iratokra. Külön köszönöm Kujbusné Mecsei Évának, a MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára vezetőjének és Galambos Sándornak a nyíregyházi kutatás ideális feltételeinek biztosítását.

Ugyancsak köszönöm Czoch Gábornak és Sasfi Csabának a kiadással kapcsolatos fáradozásait, Koltai Gábornak és Szász Anna Tündének pedig a szerkesztés munkáit. A kötet kiadását a Nemzeti Kulturális Alap, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára pénzügyi támogatása tette lehetővé, amiért ezúton mondok köszönetet. Végül köszönettel tartozom az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának, az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának és a Jósza András Múzeumnak, hogy a kötetben közreadott fényképeket a rendelkezésemre bocsátották.

Budapest, 2016. július 1.

I. A KOLLEKTIVIZÁLÁS ELLENI VÉDEKEZÉS FORMÁI

A falusi lakosság tészellenes kollektív akcióira, a hatalommal való nyílt szembe-
szegülésére általában akkor került sor, amikor a védekezés egyéb, jellegzetesen
egyéni és rejtett módszerei hatástalannak bizonyultak. A monográfia első részében
ez utóbbiakról lesz szó. Az erőszakos kollektivizálás által fenyegetett paraszti társa-
dalom különféle ellenállási formáit azért tekintem át, hogy láthatóvá váljanak azok
a kísérletek is, amelyek a tüntetéseket megelőzték. Az ellenállás témájához szorosan kap-
csolódik annak a kérdésnek a vizsgálata is, hogy a hatalom a nyomásgyakorlás milyen
eszközeivel próbálta meg rávenni a földjükhöz ragaszkodó gazdákat arra, hogy lépjenek
be a téeszekbe. Ezek élesztették fel ugyanis a parasztság önvédelmi ösztöneit, és hatá-
rozták meg védekezésének formáit. Az uralmon lévők szándékaival és azok megvaló-
sításának módszereivel azonban csupán olyan mértékben foglalkozom, amennyire az a
paraszti társadalom válaszreakcióinak megértéséhez feltétlenül szükséges.

A különböző ellenállási-védekezési formákról nem azonos részletességgel
lesz szó. A szakirodalomban aránylag jól feldolgozott témákat – amilyen például
a magas adó- és beszolgáltatási terhek kivédésének technikája az ötvenes évek első felé-
ben,² – csupán érintem, míg a hatalommal való szembe-
szegülés eddig kevésbé kutatott
módjait alaposabban vizsgálom. Ilyenek a kollektivizálással kapcsolatos rémhírek, a
szervezőknek írt névtelen fenyegető levelek, a téeszellenes röplapok és falfirkák, illetve
a szimbolikus akciók. A feldolgozás arányaira a forrásadottságok is hatottak. Nemcsak
mennyiségük, hanem jellegük is befolyással volt arra, milyen hosszan és milyen rész-
letességgel foglalkozom egy-egy témával. Más típusú elemzésre adott lehetőséget egy
rendőrségi nyomozás során keletkezett irategyüttes, mint egy államvédelmi tiszt jelen-
tése az agitációs kampány során észlelt téeszellenes megnyilvánulásokról. Amennyiben
a források lehetővé tették, a vázlatos helyzetrajzok mellett egy-egy esetről részletesebben
is beszámolok, egy-két érintett személy portréját közelebbről is bemutatom.

A téma feldolgozásához használt alapvető forrásaim a Belügyminisztérium Poli-
tikai Nyomozó Főosztálya mezőgazdasági elhárítással foglalkozó (II/7.) osztályának
1958–1961 között keletkezett iratai, valamint az adott korszakból származó vizsgálati³

¹ ÁBTL V-147539. 63. Maklári Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. szeptember 25.

² Závada 1986; Erdmann 1992; Nagy Varga 1995; Tóth 2011, 2015; Nagy N. 2013.

³ Vizsgálati dossziét 1950-től az előzetes letartóztatással és vizsgálattal kapcsolatos okmányok és
anyagok gyűjtésére nyitottak. A dosszié tartalma: a nyomozás elrendelése előtt keletkezett anyag
(például bejelentések, feljelentések), a nyomozás elrendelésével, őrizetbe vétellel, előzetes letar-
tóztatással kapcsolatban hozott döntések, vizsgálati (intézkedési) terv. Személyi bizonyítékok:
a terheltek, a tanúk vallomásai, szembesítési, felismerési jegyzőkönyvek, a nyilvántartásokban
történt ellenőrzés eredményei. Tárgyi bizonyítékok: házkutatást, munkahelykutató elrendelő
határozatok, jegyzőkönyvek, fényképek a terheltekről, szakértői vélemény(ek), a helyszíni szemlé-
ről felvett jegyzőkönyv, a tárgyi bizonyítékok vagy azok fotómásolatai, bűnjeljegyzékek az ügyész-

és „rendkívüli események” dossziék⁴ voltak. A kollektivizálás elleni paraszti védekezés formáinak vizsgálatát nem szűkítettem le egyetlen megyére, példaimat az ország különböző részeiből vettem.

1. Védekezés a növekvő állami terhek ellen

A magántulajdonon alapuló kisüzemi mezőgazdaság felszámolására és a szovjet kolhozokhoz hasonló mezőgazdasági nagyüzemek szervezésére irányuló politikai szándék 1948–1949-től vált a gazdaságpolitika meghatározó tényezőjévé Magyarországon. A politikai hatalmat ekkorra már megszerző kommunista párt a koalíciós időszakban még az 1945-ben hangoztatott elveihez tartotta magát, és a paraszti tulajdon védelmét, valamint a belterjes gazdálkodás megteremtését állította agrárprogramjának és propagandájának középpontjába.⁵ A politikai erőviszonyok megváltozása a gazdaságpolitika területén is új helyzetet teremtett. A termelészövetkezeti csoportok (tszcs-k)⁶ szervezése az első időszakban még nem sértette a paraszti lakosság többségének érdekeit, sőt, a tagságuk döntő részét alkotó földnélküli mezőgazdasági keresők számára állandó munkalehetőséget teremtett, és a körülbírt jobb megélhetési feltételeket biztosított. A birtokos parasztságot azonban csak erőszakkal lehetett földtulajdonának és önállóságának feladására kényszeríteni. A mezőgazdaság kollektivizálására törekvő hatalom több irányból indított támadással igyekezett megtörni a gazdák ellenállását. A kormány gazdaság-, földbirtok-, valamint büntetőpolitikáját is e stratégiai cél szolgálatába állította. A „hadviselés” fontos része volt továbbá az agresszív propaganda, és nem utolsósorban a zaklatástól a fizikai bántalmazásig terjedő, megfélemlítésre épülő agitációs kampány.

ségnek átadott tárgyi bizonyítékokról. A nyomozás befejezése után: iratismertetési jegyzőkönyv, a nyomozás befejezéséről szóló határozat, fogdaügynöki jelentések, összefoglaló jelentés az ügyről, vádirat, I. és II. fokú ítéletek, nyilvántartásba vételről szóló határozat. Petrikné 1999.

⁴ A rendkívüli események dossziéját 1958-tól vezették. Megtörtént „ellenséges tevékenységre” utaló eseményekre (például terror, röpcédulázás, falra firkálás, titkos okmányok eltűnése) nyitották, ha a bizalmas nyomozás megindításakor az elkövetők még ismeretlenek voltak. A dossziének fedőnevet adtak. A dosszié tartalma: a dosszié megnyitásáról szóló határozat, az eseménnyel kapcsolatos jelentések, a helyszínen talált bizonyítékok vagy ezek jegyzéke, szakértői vélemények, a nyomozással kapcsolatban keletkezett okmányok, operatív intézkedési tervek, az ügy összefoglalója, a dosszié átminősítéséről vagy lezárásáról szóló határozat. Petrikné 1999.

⁵ Simon 1984: 17–43; Pető–Szakács 1985: 136–137.

⁶ 1948–1949 fordulóján a szövetkezetek „demokratizálása” címén a régi falusi szövetkezeteket az egységes földműves-szövetkezeti hálózatba olvasztották be. Az első termelészövetkezeti csoportok a földműves-szövetkezeteken belül jöttek létre, mint azoknak a termelőcsoportjai (innen a „csoport” megnevezés). Pető–Szakács 1985: 179.

Az ötvenes években a parasztgazdaságok termelését szabályozó-korlátozó központi intézkedések, köztük mindenekelőtt a nagyarányú jövedelemelvonás célja nem csupán az volt, hogy a mezőgazdaságban megtermelt javak jelentős részével az állam rendelkezzen. Az egyéni gazdálkodást ellehetetlenítő gazdaságpolitika nem kevésbé fontos törekvése volt a gazdák téesszekbe kényszerítése. A folyamatosan növekvő állami terhek 1951-től már nemcsak a „kulákgazdaságokat” érintették súlyosan, hanem a parasztság egyéb rétegei számára is elviselhetetlenné váltak. Egyre kevesebb gazdaság volt képes a parasztcsalád megélhetéséhez és az újratermeléshez szükséges feltételeket előteremteni. A hatalom a mezőgazdasági kisüzemekre nehezedő terhektől azt várta, hogy a parasztság az egyéni gazdálkodás feladására kényszerül, és a mezőgazdasági termelők egy része téessztag lesz, másik része pedig a falut elhagyva ipari munkát vállal, az extenzív iparosítás számára biztosítva a munkaerőt.⁷

A diktatórikus hatalomnak kiszolgáltatott gazdák legális érdekérvényesítési lehetőség hiányában illegális módszerekkel próbáltak meg védekezni a fokozódó állami terhek ellen: szétírátták földjük tulajdonjogát a családtagok között, hogy kedvezőbb adózási, beszolgáltatási kategóriába kerüljenek, elrejtették terményeiket a rekvirálók elől, és feketén vágták le állataikat. Ezek az eljárások – a falusi társadalom szolidaritása mellett⁸ – javíthatták a parasztgazdaságok fennmaradási esélyeit, de a kisüzemek teherbírását figyelmen kívül hagyó, folyamatosan növekvő állami elvonás ellen sok esetben nem bizonyultak elégségesnek. Amikor a parasztcsalád már nem volt képes megélni a gazdaságából, kénytelen volt másfajta jövedelem után nézni, változtatni addigi megélhetési stratégiáján. A jövedelem kiegészítésének (ami sokszor a család bevételeinek nagyobb részét jelentette) leggyakoribb formája az volt, hogy valamelyik családtag a biztosabb keresetet nyújtó ipari üzembe, bányába ment el dolgozni. Ha felnőtt gyermek volt a családban, többnyire rá osztották ki ezt a „szerepet”, sokszor azonban maga a családfő vállalt a községen kívül munkát, és munkaidő után, valamint a hétvégeken művelte meg földjét. Az 1950-es évek elején a kétlaki munkások számának jelentős növekedése bizonyítja, hogy mennyire általános volt a kiútkeresésnek ez a módja.⁹

⁷ A témáról bővebben: Belényi 1984.

⁸ A kommunista hatalom próbálkozásai, hogy éket verjen a helyi paraszti közösségekbe – „ellen-ségnek” kikiáltva a jómódú gazdákat és a rendszer támogatóinak nevezve a szegényebb paraszto-kat – többnyire nem jártak sikerrel. Nem számoltak azzal, hogy a falusi társadalom hatalom által elkülönített rétegei olyan közösséget alkotnak, amelynek tagjait rokoni, jószomszédi kapcsolatok fűzik össze. Sőt, ahogy erre Nagy Netta felhívta a figyelmet, fontos összetartó erő volt az egymásrautaltság is, amely az alkalmoszerű és a tartós nagygazda-szegényparaszt, patrónus-kliens kapcsolatokat működtette. Nagy N. 2013: 187–188.

⁹ 1952-ben a 15 katasztrális holdnál kisebb gazdasággal rendelkező családok 35%-ában a családtagok egy része az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben dolgozott. Pető–Szakács 1985: 203.

A mezőgazdaságból az iparba való munkaerő-vándorlás a paraszti társadalom két pólusán indult meg legkorábban. Az agrárszegénység számára az ötvenes években több alternatíva is kínálkozott. Többségük a mezőgazdaság állami szektorában helyezkedett el vagy téesztag lett, de vonzó perspektívának bizonyult az ipari munkavállalás is. A paraszti társadalom másik pólusán a „kulákként” kezelt nagygazdák kezdetben birtokuk egy részének bérbeadásával kísérelték meg gazdaságuk maradékát megmenteni, amivel eléinte még úgy tudták csökkenteni terheiket, hogy nem kellett lemondaniuk földjük tulajdonjogáról.¹⁰ Az összes termelőt érintő elvonási politika erősödésével, a haszonbérlok számának megfogyatkozásával azonban ez a menekülési útvonal jelentősen beszűkült. A továbbiakban már csak az úgynevezett földfelajánlás intézménye révén szabadulhattak meg az elviselhetetlen terheket jelentő mezőgazdasági ingatlanuktól. Ennek során a kényszerhelyzetbe került birtokos ingyen vagy csekély anyagi ellenszolgáltatás fejében lemondott földje egy részének vagy egészének tulajdonjogáról az állam javára. 1951-től már csak a földbirtok egészének „felajánlása” révén lehetett megmenekülni a „kulák” besorolástól, mivel „kulákként” bántak mindazokkal, akik 1949-ben mezőgazdaság-fejlesztési járulékot fizettek.¹¹ A földről való lemondás pedig általában a falu elhagyásával és ipari munkavállalással járt együtt. 1952-ben azonban – amikor a „felajánlások” tömegessé válásával már hatalmas mezőgazdasági területek maradtak műveletlenül – ez a kiút is lezárult a „kuláknak” nyilvánított gazdák előtt.¹² A községi tanácsok nem vették át a „felajánlott” földeket, és szigorúan ellenőrizték, hogy tulajdonosuk megműveli-e azokat. A tanácsok hatáskörébe tartozott a munkavállalásra jogosító munkakönyvek kiadása is, amit a nagyobb földdel rendelkező gazdáktól megtagadtak.

Bár a kormány a földfelajánlás intézményét eredetileg a „kulák” nagygazdák és a mezőgazdasági ingatlannal is rendelkező ipari munkások földbirtokainak megszerzésére hozta létre, 1951-től már elsősorban a kisparasztok, de a nagyobb tartálékokkal rendelkező középgazdaságok birtokosai is egyre nagyobb számban éltek ezzel a lehetőséggel. Amíg 1951-ben a „felajánlott” földek nagy része még „kulákföld” volt, addig 1952-ben többségük már „dolgozó parasztoktól” és kétlakiaktól származott. A „felajánlott” földekből létrejött úgynevezett állami tartalékterületekből eredetileg elsősorban állami gazdaságokat szándékoztak szervezni, az erre a célra alkalmatlan földeket pedig a téesztek használatába kívánták adni. Az egyéni termelőknek való bérbeadásról csak a legvégső esetben lehetett szó. A „felajánlások” tömegessé válásával azonban olyan nagyságú mezőgazdasági terület került állami tulajdonba, amelynek megművelését az állami gazdaságok és a téesztek nem tudták

¹⁰ Bár a bérbeadó fizette a bérbe adott terület utáni földadót (amit a haszonbér általában fedezett), a beszolgáltatási kötelezettség a bérlőt terhelte, és a tulajdonos alacsonyabb beadási kategóriába került. Závada 1986: 127, 324.

¹¹ Erdmann 1992: 109.

¹² Vö. Belényi 1984.

biztosítani. Gyakori jelenség volt a község határában fekvő műveletlen „tartalékföldek” illegális megművelése, amit a területek hasznosításáért felelős helyi tanácsok többnyire elnézően kezeltek.

Bár a parasztgazdák a korszakban tömegesen „ajánlották fel” földjeiket az államnak, és mentek el ipari üzembe dolgozni, a mezőgazdasági munkához való ragaszkodás – akár a téeszbe való belépés árán is – legalább olyan meghatározó eleme volt az ötvenes évek paraszti magatartásának, mint a földtől való menekülés. Nemcsak az ipari munkától idegenkedtek a kényszerűségből a téesz mellett döntők, hanem abban is reménykedtek, hogy a téesztagság nem lesz végleges, és egy kedvező politikai fordulat után a téeszben „átmentett” földjükön visszatérhetnek az egyéni gazdálkodáshoz. Amíg ugyanis a „földfelajánlást” megmászhatatlan döntésnek, a földről való „önkéntes” lemondásnak tartották, addig a téeszbe bevitt föld tulajdonjoga továbbra is az övék maradt, az alapszabály ugyanis a belépéstől számított három év elteltével lehetőséget adott a kilépésre. A földjüket „felajánlók” és az ipari munkát vállalók sem tekintették döntésüket véglegesnek, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy 1953-ban és 1957-ben, amikor kedvezőbbek lettek a paraszti gazdálkodás lehetőségei, a korábban az ipari szférában elhelyezkedő falusi lakosság tömegesen tért vissza a mezőgazdasági munkákhoz.

A belépési nyilatkozat aláírása nem jelentette azt, hogy a földdel együtt a családi gazdaság működtetésében addig résztvevők munkaereje is teljes egészében a közös gazdaság része lett. A téeszből várható alacsony jövedelem arra kényszerítette a parasztcsaládokat, hogy megélhetésüket több forrásból biztosítsák. A téeszbe általában a család idősebb tagjai – az apa, esetleg a nagypapa – léptek be, a fiatalabbak pedig a közeli ipari üzemekbe mentek el pénzt keresni. Az asszonyok csak ritkán vettek részt a közös munkában, és inkább alkalmi napszámos munkából egészítették ki a család jövedelmét. Ahol még nem voltak munkaképes gyermekek, vagy már önálló családot alapítottak, ott a gyárban vagy a bányában dolgozó férj keresete volt a család megélhetésének biztosítója, és a feleség lett téesztag.¹³

A kényszerűségből téeszt alakító gazdák sokszor abban látták a kiutat, hogy a „kollektivizáltság” legalacsonyabb szintjét jelentő I. típusú termelőcsoportot hoztak létre. A közösen végzett termelési folyamatok mértéke szerint ugyanis háromféle termelőszövetkezeti csoport létezett. A hivatalos megítélés a termelés legtöbb elemét közösen végző, a szovjet kolhozhoz legközelebb álló III. típusú tszcs-eket tartotta a „legfejlettebbeknek”. Az I. és a II. típusúakat átmeneti fokozatoknak

¹³ A témáról lásd: Farkas 2004a; Valuch 2001: 197–198. A kétlakiakról bővebben: Ö. Kovács 2012: 261–267; Varga 2012, 2015b. A korábban döntően törpe- és kisbirtokosokból álló, „télén bányász, nyáron paraszt” kétlaki családokat a falusi társadalom „magaura” paraszti rétege kezdetben lenézte a bér munkavállalás miatt, az ötvenes évektől azonban ők is ezt a túlélési stratégiát követték (Varga 2014b: 106).

tekintették az egyéni és a közös gazdálkodás között.¹⁴ 1950 nyarától engedélyezték a jól gazdálkodó III. típusú tszcs-k önállósulását, termelőszövetkezetekké (téesz) való átalakulását. A gazdák az I. típusú szövetkezeti formától azt várták, hogy úgy szabadulhatnak meg az állami terhektől, hogy gazdálkodásuk gyakorlatilag továbbra is egyéni marad. Az I. típusú tszcs-k nagy része még azt a néhány munkafolyamatot (a szántás és a gépi vetés munkáit) sem végezte közösen, amit a működési szabályzat előírt. Többször előfordult, hogy a látszatsíker érdekében éppen maguk a téesszervezők hívták fel a figyelmet e forma kijátszhatóságára.¹⁵

A kormány földbirtok-politikai rendszabályai, elsősorban a tagosítás háttérében is a „kulákgazdaságok” visszaszorítása és a kollektivizálás elősegítésére irányuló törekvés állt.¹⁶ Bár a jogszabályok szerint a téeszek és az állami gazdaságok szétszór-

¹⁴ Az I. típusú csoportba belépett tagok gazdálkodása csupán annyiban különbözött az egyéniétől, hogy a szövetkezet közös tábláján a szántás és a gépi vetés munkálatait közösen végezték. Ezután a bevitt földterület arányában, sorshúzás útján szétosztották a földeket egyéni művelésre a tagok között. A betakarítást is egyénileg végezték és a terményekkel mindegyik tag maga rendelkezett. A jövedelemből a közös munkák költségeihez és a szövetkezeti tartalékalaphoz a bevitt és megművelt földterület arányában járultak hozzá. A II. típusú csoport annyiban tért el az I. típusútól, hogy a közös szántásvetés után vagy kiosztották a földet a tagok között, vagy csak meghatározták, hogy a beadott földje, illetve a vetéstervben vállalt terület után hány munkanapot kell teljesítenie egy-egy tagnak. A betakarítás mindkét esetben közösen történt, és a terményt a termelési költségek és a tartalékolásra szánt mennyiség levonása után a bevitt, illetve a megművelt területek arányában osztották szét a tagok között. Amíg az I. típusú (táblás) tszcs-ben az egyén szorgalma és hozzáértése határozta meg a gazdálkodás sikerét és jövedelmét, addig a II. típusú (átlagosztású) tszcs-ben csupán a megművelt terület nagysága döntötte el, milyen arányban részesedett valaki a közösen megtermelt javakból. A III. típusú csoportban végképp felbomlott a hagyományos családi munkaszervezet (helyére másfajta hierarchia szerint felépülő brigádok és munkacsoportok léptek), és megszűntek a mezőgazdaságban hagyományosan alkalmazott részesedési formák is. A termelés minden mozzanatát közösen végezték, és az úgynevezett maradék-elv alapján csak az adó, a beszolgáltatás teljesítése és a közös tartalékok képzése után megmaradt tiszta jövedelmet osztották szét a tagok között, az év folyamán végzett munkájuk arányában. Az I. és a II. típusú csoportban kezdetben a tagok földjük egy részével is beléphettek, és a maradékon továbbra is egyénileg gazdálkodhattak. A III. típusú (közösen termelő) csoportba belépők viszont kötelesek voltak a tulajdonukban vagy használatukban lévő összes földet bevenni, amiből csupán a háztáji gazdaság számára visszahagyható, központilag szabályozott mennyiségű földterületet használhatták egyénileg. A földdel együtt be kellett vinni a csoportba a megműveléshez szükséges gazdasági felszerelést, tovább az összes igásállatot és a háztáji gazdálkodás kereteit meghaladó haszonállatot is. A témáról bővebben: Az I., a II. és a III. típusú termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzata.

¹⁵ A korabeli hivatalos jelentések szerint az I. és II. típusú tszcs-k nyolcada-tizede csak papíron létezett. Varga 2014b: 106.

¹⁶ A tagosításnak kétféle típusa volt. A részleges tagosítás egy, esetleg több téesz vagy/és állami gazdaság; az általános az egész község területét érintette. Utóbbit az úgynevezett termelőszövetkezeti községekben rendelték el, azokon a településeken, ahol a mezőgazdaságilag művelt területek legalább 70%-a az úgynevezett szocialista szektorhoz (téeszek és állami gazdaságok) tartozott. 18 075/1951. (VII. 24.) F.M. sz. rendelet a termelőszövetkezeti községekben (városokban) a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tagosításáról szóló 145/1951. (VII. 24.) M.T. sz. rendelet végrehajtásáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951: 723–727.

tan fekvő területeit úgy kellett összevonni nagyüzemi táblákká, hogy a legkevesebb egyéni gazdálkodó tulajdonát érintse, a gyakorlatban azonban többnyire az volt a fő szempont, hogy a község jó minőségű, belterülethez közel eső részeit vegyék igénybe. A tagosító bizottságok kezdetben elsősorban a „kulákok” birtokait jelölték ki erre a célra, amelyek általában nagyobb tagban fekvő, jó minőségű földek voltak, és igénybevételük összhangban volt a hatalomnak a nagygazdaságok visszaszorítását célzó politikájával is. A „kulákgazdaságok” csökkenésével és a téeszek számának, valamint területének növekedésével azonban egyre több „dolgozó paraszt” földtulajdonát is érintette a tagosítás. Az igénybevett birtokok tulajdonosai számára csereingatlant jelöltek ki. A jogszabályok és a belső utasítások szerint a „dolgozó parasztok” számára lehetőleg nagyságra, művelési ágra és minőségre is azonos ingatlant kellett adni, a „kulákok” esetében viszont megengedett volt az előnytelen csere. A „dolgozó parasztok” csereterületére vonatkozó előírásokat azonban képtelenség volt betartani, mivel csereingatlanként általában csak a téeszbe belépők földjei jöhettek számításba. Ahogy nőtt a téeszek területe, az egyéni gazdaságok úgy szorultak ki a község belterületéhez közelebb eső, jobb földekről. Rendkívül elterjedt jelenség volt ezért, hogy a gazdák nem fogadták el a számukra kijelölt csereingatlant.¹⁷

A nagyüzemi termelés feltételeinek megteremtése mellett a kollektivizálás meggyorsítása volt a tagosítások nem titkolt célja. Az őszi kollektivizálási kampányok legintenzívebb szakasza a tagosítások idejére esett (tagosítást ugyanis a gazdasági év végén lehetett végrehajtani). A téesszervező agitátorok arra számítottak, hogy a „kitagosítás” lehetőségének fenyegető közelségében az egyéni gazdálkodókat könnyebben rá lehet szorítani a téeszbe lépésre, és a nagyüzemi gazdálkodás előnyei helyett inkább ezt a kényszerhelyzetet hangsúlyozták: „azért lépjenek be a parasztok, mert tagosítás lesz, és lehet, hogy az ő földjük is belekerül”.¹⁸ Bár a távoli, rossz minőségű földekre kényszerített gazdák jelentős hányada még ilyen feltételek mellett is vállalta a gazdálkodást, egy részük – a várakozásoknak megfelelően – valóban belépett a téeszbe. Jóval nagyobb volt azonban azoknak a száma, akik az egyéni gazdálkodás folytatására további esélyt nem látva inkább lemondtak a földről és máshol, főleg ipari területen kerestek munkát.

Az ötvenes évek végén újrakezdődő kollektivizálás idején a gazdák téeszbe kényszerítése elsősorban nem a gazdaságpolitika segítségével (az állami elvonás fő csatornája ekkor az 1956-ban eltörölt beszolgáltatás helyett az adóztatás lett), hanem a nyomásgyakorlás egyéb, gazdaságon kívüli eszközeivel, főképpen a minden korábbinál koncentráltabb téesszervezési kampányok révén történt.¹⁹

¹⁷ Nádasdi 1992.

¹⁸ MNL OL M-KS-276. f. 93. cs. 287. ő. e. Jelentés az FM Termelőszövetkezeti Főosztálya kiküldött-jének a keszthelyi járásban történt 1951. augusztus 10–12-i kiszállásáról.

¹⁹ A kollektivizálás befejezése utáni paraszti ellenállási stratégiákról: Varga 2015a.

2. Agitációs kampányok, ellenállási stratégiák

Azokat a gazdákat, akik a magas adó, a teljesíthetetlen beszolgáltatás és a tagosításkor kapott silány csereingatlan ellenére sem adták fel „maguktól” önállóságukat, a hatalom intenzív agitációs kampányokkal – téesszervező hadjáratokkal – igyekezett a téesszekbe erőltetni. A hivatalos irányelvek szerint e kampányok során a falvakban megjelenő téesszervező agitátorok a kollektív nagyüzemi gazdálkodás előnyeiről és az egyéni, kisüzemi termelési forma elavult voltáról igyekeztek meggyőzni a gazdákat, akik ennek hatására önszántukból beléptek a téesszbe.²⁰ A gyakorlatban azonban a „népnevelők” elsődleges célja nem a maradinak tartott gazdák „földhözragadt” nézeteinek türelmes meggyőző munkával történő megváltoztatása volt – e törekvés meddő volta hamar kiderülhetett számukra –, hanem csupán a belépési nyilatkozat aláíratása, amit többnyire a gazdálkodók állandó zaklatásával, megfélemlítésével, ellenállásuk hiábavalóságának nyomatékosságával: az erőszak különböző fokozataival tudtak csak kikényszeríteni.²¹

Bár a termelőszövetkezetek szervezése a hosszú ötvenes években – leszámítva néhány rövid terminust – az állam- és a pártapparátus *folyamatos* feladata volt, intenzív kollektivizálási kampányokra „csak” az év egy-egy meghatározott időszakában, a mezőgazdasági munkák menetéhez igazodva került sor. Az őszi szervezési kampány a gabona betakarítása és az őszi vetés megkezdése előtti időszakban zajlott, döntő része augusztusban és szeptemberben. A télinek (olykor tavaszinak) nevezett kampány pedig általában december végétől március elejéig-közepéig tartott. A fontos mezőgazdasági munkák idején a termelés zavartalansága érdekében szünetelt a kampányszerű téesszervezés.

²⁰ A téesszek „népszerűsítésének” számos formája és színtere volt: sajtó, rádió és film, illetve gazdaggyűlések és falusi ismeretterjesztő eladások révén. Tízezerszámra adtak ki továbbá brosúrákat, rölapokat és plakátokat. A propaganda sajátos eszköze volt a „kulturagitáció”, amelynek során falusi, üzemi kultúrcsoportok hívták fel „kulturmúsoraikban” a parasztok figyelmét a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeire. Hasonló propagandaeszközöket használtak az aratás, a cséplés, a begyűjtés vagy a békekölcsönjegyzés idején, valamint az országgyűlési és a tanácsválasztások alkalmával, hogy a pártállami akarat jusson érvényre. Kifejezetten a kollektivizálás népszerűsítését szolgálták a szovjet kolhozokba és a hazai „mintatéesszekbe” szervezett látogatások. Erről bővebben: Farkas 1998. A Rákosi-korszakban zajló agitációról és propagandáról lásd még: Póth 1988, Farkas 2003, 2004b, 2012; Koltai 2012; Halász 2013; Huhák 2013, 2014.

²¹ Ö. Kovács József a kollektivizálás során alkalmazott erőszak három típusát különbözteti meg. Az első csoportba a verbális, pszichikai presszionálás módszereit sorolja (például fenyegetés, beidézés a tanácsházára, házkutatás, tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása, élelmiszer- és italszákmányolás, garázdaság). A másodikba az „adminisztratív eszközök” tartoznak (például a munkakönyv visszatartása; rokonok elbocsátása munkahelyükről, katonai besorozás, a gyermekek iskolából, óvodából való kizárása). A harmadik csoportot a fizikai erőszak különböző formái alkotják (például utcáról való elhurcolás, éjjeli rajtaütés, lövöldözés, gumibothasználat, fegyveres üldözés, kínzás, verés). Ö. Kovács 2012: 364–365.

Más-más érvek szóltak az őszi és a téli kampány mellett. A szervezésről szóló korabeli hivatalos jelentések gazdasági szempontból az őszi, agitációs szempontból viszont a telet tartották jobbnak. Az őszi betakarítás után könnyebb volt a gazdákat rábeszélni a belépésre, mint tavasszal, amikor már a földben volt az őszi vetés. A tagosításra is ősszel került sor, ami nyomós érv lehetett a „kitagosítástól” tartó gazdák meggyőzésekor. Ugyanakkor a betakarítás után zajló terménybegyűjtés nagymértékben lekötötte az apparátus munkaidejét, míg a téli kampány során teljes létszámban lehetett őket ráállítani a téesszervezésre. Télen, amikor a mezőgazdasági munkák gyakorlatilag szüneteltek, a gazdákat is többnyire otthon találták az agitátorok.

A téesszervezési kampányok általában meghatározott tervek szerint folytak. A megyék, a járások és a községek irányítói – a központi párt- és állami szervek által kialakított kollektivizálási tervekhez igazodva – egymáshoz illeszkedő agitációs terveket dolgoztak ki, amelyek a téesszervezés kívánatosnak tartott mértékét és módszereit tartalmazták. A megye és a járás jelölte ki az aktuális kampány során mindenképpen átszervezni kívánt úgynevezett súlyponti községeket, ezekbe irányították a téesszervezésre mozgósítható emberek jelentős részét, akik a helyi „népnevelőkkel” együtt agitáltak. Általában azokban a községekben volt „eredményes” az agitáció, amelyeket az „idegen” téesszervezők tömegei szálltak meg, és addig maradtak ott – ha kellett, akár hetekig is –, amíg meg nem alakult a téessz, vagy a falu nem lett „termelőszövetkezeti község”. A nem „súlypontként kezelt” településeken azonban, ahol csupán a helyi „népnevelők” álltak a kampányt irányító községi vezetők rendelkezésére, a legtöbb esetben nem sikerült a gazdák ellenállását megtörni.

Az állami akaratot a paraszti társadalom felé közvetítő agitátorok az állami, párt- és tanácsi szervek funkcionáriusai – a „hivatalból” agitálók – mellett olyan szervezetekhez, intézményekhez kötődő személyek voltak, amelyek tagjaitól, dolgozóitól a hatalom lojális magatartást várt el, és részvételüket az agitációban ki is tudta kényszeríteni. Az uralmon lévők céljainak elősegítését mindenekelőtt a párttagoktól követelték meg, de a tanácstagokra is úgy tekintettek, mint a szocializmus elkötelezett, hadra fogható híveire. A községi tanácstagok között még nagy számban előforduló egyéni gazdák azonban általában nem voltak hajlandók a „személyes példamutatásra”, nem léptek be a téesszekbe, ami nélkül viszont nem lehettek hiteles téessz-agitátorok. Kisebb számban, de a falusi párttagok között is voltak olyan kisgazdák – többnyire 1945-ben földhöz juttatottak – akik inkább vállalták a pártbüntetést, vagy akár a kizárást is, de nem mondtak le az egyéni gazdálkodásról.

A téessz-tagoknak kellett volna elvileg a kollektivizálás legharcosabb híveinek lenniük, hiszen a hivatalos ideológia szerint ők azért léptek be a téesszbe, mert belátták, hogy a kollektív nagyüzemi gazdálkodás előnyösebb számukra, mint az egyéni kisüzemi. A valóságban azonban többnyire csak a téesszek vezetői (az elnök, az agrónómus) vettek részt az agitációban. A kényszerből belépő birtokos gazdákat nem

lehetett rávenni (és nem is volt mivel zsarolni vagy ösztönözni őket) gazdátarsaik zaklatására. A népszerűtlen agitációs munkára vállalkozó, korábban földnélküli vagy kisbirtokos, többnyire párttag téesztagok pedig általában nem rendelkeztek a faluban kellő tekintéllyel ahhoz, hogy valóban képesek legyenek befolyásolni a gazdák döntését. A helyi értelmiségiek (pedagógusok, orvosok) bevonásának alapja éppen az a feltételezés volt, hogy a közösség megbecsült tagjaiként hatni tudnak a gazdálkodókra. Őket mint állami alkalmazottakat a hatalom rá is tudta kényszeríteni a téeszszervezésben való részvételre. A falvakban működő tömegszervezetek tagjaitól²² is elvárták az együttműködést, de esetükben is többnyire csupán a pozíciójukat féltő vezetőket lehetett befogni a feladatra.

A fenti személyekből összeálló helyi „népnevelő” gárdát,²³ amelyhez sokszor az erőszakos szervezetek egy-egy képviselője is csatlakozott – ha éppen tiltva volt, akkor magánemberként –, egészítették ki a szervezés intenzív szakaszában a „külső népnevelők”; a megyei, járási tanácsi funkcionáriusok, pártkáderek, valamint különféle állami intézmények, gyárak, üzemek dolgozóiból – mindenekelőtt a párttagokból – összeállított agitációs brigádok. A „szocialista falu” megteremtésében a „munkásosztálynak” is fontos szerepet szántak. Az ipari üzemektől távol eső mezőgazdasági területeken elsősorban a „munkásosztály előretolt bástyáinak” nevezett gépállomások dolgozói vettek részt a szervezésben. A kollektivizálási kampányok hajrájában a „legmakacsabb” községekbe a megyei-járási aktívák mellé a központból is érkeztek agitátorok.

A paraszti lakosság védekezésének tipikus formája a kollektivizálási kampányok idején is az egyéni és a leplezett ellenállás volt. Bár feltehetően nemcsak a Szabolcs-Szatmár megyei Bököny községben fordult elő – ahogy ezt később látni fogjuk –, hogy a rossz hírű agitációs brigádok érkezésének hírére közösen próbálták megszervezni a lakosság védelmét, azonban a parasztszaládok az agitációs kampányok idején általában egyedül néztek szembe a veszéllyel. A falvak lakóinak kollektív akcióira – az általam vizsgált esetekben – többnyire a téesz(ek) megalakítása, a „győztes” agitációs brigádok elvonulása után került sor, amikor a belépési nyilatkozatot kényszerből aláíró gazdától azt várták el, hogy önszántukból

²² A felülről irányított, differenciálatlan tömegszervezeteket a hatalomgyakorlás egyeduralkodó formáinak kiépítése során a központi hatalom hozta létre azzal a céllal, hogy a társadalomnak a pártszervek ellenőrzésén kívül eső tagjait is a pártfeladatok teljesítésére mozgósítsa. A szűk gazdagparaszti rétegen kívül szinte az egész mezőgazdasággal foglalkozó paraszti társadalmat a DÉFOSZ (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége) volt hivatva tömöríteni, külön szervezetet csupán a nők (Magyar Nők Demokratikus Szervezete [MNDSZ], 1957-től Magyar Nők Országos Tanácsa) és a fiatalok (Dolgozó Ifjúság Szövetsége [DISZ], 1957-től Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség [KISZ]) számára hoztak létre.

²³ A „népnevelőket” nemcsak a kollektivizálási kampányok idején, hanem más állami feladatokra is mozgósították. A tanácsválasztások előtt, a békekölcsönjegyzések idején és az aratások után is felkeresték a falvak lakóit azzal, hogy szavazzanak a (Hazafias) Népfontra, jegyezzenek békekölcsönt, vagy időben teljesítsék terménybeadási kötelezettségüket.

belépett téesztagokként viselkedjenek: maguktól vigyék be a „közösbe” állataikat, gazdasági felszerelésüket, és a rájuk erőltetett hierarchikus munkaszervezetben a korábbi szorgalommal kezdjék meg a munkát. A közös sérelem közös fellépésére ösztönözte a „legyőzött” falvak lakóit: az egyéni kísérletek kudarca után együtt próbálták meg visszaállítani a kollektivizálás előtti állapotot. A nyílt szembeszölgülés és az erőszakos módszerek használata is inkább erre az időszakra volt jellemző, ami az akciók kollektív jellegéből adódott. Az egyén a közösség részeként védettebbnek, ennél fogva erősebbnek és bátrabbnak érezte magát, mint magányos lázadóként.

A szervezési kampány alatt a gazdák csak ritkán szálltak szembe nyíltan az agitátorokkal. A család megélhetésének biztonsága volt számukra a legfőbb szempont, ami a kollektivizálás alatt is meghatározta viselkedésüket.²⁴ A szervezők elleni erőszakos fellépés pedig, ami a családfő letartóztatását vonhatta maga után, ezt a biztonságot veszélyeztette. A földjüket védelmező gazdáknak úgy kellett ellenállniuk az agitációs brigádok egyre erősödő nyomásának, hogy magatartásuk ne legyen kriminalizálható, ne essen bele az igen tágran értelmezett téeszellenes megnyilvánulások kategóriájába. A téeszek „védelméről” 1949-ben hozott rendelet²⁵ értelmében kettőtől akár tíz évig terjedő börtönnel is büntethető volt már az is, aki a téesz intézménye ellen „izgatott”, arra „rágalmazó” vagy „becsmérlő” kijelentést tett, és ezzel megalakulását nehezítette.²⁶

²⁴ A homokhátsági falvak lakóinak a beszolgáltatás éveiben tanúsított ellenállási stratégiáit elemző Nagy Netta szerint is ritka volt a nyílt konfrontációt vállaló paraszti magatartás. Olyan esetekben került erre sor, amikor a cselekvést nem a „józan ész”, hanem az indulatok befolyásolták. „Az indulatok kitörésében, a szembeszölgülés nyílt vállálásában különböző szubjektív tényezők játszhattak szerepet, mint például a temperamentum, a karakánság, a morális kötelességérzet az örökölt javakkal szemben, a vallásos értékrend, a férfiszerep értelmezése, az amúgy is vesztes pozíció, a hirtelen váltásra és az új stratégiák átvételére való képtelenség, az elkeseredettség, az igazságérzet folyamatos sérülése stb.” Nagy N. 2013: 199.

²⁵ 2560/1949. (III. 19.) Korm. sz. rendelet a termelöszövetkezeti csoportok, tagjaik és vagyonuk fokozott büntetőjogi védelméről. *Magyar Közlöny* 61. sz. 1949. március 19. 457–458. „1 §. Büntetett követ el, s két évtől tíz évig terjedő börtönnel, hivatalvesztéssel és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő az, aki termelöszövetkezeti csoport alakulását megnehezíti, megghiúsítja, a megalakult csoport működésében akadályozza, vagy annak fennmaradását veszélyezteti azáltal, hogy
a) a termelöszövetkezeti csoport intézménye ellen izgat, arra rágalmazó vagy becsmérlő kijelentést tesz;

b) a csoportba való belépéstől mást visszariasztani törekszik;

c) a csoport tagját vagy annak háza népét a csoporthoz tartozásuk miatt becsmérl, megszegényíti vagy bántalmazza;

d) a csoport tagját vagy mást a csoport érdekében kifejtett munkájában akadályozza vagy akadályozni törekszik.” Lásd még: Kahler 1991; Révész 1997; Farkas 2008.

²⁶ A tipikus ellenállási forma Homokmégyen is a halogatás és a bujkálás volt. Az aktív ellenállás „tetőpontját” a kifüggesztett plakátok letépkedése, átirása és a szóbeli „ellenpropaganda” jelentette. A téeszszervezési kampány („agitációs henger”) jellegzetességeiről és a gazdák védekezési módszereiről Homokmégyen: Marelyn Kiss–Valuch 2011: 207–218.

Elrejtőzés

A gazdák védekezésének legbiztosabb módja a téesszervezőkkel való találkozás elkerülése volt. A „házi agitációra” érkezők elől bezárkóztak, szabadon engedték az egyébként kötve tartott harapós kutyákat, vagy hosszabb-rövidebb időre elrejtőztek. Az elrejtőzés leggyakoribb formája az alkalmi bujkálás volt. A beszervezni kívánt gazda az agitátorok jövételekor titokban elhagyta a házát (olykor az ablakon menekülve), és amíg azok el nem mentek, meghúzódott valahol a portáján vagy a község biztonságosnak gondolt helyein. Az agitáció intenzívebb szakaszában azonban, amikor a községben már nem lehetett egykönnyen elbújni a szervezők elől, egész napra, sőt napokra, de akár hetekre is eltűntek a gazdák: beutaztak a közeli városba, kiköltöztek a szőlőhegyre, a tanyára, vagy egy időre a közeli községekben élő rokonainál, barátaiknál kerestek menedéket.

Az 1961 tavaszán Lövépetriben történt röpcédulaszórás ügyében indított nyomozás iratai bepillantást engednek a Szabolcs-Szatmár megyei település gazdáinak „elrejtőzési stratégiájába”.²⁷ A téessz megalakulása és közel tucatnyi, továbbra is egyénileg gazdálkodó lakos „kitagositása” után röpcédulák jelentek meg a településen. Készítjük a távoli, rossz minőségű csereföldek miatt dühös egyéni gazdák nevében szólalt meg, és a kollektivizálásért, valamint a tagosításért felelőssé tett községi vezetőket szidalmazta. A nyomozás során emiatt került sor a gyanúsítottként szóba jöhető gazdák kihallgatására. A vallomásaikból kirajzolódó kép szerint önállóságukat azért tudták megőrizni, mivel elbújtak a téesszervezők elől, akik így „nem tudták megagitatni”²⁸ őket.

Maklári Béla (53 éves, nyolcholdas gazda, 1945 óta a kommunista párt tagja, több évig a község tanácselnöke) a következőket mondta kihallgatása során:

„[A]ltalában nappali időben távol tartózkodtam a községtől. Kisvárdán voltam és csak éjszakára jöttem haza. Kisvárdán személyeknél nem tartózkodtam, csak a városban töltöttem az időt. A szervezés alatt volt rá eset, hogy az agitátorok elől az ablakon keresztül szöktem ki és az istállóban tartózkodtam.”²⁹

A többi kihallgatott gazda is hosszabb-rövidebb időre – akár a szervezés teljes idejére – elköltözött a községből, és a közelben lakó rokonainál, ismerőseinél húzódott meg. A rejtékhelyek Debrecen és Kenderes kivételével Lövépetrivel szomszédos vagy ahhoz közeli községek voltak, a legtávolabbi is csak 17 km-re feküdt a településtől.

²⁷ A Lövépetriben történt röpcédulaszórásról a *Röplapok és falfirkák* című fejezetben lesz részletesebben szó.

²⁸ ÁBTL V-147539. 136. Jelentés Maklári Béláról, 1961. szeptember 8.

²⁹ ÁBTL V-147539. 63. Maklári Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. szeptember 25. Az idézeteket a továbbiakban az egykorú szóhasználatot megőrizve, a jelenleg érvényes helyesírási szabályok szerint adom közre. A közvetlenül a falusi társadalom tagjaitól származó szövegek (levelek, röpcédulák, falfirkák, kilépési nyilatkozatok) esetében viszont megtartom az eredeti írásmódot.

Balogh Árpád, a röpcédulák készítője csak a szervezés utolsó napjaiban hagyta el lakóhelyét, és Tornospálca községben, apósánál rejtőzködött.³⁰ 69 éves édesapja azonban, akinek a nevében volt a 16 holdas gazdaság, a február elején kezdődő és körülbelül egy hónapig tartó szervezés egész ideje alatt lányainál, Aranyosapátiban és Gyüren (Lövépetrivel ÉK-en, illetve DK-en határos községekben) tartózkodott.³¹ Vass Ferenc (51 éves, ötholdas kétlaki gazda) a Lövépetrivel délen határos Gemzsén lakó rokonainál várta ki az agitáció végét.³² (A férfi 1945-ig mezőgazdasági cseléd volt, földjét vagy annak egy részét feltehetően a földosztáskor kapta. A gazdaságból származó jövedelmét a községen kívül, az iparban végzett munkával egészítette ki. A szervezés idejére a kétlaki munkásokat „hazahozatták”³³ a gyárakból, üzemekből. Visszaengedésük feltétele a téesszbe való belépésük volt.)

Molnár Dezső (42 éves, hétholdas gazda) szintén bujkált a szervezés egész ideje alatt. Ő azonban nem csak egy helyszínen vészelte át az agitációt. Először anyósát kereste fel Pap községben, majd Anarcsra, onnan pedig Kisvárdára ment ismerőseihez. Egy ideig Debrecenben, felesége rokonánál húzódott meg, de volt Kisvársányban is, unokatestvérénél. Szabolcsbákán szintén egyik rokonát látogatta meg.³⁴ A sűrű helyváltogatás oka talán az lehetett, hogy hosszasan nem akart terhére lenni egyik vendéglátójának sem.

A nyomozati anyagokból azt szűrhetjük le, hogy a családfő általában egyedül bujkált, felesége otthon maradt, ellátta a gazdaságot és vigyázott a gyermekekre. Az asszonyokat a szervezők kevésbé zaklatták, ők mindenekelőtt a családfők aláírását igyekeztek megszerezni. Az asszonyok, hogy visszaverjék az agitátorok zaklatását, szintén a döntéshozó férjük távollétére hivatkoztak. Úgy tűnik, hogy a téesszervezők Lövépetriben nem találták meg annak a módját, hogyan lehetne hazatérésre bírni az elrejtőzött lakosokat. Ennek volt köszönhető, hogy a községből távollévőknek végül nem kellett belépniük a téesszbe. Más kérdés persze, hogy a tagosítás során eredeti földjük helyett rossz minőségű csereingatlanokat kaptak, amit többen el sem fogadtak.

A bujkálók előkerítésében „sikeresebbek” voltak a székkutasi (Csongrád megye) szervezők, akik az elrejtőzött családfőket zsarolással, az otthon maradt családtagok elleni erőszakos akciókkal igyekeztek hazatérésre kényszeríteni. Levéllenőrzés – úgynevezett halászás – során került a Csongrád megyei államvédelmi hatóság kezébe az a magánlevél, amelynek írója a községben zajló „meggyőzési” módszerekről számolt be egy csongrádi barátjának. Említést tett többek között egyik tanyaszomszédjáról, aki „eltűnt, a tanyájában őrség van, hogy ha hazajön, rögtön behozzák, a két

³⁰ ÁBTL V-147539. 45. Balogh Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. október 9.

³¹ ÁBTL V-147539. 67. Dr. Tóth István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. október 10.

³² ÁBTL V-147539. 65. Vass Ferenc tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. október 10.

³³ ÁBTL V-147539. 135. Kivonat „Hosszú” ügynök 1961. április 27-i jelentéséből.

³⁴ ÁBTL V-147539. 61. Molnár Dezső tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. október 10.

fiát zárva tartják, míg az Apjuk elő nem kerül”. A levélíró, akit az agitátorok szintén be akartak szervezni, így összegezte tapasztalatait: „Tehát nem megoldás itthon sem lenni [azaz elrejtőzni], mert a sorsunk nem kerüljük el.”³⁵

Időhúzás

Azok a gazdák, akik nem tudták elkerülni az agitátorokkal való találkozást, más módszerekkel próbáltak megszabadulni a rámenős, egy-egy családot többször is felkereső, és ott hosszasan időző szervezőktől (a zaklatásnak ezt a módját „ismételt agitációnak” hívta az akkori hivatalos nyelv). Gyakran alkalmazott taktika volt, hogy a gazdák látszólag hajlandónak mutatkoztak belépni a téeszbe, de ezt olyan feltételekhez kötötték, amelyekről úgy gondolták, hogy nem, vagy csak nagy nehezen teljesülhetnek. Leggyakrabban a község valamelyik tekintélyes gazdájának csatlakozása volt a kikötés, akiről úgy gondolták a többiek, hogy ő fog a legtovább ellenállni a szervezők nyomásának. Ha pedig már ő is aláírja a belépési nyilatkozatot, akkor az számukra is a kívülmaradás lehetőségének megszűnését jelzi. Ezt a tömeglélektani jelenséget a szervezők is kihasználták, és az agitáció során különös hangsúlyt helyeztek a korabeli hivatalos szóhasználatban „kulcsembereknek” hívott mintaadó gazdák „megpuhítására”. Az ő beléptetésük jelentősen megkönnyítette a további „munkát”.

Az agitátorok távol tartását és az időhúzást szolgálta az „ősszel majd belépek” vagy a „jövőre majd belépek” ígérete is. A téli kampány során sokan azzal hárították el a belépési nyilatkozat aláírását, hogy azt állították, most nem, de ősszel vagy egy év múlva majd belépnek a téeszbe. A kibúvót kereső gazdálkodók abban reménykedtek, hogy hamarosan megváltozik a kormány gazdaságpolitikája, és leállítja a téesszervezést. (A Rákosi-korszak elején még sokan bizakodtak a kommunista rendszernek a „Nyugat” segítségével történő, közeli megváltozásában, 1953 és 1956 pedig azt a tapasztalatot erősítette meg bennük, hogy nem reménytelen az erőszakos kollektivizálás leállítását várni. Igaz, az is a tapasztalat része volt, hogy ha egy időre abba is marad a szervezés, mindig újrakezdődik.) Hasonló megfontolás állhatott az úgynevezett őszi kezdésű téeszek létrehozása mögött is. A tavaszi kampányok során a gazdák sokszor azzal a kikötéssel voltak hajlandóak belépni a téeszbe, hogy a közös munkát csak ősszel kezdik el. A megfelelési kényszer szorításában a téesszervezőknek is érdekükben állott az ilyen „van is, nincs is” téeszek alakítása, mivel javította a statisztikát.³⁶

³⁵ ÁBTL O-11339. 38/42. Herczegh I. levele, Székkutas, 1961. január 27.

³⁶ Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának jelentése szerint 1959 májusában ez a jelenség egyes megyékben olyan gyakori volt, hogy például Hevesben a létrehozott téeszek 94%-a, Csongrádban 85%-a, Zalában 84%-a ilyen téesz volt (Varga 2014b: 206).

A családtagokra való hivatkozás szintén a kifogáskeresés egyik módja volt. Az aláírás nyílt visszautasítása helyett a férj a feleség, a feleség a férj, vagy mindketten az örökösök ellenszegülésére hivatkoztak, ami miatt – állították – ők sem dönthetnek másként.³⁷ Gyakori érv volt továbbá a gazda idős kora vagy betegsége, ami miatt képtelen a „közösben” való munkavégzésre.

Elrejtés, kármentés

A koncentrált kollektivizálási kampányok vége felé – amikor az agitátorok a „siker” érdekében a lelki terror mellett a fizikai erőszaktól sem riadtak vissza³⁸ – már hatástalannak bizonyultak a védekezés fenti formái, és a gazdák nagy része kényszerűségből előbb-utóbb mégis aláírta a belépési nyilatkozatot. Az agitációs brigádok elvonulása után azonban, amikor a kapituláció szimbolikus aktusát (az aláírás kikényszerítését) a parasztgazdaságok felszámolásának gyakorlati lépései követték (a „közösbe” beadandó állatok, gépek, felszerelések összeírása és leadása,³⁹ a parcellák összeszán-tása) a paraszti ellenállás újra felerősödött. Bár a legjellemzőbb védekezési mód ekkor is a menteni kívánt gazdasági felszerelés és állatállomány (amelyek egy részét a kollektivizálás hírére sokan már korábban pénzzé tették) elrejtése volt, a rejtett ellenállási

³⁷ A kollektivizálás hivatalos propagandáját megszólaltató Szabolcs-Szatmár megyei pártlap így ábrázolta ezt a jelenséget: „[A]nnyi papucshős még soha nem volt Nyírbogáton, mint ezekben a napokban. [...] Ha nem talál más kibúvót, mind az asszonyra apellál. No, mondtam is a népnevelőknek. Ilyen sorotok sem volt még. Most aztán kedvetekre kiudvarolhatjátok magatokat. [...] Most Mikónénak udvarolnak, mert az ura mondta, hogy a feleségén múlik.” *Keletmagyarország* 1960. január 10. Bákonyi vallomása.

³⁸ Jól érzékelteti az agitátorok által megszállt falvakban uralkodó hangulatot a már idézett magánlevél egy másik részlete. „Drága István! A legkétségbeejtő hangulatban írom e pár sort. Szerencsén hazaérkeztem, az idő hidegre fordult, bár ne jöttem volna egyáltalán vissza, mert délelőtt, délután jönnek az agitálók csapatosan. Akik nem írnak alá helyben, terepjárón hordják a község házára, különféle módon kényszerítik az aláírásra. Egyesével sötét szobába zárják, és ott tartják, míg alá nem ír, mert este hurcolják az egyéneket el a hajlékukból, hogy nagyobb legyen a lelki hatás. Nekem is ma este, d.u. 16 órára kell jelentkeznem a község házában. Én nem is tudom, hogy bírom, hogy zárkában egész éjszakákat töltenek azokkal, akik vonakodnak az aláírással. [...] Drága István, itt úgy néz ki a helyzet, ha 24. órára is, de mindenkinek alá kell írni. Hátha vége közeleg e szörnyű állapotnak.” ÁBTL O-11339. 38/42. Herczegh I. levele, Székkutas, 1961. január 27.

³⁹ A téeszbe belépett tag, illetve család köteles volt a „közös” gazdálkodásba bevinni összes igásállatát és a háztáji gazdálkodás kereteit (egy tehén, egy-két növendékmarha, egy-két anyakoca malacával, három-négy hizósértés, öt juh vagy kecske, korlátlan számú baromfi, házinyúl és méhcsalád) meghaladó haszonállatait, összes főbb mezőgazdasági eszközt (igás kocsi, lószerszám, vetőgép, borona, fűkaszálógép, melegágyi felszerelés stb.), a közösbe adott földterület bevetéséhez szükséges vetőmagot és a trágyázásához szükséges trágyamennyiséget, illetve a beadott állatok eltartásához az új termésig szükséges takarmányt. A háztáji gazdaság területén kívül eső és annak szükségletét meghaladó gazdasági épületek szintén a „közös” részei lettek. Lásd: Hogyan kell megalakítani a termelőszövetkezetet: 12.

formák mellett ekkor már nagyobb számban fordultak elő nyílt és erőszakos megnyilvánulások is. Az összeírást végző úgynevezett leltározó bizottságot például nem mindenhol engedték be a parasztportákra, vagy ha be is jutottak, sok gazda nem volt hajlandó aláírni a javaik kollektivizálását – az ő értelmezésük szerint elrablását – véglegesítő iratot. Viselkedésüket vélhetően az agitációs kampány során szerzett friss tapasztalataik is befolyásolták. Az aláírás fontosságára éppen a szervezők hívták fel a figyelmüket azzal, amikor mindent megtettek annak érdekében, hogy a gazda neve a belépési nyilatkozatra kerüljön. A „belépni vagy nem belépni” dilemmája a korabeli szóhasználatban legtöbbször az „aláírni vagy nem írni alá” kérdésként hangzott el.

A leltárba felvett gazdasági felszerelések és állatok leadása szintén sokszor idézett elő komoly konfliktust. Számos alkalommal a téesz csak erőszakkal tudta a tiltakozó gazda portájáról elhozni a lovat,⁴⁰ a szekeret vagy az ekekapát (amelyek másnap talán már újra visszakerültek eredeti tulajdonosukhoz). A kollektivizálás átmeneti jellegében való bizakodást jól mutatja, hogy egyes helyeken arra hivatkozva tagadták meg a gazdák a „közös” istállóba bevezetett állatok járatlevelének⁴¹ átadását, hogy ha megváltozik a helyzet, „nem tudják visszakövetelni állataikat, mert nem lesz a kezükben olyan igazolás, amivel a tulajdonjogot igazolni tudnák”.⁴² Nehezen ment a téeszben történő vetéshez szükséges vetőmag és a „közös” állatállomány ellátásához szükséges takarmány összegyűjtése is. A gazdák a bizonytalan jövőtől félve igyekeztek minél nagyobb tartalékot képezni a család ellátásához szükséges javakból.⁴³

Amíg az előbb említett ellenállási formák még többnyire az egyéni engedetlenség kategóriájába sorolhatóak, addig a következő eset már a kollektív védekezés hatékonyságának felismerését mutatja. A Borsod megyei Kupán 1959 nyarán a községi tanács írásban szólította fel az engedetlen gazdákat, hogy járuljanak hozzá a „közös” takarmány- és vetőmagkészlet létrehozásához. Húsz gazda (a forrásokból nem derül ki, hogy ez az érintettek hány százaléka volt) azonos szövegű megjegyzéssel ellátva küldte vissza a levelet a tanácsnak, tudatván a község vezetőivel, hogy nem hajlandók a felszólításnak eleget tenni. A rendőrség „szervezett ellenállás” gyanújával indított nyomozást az ügyben.⁴⁴

⁴⁰ „Különösen sok konfliktussal járt a lovak közösbe adása. A gazdálkodó ember számára a ló nem pusztán igaerő volt, hanem társ a munkában és az élet számos más területén is. A lóirtásban tehát a gazdaságosság, a célszerűség mellett az érzelmi momentumok, és a társadalmi presztízs szempontjai is erőteljesen érvényesültek.” Varga 2014b: 208–209.

⁴¹ A járatlevél vagy marhalevél olyan közokirat, mely a háziállatok (lovak, szarvasmarhák, juhok, kecskék és sertések) adásvételekor vagy szállításakor az azokra vonatkozó tulajdonjogot igazolja.

⁴² ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/9. Tájékoztató jelentés az újonnan alakult tsz-ek bomlasztásával kapcsolatban, 1959. május 18. Ugyanez a jelentés tájékoztat arról, hogy a Bács-Kiskun megyei Harta község községben az „újonnan belépő tsz-tagok közül többen nem engedték beríni a személyi igazolványukba, hogy tsz-tagok, mert ha a rendszer megváltozik, akkor kompromittálva lesznek”.

⁴³ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/11. Jelentés a téeszek védelmének helyzetéről, 1959. augusztus 3.

⁴⁴ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/11. Jelentés a téeszek védelmének helyzetéről, 1959. augusztus 3.

A belépési nyilatkozat visszakövetelése

A téeszbe kényszerített gazdálkodók többnyire a belépési nyilatkozatok⁴⁵ visszakövetelése érdekében fogtak össze. Bizonyára a téesszervezőknek a nyilatkozat aláírására irányuló erőfeszítése alakította ki bennük azt a képzetet, hogy amennyiben visszaszerzik és megsemmisítik azokat, visszaáll az eredeti állapot, és a továbbiakban már nem tekinthetők téesztagoknak. Az elkeseredett lakosok számára sok helyen éppen a téesz alakuló közgyűlése teremtette meg a közös akció lehetőségét. A kollektivizálás szentesítését célzó rituálé egy-egy indulatos felszólalás hatására igen könnyen a kollektív tiltakozás fórumává alakult át. A belépési nyilatkozatok visszakövetelésén kívül a résztvevők sokszor a gyűlésről való tömeges kivonulásukkal is jelezték, hogy nem hajlandók tudomásul venni a történeteket. Ez történt például 1959 tavaszán a Somogy megyei Pusztakovácsiban, ahol a téesz közgyűléséről mindeki kivonult, amikor egy járási funkcionárius szólni kívánt:

„Amikor a járási tanács mezőgazdasági osztályvezetője szólásra emelkedett, a tömegből egy eddig ismeretlen személy közbekiáltott, hogy vonuljanak ki a teremből, mire a jelenlévők – mintegy 250 fő – a közgyűlést otthagyták, majd az utcára érve többen azt kiabálták, hogy május 1-én feloszlik a tsz.”

A Hajdú-Bihar megyei Tiszagyulaházán a Rákóczi Téesz közgyűlésének felbomlasztását az asszonyok kezdeményezték:

„A gyűlés kezdetén Szikora Istvánné, akinek férje ellenforradalmi bizottsági tag volt, valamint két sógornője, Bay Sándorné és Daróczi Józsefné kisparasztok, de rajtuk kívül több kisparaszt asszony követelték, hogy adják vissza a belépési nyilatkozatot [...]. A gyűlést a meghatározott napirendek vezetésével nem tudták megtartani, mert az összes nők – de jó néhány férfi is – elhagyták a helyiséget. Összesen 20 férfi maradt vissza a teremben [a 100 főből].”⁴⁶

⁴⁵ A belépési nyilatkozat tartalmazta a családfő nevét, lakcímét és „önkéntes elhatározáson” alapuló felvételi kérelmét a téeszbe, valamint azon családtagjainak nevét, akik a családfővel együtt felvételüket kérték. A nyilatkozatba be kellett írni művelési áganként elkülönítve a családfő és a vele közös háztartásban élő családtagok használatában lévő összes föld területét annak feltüntetésével, hogy tulajdona-e vagy haszonbérlete-e a családnak. Állatfajok szerint elkülönítve be kellett írni az összes iga- és haszonállatszámot, a család tulajdonában lévő főbb gazdasági felszerelések (szekér, lószerszám, eke, vetőgép, borona, lókapta stb.) számát, továbbá a férőhely és befogadóképesség feltüntetésével a főbb gazdasági épületeket (istálló, magtár stb.). A család írásban bejelentette a háztáji gazdaság céljára visszatartani kívánt föld nagyságát és a dűlő megnevezését. A belépők végül kijelentették, hogy az alapszabályt és a belépés feltételeit ismerik és azt magukra nézve kötelezőnek tartják. Lásd: Hogyan kell megalakítani a termelőszövetkezetet: 7.

⁴⁶ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/9. Tájékoztató jelentés az újonnan alakult tsz-ek bomlasztásával kapcsolatban, 1959. május 18.

A nőknek a hatalommal való konfliktusokban a férfiaknál aktívabb szerepvállalása – amiről a téesszellenes tüntetések bemutatása kapcsán még bőven lesz szó – valószínűleg azzal az általános vélekedéssel függött össze, hogy a szembeszegülő nőket kevésbé vonják felelősségre, mint a férfiakat. A várható büntetés minimalizálásának szándéka vezette a Szabolcs-Szatmár megyei Csegöld község egyik „kulák származású ellenforradalmár” lakóját is. Ő azonban nem a társadalmi nemek, hanem a különböző társadalmi csoportok – a korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „osztályok” – diszkriminatív büntetőjogi felelősségre vonási gyakorlatát próbálta kihasználni. Egy 1959. júliusi belügyi jelentés szerint azt tervezte, hogy „olyan embert keresnek, aki egy adott gyűlés alkalmával megkezdje a belépési nyilatkozat visszaadását követelni”. Elmondta továbbá, hogy „olyan személyt kell nekik keresni erre, aki proli és így a felelősségrevonást könnyen meg tudja úszni”.⁴⁷ A két utóbbi idézet az 1956 utáni ellenségteremtés jellegzetességeit is jól mutatja: a „kulák” mellett az „ellenforradalmár” lett az a fő ellenségkategória, amely segítségével a hatalom a rendszer ellen fellépő embereket megbélyegezte.

A községek jelentős részében azonban nem a téesz közgyűlésén kísérelték meg a lakosok restaurálni a kollektivizálási kampány előtti állapotokat. Sok helyen éppen az alakuló közgyűlés megtartásának megakadályozása volt a védekezés fő iránya. A belépési nyilatkozatot kényszerből aláírt gazdák úgy gondolták, hogy passzív ellenállásukkal meggátolhatják a téesz megalakulását. Egy 1959. tavaszi belügyi jelentés általános jelenséggé írta le a kollektív önvédelemnek ezt a formáját. A Pest megyei Kosd községben történeteket hozta fel példának, ahol a „papír” szerinti 180 téesztag közül csupán tíz jelent meg a közgyűlésen. Egy ilyen arányú távolmaradás csak a lakosok együttműködése révén jöhetett létre. A kosdiak azzal indokolták távollétüket, hogy nem tekintik magukat téesztagoknak, mert „a szervezés az önkéntesség megsértésével történt, mert durva módszerrel végezték azt”. Hasonló magyarázattal szolgáltak a gyűlést bojkottálók a Pest megyei Abonyban is. Kijelentették, hogy csak „azért léptek be, illetve írták alá a belépési nyilatkozatot, mert őrizetbevétellel fenyegették meg őket”.⁴⁸ A gazdák joggal hivatkozhattak a szervezés erőszakosságára, mint a téesztagságot érvénytelenítő körülményre, hiszen a kollektivizáló hatalom is a téeszbe lépés önkéntességét hangoztatta. Ugyanakkor az érintettek többsége valószínűleg tisztában volt a meghirdetett elvek és a gyakorlat közti különbséggel, vagyis azzal, hogy a téesszervezés a hatalom által is támogatottan a nyomásgyakorlásra épült, és nem csupán egyes agitációs brigádok „túlkapásairól” volt szó. A kollektivizálás elleni védekezés során nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor a kárvallottak a hatalmat saját hazug propagandaszólamaival próbálták meg szembesíteni.

⁴⁷ A „proli” szó alatt valószínűleg törpe- vagy kisbirtokost értett a megszólaló. ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/10. Jelentés a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos szervezett ellenséges tevékenységre utaló jelzésekről. Budapest, 1959. július 7.

⁴⁸ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/9. Tájékoztató jelentés az újonnan alakult tsz-ek bomlasztásával kapcsolatban, 1959. május 18.

A gazdák érdekérvényesítési kísérletének másik kollektív módja az aláírásgyűjtés volt. A téeszből kilépni szándékozó gazdák neveit tartalmazó listát többnyire küldöttség útján juttatták el az ügyben illetékesnek gondolt hatóságoknak, funkcionáriusoknak. A Hajdú-Bihar megyei Váncsod község négyfős küldöttsége például 1959 májusában a megyei pártbizottságra ment, hogy érvényt szerezzen a téeszbe erőszakolt gazdák kilépési szándékának: „a kilépés okául azt hozták fel, hogy a tsz szervezés erőszakos úton történt”.⁴⁹ Sokan azonban a megyén túllépve egyenesen a fővárosba utaztak, és a Földművelésügyi Minisztériumtól kérték az erőszakkal kicsikart belépési nyilatkozatok érvénytelenítését. Nagybörzsöny (Pest megye) községből 1960 májusában például kilenctagú küldöttség kereste fel a földművelésügyi tárcát.⁵⁰ Nemespátró (Zala megye) küldöttsége szintén Budapestre utazott, hogy meggyőzze a minisztérium illetékeseit arról, hogy a dimbes-dombos – a fővárostól távoli – község nem alkalmas nagyüzemi gazdálkodásra.⁵¹ Személyesen jelentek meg a tiszasasi (Jász-Nagykun-Szolnok megye) küldöttek is a minisztériumban, hogy tájékozódjanak a kilépés lehetőségeiről, majd onnan hazatérve gyűlésen tájékoztatták a helyi gazdákat.⁵²

Más településeken nem közös listát készítettek, hanem a téeszbe erőltetett gazdák egyénileg juttatták el írásban megfogalmazott kilépési szándékukat (személyesen átadva vagy postai úton) a tanácselnöknek vagy a téeszelnöknek. A Pest megyei Szentlőrinc-kátán például 300 téesztag közül 190-en közölték írásban a helyi tanácsal, hogy „visszavonják” belépési nyilatkozatukat.⁵³ A Csongrád megyei Nagyér településen 80-90 fő pedig postán küldte el a kilépési szándékát tartalmazó iratot a téesz vezetőjének. „A kilépéseket azzal indokolják, hogy csak azért írták alá a belépési nyilatkozatot, mert szabadulni akartak az agitátoroktól.”⁵⁴ A megmozdulásban résztvevők nagy száma bizonyos fokú szervezettségre, a lakosok szoros együttműködésére utal, akkor is, ha nem egy-két ember által irányítottan, hanem spontán módon, az információáramlás megszokott falusi csatornáin terjedt el a téeszből való kilépés feltételezett lehetőségéről, annak módjáról és időzítéséről szóló hír. A kilépési szándékot megfogalmazó nyilatkozatok is vélhetően azonos minta alapján készültek.

⁴⁹ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/9. Tájékoztató jelentés az újonnan alakult tsz-ek bomlasztásával kapcsolatban, 1959. május 18.

⁵⁰ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. II/9. Jelentés a mezőgazdaság területén 1959-ben elkövetett bűncselekményekről, 1960. március 19.

⁵¹ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/9. Tájékoztató jelentés az újonnan alakult tsz-ek bomlasztásával kapcsolatban, 1959. május 18.

⁵² ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/11. Jelentés a tsz-ek védelmének helyzetéről, 1959. augusztus 3.

⁵³ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/10. Jelentés a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos szervezett ellenséges tevékenységre utaló jelzésekről, 1959. július 7.

⁵⁴ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/9. Tájékoztató jelentés az újonnan alakult tsz-ek bomlasztásával kapcsolatban, 1959. május 18.

Az erőszakos téesszervezés elleni tiltakozás és a restaurációs szándék bejelentésének harmadik módja a tömegtüntetés volt. A kollektivizáló hatalmat jelképező épület, többnyire a tanácsháza előtt, szervezetten vagy spontán módon összegyűlt emberek szóban követelték vissza belépési nyilatkozataikat, illetve adtak hangot a téesszervezéssel, a kollektív nagyüzemi gazdálkodással és a helyi vezetőkkel kapcsolatos véleményüknek. Egyes helyeken csak azután került sor a demonstrációra, miután a belépési nyilatkozat visszaszerzésére irányuló békésebb (a fent említett módokon történő) kísérleteik sikertelennek bizonyultak, máshol azonban rögtön a nyomásgyakorlás e leghatékonyabbnak gondolt formájához folyamodtak. A tüntetések kialakulásában fontos szerepe volt a mintakövetésnek (olyan hírek terjedtek el, hogy más községekben a tüntetők visszakapták belépési nyilatkozataikat). A lakosok mozgósítását nem egyszer a rendőrség erődemonstrációja idézte elő (a téesszellenes hangulatot egyes községekben a kollektivizálás irányítói egy-egy hangadónak tartott lakos letartóztatásával akarták megfékezni): a fenyegetett társaik védelmére összegyűlt tömeg egyben a kollektivizálás ellen is tüntetett.

3. Két közelkép

Balassa Árpád – a téesszervezőket vasvillával fogadó gazda esete

A Tolna megyei Nagyszokoly községben lakó Balassa Árpád ellen „népi demokratikus államrend elleni izgatás” gyanújával indított nyomozást 1960 februárjában a megyei rendőr-főkapitányság. A történések idején 37 éves, nőtlen férfi testvérével együtt 19 hold földet művelt. Valószínűleg szőlőterület is tartozott a gazdasághoz, azért kerülhettek az ötvenes évek elején „kuláklistára”. A nyomozás során készült környezettanulmány szerint (amelyhez a községből négy párttag szolgáltatta az adatokat) a fivéreket a faluban jó gazdának tartották, „földjeiket szakszerűn művelték, jó termelési eredményeket értek el. Nagy súlyt fektettek az állatállomány növelésére.” Az őket sújtó negatív diszkrimináció ellenére is meg tudták őrizni gazdaságukat. Az adatszolgáltatók közlése szerint korábban a hatalommal való minden konfliktushelyzetet elkerültek, „kötelezettségeiket rendszeresen teljesítették, magatartásuk ellen kifogás nem merült fel”.⁵⁵ Ennek bizonyítékeként említették meg az 1956-os forradalom alatti passzivitásukat is: Balassa Árpád „az ellenforradalom alatt

sem fejtett ki semmilyen tevékenységet, még felvonulásokon, gyűléseken sem vett részt”. Erkölcsei szempontból sem merült fel ellene kifogás:

„Italt mértékletesen fogyaszt [...], botrányt okozó magatartást nem tanúsított 1959-es év lezárásáig. Csendes magatartású.”

A fivérek gazdálkodási stratégiájában az ötvenes évek utolsó éveiben, a kollektivizálás újraindulásakor történt változás. A téesszesítés fenyegető veszélye tartalékolásra és a veszteségek minimalizálása ösztönözte őket. A fordulatról az adatszolgáltató párttagok elítélően nyilatkoztak, hangsúlyozván a fivérek tevékenységének „gyanús” körülményeit.

„A tsz fejlesztés óta, az utóbbi egy-két évben, a földjeik megművelésében hanyatlás állt be. Az állattenyésztést olyan irányba növelték, hogy milyen mértékben tudták azt kupec-kodásra felhasználni. Azaz idejük nagyobb részét a vásárokon töltötték, állatokat vettek, illetve adtak nem megengedett keretek között. Olyan értesülést is szereztem, hogy több járületlevelük van, mint amennyi állatot tartanak. A tartalék járületleveleket úgy használják fel, hogy a vásáron hasonló állatot vásárolnak és azt nem eredeti, hanem már a tulajdonukban lévő előre irányított járületlevéllel adják el.”⁵⁶

Balassa Árpád tehát – amennyiben erre a nyomozati iratokból kihámozható információk alapján következtetni tudunk – azon parasztgazdák egyike volt, akik szívós kitartással próbáltak a nehéz körülmények között fennmaradni, és ehhez az alkalmazkodás látszatát keltve, a rejtett ellenállás illegális eszközeit is felhasználták. A gazdálkodó kitartását és túlélési stratégiájának sikerét – no és persze szerencsáját – jól mutatja, hogy végül nem kellett belépnie a téesszbe. A Tolna megyei Rendőr-főkapitányság egy későbbi, 1979-es jelentéséből azt is megtudhatjuk, hogy a jó anyagi körülmények között élő, immár nős, de gyermektelen férfi még ekkor is nyolc hold „zárt kerti földön” gazdálkodott, valamint állattartással is foglalkozott.⁵⁷

A községben 1959 decemberében megindult kollektivizálási kampány idején Balassa Árpád kezdetben a védekezés passzív, erőszakmentes formáival próbálkozott. Igyekezett elkerülni az agitátorokkal való találkozást (a téesszervezők többször nem találták otthon, anyja elmondása szerint hol Budapesten volt, hol éppen valamelyik vásárrban tartózkodott⁵⁸), valamint időnyerés céljából az őszi belépés ígéretével próbált megszabadulni az agitátoroktól.

„1959 decemberében a községben megindult tsz-szervezés idején a nála megjelent agitátoroknak úgy nyilatkozott, hogy egyetért a szövetkezeti gazdálkodással, de ő csak az ősz folyamán kíván belépni, ugyanis addig személyi problémáit kívánja rendezni.”⁵⁹

⁵⁵ ÁBTL V-146018. 11. Balassa Árpád környezettanulmánya, 1960. január 29. Ennek ellentmond Balassa Árpád erkölcsi bizonyítványa, amely szerint a férfit 1951-ben közellátás érdekeit sértő büntetés miatt 800 forintba büntették (uo. 35. Balassa Árpád erkölcsi bizonyítványa).

⁵⁶ ÁBTL V-146018. 11. Balassa Árpád környezettanulmánya, 1960. január 29.

⁵⁷ ÁBTL V-146018. 39/17. Jelentés ellenőrzésről, 1979. február 13.

⁵⁸ ÁBTL V-146018. 55. Garai Antal tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 5.

⁵⁹ ÁBTL V-146018. 11. Balassa Árpád környezettanulmánya, 1960. január 29.

Csak azután lépett fel erőszakosan a portájára érkező szervezőkkel szemben, hogy fivérét az agitátorok gépkocsival ismeretlen helyre vitték, ahol késő éjszakáig próbálták „puhítani”, aminek következményeként „idegileg teljesen kimerítették”.⁶⁰ Kihallgatása során azt állította, hogy a portájára érkező agitátorokkal azért keveredett konfliktusba, mivel fivéréhez hasonlóan őt is el akarták vinni, ellenállása tehát jogos önvédelem volt. A vasvillával való fenyegetőzést ugyanakkor tagadta.

„1960 januárjában a dátumra pontosan nem emlékszem, kb. 20-a körül volt, amikor egy délután etetéskor megjelent nálunk három ismeretlen férfi, abból a célból, hogy velem a tsz-be való belépési nyilatkozatot aláírassák. Ekkor én az istállóban tartózkodtam, ott etettem. A három személy, amikor a lakásunkra jöttek, először az édesanyámmal beszéltek, majd vele együtt jöttek az istálló felé, ahonnan én üres kézzel jöttem ki. A beszélgetés azzal kezdődött, hogy megkérdezték, hogy aláírom-e a belépési nyilatkozatot vagy nem. Erre azt válaszoltam, hogy majd az ősszel. Másodszor kérdésükre ugyancsak azt válaszoltam, hogy csak ősszel fogunk belépni a tsz-be. Ezután ketten kétfelől megfogták a kezem, de én kifordultam és beléptem a hóba. Ekkor egy barna szemüveges elem állt és felszólított, hogy ne menjek sehova, mire én azt mondtam, hogy nem is megyek. Ezután felszólítottak, hogy menjek el velük, de miután ezt is megtagadtam, két esetben szólítottak fel a törvény nevében, és a magasabbik kivételével valamilyen igazolványt mutattak fel. [...] Erre én azt válaszoltam, hogy én nem loptam és nem raboltam és nem is megyek el velük. Ezután eltávoztak, de még visszaszólt az egyik valamit, amit nem értettem.”⁶¹

Az esetben jelenlévő agitátorok (egyikük a Mezőgazdasági Szövetkezetek Szövetsége megyei osztályvezetője, a másik kettő pedig a megyei tanács mezőgazdasági osztályának dolgozója volt) másként mutatták be kihallgatásuk során a Balassával történt összeütközést. Ők saját fellépésük békés jellegét, Balassa reakciójának pedig támadó voltát hangsúlyozták. Elmondásuk szerint, amikor megjelentek Balassáék portáján, a házigazda az istállónál állt vasvillára támaszkodva, és barátságos hangú kérdésükre („Mi van Balassa barátom az őszi belépéssel?”⁶²) ingerült, fenyegető hangon válaszolt:

„[E]rősen kikele magából, hangos szavakkal azt a kijelentést tette, hogy vegyük tudomásul sem az őszi, sem pedig a tavaszi indulásra a belépési nyilatkozatot nem írja alá, majd azt is kiabálta, hogy le vagyunk szarva mi kommunisták és le van szarva a piszkos kommunista társadalom. Kezében a vasvillával felszólított bennünket, hogy takarodunk ki az udvarából. [...] A] kezében lévő vasvillával jött felénk. Nem akartunk magunknak kellemetlenséget, nem akartuk azt, hogy valamelyőnk is Balassa Árpád megszúrja, ezért házának udvaráról eltávoztunk.”⁶³

⁶⁰ ÁBTL V-146018. 71. Jelentés az eljárás megszüntetéséről, 1960. március 1.

⁶¹ ÁBTL V-146018. 43. Balassa Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 10.

⁶² ÁBTL V-146018. 47. Szilágyi Tivadar tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 5.

⁶³ ÁBTL V-146018. 51. Lehőcz József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 5.

A valódi történésekhez akkor jutunk a legközelebb, ha figyelembe vesszük a kétféle elbeszélés keletkezési körülményeit, és lehántjuk róluk mindazt, illetve kiegészítjük mindazzal, amit létrehozóiknak az adott helyzetben érdekükben állt hozzátenni, illetve elhallgatni. Az esetet minden bizonnyal az agitátorok jelentették a rendőrségnek, abban a tudatban, hogy olyan bizonyítékokkal rendelkeznek (a kommunistákat becsmérő szavak és a vasvillás fogadtatás), amelyek alkalmasak a „makacs” Balassa-fivér elítéléséhez, és a férfi megbüntetése majd „jótékony” hatással lesz a szervezés további menetére. (A téesszervezés szolgálatába állított jogszolgáltatási gyakorlat az agitációs stratégia szerves részének számított a kollektivizálási kampányok idején.) Vallomásuknak tehát az a része, amely Balassa Árpád indulatos, támadó (valójában védekező) viselkedéséről szólt, igaz lehetett, amit az a tény is alátámaszthat, hogy a szervezők végül megfutamodtak, és nem vitték el a férfit, ahogy ezt korábban fivérével tették.

Balassa ugyanakkor nem véletlenül tagadta az ellene felhozott mindkét vádat. Tisztában lehetett azzal, hogy a szervezők fenyegetésének és a kommunistaelenes kijelentéseinek súlyos büntetőjogi következményei lehetnek. Ezzel szemben vallomásának az agitációs brigád agresszív viselkedéséről szóló része valószínűleg megfelelt a valóságnak. Ezt maga az ügyel foglalkozó rendőrnnyomozó ismerte el, amikor megszüntette a Balassa ellen folyó eljárást arra hivatkozva, hogy „Nagyszokoly községben a tsz. szervezés során a népnevelők részéről valóban voltak kisebb túlkapások”.⁶⁴ Önmagában a Balassáékkal történtek bizonyára nem lettek volna elegendőek egy ilyen döntés megszületéséhez. Valószínűleg durva módszereik miatt olyan sok panasz érkezett a községben agitáló brigádra, hogy a hivatalosan a téesszbe lépés önkéntességét hirdető hatalom – a látszat megőrzése érdekében – kénytelen volt tenni valamit a helyzet pacifikálása érdekében. A kirívó esetekben⁶⁵ az erőszakos agitátorok ellen indított vizsgálatoknak – amelyeknek a vége általában csupán valamilyen pártbüntetés lett – az volt a szerepük, hogy bebizonyítsák: a téesszervezés az önkéntesség betartásával zajlik, ha történnek is „kisebb túlkapások”, azok ellen, lám, szigorúan fellép a hatalom.

A Balassa Árpád elleni rendőrségi nyomozás leállítását a Tolna Megyei Pártbizottsággal való egyeztetés előzte meg. A megyei kollektivizálást irányító politikai szervezet feltehetően úgy ítélte meg, hogy a férfi elleni eljárás folytatása az adott körülmények között nem segítené, hanem inkább akadályozná a község átszervezését. A nyomozás megszüntetéséről szóló határozat a legkisebb presztízavesztéssel járó visszavonulás érdekében a vizsgálat elején még „kulákként” kezelt férfiről már mint „dolgozó középparasztról” beszélt, és tetteivel kapcsolatosan is megértőnek mutatkozott. Az indoklás szerint nem az ellenséges szándék vezette, amikor az agitátorokkal szembeszegült, hanem a földjéhez való ragaszkodás váltott ki belőle

⁶⁴ ÁBTL V-146018. 71. Jelentés az eljárás megszüntetéséről, 1960. március 1.

⁶⁵ A kollektivizálás során alkalmazott erőszakos módszerekről lásd: Ö. Kovács 2012: 327–355.

„bizonyos fokú ingerültséget”⁶⁶ Jóllehet a hatalom lemondott az engedetlen gazda megbüntetéséről, a továbbra is egyénileg gazdálkodó férfit egészen a hetvenes évek végéig meghagyták a bűnügyi nyilvántartásban.⁶⁷

Oláh János – a csoportgyűlést megzavaró gazda esete

Oláh János kisgazda ellen a Zsákán (Hajdú-Bihar megye) 1959. március elején megalakult téesz egyik áprilisi közgyűlésén történtek miatt indult eljárás „téesz elleni izgatás” gyanújával.⁶⁸ Az ekkor 50 éves, agrárproletár származású férfi a kollektivizálás előtt hét katasztrális hold juttatott földön gazdálkodott.⁶⁹ Az 1959 elején elkezdődött téesszervezés során először az őszi belépés ígéretével próbálta meg távol tartani az agitátorokat, de végül a szervezők erőszakos módszereinek hatására aláírta a belépési nyilatkozatot. Ennek részleteiről rendőrségi kihallgatása során így számolt be:

„1959. március hónapban a lakásomon több alkalommal felkerestek az agitálók, hogy lépjek be a tsz-be. Én az agitálóknak akkor azt mondtam, hogy már mindent elvettem, és így nem lépek be, csak ősszel a betakarítás után. Ezzel nem elégedtek meg, majd felhívtak a tanácsházára, s ott az egyik irodahelyiségben már várt Tündik, Sinka ÁMG [Állami Mezőgazdasági Gépállomás] igazgatója, Barát nevezetű személyek, azonkívül több idegen személyek, akiknek a nevüket nem tudom. Amikor megérkeztem, akkor felvetették, hogy miért nem akarok belépni a tsz-be. Én azt mondtam, hogy be fogok lépni, de csak ősszel, mivel már elvettem, a földemet felszántottam. Erre Barát nevezetű személy azt mondta, hogy »Na, majd én megmutatom magának, hogy belép. Maga nekünk ellenségünk.« Más egyéb fenyegetéseket is mondott, amire már pontosan vissza nem emlékszem. Majd azzal engedtek el, hogy másnap reggel 9 óráig gondolkozzak. Én gondolkoztam is rajta, és mivel nem akartam magamnak kellemetlenséget, így azt határoztam el, hogy kilenc órára felmegyek és aláírom a nyilatkozatot. Másnap reggel azonban nem várták meg a kilenc órát, hanem két névről ismeretlen személyek

⁶⁶ ÁBTL V-146018. 73. Határozat a nyomozás megszüntetéséről, 1960. március 3.

⁶⁷ ÁBTL V-146018. 79. Határozat Balassa Árpád nyilvántartásba vételéről, 1960.; uo. 39/17. Jelentés ellenőrzésről, 1979. február 13.

⁶⁸ ÁBTL V-145496. 5. Határozat nyomozás elrendeléséről, 1959. május 13.

⁶⁹ Oláh János apja napszámos volt. Miután az I. világháborúban eltűnt, anyja egyedül tartotta el részes és napszámos munkából négy gyermekét. Az 1909-ben született János a négy elemi elvégzése után testvéreivel együtt szintén cselédként és napszámosként dolgozott. A II. világháború alatt 1943-ban került ki a frontra, ahol szovjet fogságba esett. 1947-ben szabadult. Hazatérése után hét katasztrális hold juttatott földön gazdálkodott. Az 1959. tavaszi kollektivizálás idején két lova, 32 birkája és 20 bányája volt. 1934-ben kötött házasságából öt gyermeke született. 1959-ben a 23 éves János és a 17 éves Balázs állami gazdaságban dolgoztak, utóbbi juhászként. A 19 éves Margit már férjhez ment, férje szintén állami gazdasági dolgozó volt. A 18 éves Irén szülei gazdaságában segített, a 11 éves Jenő pedig még iskolába járt. Egyszoba-konyhás lakásban éltek. ÁBTL V-145496. 8. Oláh János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 15.

megjelentek a lakásomon és azok azt mondták, hogy »Na, Oláh bácsi, tötöm ki a nyilatkozatot.« Erre én azt mondtam, hogy töltsék ki, aláírom. És így léptem be a tsz-be 1959. március hónapban.”⁷⁰

Az egyik szemtanú vallomása szerint a férfi azt is mondta, hogy „ököllel megfenyegettek és a sarokba állítottak”.⁷¹ A március 5-én megalakult téesz április 22-i gyűlésén, amelyen az téeszelnök a gazdálkodási tervet ismertette, Oláh János indulatoss felszólalása kisebb lázadást idézett elő a tagok között. A férfi az ellen emelte fel a szavát, hogy a terv szerint a még egyéni gazdaként elvetett gabonát közösen fogják learatni. Szerinte a termés jogosan azokat illetné meg, akik eredetileg elvetették azt: „kiabálva hangoztatta, hogy nem ért egyet azzal, hogy a búzát közösen vágják le, ősszerinte aki vetett, az arat”. Érveinek a kormányra való hivatkozással kívánt nyomatékot adni: „a kormány is azt mondja, hogy aki vet, az arat, tehát mi is vetettünk és aratni is fogunk”.⁷² A kollektivizálás idején (is) gyakran alkalmazott védekezési mód volt, hogy a hatalmon lévők elnyomási gyakorlata elleni küzdelemben éppen saját propagandájuk által hangoztatott szövegeket vetették be. Oláh János az 1945–1946 körüli kommunista propaganda eszköztárából meríthetett, illetve alakította át az azóta már „elavult”⁷³ eszméket saját használatára. Az „aki vet, az arat” megfogalmazás az „azé a föld, aki megműveli” jelszóra emlékeztet. A hivatalos ideológia munkakultusza és a dolgozó emberről vallott felfogása is hivatkozási alapul szolgálhatott számára. A learatott gabona ebben a megközelítésben nem azért illette meg a gazdát, mert ő a tulajdonosa, hanem azért, mivel a „dolgozó paraszt” fáradtságos munkájának eredménye.

Oláh Jánosnak az egyéni aratás melletti másik fontos érve az volt, hogy csak így tudja családjá megélhetését biztosítani, mivel a téeszből származó jövedelem erre nem elegendő:

„[É]n akkor is levágom a búzámat, ha aztán felakasztanak, mert nagy családdal vagyok, és a munkaegység után nem kap[ok] annyi búzát, hogy a tarisznyába legyen kenyér.”

Oláh János felszólalását a gyűlés résztvevői egyhangúan helyeselték („ezek után nagy zúgás lett és általában a tagság zöme Oláhval értett egyet”), és négy-öt fő kivételével mindannyian felálltak, amikor egy másik gazda, a később szintén lázítással

⁷⁰ ÁBTL V-145496. 8. Oláh János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 15.

⁷¹ ÁBTL V-145496. 26. Cs. Duró József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 20.

⁷² ÁBTL V-145496. 30. Sági István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 14.

⁷³ Ekkor már az egyéni gazdálkodás, az életképes kisüzemek helyett a kollektív nagyüzemi gazdálkodás előnyeit hirdették. Az új jelszó „a termelőszövetkezet a jólét és a boldogulás egyedüli útja” lett.

⁷⁴ ÁBTL V-145496. 24. Szilágyi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 20.

vádolt és terheltként kihallgatott G. Szabó Imre⁷⁵ felszólította őket, hogy „öntünk tiszta vizet a pohárba, álljon fel az, aki le akarja vágni a búzáját”.⁷⁶

A hatalom jelenlévő képviselői, Sinka Mihály, a zsákai gépállomás igazgatója és Tündik László, a gépállomás párttitkára (akik a község kollektivizálásánál is jelen voltak) megpróbálták lecsendesíteni, és a hatalom által kikényszerített helyzet elfogadására bírni az embereket. Érvelésük azonban még nagyobb ellenállást váltott ki a gyűlés résztvevőiből, ugyanis képmutató módon arra hivatkoztak, hogy mivel önként léptek be a téeszbe (ezt aláírt belépési nyilatkozatuk bizonyítja), kötelesek betartani a szabályokat. Az egyéni aratás követelése pedig alapszabály-ellenes.⁷⁷

„Tündik és Sinka elvtársak azt mondták, hogy önként léptek be maguk a tsz-be, és a bevitt búzavetés is a téesz tulajdonába megy. Erre G. Szabó Imre azt mondta, hogy ezzel nem ért egyet, mert nem fedi a valóságot az, hogy önként léptünk be, mert majdnem mindenkit erőszakkal vittek be, ill. írtak velünk alá belépési nyilatkozatot. Ezt követően, ennek bizonyítására mondtam én azt, hogy én sem önként léptem be, hanem fenyegetés alapján bekényszerítettek. Ezt most is fenntartom.”⁷⁸

A rosszul megválasztott, a belépés körülményeire hivatkozó taktika új irányt adott a tiltakozásnak: már nemcsak a gabonaaratás mikéntjét kifogásolták a téeszbe kényszerített emberek, hanem szervezésük jogszerűségét, és a téesz létrehozásának szükségességét is. Erre utal Oláh János ellen felhozott másik vád, amely szerint a férfi azt is kijelentette még, hogy „ő magyar paraszt és kolhoz nem akar. [...] Mi magyarok vagyunk és élünk a magunk módján.”⁷⁹ A szovjet kolhozhoz azonosított termelőszövetkezet, mint idegen, a magyar társadalmi, gazdasági viszonyok közé nem illeszthető termék szintén a kollektivizálás-ellenes érvek egyike volt.

A rendelkezésünkre álló forrásokból nem derül ki, hogy mi lett a gyanúsítottak, Oláh és G. Szabó további sorsa. Annyit tudunk csupán, hogy a Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság az ügyet átadta a megyei főügyészségnek. Bírósági tárgyalás jegyzőkönyve azonban nem szerepel a dossziében. Szerepel viszont egy 1981-es keltezésű határozat az akkor már téesznyugdíjas Oláh Jánosnak az operatív nyilvántartásból való törléséről, amely azonban nem tesz említést arról, hogy a férfit az említett ügy miatt elítélte (vagy felmentette) volna a bíróság.⁸⁰ Nyilvántartásba vételére egy korábbi, bírósági szakaszba is eljutott ügy miatt került sor. A Debreceni Megyei

⁷⁵ G. Szabó Imréről annyit közöltek a nyomozati iratok, hogy középparaszt családból származott, apjának 18 hold földje volt, amit a család maga művelt. G. Szabó egyik fia állami gazdaságban dolgozott, másik fia 1956. november 23-ától lett rendőr a zsákai őrsön, előtte gépállomási dolgozó volt. Lánya háztartásbeli volt, veje az építőiparban dolgozott. ÁBTL V-145496 14. Jegyzőkönyv G. Szabó Imre gyanúsított kihallgatásáról, 1959. május 26.; uo. 37. Jelentés, 1959. május 28.

⁷⁶ ÁBTL V-145496. 32. K. Fejes Gyula tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 14.

⁷⁷ ÁBTL V-145496. 16. Tündik László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 20.

⁷⁸ ÁBTL V-145496. 8. Oláh János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 15.

⁷⁹ ÁBTL V-145496. 5. Határozat nyomozás elrendeléséről, 1959. május 13.

⁸⁰ ÁBTL V-145496. 49/7. Határozat az operatív nyilvántartásból való törlésről, 1981. augusztus 12.

Bíróság 1957 augusztusában a „népi demokratikus államrend elleni gyűlöletre izgatás és a társadalmi tulajdon sérelmére rongálással elkövetett” bűntettben mondta ki bűnösnek és négy hónap börtönre, valamint 3000 forint ingóvagyon elkobzásra ítélte. Az ítélet indoklása szerint a férfi 1956 októberének utolsó napjaiban, a helyi Győzelem Téesz feloszlása idején a téeszirodában összetörte a téesz megalakulásának évfordulójára csináltatott, falon függő emléktáblát, amelyen „az alapító tagok névsorán kívül Lenin és Sztálin arcképei, valamint a vöröscsillag is” volt. Tettét a következő szavak kíséretében követte el: „Bassza meg az isten a szörös képöket, minek tűritek ott őket, [...] lejárt már azoknak az ideje a kommunistákkal együtt.”⁸¹

Az esetről szóló leírás tovább árnyalja az Oláh Jánosról kialakuló képet. A szimbolikus aktusra fogékonynak tűnő férfi eszerint korábban már volt téesztag, és 1956 őszén tanúsított indulatos viselkedése arra utal, hogy akarata ellenére volt az. Későbbi magatartására minden bizonnyal hatással voltak a téeszről szerzett személyes tapasztalatai, valamint a forradalmi napokban az uralmon lévőkkel való sikeres szembeszegülés élménye. Az 1957. augusztusi bírósági ítélet sem rettentette el a férfit attól, hogy érdekeit akár a hatalommal való nyílt összeütközést is vállalva érvényesítse, amiben bizonyára nagy szerepe volt annak, hogy a Legfelsőbb Bíróság felfüggesztette a megyei bíróság ítéletének végrehajtását, arra hivatkozva, hogy az agrárproletár származású férfi tettét „az ellenforradalmi propaganda hatására követte el”.⁸²

1959 májusában az ellene folytatott eljárás során Oláh János védekezési stratégiájának lényege az volt, hogy önmagát olyan személynek mutassa be, aki annak ellenére, hogy erőszakkal kényszerítették belépni a téeszbe, elfogadja az új helyzetet, és kész a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni. Olyan képet igyekezett tehát önmagáról alkotni, amilyennek a hatalom szerette volna látni a téeszbe erőltetett gazdákat: gyorsan túlteszik magukat sérelmeiken, és az egyéni gazda korukban megszokott szorgalommal kezdenek el dolgozni a „közös” gazdaságban.

„Én kérem az illetékes szerveket, ha esetleg a felszólalásomban tettem is olyan kijelentést, mely izgatásnak számít, mivel nem tudom magam kellőképpen kifejezni, hassanak oda, hogy visszakerülhessek a tsz-be és ott becsületesen dolgozhassak. Bár engem bekényszerítettek a tsz-be, de amikor bementem és minden jószágot, gazdasági felszerelésemet, földemet bevitettem [...], akkor azzal a szándékkal vittem be, hogy ott becsületesen dolgozzak a családommal együtt. Én rá sem a tsz vezetőségének, sem a tagságnak panaszra nem lehetett, mert én ott voltam, ahol csak dolgozni kellett. Én nem vagyok és nem is akarok ellene lenni a szocializmus építésének, nem vagyok ellensége a szocializmusnak. Kérem, hogy minél előbb engedjenek szabadlábra, hogy a családomat továbbra is tudjam nevelni és dolgozhassak.”⁸³

⁸¹ ÁBTL V-145496. 46. A Debreceni Megyei Bíróság ítélete Oláh János 1957. augusztus 26-i perében.

⁸² ÁBTL V-145496. 48. A Legfelsőbb Bíróság ítélete.

⁸³ ÁBTL V-145496. 11. Oláh János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. június 1.

a tüntetők között megjelenő agitátorokat, bezárták a belépési nyilatkozat kiadását megtagadó tisztviselőt a tanácsháza egyik szobájába. A téesszellenes megnyilvánulásokról szóló belügyi jelentésekben sem találni gyilkosságokról szóló beszámolókat. Az említésre kerülő legsúlyosabb esetek a kollektivizálásért felelőssé tett személyek (téesszelnökök, tanácselnökök, párttitkárok vagy az agitátorok) bántalmazása volt. A „gyilkosság” legfeljebb verbális fenyegetésként jelent meg a tüntetők eszköztárában, és akkor is az elkecseregettség és eltökéltség nyomatékosítását kifejező nyelvi jel volt. A „gyilkos szavak” a tüntetésről szóló hírek elterjedése során változhattak át „valódi” gyilkossággá, a tanácsháza előtti zajos tüntetés pedig véres parasztlázadássá. A szemtanúk beszámolóiból kibontakozó történet átformálódásának mikéntjét az átvevők és a továbbadók – a téesszervezéssel fenyegetett lakosság – vágyai és reményei határozhatták meg. Az érintettek vélhetően olyan híreket kívántak hallani, amelyek szerint a falvakban komoly ellenállás alakult ki a hatalom kollektivizáló politikájával szemben, ami talán visszavonulásra készteti a kormányt, és a téesszervezés leállítását eredményezheti. A szélsőséges motívumok, a kollektivizáló hatalmat jelképező személyek (a téesszelnök és a tanácselnök) elpusztítása, és különösen ennek kegyetlen módja a lázadók elszántságát volt hivatva érzékeltetni. A zendülés leveréséhez szükséges katonai erő (méghozzá szovjet katonák!) szerepeltetése, valamint a sebesültek nagy száma pedig a lázadás méreteinek bemutatásához kellett.

Az idézett belügyi jelentés szerint egyes híresztelések (a Debrecen környéki és a zsámboki tüntetésről szólók) csupán egy-egy régióban belül voltak ismertek, míg mások, mint a mezőúri parasztlázadásról szóló, az egész országban. Az utóbbi esetében valószínűleg az „ellenséges” nyugati rádióadások nyújtotta tájékoztatás is szerepet játszott a hír széleskörű elterjedésében. A hatalom által szigorúan ellenőrzött hivatalos sajtó, rádió és az 1950-es évek végétől a televízió nem közölt „rossz” híreket a kollektivizálással kapcsolatban. Egyéb esetekben a híresztelések addig terjedtek, ameddig az emberek személyes kapcsolati hálójá ért. A közösségek közötti információáramlást a rokoni, baráti, kereskedelmi kapcsolatok segítették. Az információcsere fontos helyszíne volt a város, amely kisebb-nagyobb térségek kereskedelmi és közlekedési csomópontjaként találkozási lehetőséget biztosított a falvak lakóinak. A nyírcsaholyi asszonyok például a mátészalkai piacon és a piacról hazafelé tartva a vasútállomáson szerezték be a környékbeli településeken zajló tüntetésekről szóló értesítéseiket. A nagy vonzáskörzettel rendelkező iparvidékek szintén komoly szerepet játszhattak a hírek szétterítésében; a napi, heti rendszerességgel hazajáró falusi munkások hozták-vitték az információkat.

A csehszlovákiai parasztfelkelésről szóló rémhír az előzőekhez hasonlóan szintén háborús állapotokat vizionált:

„[Borsodban és Hajdú-Biharban] olyan hírek terjedtek el, hogy Csehszlovákiában lázadás tört ki a tsz-ekben, s a lázadás elfojtásának 60 halottja van. [...] Püspökladányban két

internálásból hazajött egyén azt híreszteli, hogy Csehszlovákiában szabotázsok vannak, orosz szerelvényeket robbantanak fel.”⁹⁴

Összefüggés lehet a rémhír szélsőségesen túlzó elemei (hatvan halott, vonatrobbanás) és aközött, hogy a történések helyszíne nem az ismert hazai, hanem egy ismeretlen, „idegen” világ, ahol hihetővé válik az is, ami otthoni környezetbe helyezve kevésbé tűnik hiteles információnak.

A jelentésekben szereplő rémhíreket két csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy milyen hatást gyakoroltak a paraszti társadalomra: az elrettentő és a reménykeltő hírekre.⁹⁵ Céljukat tekintve azonban mindkét típus ugyanazt üzent a gazdáknak: nem szabad, illetve nem muszáj belépni a téesszbe. Amíg az egyik csoportba tartozó hírek a sötétre festett jövő víziójával riasztották el a gazdákat a belépési nyilatkozat aláírásától, addig az utóbbiak, a rémhírek nagyobb hányada arra ösztönözte őket, hogy tartsanak ki, mert lehetséges a kívülmaradás.

Az elrettentő hatású rémhírek a magántulajdon és mindenféle autonómia felszámolásának ijesztő méreteivel, valamint a kollektivizálásnak az élelmiszerellátásra és az életszínvonalra gyakorolt tragikus következményeivel riogattak:

„[A föld elvétele után] a házak államosítása következik, azután felleltározzák a házak bútorzatát is.”⁹⁶

„A tsz-be lépőknek a takarékbetétkönyveiket is be kell adniuk.”⁹⁷

„[R]övidesen bevezetik a jegyrendszert, visszaállítják a begyűjtési rendszert, korlátozzák a sertésvágást, csak engedélyre lehet vágni, amiért 400 Ft-ot kell fizetni, ismét bevezetik a baromfi- és zsírbeadást. Terjesztik, hogy a pénzt leértékelik, lebélyegzik.”⁹⁸

„[K]orlátozzák a tsz-tagok jövedelmét és elveszik a háztáji földeket.”⁹⁹

„A falusi értelmiség, de különösen az orvosok között terjesztik azt a hírt, hogy ha min denki tsz tag lesz, senki sem fogja privát kezelteni magát, és így nagymértékben csökkenni fog a jövedelmük. Megszűnik a havi fizetés, az orvos, tanító stb. is munkaegységet kapnak majd.”¹⁰⁰

⁹⁴ MNL OL M-KS-288. f. 11. cs. 472. ő. e. PTO-jelentés, 1959. április 30. Idézi Ö. Kovács 2012: 323.

⁹⁵ Vörös Boldizsár a Tanácsköztársaság idején terjesztett rémhíreket több szempont szerint is csoportosította (például: témakör, az elterjedés iránya). Az egyik felosztási szempont nála is az volt, hogy vajon a hír elrettentő vagy reményt keltő volt. A diktatúra közeli bukásáról szóló híreket optimista, „a bolsevizmus örökös átkáról” szólókat pedig pesszimista rémhíreknek nevezte. Vörös 2005.

⁹⁶ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/8. A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és a termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenységről, 1959. május 11.

⁹⁷ MNL OL M-KS-288. f. 11. cs. 469. ő. e. PTO-jelentés, 1959. április 17. Idézi Ö. Kovács 2012: 322.

⁹⁸ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/29. Jelentés, 1960. december 24.

⁹⁹ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/8. A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és a termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenységről, 1959. május 11.

¹⁰⁰ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/20. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 1960. február 11.

Az „ellenséges célzatú rémhírterjesztés” megnevezés a hatalom szemszögéből láttatja és a kollektivizálást akadályozó manipulációs eszköznek mutatja be a tárgyalat jelenséget. Ha azonban a rémhírek „használói” felől közelítünk a témához, nem tudatos harci stratégiát, hanem a kollektivizálással fenyegetett gazdák félelmeit és a hatalommal szembeni mélységes gyanakvásukat fedezhetjük fel e híresztelések mögött. Az 1958. őszi választások¹⁰¹ idején Szabolcs-Szatmár megyében elterjedt hír az állam iránti nagyfokú bizalmatlanságot mutatja: „aki kitölti a szavazólapot, annak be kell lépnie a tsz-be”.¹⁰² A rémhír ebben az esetben is a maga sajátos műfaji eszközeivel a falvak lakóinak tapasztalatait tükrözi: az állam, ha érdekei úgy kívánják, minden aggodalom nélkül rászedi, becsapja az embereket.

A belügyi jelentésekben a „pesszimista” rémhíreknél nagyobb számban fordultak elő a bizakodó, kitartásra buzdító álhírek, amelyek a kollektivizálás közeli leállítását, politikai-gazdasági fordulatot jósoltak. Ez a tény arra utal, hogy – a téesszervezés előrehaladtával valószínűleg egyre csökkentő mértékben – inkább a változásban való reménykedés, mint a kilátástalanság érzése jellemezte a falvak lakosságát az 1958 és 1961 közötti időszakban. Ebben bizonyára fontos szerepe lehetett annak a tapasztalatnak is, hogy a politikai vezetés addigra már kétszer, 1953-ban, valamint az 1956-os forradalom utáni időszakban kénytelen volt meghátrálni a téesszervezés kérdésében. Ugyanakkor az is magyarázat lehet a belügyi jelentésekben szereplő „optimista” rémhírek túlsúlyára, hogy a hatalom veszélyesebbnek tartotta, és ezért nagyobb figyelmet és teret szentelt a gazdák ellenállását erősítő, mint a reménytelenségüket növelő híreknek.

A kitartásra, a téesszervezéssel szembeni ellenállásra ösztönző hírek egyik része a magyar belpolitika, másik része a nemzetközi helyzet változásához kapcsolta a remélt fordulatot, a kollektivizálást erőltető politika végét. Az előbbi szerint a kormány rövid időn belül leállítja a mezőgazdasági nagyüzemek tömeges szervezését, mivel belátta, hogy ilyen gyors iramban nem tudja fedezni azok költségeit. E hírek alapja az a feltételezés volt, hogy a kormány racionális megfontolások alapján és önállóan dönt.

„A párt és kormány elvetette a taktikát, magasra emelte a tsz számát és most láthatják a falunk példájából, hogy nincs gép, nincs vetőmag, csak elégedetlen tsz. tagok vannak.”¹⁰³

„[A] Központi Bizottság nem helyesli a nagyarányú fejlesztést. Anyagi erővel – különösen gépekkel és építőanyaggal – úgy sem tudjuk a tsz-eket ellátni. A tsz-ek egy részét fel fogják oszlatni stb.”¹⁰⁴

¹⁰¹ 1958. november 16-án tartották az 1956-os forradalom utáni első parlamenti és helyi tanácsi választásokat.

¹⁰² ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/7. A tsz-ek helyzete és a továbbfejlesztés problémái Szabolcs megyében, 1958. december 9.

¹⁰³ Jelentette ki 1959 tavaszán Horváth József iszkaszentgyörgyi tanár, volt plébános. ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/8. A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és a termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenységről, 1959. május 11.

¹⁰⁴ MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 132. ő. e. Határozat a közös tevékenységet ősszel kezdő tsz-ekről, 1959. május 2.

„[A] kormány négy-öt évig nem engedélyezi a tsz-szervezést.”¹⁰⁵

„Olyan hírek vannak, hogy ősszel nem kell felvenni a munkát. A kormány olyan határozatot hoz, hogy a három holdnál kisebb birtokosok visszakapják a földet”¹⁰⁶

A „túlszaladt” fejlesztésről és a várható következményekről szóló hírek valós tényeket tartalmazó értesülésekre épültek. A politikai vezetésen belüli, a kollektivizálás ütemét érintő véleménykülönbségekről szóló információk annak ellenére is eljutottak az érintettekhez, hogy a hivatalos propaganda folyamatosan „egységes álláspont” és „helyes irányvonalról” beszélt. A nyilvánosság előtt leplezni kívánt hírek részben informális csatornákon keresztül, „felülről” szivároghattak le, részben a Szabad Európa és az Amerika Hangja rádiók adásai voltak az értesülések forrásai. Az állambiztonsági szervek az utóbbiakat tartották az ellenséges propaganda fő terjesztőinek:

„A nyugati rádió propaganda hatására elterjedt rémhír volt ellenséges körökben az is, hogy a Párt Központi Bizottsága nem egységes a mezőgazdaság szocialista átszervezésében. Azt hangoztatták, hogy a tavaszi tsz. fejlesztést a KB tagjai nem egyformán értékelik, vannak, akik a további tsz. fejlesztést jelenleg előreszaladásnak tartják és a mérsékelt politikát képviselik. Voltak az ellenséges elemek között olyanok, akik a KB októberi ülésétől önkritikát vártak és diadalmasan jósolták egymásnak, hogy melléfogtak a kolhozosítás gyors ütemével, és jó lesz, ha a tavasszal erőszakkal összehozott tsz-eket meg tudják tartani, nemhogy újakat szervezzenek.”¹⁰⁷

A változásban reménykedők a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1959. november 30. – december 5. közötti VII. kongresszusától is a politikai fordulat bejelentését várták:

„A kongresszus előtti hetekben különböző megtévesztő álhírekkel várakozásra igyekeztek bírni a dolgozó parasztokat. A kongresszus alatt is voltak olyan hangok: »Meg kell várni a kongresszus végét«, »Hruscsov vagy Kádár elvtárs még bejelent valamit«.”¹⁰⁸

A „ellenséges” hírek fő terjesztői a jelentések szerint a falusi értelmiségiek és a falu hangadói voltak:

„A nyugati adások csoportos hallgatásainak megszervezésében legaktívabbak az ellenséges beállítottságú falusi értelmiségiek, főleg az állatorvosok, az egyház reakciós papjai, kulákok és a volt uradalmi intézők egy része. Ezek az elemek rendszeresen érintkeznek a dolgozó paraszti rétegekkel, sok esetben bírják azok bizalmát is.”¹⁰⁹

¹⁰⁵ MNL OL M-KS-288. f. 11. cs. 480. ő. e. PTO-jelentés, 1959. május 16. Idézi Ö. Kovács 2012: 323.

¹⁰⁶ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/9. Tájékoztató jelentés az újonnan alakult tsz-ek bomlasztásával kapcsolatban, 1959. május 18.

¹⁰⁷ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/20. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 1960. február 11.

¹⁰⁸ MNL OL M-KS-288. f. 11. cs. 586. ő. e. Tájékoztató jelentés a tsz-mozgalom helyzetéről és a mezőgazdasági termelés és felvásárlás egyes kérdéseiről, 1959. december 11.

¹⁰⁹ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/8. A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és a termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenységről, 1959. május 11.

E hírek elterjedése valóban a fent leírt módon történhetett: a közügyek iránt fokozottabban érdeklődő és társadalmi kapcsolataik révén több információhoz jutó személyektől – jobbra a falu volt elitjétől – kiindulva juthattak el, kisebb-nagyobb mértékben átalakulva, a helyi társadalom többi rétegéhez. A következő rémhírek feltehetően egy ilyen „fentről lefelé” terjedő hír leegyszerűsített, átformált változatai voltak, és a híresztelés folyamatának egy későbbi szintjét mutatják. A továbbadók az eredeti hírt (ellentétek vannak a politikai vezetésen belül a kollektivizálás kérdésében, és a kormány a téesszervezés leállításával mellett döntött) saját értelmezésük szerint, saját nyelvükre „lefordítva” adták tovább:

„Kádár elvtársat egy évre bebörtönözték, mert nagyon sürgette a tsz-fejlesztést.”¹¹⁰

„Máshol azt híresztelik, hogy Dögei elvtárs az összes tsz-szervezési aktákkal nyugatra szökött.”¹¹¹

5. Röplapok és falfirkák¹¹²

„Ellenséges írásos anyagok”

Az „ellenséges írásos anyagok”; röplapok, falfirkák és névtelen levelek készítéséről és terjesztéséről szerzett államvédelmi tapasztalatokat foglalta össze 1966-ban egy belső használatra készült belügyminisztériumi tanulmány.¹¹³ Az összegzés szerint az ötvenes években és a hatvanas évek első felében az állambiztonság látókörébe került, izgató tartalmúnak ítélt röplapok legnagyobb részét kézzel írták és indigóval sokszorosították. Készítőik nyomtatott vagy torzított (például balkézzel történő) írással próbálták elérni, hogy a röplapra kerülő szöveg minél kevésbé hasonlítson tényleges írásképpükhöz.¹¹⁴ Nagyobb biztonságot nyújtott a lebukás veszélye ellen egy másik, szintén elterjedt előállítási mód, a guminyomda használata. A házilag készített gumi- vagy linóleummetszeteket egy idő után a bolti forgalomban kapható gyermekjátéknyomdák váltották fel. Írógéppel a röpcéduláknak csak igen kis részét írták. „A kvalifikáltabb ellenséges elemek – olvasható a tanulmányban – nem saját írógépeiken készítik a röpcédulát, hanem az írógépet kölcsön veszik,

¹¹⁰ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/11. Jelentés a tsz-ek védelmének helyzetéről, 1959. augusztus 3.

¹¹¹ MNL OL M-KS-288. f. 11. cs. 48o. ő. e. PTO-jelentés, 1959. május 16. Idézi: Ö. Kovács 2012: 323.

¹¹² A témával foglalkozik: Krahulcsán 2007; Müller 2011; Orgoványi 2013.

¹¹³ ÁBTL A-3016/39. Csikós Sándor 1966.

¹¹⁴ ÁBTL A-3016/39. Csikós Sándor 1966: 12, 15–17.

vagy konspirálva vállalatok, hivatalok írógépeit veszik igénybe e célra.”¹¹⁵ A nyomdában készült röplapok döntő része külföldről Magyarországra juttatott propagandaanyag volt.

A röplapok elterjesztésének legáltalánosabb módja az úgynevezett szórás volt. Az elkövetők többnyire este vagy éjjel, kihalt közterületeken szórták szét a cédulákat. Nappal éppen fordítva, az emberek tömeges jelenléte nyújtotta a legnagyobb biztonságot. A vásárló, ünneplő vagy szórakozó tömegben a röplapterjesztő észrevétlen maradhatott, a szétszórt cédulák potenciális olvasóinak száma pedig a tömeg méretével arányosan nőtt. Hasonló megfontolásból helyeztek el röplapokat tömegközlekedési járműveken, illetve a forgalmasabb vasútállomásokon is. Az ily módon terjedő üzenet nemcsak többekhez, hanem messzebbre, a kiindulóponttól távolabb eső városrészekbe, településekre is eljutott. A tömegközlekedési eszközöket a röpcédulák szétszórására is felhasználták.

A tanulmány szerint a röplapok szétszórásánál ritkábban fordult elő azok plakátok módjára történő felragasztása vagy kifüggesztése. Ennek részben az lehetett az oka, hogy a papírok forgalmas és jól látható helyen történő elhelyezése, amelyhez valamilyen segédeszközt (például ragasztót vagy rajzszeget) is igénybe kellett venni, feltűnőbb volt, nagyobb kockázattal járt, mint szétszórásuk. E módszer előnye egyben hátránya is volt. Igaz, hogy egy villanyoszlopra feltűzött plakátot könnyebben észre lehetett venni, mint egy út szélén heverő papírlapot, azonban éppen emiatt az eltávolításában érdekelt hatóságok is hamarabb felfigyeltek rá. Ritkábban fordult elő a röplapok postai úton való terjesztése. A külföldről Magyarországra légi úton, ballonok segítségével, vagy folyón leúsztatva, vagy a határon egyszerűen csomagként átdobás pedig az ötvenes évekre volt inkább jellemző.

Az ellenséges tartalmú falfirkákat (jelmondatokat, betűszókat, jelképeket) általában krétával, ceruzával vagy golyóstollal írták, illetve ecsettel festették. Ritkább volt a szénrel, sötét olajjal vagy fűcsomóval történő színezés, illetve az üzenetnek valamilyen éles tárgygal való bevésése. A feliratok, jelek sokak által és jól látható helyekre, házak, középületek falára, kerítésekre, úttest kövezetére, járdára, járművek (vonat, teherautó) oldalára kerültek. Előfordult, hogy a tömegközlekedési eszközökhöz hasonlóan állatok, lovak és tehenek is „reklámhordozók” lettek. A tanulmány írója sajnálatosnak tartotta azt is, hogy egyre gyakoribb jelenség, hogy az iskolákban „a tanulók padokra, táblákra, füzetekbe, könyvekbe ellenséges jeleket, jelszavakat rajzolnak.”¹¹⁶ A vasútállomások, szórakozóhelyek mellékhelyiségei, a közterületen elhelyezett illemhelyek szintén a falfirkák jellegzetes megjelenési helyei voltak. A nyilvános, de mégis zárt tér zavartalan körülményeket teremtett az izgató feliratok gyártóinak és „fogyasztóinak” egyaránt.

¹¹⁵ ÁBTL A-3016/39. Csikós Sándor 1966: 12.

¹¹⁶ ÁBTL A-3016/39. Csikós Sándor 1966: 18.

A falfirkák tartalmát tekintve – a tanulmány szerint – első helyen álltak a fasiszta jelképek és szövegek (horog- és nyilaskereszt, antiszemita felirat), ezt követték a párt- és kormányellenes, valamint a szovjetellenes jelszavak. A röplapok és a névtelen levelek viszont legtöbbször a párt és a kormány tevékenységével foglalkoztak, és csak ezek után következtek az ország függetlenségével és semlegességével kapcsolatos témák, a fasiszta, antiszemita tartalmak, illetve a trianoni határok visszaállítását sürgető „nacionalista-soviniszta” üzenetek.

Az elkövetők kilétével kapcsolatban annyit állapított meg a tanulmány, hogy különösen a falfirkálók, de a röplapkészítők között is nagyon sok a fiatal, akik – ha csak nem „huliganok [...], galeribe vetődött suhancok, garázda csoportok tagjai” – többnyire kalandvágyból követték el meggondolatlan tettüket:

„[S]okszor elegendő a cselekmény indításához egy regény elolvasása, film vagy TV adás megnézése és gondolatársítás után (illegális kommunista mozgalmak, antifasiszta mozgalmak, ellenállási mozgalmak, partizánharcok stb.) röplapot készítenek vagy falra firkálnak.”¹¹⁷

A fiatalok akciói mögött a megfelelő szülői nevelés hiányát, és az ellenséges nyugati propaganda káros hatását is felfedezni vélte a tanulmány írója:

„Nemegyszer kihat a fiatalokra a negatív irányú szülői nevelés és a felügyelet hiánya is. Az utóbbi időkben tapasztalható, hogy ezek a fiatalok a SZER [Szabad Európa Rádió] Teenager-party¹¹⁸ adásokat rendszeresen hallgatják és káros hatása alá kerülnek. A SZER-hez küldött válasz- és jelíges levelekből árad a kozmopolita, nyugatimádó, rendszerünkkel passzív vagy teljesen szembenálló magatartás.”¹¹⁹

Az államvédelmi szervek tapasztalatai szerint, amíg a röpcédulák készítői és terjesztői inkább a fiatalok közül kerültek ki, addig a névtelen leveleket inkább az idősebbek írták. A levélellenőrzések¹²⁰ során elfogott vagy a címzettek által beszolgáltatott levelekből azt a következtetést vonták le, hogy általában kétféle törekvés vezette a rejtőzködő levélírókat, hogy tollat ragadjanak: a bírálat és a fenyegetés. Személyazonosságuk eltitkolása érdekében elváltoztatták eredeti írásképeket, és nem lakóhelyükön, hanem más településen, nagyobb városokban adták postára a küldeményt. „[I]rományuk jelentőségének emelése [...] céljából”¹²¹ a levélírók sok esetben valamely társadalmi csoport, szervezet képviselőjének tüntették fel magukat.

¹¹⁷ ÁBTL A-3016/39. Csikós Sándor 1966: 23.

¹¹⁸ A Szabad Európa Rádió (SZER) fiataloknak szóló *Teenager-party* című műsora 1959-ben indult Ekecs Géza (Cseke László) szerkesztésében.

¹¹⁹ ÁBTL A-3016/39. Csikós Sándor 1966: 24.

¹²⁰ A postai küldemények ellenőrzését T-(tömeg)ellenőrzésnek, később „halászásnak” hívták (Borvendég 2011).

¹²¹ ÁBTL A-3016/39. Csikós 1966: 14.

Fogadtatás: a hatóság és a címzettek reakciói

Az 1958/59 telén újrakezdődő kollektivizálás során tapasztalt „ellenséges tevékenységről” beszámoló belügyi jelentések szerint a téveszek elleni „izgatás” az ősz végétől tavasz elejéig tartó kampányidőszakokban volt a legerősebb. Mivel a szabad véleménynyilvánítás legális lehetőségei nem álltak a paraszti társadalom rendelkezésére, nem meglepő, hogy téesszervezés idején ennek illegális formái erősödtek fel. A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának Mezőgazdasági Elhárító Osztálya az 1960/61. téli kampány idején 31 röpcédula-terjesztésről, 28 falfirkálásról és 74 névtelen levélről szerzett tudomást. Ennél bizonyára jóval több lehetett az erőszakos téesszervezés elleni, írott formában terjedő tiltakozás. Jelentős részük azonban bizonyára nem jutott a helyi hatóságok tudomására, vagy ha tudomást is szereztek róla, nem tájékoztatták arról az állambiztonsági szerveket. Az elhallgatás oka többek között az lehetett, hogy az esetet nem tartották annyira veszélyesnek, hogy emiatt a községe irányítsák a rendőri szervek figyelmét. Valószínűleg sok múlott a helyi vezetők személyes hozzáállásán.

Jó példa az ügyek eltérő kezelésére a lajosmizsei falfirkák esete. A Bács-Kiskun megyei községeben 1960 júniusától az év végéig nyolc esetben találtak „fasiszta jellegű firkálásokat” (horogkeresztet, áthúzott ötágú csillagot, akasztott embert) a tanácsháza, a piactér és a mozi mellékhelyiségeiben, de ezekről egyszer sem értesítették a felettes szerveket. A községi tanács közigazgatási előadója az első esetben még tájékoztatta a községi rendőrőrs megbízott parancsnokát, aki azonban „közömbösen fogadta, véleményt sem nyilvánított”.¹²² A helyi rendőrség érdektelenségét látván a tanácsi dolgozó is átértékelte a helyzetet, és a továbbiakban minden bejelentés nélkül lekaptartatta a nyilvános WC-k falán talált és politikai szempontból problémásnak ítélt rajzokat, feliratokat. Az ügy kezelésében az hozott változást, hogy visszatért a községbe a rendőrőrs addig „iskolán” lévő parancsnoka, aki – talán azért, hogy megbizonyítsa feletteseinek, hogy szakmai vagy politikai továbbképzése nem volt haszontalan – az újabb falfirkálást követően rögtön értesítette a Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályát. Az eset kapcsán elindított nyomozás irataiból tudunk csupán az előző nyolc falfirkálási ügyről is, amelyek egyébként rejtve maradtak volna az állambiztonsági szervek előtt.

Ahogy a lajosmizsei példából láthattuk, a községi tanács egyik dolgozója volt az, aki úgy gondolta, hogy a falfirkákkal kapcsolatban rendőrségi kivizsgálásra lenne szükség, azaz a hivatalos állásponttal ellentétes vélemények nyilvánosságra hozatala olyan cselekedet, amelyet büntetni kell. A hasonló esetekről szóló nyomozati iratok¹²³ azt mutatják, hogy elsősorban a politikailag elkötelezett személyek viselkedtek így, illetve azok a káderek, akik a pozíciójukhoz kapcsolódó elvárásoknak

¹²² ÁBTL O-11926. 8. Futó László rendőr őrnagy jelentése, 1960. december 23.

¹²³ ÁBTL V-147539; ÁBTL O-10249; ÁBTL O-11104; ÁBTL O-13007; ÁBTL O-11269.

akartak megfelelni. A Szabolcs-Szatmár megyei Lövépetriben 1961 tavaszán például a tanácsitkár adta át az orgonabokrok között lelt röplapokat a körzeti megbízottnak. 1959 novemberében Nyíregyházán pedig egy honvéd hadnagy szólt a szolgálatban lévő rendőrnek, hogy öt röpcédulát talált a Kossuth utcában. Cikolaszigeten (Győr-Sopron megye), a falu bejáratánál lévő hídra kiszögezett „téeszt gyalázó” plakátot egy busszal éppen a faluba érkező MSZMP-tag szedte le, és vitte be a tanácsra. Pár nappal később ugyanebben a községben, a falu központjában, a villanyoszlopra tűzve is találtak egy röpcédulát, amit szintén egy MSZMP-tag távolított el, és adott le a tanácsházán. Az utóbbi két esetről beszámoló jelentés írója elegendőnek tartotta az illetők azonosításához annak közlését, hogy párttagok.¹²⁴

A „ellenséges tartalmú” feliratok eltávolításának ugyanakkor sokszor éppen az lehetett a célja, hogy ne jusson a hatóságok tudomására. A téesz ellen izgató szövegeket a nagy nyilvánosság elől elrejtő személy, ha egyet is értett a röplap tartalmával, valószínűleg értelmetlennek tartotta az olyan akciót, amely szerinte csak a rendőröket és a nyomozókat hozza a falu nyakára. A zalabaksai (Zala megye) téesz kocsisa például 1961 nyarán a helységnévtábla mellé a gúnyolódás szándékával odahelyezett „Kolhoz község” feliratú táblát leszedte, és az út mellett lévő árpavetésbe dobta.¹²⁵ Azokon a településeken, ahol befejeződött a mezőgazdaság kollektivizálása, a helységnévtábla alá „Szövetkezeti község” vagy „Termelőszövetkezeti község” feliratú táblát helyeztek el, ami lényegében a hatalomnak a gazdák felett aratott győzelmét jelképezte. A frissen kollektivizált Zalabaksán még a hivatalos tábla megjelenése előtt rakta ki valaki a „Kolhoz község” feliratot. A gazdák önkéntes társulását feltételező „szövetkezet” helyett használt „kolhoz” kifejezés a községben lezajlott változások valódi természetére utalt. A korabeli nyelvhasználatban a „kolhoz” szóhoz erősen negatív tartalmak kapcsolódtak: az államnak teljesen kiszolgáltatott, nincstelen, nyomorgó parasztok képét idézte fel.

Hasonló megfontolások vezethették a nógrádsápi tejcarnok vezetőjét¹²⁶ is, amikor 1959. február 27-én reggel levette a tejcarnok faláról az éjszaka folyamán odahe-lyezett, a téesszervezés ellen tiltakozó röplapot. A férfi a gazdákat kitartásra buzdító, az agitátorokat pedig távozásra felszólító írást magánál tartotta, és csak külön kérésre adta át este a tanácselnöknek, aki közben tudomást szerzett a röplap létezéséről. Az ügyben lefolytatott nyomozás során azt állította, hogy nem állt szándékában megtartani és a hatóságok elől eltitkolni, csupán napközben nagyon elfoglalt volt. Vajon mit kezdett volna a röplappal, ha nem lép közbe a tanácselnök? Megmutatja néhány megbízható ismerősének, azaz a röplap üzenetét egy szűkebb nyilvánossághoz mégis

¹²⁴ ÁBTL O-13007. 111. Összefoglaló röpcédulázásról, firkálástól és névtelenül írt levelekről, 1959. augusztus 14.

¹²⁵ ÁBTL O-11480 8. Jelentés a Zala Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály VII. alosztály vezetőjének, d. n.

¹²⁶ ÁBTL O-10249. 26. Berczeli József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. július 2.

eljuttatja, vagy félelmei erősebbek, mint közlési vágya, és inkább titokban tartja, majd megsemmisíti? Nem tudhatjuk. Ugyanakkor mindkét feltételezett viselkedési mód nyomát fellelhetjük a téma kapcsán vizsgált nyomozati iratokban.

A lelepleződéstől való félelem készíthette például a nyíregyházi röplapszórás egyik 15 éves résztvevőjének édesanyját, hogy a fiától kapott röplapot (amelyről a fiú azt állította, hogy az utcán találta) azonnal elégesse.¹²⁷ Fertőszentmiklóson¹²⁸ és Sarródon¹²⁹ (mindkettő Győr-Sopron megyei község) a röpcédulák megtalálói szintén megsemmisítették a téesszervezés, valamint a téeszek ellen agitáló írásokat, de ott ezt valószínűleg megelőzte a röplapoknak vagy a rajtuk lévő üzeneteknek a környezetükben való elterjesztése. A papírlapokat mindkét esetben hazavitték, és a történetekről beszámoló állambiztonsági jelentések szerint elégették. Ha azonban csupán az „ellenséges propagandaanyag” megsemmisítése lett volna a céljuk, valószínűleg nem jutott volna el a röplapok híre a rendőrségre. Mivel mégis eljutott, joggal feltételezhetjük, hogy a röplapok megtalálói nem tartották magukban az információt, hanem másokat is beavattak a „titokba”, ami így csakhamar a kíváncsinosnál szélesebb körben is elterjedt. A szűkebb családon, a megbízható barátokon kívül olyanok is értesülhettek róla, akik valamilyen megfontolásból a rendőrséget is értesítették.

Nógrádsápon nem volt nehéz kitalálni, hogyan jutott el a tejcarnokra kitett röplap híre a tanácselnökhöz. A községi éjjeliőr¹³⁰ ugyanis már az éjszaka folyamán felfigyelt az „ellenséges” felíratra, sőt mielőtt a tejcarnok vezetője eltávolította volna, a korán munkába induló községi lakosok közül is többen láthatták. Valószínűleg a község alkalmazásában álló éjjeliőr volt az, aki jelentette az esetet a tanácselnöknek. Magatartásában nem is ez a meglepő, hanem az, hogy miért nem vette le az éjszaka folyamán ő maga a röplapot. A rendőrségen tett vallomása szerint ugyanis csupán reggel, munkája végeztével intézkedett az ügyben, és akkor is a feleségét kérte meg, hogy szóljon a tejcarnokosnak, hogy távolítsa el az épület faláról a téesszellenes szöveget. A késlekedés és a feleség beavatása valószínűleg jelentősen hozzájárult a hír elterjedéséhez. Az éjjeliőr mintha tudatosan tette volna lehetővé, hogy a falu lakói is megismerkedhessenek a röplap tartalmával. Mindezt pedig úgy érte el, hogy közben megmaradt a kötelességtudó községi alkalmazott szerepében, aki jelenti felettesének a községben történt rendellenességeket.

A felsorolt néhány példa alapján természetesen nem alkothatunk általános képet arról, hogy a kollektivizálással fenyegetett falusi társadalom tagjai hogyan fogadták a tiltakozás és a védekezés ezen illegális formáit. A rendelkezésünkre álló források csak ritkán és áttételesen szólnak a röpcédulák, feliratok címezettjeinek reakcióiról. Többnyire csupán arról tájékoztatnak, hogy a nyomozók szerint a lakosság között

¹²⁷ ÁBTL O-11104. 30. Harsányi Pál gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. november 29.

¹²⁸ ÁBTL O-13007. 113. Jelentés röpcédula és névtelen levél elhárításáról, 1959. augusztus 25.

¹²⁹ ÁBTL O-13007. 100. Jelentés a sarródi röpcédulaszórásról, 1959. május 13.

¹³⁰ ÁBTL O-10249. 28. Filiczki Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. július 2.

milyen széles körben terjedhetett el a „ellenséges propaganda”. A tanúként kihallgatott személyek általános hozzáállása a tagadás és az elhallgatás volt: nem olvasták a röplapot, nem látták a feliratot, vagy ha látták is, nem érdekelte őket, nem értettek vele egyet. Így reagáltak azok az akasztói (Bács-Kiskun megye) lakosok is, akiket 1960 szeptemberében a községi falfirkálások ügyében nyomozó rendőrtiszt kikérdezett. Szeptember 20-ról 21-re virradóra éjszaka ugyanis Akasztón 45 ház falára zöld falevéllal „ellenséges, izgató tartalmú téeszellenes jelszavakat” firkáltak (például „Tsz? Nem Nem Nem”, „Tsz. nyomor”).¹³¹ A nyomozó kérdéseire a falfirkálással érintett házak tulajdonosai úgy válaszoltak, hogy elkerüljék a feliratok tartalmával kapcsolatos állásfoglalást. Özveggy Sz. Jánosné azt állította például, hogy reggel (amikor a teheneket kihajtották¹³²) vette csak észre a háza falán lévő szöveget:

„[De] nem olvasta el, hogy mi volt odaírva, mert igen mérges volt, hogy a tiszta fehér falat valaki befirkálta. Majd a rendőr jött, először azt mondotta, hogy egyelőre nem szabad lemeszeln, majd később mondta, hogy le kell meszeln, s így le is meszelte. [...] Kiolvasni már nem lehet, hogy mit írkáltak fel.”¹³³

Az asszonynak (amennyiben nem írástudatlanságát akarta leplezni a rendőrtiszt előtt), ha máskor nem is, de meszelés közben látnia kellett, hogy mit írtak fel a háza falára.

A zalabaksai ügy nyomozati anyaga ebből a szempontból a ritka kivételek közé tartozik. A község határában elhelyezett helységnévtáblára rögzített „Kolhoz község” feliratú tábla (amit egy régi vörös színű zománcedényből készítettek) 1961. május elején három-négy napig is látható volt, mire május 3-án a helyi körzeti megbízott, Kopecskó János főtörzsőrmester megtalálta és levette. Igaz, előtte a helyi téesz kocsi egyszer már az árpavetés közé hajította, de valaki újra visszarakta, és a biztonság kedvéért az újrahasznosított zománcedényt dróttal is a tartóoszlophoz erősítette. A nyomozati anyagból nem derül ki, hogy a körzeti megbízott figyelmét hogyan kerülhette el napokig az „ellenséges” akció, azt viszont megtudhatjuk, hogy Zalabaksa lakosságának nagy része, a jelentésíró becslése szerint 35-40%-a tudott róla, nevetett rajta és „különböző gúnyos megjegyzések is hangzottak el”.¹³⁴

Üzenetek a gazdákhöz

A nyilvánosságnak szánt szövegek anonim létrehozóinak alapvető célja az volt, hogy befolyást gyakoroljanak a környezetükben zajló kollektivizálás menetére: az

¹³¹ ÁBTL O-11269. 55. Bátorfalvi Kálmán rendőr hadnagy jelentése, 1960. szeptember 2.

¹³² Általános jelenség a paraszti vallomásokban, hogy nem az óra állásával, hanem valamilyen napszakhoz jellegzetesen kötődő tevékenységgel jelzik az időt.

¹³³ ÁBTL O-11269. 55. Bátorfalvi Kálmán rendőr hadnagy jelentése, 1960. szeptember 2.

¹³⁴ ÁBTL O-11480. 5. Javaslat rendkívüli események dossziéjának megnyitására, 1961. június 30.

erőszakos téeszervezőket meghátrálásra készítsék, a gazdákat pedig kitartásra ösztönözzék. Az egyes röplapokon és falfirkákon található szövegek általában egyszerre szóltak mindkét félhez. Ha az üzenetet csupán egyiküknek címezték, hatása akkor is kettős volt: az agitátorokat távozásra felszólító falfirkálás a gazdák ellenállását is erősítette, és fordítva, a gazdák összefogását sürgető röplap – készítőik szándéka és reményei szerint – a téeszervezők félelmét is növelhette.

A kollektivizálással fenyegetett gazdákhöz szóló üzenetek két alaptípusával találkoztam kutatásaim során. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek az ellenálló, a belépési nyilatkozat aláírását megtagadó gazdákat szólítják meg, és további kitarításra biztatják őket, valamint azok, amelyekben az általában többes szám harmadik személyben megszólaló beszélő az ellenálló gazda szerepébe helyezkedve jelent ki valamit. Ebbe a típusba sorolható például a fertőszentmiklósi artézi kútnál 1959 nyarán talált 4x9 centiméter nagyságú röpcédula, amelyre háromszor írták fel nyomtatott betűkkel a „Kitartás” szót,¹³⁵ továbbá a „Nem kell nekünk kolhoz!”¹³⁶ illetve az Akasztó községben a házak falára írt „Tsz? Nem”¹³⁷ típusú röpcédulák és feliratok. Ide tartoznak továbbá a Fényeslitkén (Szabolcs-Szatmár megye) 1960. december 6-án a villanyoszlopokon talált röpcédulák is, amelyek az egész község összetartó lakóit ünnepelelték: „Éljen Fényeslitke, a tsz-be nem lép be, a tsz. szervezők menjenek haza.”¹³⁸

A gazdákhöz intézett üzenetek másik típusába olyan röpcédulák és falfirkák tartoznak, amelyek „feladója” arról próbálta meggyőzni a címzetteket, hogy miért ne lépjenek be a téeszbe. Az érvelés tartalmát és hangvételét tekintve sokféle változat alakult ki. A gazdákat leggyakrabban a téeszben rájuk váró sötét jövő képével, a szegénység és a függőség hangsúlyozásával akarták a belépési nyilatkozat aláírásától még inkább elriasztani. A téesztagok helyzetét a cseléd, a jobbágy vagy a rabszolga helyzetével azonosították. A cikolaszigeti hídnál 1959 nyarán kifüggesztett kemény kartonlapra ácszeruzával vagy faszénnel az alábbi szöveget írták: „Mikor aláírsz a tsz-nek állami rabszolga leszel, eh bért kapsz.”¹³⁹ Akasztón több ház falára is a „Tsz. nyomor” felirat került. Felsőbagodon (Zala megye) a téesz beázott, rohadó szénakazlát használta valaki szemléltető példának a téeszbe belépő gazdák várható sorsának érzékletes bemutatásához. A kazal mellett elhelyezett röplapon ez állt: „Parasztok figyelem! Így pusztultok el, mint ez a széna, ha beléptek a tsz-be. Paraszt vigyázz”¹⁴⁰

¹³⁵ ÁBTL O-13007. Jelentés röpcédula és névtelen levél elhárításáról, 1959. augusztus 25

¹³⁶ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/8. A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és a termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenységről, 1959. május 11.

¹³⁷ ÁBTL O-11269. 7. Rapy József rendőr alhadnagy jelentése az Akasztón talált falfirkálásról, d. n.

¹³⁸ ÁBTL 1.6. BM II/7.12. d. II. 10. Jelentés az MSZMP KB október 29-i határozatának végrehajtása során tapasztalt ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról, 1961. január 30.

¹³⁹ ÁBTL O-13007. 111. Összefoglaló röpcédulázásról, firkálástól és névtelenül írt levelekről, 1959. augusztus 14.

¹⁴⁰ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/11. Jelentés a tsz-ek védelmének helyzetéről, 1959. augusztus 3.

Egy 17 éves dávodi (Bács-Kiskun megye) fiú 1960 januárjában több mint félszáz röpcédulát tűzött ki a községben a lakóházak falára, a vasútállomás épületére és a villanyoszlopokra. A kockás iskolai füzetlapokra grafitceruzával részben nyomtatott, részben folyóírással a következőket írta: „Ha beállsz a tsz-be, hazaáruló leszel, nem marad semmid, csak a két szemed, amivel majd sírsz.”¹⁴¹ A fiúnak a község gazdáihoz szóló üzenetét a lírai hang mellett az tette egyedivé, hogy a „praktikus” érven kívül (nincstelen leszel) a „haza” elvont fogalmát is bevonta az érvelésbe. Vajon hogyan jutott arra a következtetésre, hogy a téesztagság a hazaárulással azonos? Több magyarázat is elképzelhető. A nagy eszmék iránt láthatóan fogékony fiatal a belépési nyilatkozatot aláíró gazda lépését olyan súlyos bűnnek tekinthette, amely csak a hazaárulás bűnével mérhető. Egy ilyen tett nemcsak az elkövető, hanem egy nagyobb közösség ellen is irányul, hiszen egyéni döntések határozzák meg a települések, ezek pedig a „haza” sorsát. A hazaárulás vonatkozhatott továbbá arra is, hogy a kollektivizálás az idegen érdekeket kiszolgáló kommunista hatalom nyomására történik. A falut megszálló idegen agitátorok megjelenésére szintén tekinthetett úgy, hogy a nekik való behódolás árulásnak számít.

Az eddig idézett példaktól eltérő hangot ütött meg egy 1959-es Zala megyei röpcédula. Írója, a belügyi jelentés szerint egy volt horthysta ezredes, gúnyos hangon szidalmazta a téeszbe már belépett embereket. Valódi célja azonban az lehetett, hogy a még egyéni gazdákat minél jobban elriassza a belépéstől.

„Minden ház az államé. Ez volt 1919-ben a plakáton. Földjeiteket elvették, ezután házaatok következnek. Újra jobbágyok lettetek, Kossuth, ha felébredne, újból visszafeküdne sírjába, nem akarna látni jobbágyokat. Ti csak szunyadjatok és várjátok a sült galambot, gyász magyarok.”¹⁴²

A röplap írója a múltból vett példák segítségével értelmezte és értékelte saját korának történéseit. Tükröt tartott az „elfajult” kortársak elé, hogy megmutassa számukra a helyes utat. A röplap szerint nincs különbség az 1919-es és az 1945 után kiépülő kommunista diktatúra módszerei között, ezért az első proletárdiktatúra elretentő tanulság, figyelmeztető jel 1959-ben is. Bár a korszak hivatalos propagandája mindent megtett annak érdekében, hogy a Tanácsköztársaság mint „a dicsőséges 133 nap” rögzüljön a nemzeti emlékezetben (a téma 1959-ben, a negyvenedik évforduló alkalmából még nagyobb hangsúlyt kapott), a parasztság körében továbbra is a „vörös terror” idejét jelentette.¹⁴³ A röplap készítője a parasztságot újra jobbágysorba süllyesztő kommunista hatalommal a jobbágyság felszabadítóját, Kossuth

kultikus alakját állította szembe.¹⁴⁴ A „téesz-jobbágyok” láttán inkább meghalni, mint feltámadni kívánó Kossuthnak a „korcs utódokról” alkotott lesújtó véleményéhez hasonló vélekedést tükröz a „gyászmagyarok” megszólítás is. A megnevezéssel arra utalhatott, hogy a téeszbe belépett parasztok ugyanolyan legyőzött, megalázott, megvetett és hamarosan koldusként tengődő emberek, mint amilyen a legenda szerint a 955-ös augsburgi csatában életben maradt hét magyar harcos volt, akiket a győztesek megcsonkítva, gyalog küldtek haza a vesztes csata hírével. Itthon megvetették őket gyávaságukért (amiért nem haltak meg a többiekkel együtt), vagyontukat elkobozták, és koldusként kellett járniuk az országot.¹⁴⁵ A röplap utolsó mondata – a látszólagos ellentmondás ellenére is – ironikus hangvételű felszólítás: védjétek meg magatokat, másra nem számíhattok!

A nyíregyházi röplapszórást kitervelő és végrehajtó gimnazista fiú, Paulik András röplapjai nemcsak a kollektivizálással közvetlenül érintett birtokos parasztokat szólították fel ellenállásra, hanem a társadalom egyéb rétegeitől is szolidaritást vártak.

„Magyar dolgozók! Parasztok! Falusi dolgozók! Tiltakozzatok az állam önkényessége ellen. Miért hajtja termelőszövetkezetbe a kisparasztokat? Az állam azt akarja, hogy az ember is köztulajdonba tartozzon, azaz csajkával kapja mindennapi eledelét is? Fel magyar elvtársak! Kommunisták! Álljatok ellen a reakciós kommunistáknak! Békét a világnak és jólétet az emberiségnek. MPSZ”¹⁴⁶

A 15 éves fiú a nyilvánosságnak szánt gondolatait részben a hivatalos propaganda nyelvi kliséinek átvételével fogalmazta meg. Ilyen volt például a „magyar dolgozók” és a „falusi dolgozók” megnevezés, a „reakciós” jelző (ami a propagandaszövegekben az „ellenség” leggyakoribb epitheton ornansa volt), vagy a május elsejei felvonulások jelszavaira emlékeztető „Békét a világnak és jólétet az emberiségnek” jelmondat használata. A paraszti környezetben felnőtt Paulik András (a Tisza parti Gáva községben élő családja kilenc holdon gazdálkodott) elutasította az erőszakos kollektivizálást, ugyanakkor az önkényeskedésért nem általában a kommunistákat, csak a „rossz” (reakciós!) kommunistákat tette felelőssé. Az utóbbi állítása talán annak a jele, hogy az 1945-ben született, és a Rákosi-, majd a Kádár-rendszerben szocializálódott fiú nem tudta teljesen kivonni magát annak agresszíven terjesztett, kizárólagosságra törekvő ideológiája alól. Úgy próbálta feloldani az ellentmondást az otthonról hozott és az iskolában vagy a kommunista ifjúsági szervezetben kapott eszmék között, hogy az erőszakos téesszervezést nem a kommunista rendszer, hanem csupán egyes kommunisták bűnének tekintette, akik ellen a „valódi”, a „jó” kommunistáknak kell felvenniük a harcot. Ennek a küzdelemnek akart ő is a részese lenni.

¹⁴¹ Idézi: Ö. Kovács 2012: 359–360.

¹⁴² ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/8. A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és a termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenységről, 1959. május 11.

¹⁴³ A Tanácsköztársaság 1945 utáni megítéléséről lásd: Apor 2010, 2014. A Tanácsköztársaság kultuszának kialakulásáról lásd: Kunt 2014: 54–59.

¹⁴⁴ A Kossuth-kultuszról bővebben: Gerő 2004: 53–78; Gyarmati: 2003, 2004.

¹⁴⁵ Lengyel 2003: 57–58.

¹⁴⁶ ÁBTL O-11104. 5. Intézkedési terv, 1959. november 19.

Az elsőéves gimnazista formálódó világképére és viselkedésére nagy hatással lehetett a rendszer által tudatosan gerjesztett hőskultusz is, a „hősök” közül pedig különösen az idegen megszállók és az elnyomó hatalom ellen harcoló, bátor partizánok alakja.¹⁴⁷ Az ötvenes években kiadott ifjúsági regényekben, amelyeket bizonyára Paulik András is olvasott, az „igazságért” harcoló, kalandos életű hősök, mint Oleg Kosevoj vagy Zoja Koszmogyemjanszkaja, vele közel egykorú fiatalok voltak.¹⁴⁸ Az ő példájukat követhette, amikor titokban röpcédulákat készített, hogy megmentse szüleit és a környezetében élő parasztgazdákat a téesztől. Rendőrségi kihallgatása során elmondta, hogy nemcsak otthon hallott panaszokat az erőszakos téeszervezésre, hanem sokszor a kisvonaton is, amellyel napi rendszerességgel utazott be Gáváról Nyíregyházára, a Kossuth Gimnáziumba.¹⁴⁹ A partizán-romantika hatását és a mintakövetés szándékát mutatja az is, hogy a röplap alján szereplő három betűről (MPSZ) a nyomozás során kiderült, hogy Magyar Partizán Szövetséget jelent. Paulik így nevezte el azt a néhány osztálytársából álló kis csapatot, amelynek tagjai közreműködtek a téeszellenes röplapok terjesztésében. A fiúk lehetséges mintái közül meg kell említeni még az 1956-os forradalom nyíregyházi eseményeiben tevékenyen részt vevő (demonstráló, jelképromboló, követeléseket megfogalmazó, röplapokat gyártó) diákokat, köztük a Kossuth Gimnázium tanulóit is.¹⁵⁰ Sőt, a nyomozati iratok szerint ebben az iskolában 1956 után is volt már egy, a Paulik-féle röpcédulához hasonló eset.¹⁵¹

Paulik András és társai 1959 őszén két esetben készítettek röpcédulákat iskolai füzetből kitépett kockás lapokra.¹⁵² A sokszorosításhoz először indigót, a második alkalommal gumimetszetet használtak. November 18-án a rendőrség 51 darab 8x11 cm nagyságú röpcédulát talált. Ennél bizonyára több készült, mivel a politikai nyomozó osztály az első röpcédula esti felfedezése után, csak másnap fésülte át a város egész területét. Az egy héttel később történt második szórás mennyiségéről nincsenek adatok. A nyomozati iratokból csupán annyit tudunk, hogy a 10x20 centiméter nagyságú cédulák szövege az előzőnél rövidebb volt („Magyar dolgozók!

¹⁴⁷ Kunt Gergely a II. világháború alatt és az ötvenes években írt kamasznaplók elemzésével tesz megállapításokat a fiatalok világképéről, társadalomról és politikai rendszerről alkotott elképzeléseiről. Kunt 2012a, 2012b, 2015.

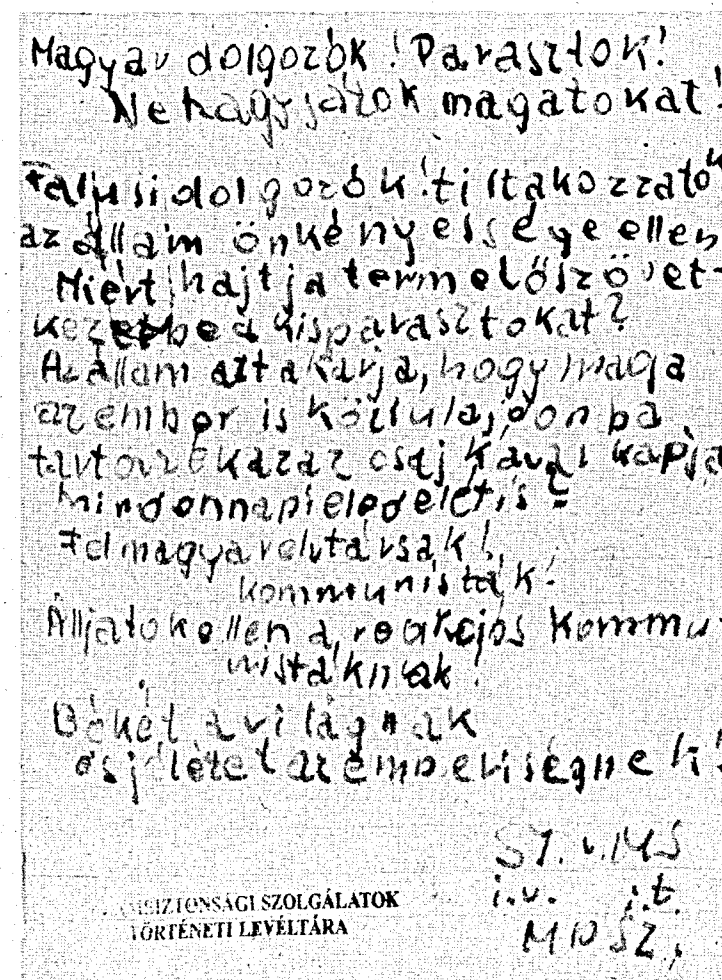
¹⁴⁸ Az ötvenes években kiadott partizánokról, háborús és hétköznapi hősekről szóló ifjúsági regények: Vanyatko, Václav 1951: *Luba a partizán*. Budapest; Koszmogyemjanszkaja, Ljubov Tyimofejevna 1952: *Zoja és Sura*. Budapest; Gajdar, Arkagyij 1952: *Timur és csapata*. Budapest; Fagyjev, Alekszandr 1953: *Az Ifjú Gárda*. Budapest; Kasszil, Lev-Poljanovszkij, Maksz 1954: *Vologya utcája*. Budapest; Barát Endre 1955: *Heten voltak. Történet a magyar partizánok harcaiból*. Budapest; Katajev, Valentyin d. n.: *Távolban egy fehér vitorla*. Budapest. A témával kapcsolatban lásd: Pető 1999.

¹⁴⁹ ÁBTL O-11104. 36. Összefoglaló jelentés, 1959. december 10.

¹⁵⁰ Nagy 1995.

¹⁵¹ ÁBTL O-11104. 36. Összefoglaló jelentés, 1959. december 10.

¹⁵² ÁBTL O-11104. 4. Javaslat rendkívüli események dosszié nyitására. Nyíregyháza, 1959. november 27.

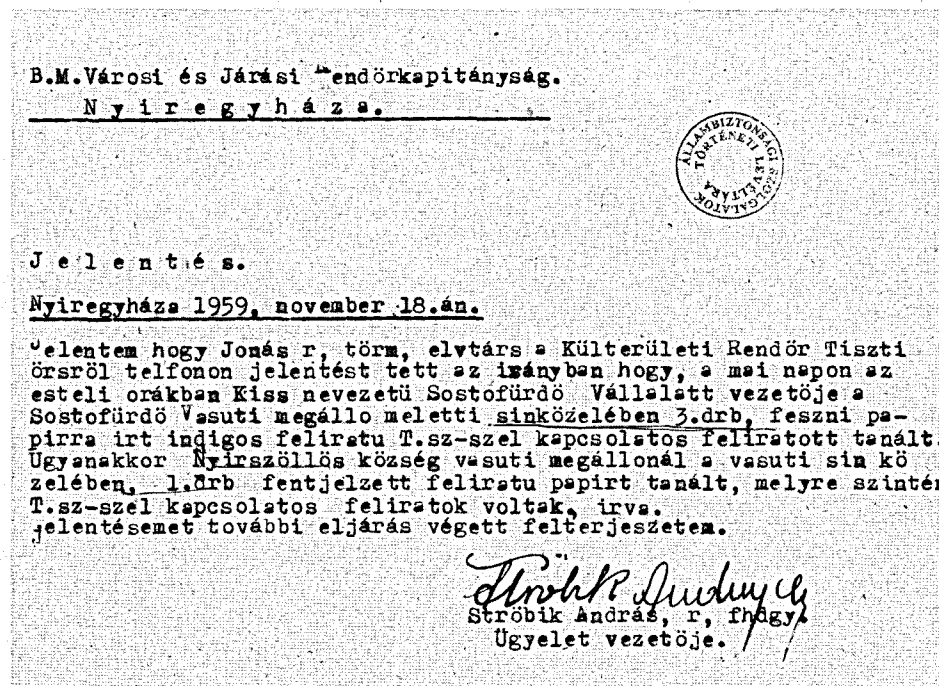

1. kép. Nyíregyházi gimnazisták által készített röplap

Tiltakozzatok az önkényesség ellen. Békét és jólétet az emberiségnek” Aláírás: M. S.¹⁵³) A röplapok kisebb részét Nyíregyháza belterületén szórták szét, nagyobb részét viszont a megyeszékhelytől Balsáig közlekedő kisvasút¹⁵⁴ mentén, az állomá-

¹⁵³ Az M. S. betűk jelentéséről nem szólnak a nyomozati iratok. ÁBTL O-11104. 13. Intézkedési terv, 1959. november. 26.

¹⁵⁴ Az 1905-ben épült, Nyíregyházát Dombráddal összekötő, majd 1911-ben balsai szárnyvonalal bővült Nyírvidéki Kisvasút mintegy húsz települést és tanyát kötött össze Nyíregyházával, s 2009-ig üzemelt. A nyíregyházi kisvasutak egykor a MÁV-állomás után nem a nagyvasút pályája mellett haladtak, hanem a belvároson keresztül a villamos pályát használva, a Beloiannisz teret

2. kép. Rendőri jelentés téeszellenes röplapokról

sok közelében a vonat ablakából dobták ki (kivéve a városi szakaszt, ahol a téesz ellen izgató papírlapok a WC-lefolyónyíláson át hagyták el a vonatot).¹⁵⁵ A Gávaig utazó Paulik András lakóhelye előtt már két faluval korábban abbahagyta a szórását. A Kótajon lakó, kevésbé elővigyázatos osztálytársa viszont a falujában nemcsak az állomás körül hagyott cédulákat, de a település távolabb részein, az iskola és a templom környékén is. A rendőrség így jogosan feltételezte, hogy a röplapterjesztésnek kótaji illetőségű szereplője is lehet.

A Győr-Sopron megyei Sopronhorpácson 1959. január 28-án talált röpcédulák a téesszervező agitátorok kegyetlen módszerei elleni tiltakozásra és összefogásra

érintve (ma Hősök tere) jutottak el Sóstófürdőig. Az 1967-es menetrend még ezen a nyomvonalon jelöli a forgalmat.

¹⁵⁵ ÁBTL O-11104. 5. Intézkedési terv, 1959. november 19. Nyíregyházán három röpcédulát találtak a Sztálin (ma Benczúr Gyula) téren, a Jereván étterem mellett, egyet az Iskola utcában, a IV. sz. iskola melletti szakaszon, kettőt a Luther ház (az evangélikus egyház egykori bérpalotája) melletti Papírért elosztó előtt, egyet pedig a stadionnál, a vasút mentén. A sóstói vasútállomáson egy, a nyírszölősi vasútállomáson három röplap került elő. Kótaj községben a vasútállomáson nyolc röplapot találtak, amelyből egy az állomás WC-jében volt összetaposva, a templom és az iskola körül pedig hatot. Buj község vasútállomásán hét röplapra leltek a rendőrök.

szólitották fel a község lakóit. A rendőrök által megtalált 16 darab 3x3 centiméter nagyságú kockás füzetlapon a következő szöveg állt:

„Magyarok ez a szabadság. Útnak benneteket, embereket tesz sírva a kommunista terror! Magyarok segítsetek egymásnak! Vernek benneteket! Lövön kékre verték gazdátársaitokat, ne hagyjátok! Petőházi”¹⁵⁶

A röplapokon megemlített atrocitások színhelye, Lövő Sopronhorpáccsal szomszédos község, Petőháza pedig, amelyre talán a „Petőházi” álnév utalhatott, Lövőtől 15 km-re fekvő település. A röplap írója valószínűleg sopronhorpácsi lakos volt, aki talán Petőházán, a cukorgyárban dolgozott, és itt a szintén a környező falvakból bejáró munkatársaitól értesülhetett a Lövőn történekről. A mezőgazdasági térségekben elhelyezkedő, nagy vonzáskörzetű ipari létesítmények a naponta hazajáró dolgozók révén a kollektivizálás idején is az információcsere fontos helyszínei voltak. Ha hipotézisem helyes, akkor a röplap írója a „Petőházi” álnévvel nemcsak személyét akarta elrejtetni, hanem azt is jelezte, hogy hova tartozónak érzi magát. Megszólalásának módja – mint együtt érző kívülálló szólt a gazdákhöz – szintén a földhöz, a paraszti társadalomhoz szorosan kötődő, de már nem gazda, hanem az iparban dolgozó személyt feltételez.

„Petőházi” nemcsak figyelmeztette a gazdákat a várható veszélyre, hanem összefogásra is felszólította őket: „segítsetek egymásnak!” Az agitátorok által megszállt községek lakói többféleképpen segíthettek és segítettek is egymáson, ahogyan ezt a bökönyi gazdák téeszellenes megmozdulásairól szóló fejezetben látni fogjuk. Az együttes védekezés legegyszerűbb és leginkább elterjedt módja az volt, hogy az agitátorok által otthonukban felkeresett gazdákat a szomszédok és a közelben lakó rokonok, barátok nem hagyták egyedül a többnyire csoportosan érkező téesszervezőkkel. Bökönyben a lakosság arra is kísérletet tett, hogy korlátozza az agitáció idejét, valamint ellenőrizze a téesszervezőknek a tanácsházán zajló tevékenységét is. A „makacsabb” gazdák „meggyőzőse”, lelki és fizikai bántalmazása ugyanis többnyire itt, a nyilvánosság elől elzárt térben történt.

Üzenetek az agitátorokhoz

A röplapok és falfirkák másik nagy csoportja a téesszervezési kampány résztvevőihöz szólt. Az agitációs brigádok tagjainak jelentős része nem helyi lakos volt, hanem az érintett járásban, megyében található gyárak, üzemek, gépállomások, állami gazdaságok munkása, állami intézmények, iskolák, művelődési házak, valamint hivatalok dolgozója, illetve pártaktivista. A röpcédulákon és a házak falán olvasható feliratok általában a meggyőzésnek mondott erőszak azonnali megszüntetésére, az agitálás

¹⁵⁶ ÁBTL O-13007. 111. Összefoglaló röpcédulázásról, firkálástól és névtelenül írt levelekről, 1959. augusztus 14.

RM. Szabolcs-Szatmár megyei Rendőrfőkapitányság,
Politikai Nyomozó Osztálya.

V. alosztály.

"Szigorúan titkos!"

Ennek a példának a címe:
Palinkás Ferenc r. őrnagy.
Osztályvezető

Tárgy: Rendkívüli események
dosszié nyitására

Javaslat.

Nyíregyháza, 1959. november 27.-én.

1959. november 18.-án este Nyíregyházán és a kisvasut mentén ellen-
séges tartalmu röpcédulaszórás történt. Az első röpcédula észlelése
után Nyíregyházától a kisvasut állomásain Paszab községig bezárólag
51 db. röpcédulát szedtünk össze. A szövegezésből és az írás mód-
jából azt a következtetést lehet levonni, hogy diák vagy más értel-
miségi személy készítette. A röpcédulák 8 x 11 cm. nagyságu kockás
papírlapra készült, részben tintával, részben pedig grafit ceruzá-
val indigó használata mellett.

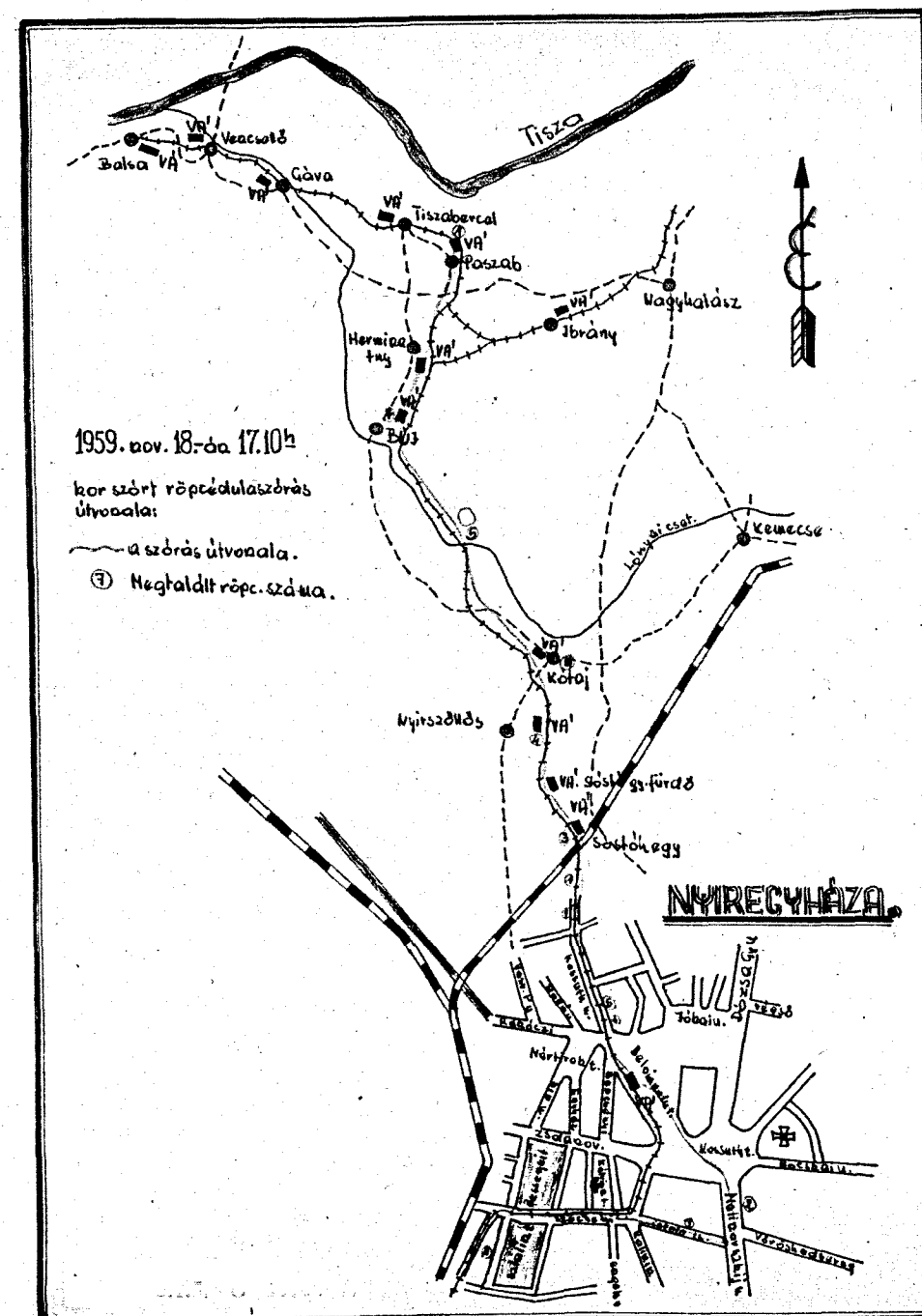
1959. november 25.-én - az előző szórásra egy héttel - újabb ellen-
séges tartalmu röpcédulaszórás történt. Ez már 10 x 20 cm. nagyságu
sima és vonalas papírra gumimetszet alkalmazásával készült. A röp-
cédula szórásának időpontja és útvonala megegyezik a november 18.-án
szórt röpcédulával. Szövegezése ugyancsak tsz.ellenes mint az elő-
zőé. Ebből feltehető, hogy az említett két alkalommal szórt röpcédulá-
írója illetve terjesztője azonos személy, vagy személyek lehetnek.

Mivel az elsődleges operatív intézkedések nem vezettek eredményre
szükséges, hogy aktív operatív feldolgozó munkát vezessünk be a röp-
cédula készítőjének és terjesztőjének felderítése érdekében.

A fentiek alapján javaslom az ügyben rendkívüli események dosszié-
ját megnyitni "Szabolcsi diákok" fedőnéven.

Kovács István r. szds.
alosztályvezető.

3. kép. Javaslát rendkívüli események dosszié nyitására a nyíregyházi röplapszórással
kapcsolatban

4. kép. Térkép a nyíregyházi röplapszórásról

MOLNÁR REZSÓ

IGAZSÁGÜGYI KÉZ- ÉS GÉPIRÁSSZAKÉRTŐ

Budapest, XIII., Pozsonyi út 10.

Telefon: 110-010 vagy 310-021.

65-6337/58

Írásszakértői vélemény.

Megvizsgáltam az általam 1-től 6-ig számozott és bélyegzőmmel ellátott "Magyar dolgozók" kezdetű, "MPSZ" végződésű röpcédulák kézírásait és azokat összehasonlítva gyanúsított Paulik Andrást 1959. dec. 1. keltezésű próbaírással, megállapítottam, hogy azok egymással mindenben megegyeznek.

Kivétel nélkül azonos valamennyi betű vonalvezetése az írásszög, az írásnyomás, a magas és alapbetűk méret aránya, a szavak távolságának aránya, a sorok hullámsága, különleges betűformák és kötések, stb., az írás valamennyi primér és secundér jellegzetessége.

Mivel a kérdéses röpcédulák a próbairással együtt torzításmenetes kézírással történtek az azonosság valamennyi betűnél könnyen leellenőrizhető és jól bizonyítható.

Mindezek alapján megállapítottam, hogy a kérdéses röpcédulák minden kétséget kizáróan gyanúsított

Paulik András

kezétől származnak.

Budapest, 1959. december 7.

MOLNÁR REZSÓ

IGAZSÁGÜGYI KÉZ- ÉS GÉPIRÁSSZAKÉRTŐ

Telefon: 110-010 vagy 310-021

5. kép. Írásszakértői vélemény

befejezésére és a községből való távozásra szólították fel őket. A „biztosabb hatás” érdekében gyakran fizikai bántalmazásukat is kilátásba helyezték, sőt, nem ritkán „halálos” fenyegetést is kaptak. Durva hangú szidalmazásuk szintén a nyelvi agresszió része volt. A fenyegető, becsmérlő szövegek leírásával és a község nyilvánossága elé tárásával a revánsra vágyó gazdák visszafojtott indulatai törtek felszínre.

A nóradsápi tejszarnok falára kiragasztott röplap készítője elegendőnek tartotta a községben agitálók erélyes felszólítását, de ugyanezen a hangon szólt a község gazdáihoz is.

„Figyelem!!! Figyelem!!!

A kolhozba ne próbáljon senki sem állni!!!

Agitátorok szűnjenek meg!!!

Vezetők figyelem! Figyelem!

Terrort szüntessék meg!

Budapest, 1959. II.10.

Dr. [olvashatatlan aláírás]¹⁵⁷

A röplap írója a „figyelem” szó többszöri ismétlésén és a felkiáltójelek halmozásán kívül azzal próbálta mondanivalójára felhívni a figyelmet, hogy a hivatalos közleményekhez hasonló formát adott a szövegnek. A keltezéssel és a jogi végzettségű aláíróra utaló kézjeggyel azt a látszatot igyekezett kelteni, mintha a röplapon feltüntetett követelések egy országos hivatal utasításai lennének. Ezt az illúziót ugyan jelentősen rontotta, hogy a hirdetésménynek álcázott röplap egy iskolai hangjegyfűzetből kitépelt papírlap volt, amelyre tintával és részben folyóírással, részben nyomtatott betűvel írták a szöveget. A röplap készítőjének valószínűleg nem is az volt a szándéka, hogy teljes legyen a „megtévesztés”, hanem csupán azt jelezte, hogy mondandója a hivatalos közleményeknek kijáró megkülönböztetett figyelmet érdemel.

A Sopronhorpácson 1959. januárjában – a „Petőházi” néven aláírt röplapok szétszórása előtt két nappal – talált röpcédulák¹⁵⁸ szintén az agitátorokhoz szóltak. A nóradsápitól eltérően azonban ezek nem a téesszervezők távozását sürgették, hanem a falunak a róluk alkotott véleményét tudatták velük: „Henyélő dögök, segítetek tönkretenni a dolgozókat.”¹⁵⁹ A szöveg persze indirekt módon azt is tartalmazta, hogy jelenlétük nem kívánatos a településen. A röplapok készítője nem nevezte néven az üzenet címzettjeit, de a „henyélő dögök” szókapcsolat hallatán mindenki számára világos volt, hogy kiket értett alatta. A falvak lakói az agitációs brigádok tagjait ugyanis „munkakerülőknak”, „naplopóknak” tartották, akik ahelyett, hogy a munkahelyükön

¹⁵⁷ ÁBTL O-10249. 22. Határozat személyi dosszié nyitására, 1959. május 9.

¹⁵⁸ 1959. január 26-án 25 darab kézzel írott és indigóval másolt röplapot találtak a rendőrök Sopronhorpácson. ÁBTL O-13007. 111. Összefoglaló röpcédulázásról, firkálástól és névtelenül írt levelekről, 1959. augusztus 14.

¹⁵⁹ ÁBTL O-13007. 111. Összefoglaló röpcédulázásról, firkálástól és névtelenül írt levelekről, 1959. augusztus 14.

„rendesen” dolgoznának, a parasztokat zaklatják. A „politikai munkát” nem tartották igazi munkának, ahogy megítélésük szerint a járási központból a községbe érkező tanácsi funkcionárius vagy a megyei pártbizottságtól kilátogató „politikai munkatárs” is az „aktatáskás ingyenélők”¹⁶⁰ kategóriájába tartozott. A „henyélő dögök” kifejezésben ez a vélemény a szóválasztás („dögök”) révén a „gyűlöletes”, „megvetendő” tartalommal is kiegészült.

Más nézőpontból minősítette a téesszervezőket egy 1959. májusi belügyminisztériumi jelentésben megemlített röpcédula: „Nem kell nekünk kolhoz, pusztuljanak a hazaáruló tsz. szervezők és a kommunisták!”¹⁶¹ A hazaáruló jelzővel már találkozunk a 17 éves dávodi fiú röplapjain, aki a téesszbe belépő gazdákat nevezte így. A Szovjetunió nyomására és a szovjet mintát követve, a magyar sajátosságok teljes figyelmen kívül hagyásával történő téesszervezést nem volt nehéz a hazaárulás fogalmával összekapcsolni. Az sem lehetett véletlen, hogy a „hazaáruló” jelző csak a „téesszervezők” szó elé került, a „kommunisták” elé pedig nem. A parasztság körében valószínűleg általánosnak mondható vélekedés szerint ugyanis a „kommunista” szó már önmagában is az „idegen” érdekeket a „magyar” elé helyező, „hazafiatalan” embert jelentette. A téesszervezés ellen tiltakozó parasztok ennek megfelelően nemcsak a földjüket védelmező gazdák, hanem a hazájukat védelmező „hazafiak”, „magyarok” is voltak. A nyíregyházi röplapgyártó gimnazista fiú is a „magyar dolgozókhoz” és a „magyar elvtársakhoz” intézte szavait. A vonakodó gazdákat kékre verő agitátorok ellen mozgósító „Petőházi” szintén a „magyarokat” szólította fel a „kommunista terror” elleni összefogásra.

A Heves megyei Egerbaktán az 1960 augusztusában szétszórt röplapok készítői a szervezők megfélemlítésével remélték megelőzni a községben az erőszakot.

„Az agitáció alatt úgy veressetek meg valakit, vagy úgy vitessetek el, vagy úgy büntessetek meg, hogy ki lesz készítve a bőrötök. Nem riadunk vissza halál osztogatásától sem. Halál az agitátorokra, gyilkold a kommunistát! Elkeseredett halálcsoport.”¹⁶²

A fenyegetést konkrét személyekhez intézték, a röplapon a téesszervezésben részt vevő 13 helyi párttag neve szerepelt. Az önmagukat könyörtelen igazságszótóknak feltüntető röplapírók valószínűleg fiatalok voltak, bár a több résztvevőre utaló igealak és a kalandregényeket idéző „halálcsoport” nem jelentette feltétlenül azt, hogy a röplapok készítésében többen is közreműködtek. Ez esetben a magányos szerző

¹⁶⁰ Nyírcsaholyban hívták „aktatáskás ingyenélőknek” az agitátorokat. ÁBTL V-147447. 200. Jegyzőkönyv Tőkei István kihallgatásáról. Nyírcsaholy, 1960. február 28.

¹⁶¹ A jelentésben nincsenek adatok arról, hogy hol és pontosan mikor találták meg a röpcédulát. ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/8. A termelőségvetkezeti mozgalom helyzete és a termelőségvetkezők ellen irányuló ellenséges tevékenységről, 1959. május 11.

¹⁶² ÁBTL 1.6. BM II/8. 21. d. 21. k.109. Jelentés a tsz. ellenes büntettekről, vizsgálati adatok alapján, 1960. szeptember 20.

csak az erőviszonyokat egyenlítette ki azzal, hogy a 13 kommunista párttaggal a boszszúállók szervezett csoportját állította szembe. A téesszervezők meggyilkolásával való fenyegetőzés a nyelvi agresszió része volt, és az ellenük irányuló indulatok jellegét és mértékét volt hivatva kifejezni. Akasztón és Dusnokon (Bács-Kiskun megye) szintén halált emlegető feliratok jelentek meg a házak falán: „Halál a kommunistákra, vesszen a tsz. éljen a nyilas párt”,¹⁶³ „Halál az erőszakos tsz agitátorokra”.¹⁶⁴

Vajon milyen hatása lehetett egy ehhez hasonló szövegű röplapnak, falfirkának? Önvizsgálatra készítette-e az agitátorokat, vagy inkább tovább növelte a „csökönyös parasztok” iránti bizalmatlanságukat? Ha a kérdésre válaszolni tudnánk, valószínűleg sokféle válasz létezne. Az agitációs kampány résztvevőit ugyanis nem tekinthetjük egynemű csoportnak. Bizonyára voltak közöttük olyanok, akik meggyőződésből mentek téesszt szervezni, de többségük valószínűleg csak kisebb-nagyobb kényszer (munkahelyi elvárások, pártfeladat) hatására áldozta erre idejét. Voltak közöttük közönyösek¹⁶⁵, és voltak motiváltak. Egyesek jól ismerték a falvak világát, mások csupán a pártiskolában elhangzottak vagy a brosúrákban olvasottak alapján képzeltek el „a parasztot”. Valószínűleg sokan voltak köztük olyanok, akik idegenkedtek a téesszervezésnek nevezett erőszaktól, a meggyőzésnek nevezett zaklatástól, de ugyanakkor olyanok is, akik hajlandóak voltak gátlások nélkül – a sopronhorpácsi röplap kifejezésével élve – „kékre verni” a vonakodó gazdákat. A két véglet között bizonyára több fokozat is létezett.

A Szabolcs-Szatmár megyei Lövöpetriben az 1961 tavaszán szétszórt röplapok a téesszervezéssel kapcsolatban a tanácselnök és a téesszelnök halálát helyezték kilátásba. A 34 éves, apja két hold földjén gazdálkodó és 60 birkát tartó Balogh Árpád azután írta a cédulákat, hogy a községben befejeződött a szervezés, és a téesszből kimaradt néhány gazda részére – a téessz tábláiba betagosított földjeik után – kimérték a csereingatlanokat. Csakhogy az önállóságukat nagy nehezen megőrző gazdálkodók, akik közé Balogh Árpád édesapja (69 éves, 16 holdas gazda) is tartozott, nem fogadták el a sajátjuknál rosszabb minőségű földeket. Hiába tiltakoztak azonban a döntés ellen, a kisvárdai járási tanács mezőgazdasági osztálya elutasította fellebbezésüket.¹⁶⁶ Balogh Árpád, aki mint apja földjének használója szintén érintettnek érezte magát, ezután látott hozzá a röplapok készítéséhez, és dühét a csereingatlanok kijelölését irányító tanácselnökre (Dankó), valamint a téesszelnökre (Turis vagy

¹⁶³ ÁBTL O-11269. 7. Rapy József rendőr alhadnagy jelentése az Akasztón talált falfirkálásról, d. n.

¹⁶⁴ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/29. Jelentés, 1960. december 24.

¹⁶⁵ A téesszervezők kiválogatásáról szóló belügyi jelentés rossz példaként említette meg a pétérvásári (Heves megye) gyógyszerész esetét, aki állítólag a következőképpen agitált az egyik gazdánál a téessz mellett: „Hát eljöttem gazduram, küldtek bennünket, tudja miről van szó, ha belép vagy nem, ezzel engem nem tesz boldoggá.” ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/20. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól, 1960. február 11.

¹⁶⁶ ÁBTL V-147539. 63. Maklári Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. szeptember 25.

Turicz) öntötte. Az öt darab, különböző szövegű röplapot a község egyéni gazdáinak nevében írta. Három közülük az alábbiakat tartalmazta:

„Most már szarunk Tsz-nek, Dankónak, Turisnak, Rispiknak,¹⁶⁷ Kádárnak, mert mi már kimaradtunk és mi már Amerikát pártoljuk, és nem sokára itt lesznek a németek és Amerika. De addig is te, Dankó és Turis megdögletek, mert vadászunk rátok.”

„Második plakát már az idén Dankóra, de még él. Egyéni vagyok, de Dankó cigányt megölöm, mert a Vulkán¹⁶⁸ dolgozókat megint ránkhozta. Ezért Dankó és Turis megdögletek, mert aki egyéni, vadászunk rátok. Szarunk a tsz-nek.”

„Turis Sanyi a veszedelmes, a halál is közel van hozzád, mert már kidátumozott. Megdöglesz Dankó, mert ő hozta ránk zsidókat, agitálókat, bassza meg minden zsidó.”¹⁶⁹

A röplap írója az egyéni gazdákat magabiztos győztesekként mutatta be, akik megőrizték önállóságukat, ellen tudtak állni a hatalom alávetési törekvéseinek. A győzelem hangját azonban szinte teljesen elnyomta a kollektivizálásért felelőssé tett személyek iránti gyűlölet és megvetés. A tudatosan sértő szándékkal választott „szarni valakinek” (valószínűleg „leszarni valakit”, „szarni valakire” értelemben) kifejezésben a „mit érdekel engem, nem törődöm vele” jelentés mellett erőteljesen benne van a „mélységesen megvetem” tartalom is. Balogh Árpád rendőrségi kihallgatása során a megváltozott szituációhoz „finomítva” idézte vissza a röplapok tartalmát. „Emlékezete szerint” ezek a sorok álltak a cédulákon: „Nekem nem parancsolsz Dankó, Cipó,¹⁷⁰ nekem nem parancsolsz”; „Turicz Sándor tsz-elnök nekem nem parancsolsz.”¹⁷¹

A téeszbe való belépéstől szerencsésen megmenekülő gazdákat – akiknek úgy sikerült megúszniuk a kollektivizálást, hogy az agitáció idejére elköltöztek otthonról, vagyis kerülték a nyílt összeütközést – Balogh Árpád a röplapokon aktív, harcos ellenállóknak tüntette fel. Olyan személyeknek, akik nemcsak a téeszt utasították el, hanem az egész politikai rendszerrel is szemben álltak („szarunk [...] Kádárnak [...] mi már Amerikát pártoljuk”), és bosszúra éhesen várták a kedvező pillanatot, hogy leszámolhassanak a faluban történektekért felelős helyi vezetőkkel. A csalódott egyéni gazdák nevében megszólaló röplapíró „gyilkos” indulatait jelenítik meg a szövegben az agresszivitásra utaló nyelvi jelek is; a durva stílushatású szavak (a már említett „szarunk” mellett a „megdögletek” és a „bassza meg”), valamint a lényegében szitokszóként használt etnikai megjelölések: a „cigány” és a feltehetően „kommunista” szinonimájaként használt „zsidó” szavak is.

¹⁶⁷ Rispik nevű emberről nem szólnak a nyomozati iratok.

¹⁶⁸ A kisvárdai Vulkán Vasöntőde dolgozója.

¹⁶⁹ ÁBT L V-147539. 129. Kamarás rendőr százados jelentése, 1961. március 25.

¹⁷⁰ Cipó nevű emberről nem szólnak a nyomozati iratok.

¹⁷¹ ÁBT L V-147539. 38. Balogh Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. szeptember 28.

Balogh Árpádot valószínűleg az a felismerés készítette a röplapok megírására, hogy a gazdáknak az önállóság megőrzéséért folytatott küzdelme – a látszólagos győzelem ellenére – valójában sikertelen volt, hiszen bár nem kényszerültek a téeszbe lépésre, de a diszkriminatív tagosítás következtében a korábbiánál csak sokkal rosszabb feltételek mellett folytathatták volna a gazdálkodást. A férfi bizonyára a röplapok megírásával kísérelte meg levezetni tehetetlen dühét, amelyekkel azt üzent a címzetteknek – és próbálta meggyőzni egyben önmagát is – hogy a bűnösök nem kerülhetik el a büntetést. Az egyéni gazdák nevében elhangzott fenyegetések komolyságát azzal kívánta hitelesíteni, hogy a röpcédulák hátoldalára közülük többen a nevét is felírta azzal a megjegyzéssel, hogy ők is egyetértének a röplapok tartalmával.¹⁷² Balogh Árpád a nyomozás során is hosszú ideig ragaszkodott ahhoz a maga teremtette illúzióhoz, hogy a községben nem ő az egyedüli „harcra kész bosszúálló”, hanem sokan mások is „hadra foghatók”. Mielőtt beismerte volna ugyanis, hogy a röpcédulákat egyedül készítette, négy különböző beismerő vallomást is tett, és mind a négyszer azt állította, hogy tettestársai voltak. Az első verzió szerint négy „kitagosított” egyéni gazda akciója volt a röplapkészítés, amelyhez ő csak utólag csatlakozott.¹⁷³ A második és a harmadik változatban egy-egy olyan barátjával együtt készítették a cédulákat, akiket bekényszerítettek a téeszbe.¹⁷⁴ A negyedik beismerő, majd visszavont vallomásban pedig a felesége volt a segítőtársa.¹⁷⁵

A röplapkészítésen kívül a nyomozati iratokból a férfi életének még egy olyan mozzanatát megismerhetjük, amely segítségünkre lehet az állami erőszakra adott különféle paraszti válaszok feltárásában. Balogh Árpád eredendően nem a röplapok miatt hívta fel magára a rendőrség figyelmét, hanem azzal, hogy a röplapszórás után fél évvel, 1961. szeptember 2-án fejszével támadt rá Turicz Sándor téeszelnökre.¹⁷⁶ (Az ügyben indított nyomozás során merült csak fel és igazolódott be a gyanú, hogy ő készítette a röplapokat.) Balogh és a téeszelnök közti konfliktust az okozta, hogy az elnök arra a 300 négyszögölnyi szőlőterületre küldte ki szüretelni a téesztagokat, amely korábban Baloghké volt.¹⁷⁷ Bár a területet tavasszal a téesz táblájába tagosi-

¹⁷² „A röplapok egyik oldalára ön saját kezűleg több személy nevét írta fel, akik szintén egyetértettek az ön tsz-szel kapcsolatos álláspontjával. Egyik röplapon Maklári Bélát vezérnek tünteti fel, majd egy másik röplap hátuljára azt írja, hogy javasolta Vas Ferenc.” – foglalta össze a történetet Balogh kihallgatása során az egyik nyomozó. ÁBT L V-147539. 35. Balogh Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. szeptember 25.

¹⁷³ ÁBT L V-147539. 40. Balogh Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. szeptember 25.

¹⁷⁴ ÁBT L V-147539. 43. Balogh Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. október 7; ÁBT L V-147539. 45. Balogh Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. október 9.

¹⁷⁵ ÁBT L V-147539. 48. Balogh Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. október 11.

¹⁷⁶ ÁBT L V-147539. 17. Nagy József körzeti megbízott jelentése, d. n.

¹⁷⁷ A konfliktusról beszámoló rendőri jelentések azt állítják, hogy a szőlő Balogh Árpád tulajdona volt. A később keletkezett röplapszórással kapcsolatos nyomozati iratok szerint viszont Balogh Árpádnak nem volt földtulajdona, hanem apja földjéből használt két holdat. A 300 hold szőlőterület valószínűleg az apa nevében volt, de Balogh művelte feleségével együtt.

tották, a család továbbra is a magáénak tekintette, és a többszöri hivatalos felszólítás ellenére is a kijelölt csereingatlan helyett azt művelte tovább. A nyitástól a szüretig valamennyi szőlőmunkát ők végezték el. A szüret közeledtével azonban a téeszelnők erőszakhoz folyamodott, hogy érvényesítse „jogait” a makacsul ellenálló családdal szemben. Szeptember 2-án 22 téesztag rendőri kísérettel vonult ki a szőlőbe szüretelni, amit Baloghék indulatos, fenyegető fellépése sem tudott megakadályozni. A jelenlévő körzeti megbízott rendőr beszámolója szerint a férfi és a felesége dühödt szavak kíséretében fejszével és szőlőkaróval támadtak a téeszelnőkre és a szüretelő téesztagokra, amit ő csak figyelmeztető pisztolylövessel tudott megállítani.

A kollektivizálásra adott korabeli reakciókat vizsgálva, Baloghék esetével kapcsolatban elsősorban az a kérdés merülhet fel, hogy vajon miben bízhatott a helyi hatalommal szembehelyezkedő család, amikor tovább művelte az akkor már a téeszhez csatolt „ősi földet”. Miért vállalta a rizikót, hogy esetleg kárba vész a szőlő megművelésébe befektetett nem kevés munka? (Feltéve persze, hogy a család döntését racionális mérlegelés előzte meg.) Válaszként csupán feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Valószínűleg a település kollektivizálása után még egy ideig sokakban, így a Balogh család tagjaiban is élt a remény, hogy mégsem valósul meg, vagy még egy jó ideig elhúzódik a falu gazdálkodási struktúrájának és társadalmának erőszakos átalakítása. Bár a gazdák jelentős részével a téesszervezők aláírták a belépési nyilatkozatot – ami elég volt ahhoz, hogy papíron megalakuljon a téesz, valamint deklarálni lehessen a termelőszövetkezeti község létrejöttét –, ez azonban nem jelentette azt, hogy valóban téesztagnak is tekintették magukat. A téesszervezők elvonulása után sok helyen újra megindult a küzdelem a hatalom és a csak papíron téesztag gazdák között. Utóbbiak különböző eszközökkel – hol többen összefogva, hol egyénileg – próbálták megakadályozni, illetve hátráltatni a téesz tényleges megalakulását és a munka megindulását: nem mentek el az alakuló közgyűlésre, visszakövetelték belépési nyilatkozataikat, nem vitték be a „közösbe” az előírt gazdasági felszerelést, állatot, vetőmagot, takarmányt, vagy éppen maguknak aratták le a még egyénileg elvetett terményeiket. A téesszervezők helyére érkező úgynevezett téesz-megszilárdító brigádoknak sokszor szinte a kampány előző szakaszához hasonló ellenállással kellett megküzdeniük.

Baloghék, amikor továbbra is a régi szőlőjükbe jártak ki kötözni és kapálni, bizonyára abban bíztak, hogy a még csak alakulófélben lévő és számos komoly nehézséggel küzdő téesz nem lesz elég erős ahhoz, hogy érdekeinek érvényt szerezzen. Az is bátorítólag hatott rájuk, hogy nem ők lehettek az egyedüli „jogtalan” földhasználók. Ez a jelenség valószínűleg főleg olyan művelési ágaknál fordult elő, amelyeknél a téesz a nagyüzemi táblákat nem tudta azonnal kialakítani. Amíg a szántóföldeket könnyen összeszántották, a szőlő- és a gyümölcsültetvények még hosszú ideig széttagoltak maradtak, és emiatt a kisüzemi művelési forma sem változott. Az sem volt mellékes szempont, hogy a többéves munkával kialakított ültetvényekhez szoros érzelmi szálak fűzték a gazdákat.

A szeptember 2-i konfliktus során Baloghék részéről kétféle érv is elhangzott amellett, hogy miért helytelen és igazságtalan a téesz akciója. Balogh Árpád fejszével a kezében a következő szavak kíséretében támadt rá a szüretelőkre: „Rablók, zsványok, takarodjatok kifelé a szőlőmből, mert ha nem, akkor mindenkit összefaragok!” A férfi dühödt kijelentését azon véleményére alapozta, hogy továbbra is ők a szőlőterület jogos tulajdonosai, a jogtalan földhasználó, a tulajdonjog bitorlója pedig éppen maga a téesz. A földjén szüretelő téesztagokat „rablónak” és „zsványoknak” (másokat tulajdonuktól erőszakkal megfosztó bűnözőknek) nevezte, ugyanúgy, mint ahogyan a téesszervezőket hívták a község lakosai. Balogh Árpád apja ugyanakkor, fiától eltérően, azzal érvelt, hogy a munka jogán illeti meg őket a termés. A körzeti megbízott beszámolója szerint azt kérdezte tőle felháborodva: „miért jött neki a tsz a szőlőnek, amikor ők munkáltak meg?”¹⁷⁸ Az idős férfi feltehetően úgy gondolta, hogy sikeresebben tudja megvédeni érdekeit, ha erkölcsi normákra hivatkozik (Ne vedd el más munkájának gyümölcsét!), mintha a tulajdonjog kéréséről kezdene el vitázni, amelynek során csupán a saját (illetve a falu) igazságérzetét tudná a törvényesített állami erőszakkal szembeállítani.

Balogh Árpád felesége (32 éves, két kisgyermek anyja) szintén aktív résztvevője volt a szőlőbeli ütközetnek. A körzeti megbízott jelentése szerint ugyanolyan harciasan (a férjétől átvett fejszével) szállt szembe a szüretelőkkal, mint a férfi. Amikor a rendőr figyelmeztető pisztolylövése meghátrálásra készítette, a „lefegyverzett” asszony verbális fegyverhez nyúlt, és sértő szavakkal támadott a szüretelő téesztagokra. Azt kiabálta feléjük: „[É]hesek, most már fogtok jóllakni, eddig nem volt semmitek, most már lesz nektek!”¹⁷⁹ Bár a falu kollektivizálása után már döntően a volt gazdák állt a téesz, az asszony mégis „nincsteleneknek”, „éheseknek” nevezte őket, akik másokon (most éppen az ő szőlőjükön) élkösdnek. Az asszony tudatosan, sértő szándékkal vetítette rájuk a lenézett „mezítlábas” (a falusi társadalom legszegényebb, többnyire vagyontalan, gazdálkodási tapasztalatokkal alig rendelkező tagjaiból álló) téeszkekről alkotott negatív képet.

Kriminalizálás – az ellenség neve

Balogh Árpádot röpcédulák készítése, valamint a szüretelő téesztagok elleni erőszakos fellépése miatt a kisvárdai járásbíróóság „népi demokratikus államrend ellen elkövetett izgatás”, valamint „téesz elleni izgatás” büntetőjében találta bűnösnek, és két év hat hónap börtönbüntetésre ítélte, amit a megyei bíróság végül két évre szállított le.¹⁸⁰ Balogh feleségét és apját is bűnösnek mondták ki „téesz elleni izgatásban”, ők hat,

¹⁷⁸ ÁBTL V-147539. 17. Nagy József körzeti megbízott jelentése, d. n.

¹⁷⁹ ÁBTL V-147539. 17. Nagy József körzeti megbízott jelentése, d. n.

¹⁸⁰ ÁBTL V-147539. 178. A Kisvárdai Járásbíróóság ítélete, 1962. január 3.; uo. 185. A megyei bíróság ítélete, 1962. május 6.

illetve három hónap börtönbüntetést kaptak. Ezek végrehajtását azonban három évre felfüggesztették. Az asszonytól kiskorú gyermekeit, az apától idős korát vették figyelembe. Nem vették őket fel a bűnügyi nyilvántartásba sem, arra hivatkozva, hogy a 69 éves férfi az életkora miatt már nem veszélyes, az asszony pedig csupán „tudatlanságából eredő meggondolatlanságból”¹⁸¹ szállt szembe a téesszel. A színjáték részeként Baloghné és apósa rögtön be is léptek a lövőpetri téesszbe, amit az ügyvel foglalkozó nyomozók készek voltak a bűnhődés jelének, lojalitásuk bizonyítékának tekinteni.

A nyíregyházi röplapszórás gimnazista elkövetőit, Paulik Andrást és három 15 éves osztálytársát fiatal korukra és „osztályhelyzetükre” tekintettel szabadon engedték. Paulik apja kilenchozdas gazda volt, az egyik osztálytársé pedig falun lakó dohánygyári munkás. A másik két diák társadalmi helyzetéről nem szólnak a nyomozati iratok. Paulikkal kapcsolatban az is enyhítő körülmény volt, hogy „rendkívül élénk észjárású gyerek”, és „kedvenc olvasmányai a partizán regények, valamint különböző kalandos útleírások”. Ezzel a mentségnek szánt magyarázattal a nyomozók szándéka az volt, hogy az erőszakos téesszervezés láttán jogosan felháborodó fiú tettét – amelyhez valóban a partizánokat eszményítő regények szolgálhattak mintaként – egy partizánosdit játszó tinédzser felelőtlen játékvá súlytalanítsák. Bár a fiúk büntetőjogi felelősségre vonására nem került sor, mégsem úszták meg büntetés nélkül. Az ügyben nyomozó rendőrtiszt ugyanis azt „javasolta” a gimnázium igazgatójának, hogy a két főbűnöst egy évre zárja ki az iskolából, a röplapterjesztés másik két résztvevőjét pedig megrovásban és osztályváltztatásban részesítse.¹⁸²

A nógrádsápi falragasz készítésével Varga István helyi lakost gyanúsították meg a nyomozók (a nevén kívül egyéb adatot nem közölnek róla a nyomozati iratok). A röplap anyagául szolgáló iskolai hangjegyfűzetlap miatt terelődött rá a gyanú. A helyi általános iskolában tartott ellenőrzés során ugyanis az ő hetedik osztályos lánya volt az, aki nem tudta bemutatni fűzetét (azt állította róla, hogy összetépte).¹⁸³ A férfi írásképe is hasonlított a röplapon talált írásra, valamint hálózati jelentések is említést tettek téesszellenes kijelentéseiről. A dossziében talált dokumentumok alapján csak annyit tudunk meg Varga István további sorsáról, hogy a rendőri szervek az ügyet vádemelés végett átadták az ügyészségnek.¹⁸⁴

A nyomozók sok esetben nem tudták felderíteni a röplapok és a falfirkák készítőit.¹⁸⁵ Ez történt például az akasztói és a lajosmizsei falfirkálás, valamint a zalabak-sai „Kolhoz község” feliratú tábla ügyében folytatott vizsgálat során is. Az eredménytelen nyomozások iratai azonban annak ellenére is érdekesek lehetnek

számunkra, hogy nem derül ki belőlük, ki volt a tettes, csupán az, hogy kiket és miért gyanúsítottak a téesszellenes cselekmény elkövetésével. Mivel nagyon sok esetben nem valódi gyanú alapján lett valaki potencióális elkövető, hanem csupán amiatt, hogy a hatalom eleve ellenségnek tekintette őt – a nyomozók pedig többnyire valódi nyomok híján ezt tekintették kiindulási alapnak –, a gyanúsított személyek kiléte az éppen aktuális hivatalos ellenségképre enged következtetni.

Jó példa erre az akasztói falfirkálás ügyében folytatott nyomozás. A Bács-Kiskun megyei községben az 1960. szeptember 20-ról 21-re virradó éjszaka folyamán 45 ház meszelt falára festettek fel zöld falevéllal „ellenséges, izgatató tartalmú tsz. ellenes jelszavakat”.¹⁸⁶ Az ügy kivizsgálására október 4-én a megyei politikai rendőrség rendkívüli esemény dossziét nyitott,¹⁸⁷ amit 1961. december 11-én anélkül zárt le, hogy sikerült volna megtalálni a tettest vagy a tetteseket.¹⁸⁸ A lezárási javaslat szerint sem a tanúk kihallgatása, sem az írásszakértői vélemény, sem az ügynöki felderítés nem hozott eredményt. Mivel a községben nem rendelkeztek ügynökkel – az 1956-os tevékenységére hivatkozva zsarolással beszerzett, helyben lakó ügynököt a gyanúsítottak között tartották számon!¹⁸⁹ – úgynevezett utazóügynököt¹⁹⁰ bíztak meg a feladattal.

A nyomozati iratok között egy „Megbízhatatlanok” címmel ellátott, keltezés és aláírás nélküli, ceruzával írt lista is szerepel, amely 39 községi lakos nevét (valamennyien férfiak) tartalmazza.¹⁹¹ Valószínűleg a nyomozók kérésére a helyi viszonyokat jól ismerő községi káderek, párttagok állították össze a falfirkálással gyanúsítható személyek neveit. A névsor, amely a neveken kívül a gyanúsítás indokait is tartalmazza, a hivatalos ellenségkép mellett a listakészítő(k) szubjektív szempontjainak figyelembe vételével készült. A felsorolt 39 akasztói lakos közül csupán négy személlyel kapcsolatban állította a lista készítője, hogy magatartásuk téesszellenes (amely talán valóban indokoltá tette volna a gyanúsítást), a többi gyanúsított azonban azért került fel a listára, mert besorolható volt a hivatalos ellenségkategóriák egyikébe. Közülük az egyik legnépesebb csoportot az úgynevezett osztályellenségek alkották: a múltban komolyabb önálló egzisztenciával rendelkező községi lakosok, illetve hozzátartozóik („kulák” fia, volt hentes, szikvízüzem-vezető), valamint az 1945 előtti erőszakszervezetek tagjai (két „horthysta” tiszthelyettes, két volt csendőr, illetve egy volt csendőr testvére). Az 1956-os forradalom – a hatalom nézőpontjából ellenforradalom – új ellenségkategóriát teremtett, az „ellenforradalmárt”, aki már nem származása vagy a Horthy-féle hatalmi gépezetben betöltött – akár

¹⁸⁶ ÁBTL O-11269. 118. Összefoglaló jelentés Akasztó községben történt falfirkálás ügyében, 1961. október 3.

¹⁸⁷ ÁBTL O-11269. 5. Határozat rendkívüli események dosszié nyitásáról, 1960. október 4.

¹⁸⁸ ÁBTL O-11269. 127. Dossziélezárási javaslat, 1961. december 11.

¹⁸⁹ „Kovács István” fedőnevű ügynök bevetéséről szóló javaslat mellett az alábbi ceruzával írt megjegyzés állt: „áruló gyanús, kizárás alatt”. ÁBTL O-11269. 118. Összefoglaló jelentés Akasztó községben történt falfirkálás ügyében, 1961. október 3.

¹⁹⁰ A politikai rendőrség hálózati munkájáról, az ügynökök típusairól és feladatokról lásd: Orgoványi 2010.

¹⁹¹ ÁBTL O-11269. 29. Megbízhatatlanok. Keltezés és aláírás nélküli, ceruzával írt lista.

¹⁸¹ ÁBTL V-147539 177. Zárójelentés, 1962. július 13.

¹⁸² ÁBTL O-11104. 36. Összefoglaló jelentés, 1959. december 10.

¹⁸³ ÁBTL O-10249. 22. Határozat személyi dosszié nyitásáról, 1959. május 9.

¹⁸⁴ Az ügyvel kapcsolatos bírósági iratok nem maradtak fenn.

¹⁸⁵ ÁBTL 1.6. BM II/8. 21. d. 21. k. 109. Jelentés a téesszellenes büntettekről, vizsgálati adatok alapján, 1960. szeptember 20.

a legjelentéktelenebb – szerepe miatt, hanem tudatosan vállalt politikai meggyőződése folytán lett ellenség. Négy akasztói férfi neve mellé került az „ellenforradalmár” vagy az „ellenforradalom alatt tevékenykedett” megjelölés. Egyikük ráadásul osztályellenségnek is számított („volt horthysta tiszthelyettes”), ami a listakészítő szemében még indokoltabbá tette a gyanúsítottak közé való felvételét. Az „ellenforradalmárok” mellé, a „tudatos politikai ellenfél” kategóriájába sorolhatjuk azt a két akasztói lakost is, akiknek a nevéhez a „nem ért egyet a rendszerrel”, illetve az „ellenzéki magatartású” megjegyzést írták. A nyomozók informátora vélhetően „ellenséges” kijelentéseik alapján sütötte rájuk a rendszerellenesség bélyegét.

„Szabályszegőknek” nevezhetjük el azt a csoportot, amelybe a fenti ellenségkategóriákba nem illő, megbízhatatlannak nyilvánított községi lakosok egy nagyobb részét sorolhatjuk. Úgy tűnik, hogy a jelentős szőlőkultúrával rendelkező homokháti községben a zugborkimérés volt a jogszabályok megszegésének leggyakoribb formája. Hét esetben ezzel indokolta ugyanis a névsor összeállítója, hogy miért vette fel őket a falfirkálással gyanúsíthatók listájára. (Az ide sorolható további két személy közül az egyik ellen pontosabban meg nem határozott tartalmú üzérkedés, a másik ellen pedig fegyverrejtegetés volt a vád.) Gyanúsításukhoz nyilvánvalóan az a gondolatmenet vezette el a lista készítőit, hogy a szabályszegésre hajlamos ember könnyebben száll szembe a hatalommal, így akár tészellenes cselekedetek elkövetője is lehet.

A listán szereplők közül nyolc embert az „engedetlenek” csoportjába sorolhatunk. Ők nem követtek el semmiféle törvénybe ütközőt, csupán magatartásuk nem felelt meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket a hatalom az engedelmes, kötelességtudó (azaz valójában megfélemlíthető) állampolgárok felé támasztott. A lista összeállítója az alábbiakkal magyarázta felvételüket a falfirkálással gyanúsíthatók közé: J. János „nyakas, vitakozó”, O. Pál „hangoskodó, hajlamos ilyen cselekményre [azaz falfirkálásra]”, Sz. József „szabadszájú”, B. János pedig „ha részeg, mindenre képes”. Három személyt „szélhámosnak” nevezett az informátor. A kifejezést valószínűleg a „huligán” szó helyett használta, és nem tisztességtelen csalót, hanem inkább bármire kapható, botrányokozó, munkakerülő fiatalok személyét érthetett alatta.¹⁹² Néhány olyan ember is szerepelt a listán, aki több ellenségkategóriába is beletartozott. Ilyen volt a már említett „ellenforradalmár” horthysta tiszthelytesen kívül például a zugborkimérést folytató volt csendőr is. A tészellenesség vádjával listára kerülő Sz. Antal pedig „ráadásul” még baptista is volt.¹⁹³

Bár a „megbízhatatlanok” névsorát összeállító „megbízható” káderek a hivatalos ellenségképből indultak ki, minden bizonnyal szubjektív szempontok alapján

¹⁹² A huligán mint társadalmi kategória megteremtéséről lásd: Nagy-Csere 2009.

¹⁹³ Három további községi lakost azért vett fel a névsor készítője a gyanúsítottak közé, mivel ébren voltak a falfirkák születésének éjszakáján, hajnalán. Ketten éjszaka utaztak vissza budapesti munkahelyükre, egyikük pedig a kora hajnalban kelő tejtásvő volt.

döntöttek arról, hogy az ellenségnek tekinthető lakosok közül kiket vesznek fel a listára. „Kulákcsemete” bizonyára több is volt a faluban, ők mégis csak egyet tartott gyanúsnak. Szintén egyéni megfontolások alapján választhatták ki a tészellenesség vagy a rendszerellenesség címen gyanúba kevert embereket. Konkrét „bizonyítékkal” csupán egy esetben rendelkeztek, B. Jánosról azt állították, hogy „aláírásokat is gyűjtött, tsz ellenes”. (Az aláírásgyűjtés bizonyára a tészből való kilépésre irányult.) A többi tész-, illetve rendszerellenesnek nyilvánított személyt valószínűleg csupán verbális megnyilatkozásaik alapján sorolták a falfirkálással gyanúsítható lakosok közé. Valószínűleg azért kerültek fel pont ők a listára, mivel az informátorok tapasztalatai szerint a község többi lakójánál hangosabban helytelenítették a kollektivizálást.

A Zala megyei Rendőr-főkapitányság politikai nyomozói sem találták meg a Zalabaksán 1961 nyarán provokatív céllal elhelyezett „Kolhoz Község” feliratú tábla készítőjét.¹⁹⁴ A rossz zománcedényből készült, ezüstszínű porral bekent tábla anyaga, amelyre kovácsok által használt vaslakkal írták fel a betűket, már eleve kijelölte a nyomozás irányát és a gyanúsítottak körét: a tettest a kovácsok, bádogosok és géplakatosok, illetve dolgozók között keresték. A gyanú alól azonban azonnal felmentették a politikailag megbízhatónak tartott személyeket. A megbízhatóság kritériumai pedig a Zala megyei nyomozók szerint a következők voltak: K. János géplakatost azért *nem* gyanúsították, mivel testvére rendőrnnyomozó volt a Budapesti Rendőr-főkapitányság Bűnügyi Osztályán, és egyébként is „magatartása ellen kifogás nem merült fel”. B. Lajos kovácsmester sem volt gyanús, mivel a tészszervezés során az első között lépett be a tészbe, és mint a tész kovácsa, azóta is „becsületesen, minden zúgolódás nélkül dolgozik”. Az alkalmanként neki besegítő S. Ferenc után arra hivatkozva nem indult nyomozás, hogy „igen aktív KISZ-tag és a napokban akarják megválasztani KISZ titkárnak”. A zalabaksai erdészeti kovácsát, J. Pált pedig idős kora mellett önkéntes rendőr fia mentette fel a gyanú alól. Kevésbé volt szerencsés ugyanakkor az a szintén kovácsműhelyben dolgozó gyanúsított, akit a nyomozók azért tartottak politikailag megbízhatatlannak, mivel „arról híres a községben, hogy bár 35 éves, de a felszabadulás óta egyszer sem volt hajlandó leszavazni”.¹⁹⁵

6. Névtelen levelek

A tészszervezés helyi irányítóinak küldött bíráló, fenyegető levelek írása szintén a kollektivizálás elleni tiltakozás egyik formája volt. A hasonló céllal készült röpcéduláktól és firkálásoktól elsősorban az különböztette meg, hogy nem a

¹⁹⁴ ÁBTL O-11480. 5. Javaslat rendkívüli események dossziéjának megnyitására, 1961. június 30.

¹⁹⁵ ÁBTL O-11480. 8. Jelentés a nyomozás állásáról, d. n.

MR. SZOLNOKMEGYEI RENDŐRFŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI NYOMOZÓ OSZTÁLY
VII. ALOSZTÁLY

" SZIGORUAN TITKOS! "

Tárgy: Rákóczi falva község-
ben keletkezett név-
telen levelek ügyé-
ben

INTÉZKEDÉSI TERV.

Szolnok, 1959. október 7.

Jelentem, hogy Rákóczi falva községben, az 1959. évi tsz. felfejlesztés során a Községi Tanács és párt vezetőit több irányú rágalom érte azért, hogy aktívan résztvettek a tsz. fejlesztő mozgalomban. Hogy megfélemlítsék őket, részükre sorozatosan fenyegető és rágalmozó névtelen leveleket írtak, hogy hagyjanak fel tevékenységükkel, mert amennyiben ezt nem teszik, le fognak velük számolni. Hét darab névtelen levél érkezett ezideig a Rákóczi falvai Községi Tanács elnökének, ebből egy a Megyei Tanács elnökének is címezve volt.

A névtelen levélíró felderítése érdekében az alábbiakat kívánom végrehajtani:

- 1./ Rákóczi falva község tanács és pártvezetőjével részletes beszélgetést fogok folytatni abból a célból, hogy a levél tartalmából próbáljanak meg következtetni, hogy kik írhatták azt. Mivel a levélben lévő szöveg elhangzott az elvtársak részéről valamely gyűlésen.

Határidő: 1959. okt. 15.

6a-6b. kép. A rákóczi falvai névtelen levelek ügyében folytatott nyomozás intézkedési terve

- 2 -

- 2./ Konkrétan eligazítom "Fazekas" fn. ügynököt, aki Rákóczi falva községben van - a levélíró felderítésére. Társadalmi kapcsolatokat fogok kiépíteni megbízható elvtársakból, akikkel közölni fogok egyes részleteket a levélből, hogy tudjanak következtetni a levél írójára.

Határidő: 1959. okt. 30.

- 3./ Ha felszínre jönnek azok a személyek, akik gyanúsíthatók a levél írásával, akkor különböző kombinációk alkalmazásával tőlük írásmintát fogok beszerezni.

Határidő: 1959. nov. 30.

- 4./ Felderítem azokat a személyeket, akik a tsz. felfejlesztés során különböző gyűléseken ellenséges hangokat ütöttek meg, vagy lázítottak, vagy olyan kijelentéseket tettek, hogy nem kell a tsz., ne lépjenek a tsz.-be. Ezen személyektől szintén írásmintát szerzek.

Határidő: 1959. dec. 30.

Amennyiben december 30-áig a tervben foglaltakat végrehajtottam és azok a gyanús személyek, akik számtalra jöhetnek, fel lesznek derítve, az írásmintákat irasszakértőnek megküldöm azonosítás céljából.

Kérem a fentiek alapján az intézkedési terv végrehajtását engedélyezni. // *Domok elnök a levél írója hűtlen*

1) *Propaganda, szöveg, elvileg elfogadható, de a levél írója a közhatalommal szembeni bűntudatát nem ismeri, nem a nyilvánosság előtt, hanem a közhatalommal szembeni bűntudatát nem ismeri, nem a nyilvánosság előtt.*

Jóváhagyom:

3) *Ellenőrzni, hogy a kiváltó okok valóban vannak-e, és hogy a levél írója a közhatalommal szembeni bűntudatát nem ismeri, nem a nyilvánosság előtt.*

1. G. Nagy Lajos (1959. október 15.) Juhász András (1959. október 15.)
r. szds. r. hdgy.
alosztályvezető G. Nagy

Engedélyezem:

Szabó István
1. Szabó István :/
r. hdgy.
osztályvezető

(6b)

nyilvánosságához, hanem többnyire konkrét személyekhez szóltak. Anonim készítőik feltehetően azért választották a megszólalásnak ezt a módját, mivel úgy gondolták, hogy hatásosabb, ha egyenesen azokhoz intézik üzenetüket, akik számukra a kollektivizáló hatalmat megtestesítik. A levélforma azt is garantálta, hogy az üzenet biztosan eljutott a címzettekhez, továbbá nagyobb lehetőséget nyújtott a téesszervezés elleni érvek előadására és a szervezők felé irányuló indulataik kifejezésére, mint a csupán néhány szóból vagy egy-két mondatból álló rölapok és falfirkák. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy jóval biztonságosabbnak tűnt egy név nélkül megírt levél feladása, mint izgató tartalmú szövegek elhelyezése a nyilvános tereken. A továbbiakban néhány példa segítségével a kollektivizálással kapcsolatban írt névtelen levelek egyes jellegzetességeit, készítők feltételezett motivációit, illetve az államvédelmi hatóságoknak a rejtőzködő levélírók leleplezésére tett próbálkozásait mutatom be.

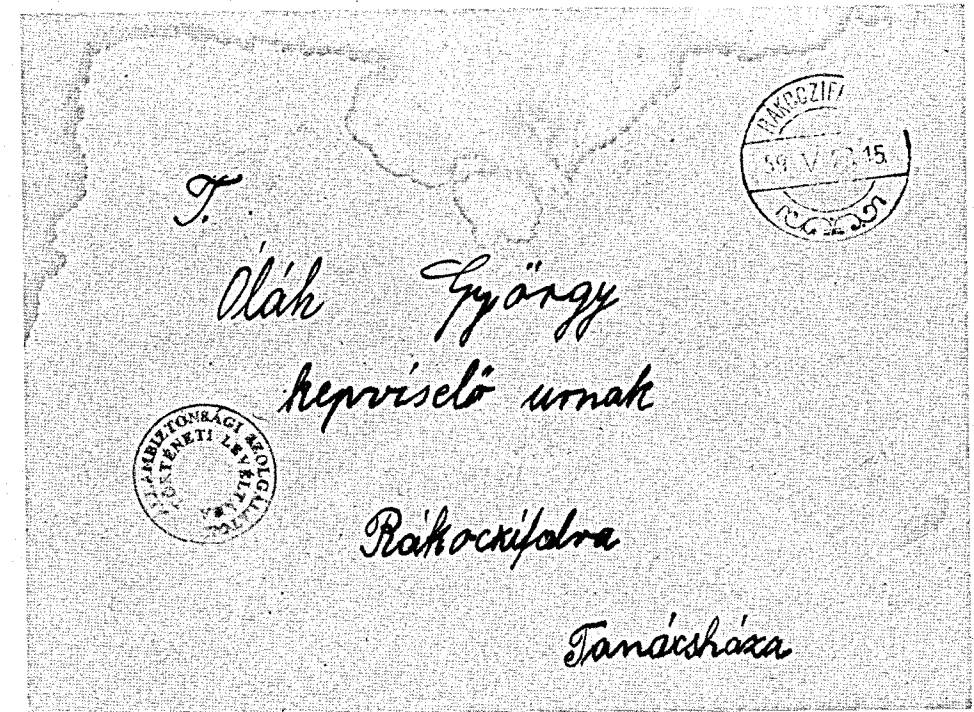
1959 októberében a Szolnok Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya rendkívüli események dossziét nyitott a Rákóczi falván feladott névtelen levelek kivizsgálása céljából. Az indoklás szerint erre azért volt szükség, mivel a Szolnokkal határos, Tisza parti községből az 1958/59. téli szervezés óta több névtelen, ellenséges szándékú levél érkezett a kollektivizálás irányítóihoz. A jelentés szerint ebben az időszakban nemcsak Rákóczi falván, hanem a szolnoki járás más községeiben is „igen elterjedté vált a községi párt és tanácsvezetőkhez intézett rágalmozó és fenyegető névtelen levelek írása, amelyek a téesszel kapcsolatos intézkedések tevőinek megfélemlítésére irányulnak”.¹⁹⁶

A „Rákóczi falvi névtelen levelek” dossziében öt olyan levél eredeti példánya található, amely a községben zajló kollektivizálással foglalkozott. Közülük három a téesszervezést irányító vezetőket kritizáló, fenyegető tartalmú szöveg, míg kettő – éppen ellenkezőleg – az ellenálló, „lázító” gazdákat árulta be a tanácselnököknek.¹⁹⁷ A kollektivizálást bíráló három levél három funkcionáriusnak szólt: Fábián Istvánnak, Rákóczi falva akkori tanácselnökének; Barna Mihálynak, a község egyik korábbi vezetőjének (pozíciója nem derült ki a levélből), aki 1959-ben mint téesszervező, majd mint „megszilárdító” agitátor tért vissza a településre; valamint a Szolnok Megyei Tanács VB elnökének, a rákóczi falvi születésű Oláh Györgynek.¹⁹⁸

¹⁹⁶ ÁBT L O-10928. 5. Javaslat rendkívüli események dosszié nyitására, 1959. október 7.

¹⁹⁷ A dossziéba ezeken kívül több olyan névtelen levél is bekerült, amelyek nem álltak kapcsolatban a téesszervezéssel. Íróik korruptnak mondott tanácsi dolgozókat lepleztek le.

¹⁹⁸ Oláh György Rákóczi falván született 1921. október 5-én. Mezőgazdasági munkásként lépett be 1945-ben az MKP-ba. 1954 és 1957 között elvégezte az SZKP Pártfőiskolát. 1957 augusztusában lett a Szolnok Megyei Tanács VB elnöke, 1958. november 16-tól pedig országgyűlési képviselő. 1965 és 1974 között az MSZMP Heves Megyei Bizottsága első titkára volt, majd 1976-ig, nyugdíjazásáig vezérőrnagyi rangban belügyminiszter-helyettes. 1966 és 1975 között a MSZMP KB tagja. http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5356&catid=79:0&Itemid=67&lang=hu – utolsó letöltés: 2016. január 10.

7a–7b–7c. kép. Az Oláh Györgynek szóló névtelen levél

A levelek feladóit a nyomozók nem tudták azonosítani. Az íráskép, valamint a szövegek tartalmi és formai jellegzetességei azonban arra utalnak, hogy mind-egyiket más-más személy írta. E három levél elemzésével arra keresem a választ, vajon kik lehettek a levélírók, mit akartak elérni levelükkel, és hogyan értelmezték a körülöttük zajló eseményeket. A leveleket betűhív átiratban közlöm.

Az Oláh Györgynek címzett levelet 1959. május 28-án adták fel Rákóczi falván.

„Kedves komám Gyuri

neháragugy hogy soraimal zavarlak de megirom mihő tarcsd magad ha jösz programolni mert tudod hogy mi voltál te is és most mivagy a mi zsurunkon letél képviselő a sok penzt is felszedted és mindenkit a csoportba zavartá és azt pofáztad hogy megértete a nép az idők szavát és önkét bele ment a csoportba bele ment mert úték verték a népet meg becsukták te is jó tudod a hajcsárok is száz forintot kaptak egy tagért szemtelen piszokságot vitetek végre mérnem mégy bele te is mé a szép gépkocsin szaladgálsz de lakolsz érte tud meg egy golyó a tied a másik az enyém megdöglünk de a csoportba nemmegyünk teljesen tönkre teszitek az országot a népel együtt az igen sok piszok megvan fizetve és atöbit kínoza jó lene mán egy atom legaláb elsőpörné a népet nekínoznák azt kiabálad hogy nem terem anyi búza iten hogy egy évi kitartás

Kelt Ufalu Hedves Komán Gyuri
 neharagudj hogy soraimal zavarlak de
 megírom mitől terjed magad hajók
 programolni mert tudod hogy
 voltál te is és most mi van a
 körunkon letél képviselő a sok pekt is
 feladted is mindenkül a csoportba kaver
 tá és azt profaxád hogy megirtite a nép az
 idők skarat is önkül bele ment a csoportba
 bele ment mert ütök verték a népet meg
 becsuktak te is jó tudod a hajók és
 sok forintot kaptak egy tagért acémtelen
 piszokoságot vitotek végre minem megtele
 te is mé a sok gipkocsin szaladgálsz
 de lakók cöte tud meg egy golyó a
 tud amánk az enyim meg döglünk de
 a csoportba nemegjünk tejesen tróntok
 tessitok az országot a népel együtt az
 igen sok piszok megvan fixetie és átöböl
 kiroxa jó lenne min egy atom

legalább eljörné a népet nekik
 az kiabálod hogy nem terem anyi busa
 iten hogy egy évi kitartás legyen nem
 is tudna itt anyi busa terem ni hogy dne
 tudnak küldeni az egy világnak meg
 at tapasztalni mindegy a vendégség eka
 küldetésig kérésit itt vannak hetekig mibe
 van az akasztogatás kora is kitérni a sok
 segit nyugtat mennyi minden ment adais
 meg a kórinetis tudjuk nagyon jó az
 sok szinex kiornak is repülő vöröki utonuk
 az gyándéket nézd az ufalud gyereket
 mennyi rangos gyerek is ember van ott
 de az nem baj csak a kinaiaitnak
 koraiaitnak meg a fene tudná elcsodni
 kik nek legyen most mind olyan jó
 testvér meg adtok neki ha bajban
 magyar ország akkor meg mind
 ellenaz azis volt mindegy

legyen nem is tudna itt anyi búza teremni hogy elne tudnák küldözni az egész világnak meg el tapsolni mindig a vendégség eza küldötség érkezik itt vannak hetekig mibe van az országnak Korea is köszöni a sok segéj nyújtást menyi minden ment oda is meg a többinek is tudjuk nagyon jó az a sok színész kurvák is repülő viziki utánuk az ajándékot nézd az újfalusi gyerekeket rongyos gyerek és ember van ott de az nem baj csak a kínaiaknak meg a fene tudná elsorolni kiknek legyen most mind olyan jó testvér méd adtak neki ha bajban magyar ország akkor meg mind ellenség azis volt mindig¹⁹⁹

A Fábíán Istvánnak címzett levelet 1959. augusztus 16-án adták fel.

„Te fertelmes Fábíán mitakarsz aval a nagy hatalmaddal. Hogy csak úgy lehet csépelni hogy írjunk alá a téesznek. Hát tudd meg hogy nem írunk alá. Eregy bele té a köjkeiddel ne erőszakolj te senkit te veted fel a 30 ezer forintot. Az anyád szentségit te piszok tud meg hogy ugysis megfoglak de mind a két szemed ki feszítem bicskával erre ellehetel készülve mert ez a te rendeleted hát vigyázz Nem tudod mi voltál A fene a szemed egye ki csavargónak kinozzátok a népet mert te meg vagy fizetve a többivel egyöt Nagyon vigyázz a mit ígérek végre is hajtom pedig nem ad senki 30 ezer forintot Majd meg gyűjtük a búzát. A lógerba²⁰⁰ is meg a tallon is tud meg Mer tik vagytok a piszkok itt egy páran de még anak a piszok Dezsőnek is a hasán csapot ütök és anak a hatökör Szabonak is adok.”²⁰¹

¹⁹⁹ ÁBTL O-10928. 21/3. A könnyebb érthetőség kedvéért ezt a levelet a helyesírási szabályok szerinti átiratban is közlöm: Kedves komám, Gyuri! Ne haragudj, hogy soraimmal zavarlak, de megírom, mihez tartsd magad, ha jössz programolni, mert tudod, hogy mi voltál te is, és most mi vagy. A mi zsírunkon lettél képviselő, a sok pénzt is felszedted, és mindenkit a csoportba zavartál, és azt pofáztad, hogy megértette a nép az idők szavát, és önként belement a csoportba. Belement, mert ütötték-verték a népet, meg becsukták. Te is jól tudod. A hajcsárok is száz forintot kaptak egy tagért. Szemtelen piszokságot vittetek végre. Mért nem mégy bele te is, mért a szép gépkocsin szaladgálsz? De lakolsz érte, tudd meg, egy golyó a tied, a másik az enyém. Megdöglünk, de a csoportba nem megyünk. Teljesen tönkreteszitek az országot a néppel együtt. Az igen sok piszok meg van fizetve és a többi kintozza. Jó lenne már egy atom, legalább elsöpörné a népet, ne kintozná. Azt kiabálok, hogy nem terem annyi búza itten, hogy egy évi kitarás legyen. Nem is tudna itt annyi búza teremni, hogy el ne tudnák küldözni az egész világnak, meg eltapsolni. Mindig a vendégség, ez a küldötség érkezik, itt vannak hetekig. Mibe van az országnak! Korea is köszöni a sok segélyt, mennyi minden ment oda is, meg a többinek is! Tudjuk nagyon jól. Azok a sok színész kurvák is! Repülő viszi ki utánuk az ajándékot. Nézd az újfalusi gyerekeket! Rongyos gyerek és ember van ott. De az nem baj, csak a kínaiaknak, meg a fene tudná elsorolni kiknek legyen! Most mind olyan jó testvér. Miért adtak neki? Ha bajban Magyarország [lenne], akkor meg mind ellenség. Az is volt mindig.

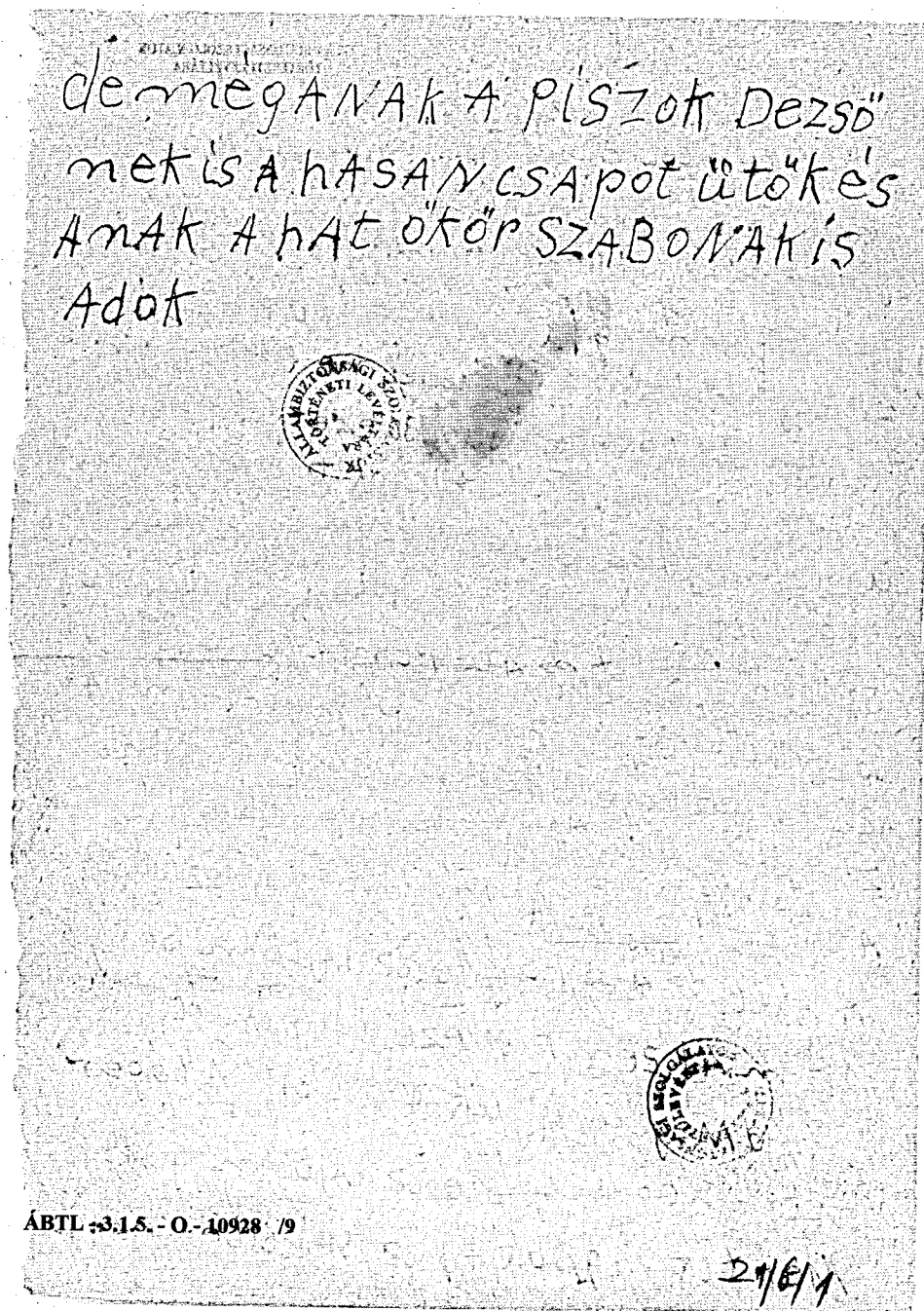
²⁰⁰ A lóger, más néven rakodó, közös birtoklású, város-, illetve faluszéli, épületek nélküli gazdasági telephely. Használata sokirányú volt, olyan helységeken, ahol nem volt szálláskert, ide hordták be a szálas gabonát, és itt csépeleték ki. Ortutay (főszerk.) 1981: 301. A tallon szó pedig a „tarlón” hangzás után írott formája.

²⁰¹ ÁBTL O-10928. 21/6. Az írásképi alapján lehetségesnek tűnik, hogy az utolsó mondat második felét („de még anak a piszok Dezsőnek is a hasán csapot ütök és anak a hatökör Szabonak is adok”) valaki más írta, aki fontosnak tartotta, hogy konkrétan is megnevezze azokat, akikre a megígért büntetés vár. A levél szerzője ezek szerint nem egy személy lehetett, a postára adás előtt többen is láthatták, és véleményét mondhattak róla.

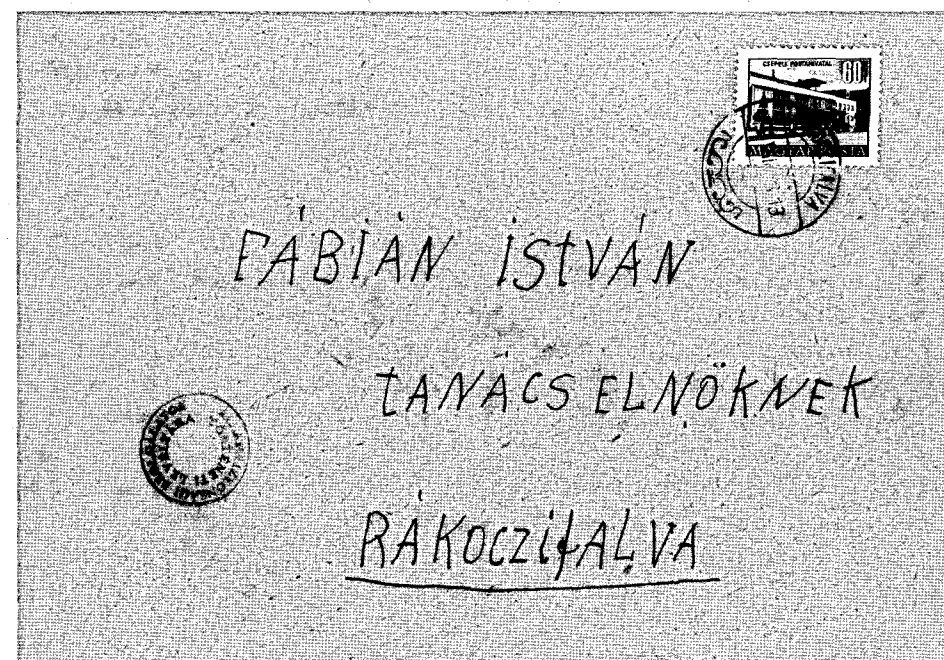
MEZŐSZÉNTSÁGI SZOLGÁLATOK
TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA

Te fertelmes FABIÁN Mitakarsz te
aval a nagy HATALMADDAL. Hogy csak úgy
lehet csépelni hogy írjunk alá a téesznek
Hát tudd meg hogy nem írunk alá
Eregybele té a köjkeiddel ne erőszakolj
te senkit te veted fel a 30 ezer forintot
Az anyád szentségit te piszok tud meg hogy
ugyis megfoglak de mind a két szemed ki
feszítem bicskával erre ellehetel ké-
szülve mert ez a te rendeleted hát vi-
gyázz nem tudod mi voltál A fene A
szemed egye ki csavargónak kintoz-
zátok a népet Merte meg vagy fizetve
a többivel együtt A VAgyon VIGYÁZZ
A Mit ígérek végre is hajtom pedig
nem ad senki 30 ezer forintot
Majd meg gyűjtük a búzát A lóger-
ba is meg a tallon is tud meg
Mer tik vagytok a piszkok itt egy páran

8a-8b-8c. kép. A Fábíán Istvánnak küldött névtelen levél

(8b)

(8c)

A Barna Mihály részére küldött levél postai bélyegzőjén szintén az 1959. augusztus 16-i időpont áll. A címzés a borítékon: „Barna Mihály részére, Rákóczifalva”.

„Tisztelettel értesítelek Mihály tudomásunkra jutott hogy a termelőségvetkezet megalakítását a te megbízásodra bízták és te aszt hangoztatod hogy majd te tudod mit kel csinálni a népel ha a munkát nem akarják föl veni meg kel verni vagy el kel vitetni majd a töbi belemegy. Sajnos hogy így beszél egy olyan ember aki már it is volt vezető inét elkergették más községbe ot se volt jó most meg it akarsz megint dologkerülő lenni mert it a nép dolgozik lenne is kedve de nem ilyen alapon ennek az álom csak kárát valja mert elveszi a termelői kedvét a népnek tehát kérnek téged sok sok családos apák anyák egy kicsit nézel körül és úgy beszélj

tisztelettel
Rákóczifalva”²⁰²

Az első két levél szerzői azok közül a gazdák közül kerülhettek ki, akiket az 1958/59 telén zajló kampány során *nem* sikerült az agitátoroknak a téeszbe erőltetniük, azonban a hatalom továbbra sem mondott le „meggyőzésükről”. A levélírássra egy-egy ilyen „meggyőzési kísérlet” friss élménye, pontosabban az ellene való

²⁰² ABTL O-10928. 21/2.

tiltakozás készíthette őket. A tanácselnökhöz címzett levél írója azt nehezményezi, hogy Fábián zsarolással próbálta „rábeszélni” az önállóságukat megőrzött egyéni gazdákat – köztük őt is –, hogy lépjenek be a téeszbe: addig nem engedi elcsépelteni gabonájukat, ameddig alá nem írják a belépési nyilatkozatot.²⁰³ Az Oláh Györgynek szóló levél szerzője szintén „kívülállóként” mutatta be magát, amikor kijelentette: „megdöglünk de a csoportba nemmegyünk”. A levél aktualitását a megyei tanács elnökének agitációs szereplése adhatta. A szövegben szó van egy korábbi – vélhetően az agitációs kampány alatti vagy az azt lezáró – és egy közeljövőben várható „programolásról” is („azt pofáztad hogy megértete a nép az idők szavát”, „megírom miho’ tarcsd magad ha jösz programolni”). A Barna Mihályhoz intézett levél írója pedig olyan rákóczi falvi lakos lehetett, aki bár a kényszer hatására belépett a téeszbe, de többekhez hasonlóan nem tekintette magát téesztagnak, és nem volt hajlandó a „közösben” elkezdni a munkát. Levelében arról panaszkodott, hogy Barna Mihály erőszakkal akarja az embereket munkára kényszeríteni („aszt hangoztatod hogy majd te tudod mit kel csinálni a népel ha a munkát nem akarják föl veni meg kel verni vagy el kel vitetni majd a töbi belemegy”).

A levélírók a hozzájuk hasonló helyzetben lévő gazdák nevében szólaltak meg. A beszédhelyzetnek ezt a sajátosságát a Barna Mihályhoz intézett üzenet szerzője úgy nyomatékosította, hogy „Rákóczi falva” aláírással zárta le levelét. Mindhárom szöveg a „mi” és a „ti”, a szorongatott „nép” és a szorongató hatalom oppozíciójára épült. Ez a szembenállás különösen élesen jelent meg az Oláh Györgyhez szóló levélben. A rákóczi falvi mezőgazdasági munkásból lett vezető megyei politikus személye a levélíró számára nem a „néphatalom” bizonyítéka volt (ahogy ilyen esetekben a propaganda előszeretettel hangoztatta), hanem a „néptől” elszakadó, a parasztsággal szembeforduló, a faluját eláruló káder jelképe. Már a levél első sorából kiderül, hogy a levélíró és a címzett közeli baráti viszonyára utaló megszólítás és nyitóformula (tegezés, a keresztnév és a „komám” szó használata) csupán az ironia része, és az üzenet nem a baráthoz, hanem a (talán a régi barátból lett) ellenséghez szól. A levél hangvétele a továbbiakban elutasító, számon kérő, fenyegető. A levélíró ítélkezett; felsorolta a férfi bűneit, majd kiszabta a „büntetést”.

Az elsőként említett bűn maga a politikai karrier, a káderré válás ténye, amit a levélíró a parazita-léttel azonosított („tudod hogy mi voltál te is és most mivagy a mi zsirunkon letél képviselő a sok penzt is felszedted”). Ehhez hasonló véleményt fogalmaztak meg a paraszti szemlélet szerint „valódi” munkát nem végző funkcionáriusokról az „aktatáskás ingyenélőket” emlegető nyírcsaholyi asszonyok, valamint ezt tette az őket „henyélő dögöknek” nevező sopronhorpácsi röplapíró is. Barna Mihályt, Rákóczi falva

„elkergetett” vezetőjét szintén „dologkerülőnek” nevezte a hozzá intézett levél írója („most meg it akarsz megint dologkerülő lenni”). A parazita-lét egyik különösen szembevető jele volt az itt is megemlített autó („a szép gépkocsin szaladgálsz”), ami az ötvenes évek végén a falvakban szinte kétséget kizáróan azonosította használóit.

Oláh politikai karrierje különösen azért zavarhatta a rákóczi falviakat, mivel felemelkedése a hatalmi ranglétrán az erőszakos téeszszervezéssel párhuzamosan zajlott (1957 augusztusában lett a Szolnok Megyei Tanács VB elnöke, 1958 novemberétől pedig országgyűlési képviselő), neve szorosan összekapcsolódott a megye kollektivizálásával. Egyéb körülmények között a rákóczi falviak talán büszkén tekintettek volna a falujukból elszármazott, befolyásos „nagy emberre”. A megyei tanács elnöke ekkor azonban egyet jelentett a kollektivizáló hatalommal, nyilvános szereplései a téeszszervezési propaganda fontos eseményei voltak. Nem véletlen tehát, hogy a levélíró kétszer is Oláh propagandaszólamokat hangoztató kijelentéseire utalt: „azt kiabálsz hogy nem terem anyi búza iten hogy egy évi kitartás legyen”, valamint „azt pofáztad hogy megértete a nép az idők szavát és önkét bele ment a csoportba bele ment mert útékt verték a népet meg becsukták te is jó tudod”. Az idézet szerint a férfit nemcsak azért ítélte el a levél írója, mivel az erőszakos kollektivizálás egyik megyei irányítója volt, hanem azért is, mert a történeteket minden erkölcsi gátlás nélkül, a valóságtól teljesen eltérően állította be: vagyis hazudott. Erre a hazug kommunikációra utalhatott a kollektivizálást és az arról való hivatalos beszédet „szemtelen piszoksnak” nevező szókapcsolat „szemtelen” jelzője is.

A kollektivizálás körül kialakított hazug színjáték leleplezése volt a célja a levélírónak azzal az állításával is, hogy a téeszszervezők pénzért agitálnak; minden új belépőért száz forintot kapnak („a hajcsárok is száz forintot kaptak egy tagért”). Nem „népnevelésről”, „felvilágosításról”, „meggyőzésről” van tehát szó, amit a propaganda beállítása szerint lelkes aktivisták társadalmi munkában, önzetlenül végeznek,²⁰⁴ hanem minden magasztos célt, eszmei meggyőződést nélkülöző, egyszerű „fejvadászatról”. Nem meglepő ezek után, hogy az anyagiakkal ösztönzött szervezők hajcsárként terelik be a népet a téeszbe, akár az állatokat a karámba.

Az a vélekedés, hogy az agitáló „népnevelők” a beszervezett téesztagokért pénzt kapnak, nemcsak Szolnok környékén terjedt el (Fábián Györgynek, a községi párttitkárnak szóló levél is hivatkozott rá: „kinozzátok a népet mert te meg vagy fizetve a többivel egyöt”). Egy 1959 végén készült, a mezőgazdaság kollektivizálásának országos tapasztalatait összegző jelentés²⁰⁵ mint az „ellenség” által terjesztett rémhírek egyikéről

²⁰³ A gazdák azért voltak zsarolhatóak, mivel a cséplést a kollektivizálási kampányban szintén résztvevő gépállomások végezték. Nem elképzelhetetlen, hogy a közös cél, a falu teljes átszervezése érdekében hajlandóak voltak megállapodni a községi tanácsokkal, hogy a „makacs” gazdákhöz nem megy ki a cséplőgép.

²⁰⁴ „Az újért, a fejlettebbért dolgozó népnevelők érdeme, hogy 121 dolgozó paraszt választotta egy hét alatt a szövetkezeti gazdálkodást. Nehéz volna a választás és még a legjobbaknak is hosszú lenne a névsora, akik önzetlenül járják a tanyákat, estebe, éjszakába nyúló kisgyűléseken, tanyázásokon hirdetik a párt szavát.” Egy hét alatt 121 új tag lépett a tiszavasvári szövetkezetbe; *Keletmagyarország* 1959. február 12. Címoldal.

²⁰⁵ MNL OL M-KS-288. f. 11. cs. 586. ő. e. Tájékoztató jelentés a tsz-mozgalom helyzetéről és a mezőgazdasági termelés és felvásárlás egyes kérdéseiről, 1959. december 11.

beszért róla, és erre utalt egy szatmári gazda is 1961-ben, amikor gúnyosan megjegyezte, hogy „az agitáció jó kereseti lehetőség”.²⁰⁶ Eddigi kutatásaim során nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy a szervezés sikeréért felelőssé tett vezetők így próbálták volna motiválni az érdektelennek mutakozó „népnevelőket”.²⁰⁷ Nem tartom azonban lehetetlennek, hogy bizonyos helyzetekben – például amikor már csak néhány gazda szervezése hiányzott ahhoz, hogy a település szövetkezeti község legyen – ezt az eszközt is bevetették. A „célprémiumról” szóló híresztelés széles körű elterjedése ugyanakkor annak a jele, hogy a falvak lakói ésszerű magyarázatot kerestek a téesszervezési kampány során tapasztalt erőszakra, és egyetlen racionális indoknak a szervezők anyagi érdekeltségét tartották. Ez a feltételezés az agitátorokról alkotott kedvezőtlen képbe is beleillett, igazolta és megerősítette a szervezők felé irányuló indulatokat.

A megyei tanács elnökét mint a hatalmi gépezetben fontos szerepet betöltő politikust nemcsak a megye kollektivizálásáért, a parasztság tönkretételéért tette felelőssé a levélíró, hanem az ország javainak eltérő elterjedéséért is. Pazarlásnak tartott számos olyan állami kiadást, mint amilyen például a Kínának és Koreának nyújtott „testvéri szocialista segítségnyújtás”, vagy a külföldi küldöttségek vendégül látása volt. A parasztság által megtermelt magyar búza idegeneknek történő elherdálása különösen annak fényében volt elfogadhatatlan a levélíró számára, hogy mindez a magyarok kárára történt („nézd az újfalu gyermekeket rongyos gyerek és ember van ott de az nem baj csak a kínaiaknak meg a fene tudná elszorolni kiknek legyen”). A takarékoságot alapértéknek tekintő paraszti szemlélet mellett az idegen érdekeket kiszolgáló, nemzetietlen hatalom képzete jelent meg itt is, ami gyakran hangoztatott érv volt a kollektivizálással szemben. A fényűző módon megajándékozott „sok színész kurvák” emlegetésével pedig talán a pártvezetők vélt vagy valós kicsapongásaira utalhatott a levélíró, de a „kulturális diplomácia” pazarló kiadásaira is gondolhatott.²⁰⁸

Vajon mi késztette levélírára az Oláh Györgynek küldött üzenet szerzőjét? Ha a megyei kollektivizálási kampány vezérkarába tartozó funkcionárius befolyásolása lett volna a célja, akkor talán érvekkel igyekezett volna meggyőzni őt a

²⁰⁶ A Bökönyben zajló téesszervezés idején történetekről így vallott a bírósági tárgyaláson az egyik téesszervező: „Nádpör István is bejött a feleségével együtt. Amint belépett, rövid idő elteltével megjegyezte, hogy az agitáció jó kereseti lehetőség, ő is elmenne. Ezt a kijelentést vicces formában mondta, én nem is sértődtem meg miatta.” MNL SZSZBML XXV.21.b. 55.d. 395/1961. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, Megyei Bíróság 1961. március 30. Bacsikai Margit vallomása.

²⁰⁷ Koltai Gábor vonatagitációról szóló tanulmányának egyik idézete is arra utal, hogy az agitációt „társadalmi munkában” végezték az aktivisták, sőt, az agitáció miatt kiesett bérüket sem kompenzálták (Koltai 2012: 170).

²⁰⁸ A levélíró talán éppen egy frissen látott filmhíradó – amely a mozielőadások kötelező része volt – hatására fogalmazta meg rosszalló véleményét a színésznők sztárolásáról. Az 1959/9. filmhíradó éppen egy szovjet színésznő, Inna Makarova magyarországi látogatásáról tudósított, aki az Uránia Filmszínházban 1959 februárjában megrendezett *A szovjet film ünnepe* című rendezvény megnyitójára érkezett. Ugyanebben a filmhíradóban a guineai kormányküldöttség magyarországi látogatásáról is szó volt. *Magyar Filmhíradó* 1959/9.

kollektivizálás ésszerűtlenségéről, vagy fenyegetésekkel próbálta volna visszariasztani a kampány folytatásától. Ezek helyett azonban szinte kizárólag a férfi jelleméről és politikai szerepléséről mondott lesújtó véleményt: karrierista, haszonleső, a falu árulója, a parasztság tönkretévője, agresszív, hazug, képmutató. Logikus érveket nem találunk a levélben, és a megyei tanácselnöknek szánt gyilkos „golyó” is inkább a levélíró nagyfokú elkeseredettségére, mintsem támadási kedvére utal (egy másik golyót ugyanis a levélíró magának tartogatott: „de lakolsz érte tud meg egy golyó a tied a másik az enyém megdöglünk de a csoportba nemmegyünk”). A levél alaphangját tehát a szembesítés és a leszámolás, nem pedig a meggyőzés vagy a megfélemlítés határozza meg. A „becsületes szegényemberből” lett képmutató káder elítélése és a diktatórikus hatalom hazug kommunikációjának leleplezése volt az üzenet létrehozó két lényeges törekvés. Az „igazság” kimondása pedig önmagáért, nem pedig az általa elérhető haszon miatt volt fontos: olyan belső szükséglet volt, amely a levélíró – a kollektivizálási kampánnyal megalázott gazda – önbecsülésének megőrzését szolgálta.

A Fábián Györgyhöz szóló levél esetében is fontos motiváló tényező lehetett ez a törekvés, ugyanakkor e levél írójának más céljai is voltak: Rákóczi-falva tanácselnökét akarta elrettenteni attól, hogy az egyéni gazdákat zsarolással (a cséplés megtiltásával) vegye rá a belépési nyilatkozat aláírására. Szándékát a férfi felé irányuló ellenséges indulatok (harag, megvetés, bosszúvágy) nagyságának érzékeltetésével próbálta elérni. Az üzenet eljuttatásában a levél fenyegető tartalma (Bűnhődni fogsz!) mellett jelentős szerepe volt a szöveg sajátos nyelvezetének: durva, bántó stílushatású szavak (fertelmes, piszok, csavargó, hatökör), káromkodás („Az anyád szentségit”), átok („A fene a szemed egye ki”) sűrű használata. A tanácselnök és társainak megleckéztetését szolgáló fizikai bántalmazás szándékosan kegyetlen módja a levélíró eltökéltségét, a fenyegetés komolyságát volt hivatva kifejezni („mind a két szemed ki feszítem bicskával”, „a piszok Dezsőnek is a hasán csapot ütök”). A megvakítással mint a kollektivizálás résztvevőjének szánt büntetéssel való fenyegetőzéssel egy másik egykorú levélben is találkoztam, amely az ítélet jelképes tartalmát emelte ki. A szajoli párttitkárhoz küldött névtelen levél magát jóindulatú barátjának beállító írója szerint a kollektivizálás helyi vezetőjét a parasztok a következő módon kívánták megbüntetni: „[A]zt beszélték hogy ki lesik magát valamejki este és le is ütöki és ki szurják az egyik szemét hogy ne gyönyörködjön a téesszcsébe hogy meg alakította.”²⁰⁹

A harmadik névtelen levél írója, az Oláh Györgyhöz szóló levél szerzőjéhez hasonlóan, szintén a kollektivizáló hatalom egyik képviselőjének kijelentésére reagált. Amíg azonban az a kollektivizálás erőszakos jellegét elleplező hazug propagandaszólamok miatt dühöngött, addig a Barna Mihálynak címzett üzenet létrehozója éppen a nyíltan vállalt erőszak hangoztatásán habborodott fel. A Rákóczi-falváról

²⁰⁹ ÁBT L O-10929. 7. Jelentés a szajoli eseményekről, 1959. június 6.

„elkergetett”, de a téesz-megszilárdító brigád élén a községben újra megjelenő (boszszúra éhes?) káder ugyanis a téesztagok erőszakos eszközökkel történő munkára kényszerítésével fenyegetőzött: „aszt hangoztatod hogy majd te tudod mit kel csinálni a népel ha a munkát nem akarják föl veni meg kel verni vagy el kel vitetni majd a töbi belemegy”. A levélíró célja az volt, hogy Barna Mihály tudomására hozza a község lakosainak róla és tevékenységéről alkotott negatív véleményét. Bizonyára abban is reménykedett, hogy a kritika hatására Barna talán megváltoztatja az erőszak alkalmazásával kapcsolatos nézeteit, de a levélírással elsősorban az „igazság” kimondásának kényszere ösztönözte.

Az új szerepben megjelenő Barna Mihály kedvezőtlen megítélését nagymértékben befolyásolta, hogy korábbi szerepében egyszer már kudarcot vallott a falu nyilvánossága előtt. A levélíró legalábbis úgy állította be a férfi távozását a község éléről (ahonnan megfogalmazása szerint „elkergették”), mintha ez a munkájával elégedetlen lakosok akaratából és aktív közreműködésével történt volna (Barna „olyan ember aki már it is volt vezető inét elkergették más községbe ot se volt jó most meg it akarsz megint dologkerülő lenni”). Vezetői alkalmatlanságának bizonyítékát látta a levélíró abban is, hogy a káder az új pozíciójából szintén távozni kényszerült. A „mindenhonnan” elzavart, munkáját rosszul végző, sőt, „igazi” munkát nem is végző („dologkerülő”) funkcionárius képe megajzolására azért volt szükség, hogy Barnát és ezáltal kijelentéseit is hiteltelenné: olyan embernek nincs joga minősíteni a rákóczi falvi parasztok munkához való viszonyát, akinek saját munkateljesítményével is komoly gondok vannak. A levélíró értelmezése szerint ugyanis Barna Mihály kijelentése a rákóczi falvi gazdák szorgalmát és munkaszeretetét vonta kétségbe, azt állítván, hogy azért kell erőszakhoz nyúlnia, mivel az immár téesztagnak számító parasztok nem akarnak dolgozni. A levél az utóbbi állításnak a cáfolatára jött létre, írója nem Barna kijelentésének fenyegető tartalmára (meg kell félemlíteni az ellenállókat), hanem az indoklásból kiérzett nagyfokú sértésre reagált: „mert it a nép dolgozik lenne is kedve de nem ilyen alapon ennek az állam csak kárát valja mert elveszi a termelői kedvét a népnek”. Az állam érdekeire való hivatkozás arra utal, hogy bár a levélben a tiltakozás és a cáfolat van túlsúlyban, a levélíró céljai között a káder-meggyőzése és befolyásolása is szerepelt. Ezt azonban más módon kívánta elérni, mint a Fábíán Istvánhoz szóló üzenet készítője. Az erre jellemző durva, támadó hang helyett ő visszafogottabb beszédmódot választott; inkább megnyerni kívánta, mintsem megfélemlítéssel visszariasztani a megszólított személyt. Megtartotta a levélírás udvarias formuláit (nyitás: „Tisztelettel értesítelek Mihály”, zárás: „tisztelettel Rákóczi falva”), nem úgy, mint a Fábíán-féle levél írója, aki a megszokott formát karikírozva szólította meg a gyűlölt tanácselnököt („Te fertelmes Fábíán”), és nem is az ironia kedvéért, ahogyan az Oláh Györgyhöz írt levél szerzője tette.

A „Rákóczi falvi névtelen levelek” dossziéba bekerült további két levél az eddig bemutatottaktól eltérően a kollektivizálást ellenző gazdákat árulta be a tanácselnöknek. Mindkét levél 1959 első hónapjaiban, a téesszervezési kampány idején

készült.²¹⁰ Az egyik levélíró csupán egyetlen személy, a kisiparos B. Kiss István téesszellenes viselkedéséről tájékoztatta a község vezetőjét, a másik viszont 19 fős listát állított össze azokról a rákóczi falvi lakosokról, akik véleménye szerint akadályozták a szervezést. A feljelentő levelek írói bizonyára azért nem árulták el nevüket, mivel a spicli-szerepet nem szívesen vállalták a falu nyilvánossága előtt. A besúgó kiléte ugyanis könnyen kiszivároghatott és elterjedhetett a községben. Nemcsak a beárult személy bosszújától, hanem feltehetően mások megvetésétől is tartottak, és talán maguk is szégyellték az „igazságosztásnak” ezt a módját. A B. Kiss Istvánt feljelentő levél szerzője a névtelenség okaként a férfi bosszújától való félelemet jelölte meg:

„Azért nem nevezem meg magam mert félek a bosszújától. Ha kiszivárogná a nevem talán agyon is ütné. Tisztelettel egy jó barát”²¹¹

Szégyenérzetről értelemszerűen nem beszélt, hiszen tette, a kollektivizálás érdekeire hivatkozó levél kontextusában, nem szégyellnivaló, hanem dicséretes cselekedet volt.

Bár mindkét levél szerzője a rákóczi falvi kollektivizálás érdekeire hivatkozott, amikor téesszellenességgel vádolta meg a község egyes lakóit, a levélíróknak a kollektivizálásról alkotott véleménye, illetve a kollektivizáló hatalomhoz való viszonya – már amennyire ez a levelek szövegéből megállapítható – nem volt egyforma. A listát összeállító levélíró a hatalom törekvéseit buzgón támogató pártaktivisták egyike lehetett, B. Kiss István feljelentőjét viszont inkább a személyes bosszúvágy, mint a kollektivizálás eszméje iránti „elkötelezettség” hajtotta, amikor a község egyik véleményformáló lakóját feljelentette a tanácselnöknel. Bár levelében a kollektivizálás hívének tüntette fel magát, aki „jó barátként” segíteni akar a helyi téesz megalakulásában, valójában csupán egy olyan szerepbe helyezkedett bele, amely lehetőséget nyújtott számára az ellenfelével (riválisával, rosszakarójával?) való leszámolásra.

A levél arról tájékoztatta a tanácselnököt, hogy amíg B. Kiss István műhelye szabadon működik, addig nem lesz téesz Rákóczi falván. A feltehetően kovács- vagy bognármesterséget folytató férfi²¹² ugyanis intenzív agitációt folytat a parasztok között, hogy ne lépjenek be a téeszbe, mivel a falu kollektivizálása teljesen ellehetetlenítené a paraszti gazdaságok kiszolgálásából élő kisiparos további működését. A levélíró beállítása szerint tehát a férfi az egyik fő oka annak, hogy még nem alakult téesz a községben. Az üzenet egyértelmű volt: a község sikeres kollektivizálásának

²¹⁰ Az egyik levélhez tartozó borítékon található postabélyegzőn csupán az évszám (1959) látszik, a hónap és a nap nem. A levél tartalma alapján lehet következtetni az év eleji időpontra. A másik levél feladásának ideje pontosan leolvasható a bélyegzőről: 1959. február 18.

²¹¹ ÁBTL O-10928. 21/7.

²¹² A levélíró nem nevezte meg, hogy az illető milyen ipart űz (ez az adott kommunikációs helyzetben felesleges információ lett volna), de a levél tartalmából kikövetkeztethető, hogy a kisiparos a paraszti munkához szükséges ipari tevékenységek egyikét folytatta.

feltétele a B. Kiss István jelentette akadály elhárítása. (Figyelmeztetése? Őrizetbe vétele? Iparüzési engedélyének visszavonása?) A levélíró fő törekvése az volt, hogy bebizonyítsa B. Kiss István ellenséges szándékát, és azt, hogy magatartása valódi veszélyt jelent. Ennek volt az eszköze is, hogy a férfit makacs, bosszúálló, indulatos emberként mutatta be. („Azt mondja, hogy amíg egy kívülálló lesz addig nem fogja kiadni az ipart a kezéből.” „Ha kiszivárogná a nevem talán agyon is ütné.” „Ittas állapotban az egyik helyen azt mondta hogy át fogja harapni a torkát azoknak akik az apját ide juttatták.”)

A 19 rákóczi-falvi gazda nevét tartalmazó lista összeállítója valószínűleg az egyik helyi téesszervező lehetett, és részben az agitáció során szerzett tapasztalatait osztotta meg a tanácselnökkel. A levél rendezetlen írásképe, a nehézkes megfogalmazás, valamint a helyesírási hibák sokasága gyakorlatlan levélíróra utal, aki a körülötte zajló eseményeket a hivatalos ideológia propaganda-szlogenekké egyszerűsített eszméinek segítségével értelmezte. Szóhasználat („hátráltatja a fejlődést”, „a dolgozó nép hatseregében”, „a demokráciájában [...] házat vet”) és érvelése a hatalom politikáját népszerűsítő kiadványok stílusára és gondolatmenetére emlékeztet. Brosúraműveltségen alapuló gondolkodásmódjára vallanak többek között a listakészítés szempontjai is, amelyekről a bevezetőben ezt közölte a levélíró: „Tisztelt Elnök elvtárs egy pár nevet ismertettek a mej a szocializmust külön féle főrmában élvezi és elene beszélnek”. A személyekre lebontott „vádpointok” felsorolásából derül ki, hogy a „szocializmus élvezése” alatt mindenekelőtt azt értette a levélíró, hogy a gazdák családtagjai az úgynevezett szocialista szektorban (állami, szövetkezeti vállalatnál), valamint állami intézményben, hivatalban dolgoz(hat)nak:

„Balázs István demokrácia előtt ácssegéd volt mos kigazda [...] fija M.Á.v. dolgozó²¹³ menyé földművesszövetkezet boltos

Könti Petrik István veje máv [...] motor szerelő lányai cipőgyári dolgozók²¹⁴

Á Kis János két fija a vasúti karoszerijába dolgozik [...]

Sipos József a lánya gyógyiparnál dolgozik

Travec János [...] fija finác[...]

Földszin Kálmának minden gyermeke buszon jár jegy szedő veje busz vezető

Vadas Bélánésé [...] veje a dolgozó nép hatseregében továbbszolgáló tiszt [...]

Török János [...] fija a mávnál a menyé a cipőgyárban [...]

Falusi Ignácznak [...] egy örököse van az jó pénzt keres a szocialista társadalomban

Csesznyik Mátyás [...] fia tisztviselő az otinál²¹⁵[...]

T Nagy István fija a szövetkezeti motor vezető még sem írt [írta alá a belépési nyilatkozatot][...]

Berki Nagy István sem ír két fija szocialista szektorban dolgozik

Fábián Menyhért egy fija van az is vállalatnál dolgozik így mint egyetlen örökös ojantól veszi el a munka lehetőséget akinek semije sincs csak a kétkeze”

A levélíró következtetése szerint tehát a felsorolt gazdáknak azért lenne kötelességük belépni a téesszbe, mivel konok ellenállásukkal, a gazdaságukhoz, a kisüzemi mezőgazdasághoz való ragaszkodásukkal annak a rendszernek, a „szocializmusnak” a fejlődését akadályozzák, amelynek „hasznát” gyermekeik és rajtuk keresztül saját maguk is élvezik. Magatartásukat elsősorban morális szempontból ítéli meg és ítéli el a levélíró: az ellenük a vád, hogy a kapott „jótéteményt” (az állami és szövetkezeti munkahelyet és az onnan kapott fizetést) nem hálálják meg az államnak azzal, hogy engedelmesen belépnek a téesszbe, illetve az egyéni gazdák örökösének munkavállalása más szempontból is káros a társadalomra: a rászorulóktól veszik el a munkalehetőséget.

A megélhetést biztosító állami és (lényegében a szintén államinak számító) szövetkezeti munkahely mellett még további két okot is megnevezett a levélíró, amiért a gazdáknak hálásnak kellene lenniük a „szocialista” államnak, és hálájukat a téesszbe lépéssel kellene kimutatniuk. Az egyik az 1945-ös földjuttatással volt kapcsolatos. A propaganda beállítása szerint a földet az újgazdák a kommunista pártnak köszönhetik, amit most azzal hálálhatnak meg, hogy – a párt megváltozott irányvonalát követve – lemondanak róla, és belépnek a téesszbe. Ez az „érvelés” állhatott a Balázs Istvánt vádoló kijelentés mögött, akit nemcsak azért ítél el a levélíró, mivel két gyermeke is állásban volt, hanem azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a „demokrácia” előtt ácssegéd volt, most pedig már kigazda. Földjét feltehetően a földosztás során kapta. Ha mégsem a párt jóindulatából és „ingyen” jutott hozzá, hanem szorgos munkájával kereste a rávalót, azt is be tudta építeni érvelési rendszerébe a levélíró. Az ácssegédből lett kigazda ebben az esetben azt példázta, hogy a „demokrácia”, a „szocializmus” milyen jólétet tud biztosítani a falusi dolgozóknak. Hálátlanság lenne tehát ezt nem viszonzni a téesszbe való belépéssel (ami a propaganda szerint tovább erősítené a szocializmust). Hasonló megfontolásból került az indokok közé annak megemléke is, hogy Travec János fia „Panoniával szalad”, Takács János pedig „a demokráciájában minden fiának házat vet vagy épített”. A levélíró beállítása szerint a motorkerékpár, különösen a Pannónia, és az új ház – a propagandában a falusi jólét legfőbb rekvizitumai²¹⁶ – nem a parasztgazda szorgalmának és kemény munkájának, hanem a „dolgozók” boldogulását szolgáló szocialista államnak köszönhetőek.

²¹³ A MÁV-dolgozóként feltüntetett személyek Szolnokon a forgalmas vasúti csomóponton vagy a Szolnoki Járműjavítónál dolgozhattak.

²¹⁴ Valószínűleg a Martfői Cipőgyárban dolgoztak.

²¹⁵ Az OTI az Országos Társadalombiztosítási Intézet rövidítése.

²¹⁶ A termelőszövetkezeti tagoknak az egyéni gazdánál magasabb életszínvonalát szintén a falusi jólét jelképes tárgyaival mutatja be a következő propagandaszöveg (újságcikk) írója: „A középparasztok zöme jelenleg még egyénileg gazdálkodik. Életszínvonalban azonban inkább a szövetkezetiekre jellemző a jobb lét. A községben még csak minden második házra jut egy kerékpár, a szövetkezetben már minden második családra másfél esik. Biriben 10 motorkerékpár van, ebből

Néhány esetben egészen más logika szerint magyarázta a levélíró, miért tenné jobban a vonakodó gazda, ha belépne a téeszbe. Az eddig idézett példákban a belépési nyilatkozat aláírása – mint a gazdától elvárható magatartás – a jótéteményeket (állást, földet, jólétet) nyújtó szocialista állam iránti hála jele. Három gazda esetében viszont ugyanez vezeklés az elkövetett „bűnökért”. Köztük Sipos József nemcsak azért került fel a listára, mivel „a lánya gyógyiparnál dolgozik”, hanem azt is felrótta neki (és neki rótta fel) a levélíró, hogy „vejét nemrég engedték ki a börtönből mégsem ír [alá]”. Minko András az „ébredő magyar Pártnak volt elnök[e]”,²¹⁷ ráadásul „valamikor cselédet alkalmazot”, vagyis „kuláknak” számít. Patai József egy másik ellenségkategóriát testesített meg, a nyereszkeskedő kupec figuráját: „Patai József [...] évente különböző formákban cserél advesz három négy pár fogat lovat különböző nevekkal vagy fondorlattal”. A levélíró végül kijelentette, hogy a lista csupán a téesz ellen tiltakozó gazdák egy részét tartalmazza, és még sokan vannak, akiknek a magatartása ellenségesnek mondható:

„Még sorolhatnám a vétkelenségig hogy kik azok a gazduramék a kik lenézően sőt kiröhögik aszt az embertársamat aki ha nehezen is de végre még is meg értik hogy ez jön és aláírják a dolgokat.”

Jogosan merülhet fel végül a kérdés, vajon a hatalomnak elkötelezett téesszervező (akinek a levélíró gondoljuk), miért *névtelenül* juttatta el a 19 téeszbe belépni nem akaró rákóczipalvi lakos nevét tartalmazó listát a tanácselnöknek, amikor azt nyíltan is megtehetette volna. A kollektivizálási kampány része volt ugyanis a tapasztalatok megosztása: a házi agitációról visszatérő „népnevelők” esténként beszámoltak az agitáció során szerzett benyomásaikról (kiket és hogyan, illetve kiket és miért nem sikerült beszervezniük), hogy a szervezés irányítói ezen adatok birtokában alakíthassák ki a további agitációs stratégiát. A téesszervezőként azonosítható levélíró tehát nyíltan is elmondhatta volna, hogy kik nem írták alá a belépési nyilatkozatot és ezt mivel indokolták. A gazdák családtagjainak állami munkahelyen történő foglalkoztatásáról, földjuttatásáról vagy anyagi gyarapodásáról szóló „leleplező” információk pedig közismertek lehettek a községben. Miért kellett tehát az anonimitás? A kérdésre a rendelkezésünkre álló források alapján nem tudunk egyértelmű választ adni. A rejtőzködés oka talán a levél második részében keresendő, amelyben azt nehezményezte levélíró, hogy a fehérterror idején a környéken garázdálkodó tiszt

hét a szövetkezeti tagoké. Két tag, Kádár Mihály és Kévés Lajos eladta a 125-ös Csepelét és Pannóniát vettek helyette. A szövetkezeti tagok többségének volt már a korábbi években is néprádiója. Most és tavaly a tagság kétharmada világvevő rádiót vásárolt, de ott van náluk a néprádió is. Így a szövetkezeti családokra 1,7 darab rádió jut, amíg a községekben három darab családra esik egy darab.” A tények beszélnek. A biri téesz zárszámadosa. *Keletmagyarország* 1959. január 7.

²¹⁷ A levélíró az Ébredő Magyarok Egyesületére, a Tanácsköztársaság után alakult szélsőjobboldali szervezetre gondolhatott.

különítmény egyik tagja („Héjas Iván zsandár parancsnoka”) szabadlábbon van, és – bár titkolja – a rendszer esküdt ellensége. A „ravasz vén rókának” nevezett férfi bosszújától való félelem lehetett esetleg az, ami miatt nem fedte fel kilétét.

7. Szimbolikus akciók

A kollektivizáló hatalom és a falvak közötti küzdelem szimbolikus interakciókban is tetten érhető. Az egyik leglátványosabb ütközet a „Termelőségvetkezeti község” feliratú tábla körül zajlott, amelyet a település kollektivizálásának befejezése után a község határában lévő helységnevtábla mellett helyeztek el. A tábla győzelmi jel volt, akár a győztes által az ostromlott várra kitűzött zászló, amellyel a hatalom megjelölte a „szocialista mezőgazdaságért” folytatott harcban „elfoglalt” falvakat.²¹⁸ A propaganda persze nem „meghódított”, hanem „győzedelmes” falvakról beszélt, úgy állítva be a termelőségvetkezeti község „létrejöttét”, mint örömteli, ünnepi eseményt, amely nem a parasztság ellenére, hanem éppen akarata szerint történt. A „termelőségvetkezeti község” cím viselése ebben a megvilágításban dicsőségnek, a tábla pedig dicsőségtáblának látszott, amely a falvak népének győzelmét hirdette az elavultnak mondott termelési mód és az önkizsákmányoló paraszti életforma felett. A *Keletmagyarország* című Szabolcs-Szatmár megyei pártlap 1960. január 10-i száma a következő szavakkal adta tudtára olvasóinak, hogy Tiszaviden befejeződött a téesszervezés: „Tiszavid szélére tegnap reggel került ki az új életet jelképező tábla.”²¹⁹ Két nappal később pedig így kommentálta a lap a csengeri járásban elért „eredményeket”: „A csengeri járásban már csak három község van, amelyek még nem viselhetik a büszke »termelőségvetkezeti község« címet.”²²⁰

Egyes községekben ünnepi rituálé keretében helyezték ki a táblát, azt a látszatot keltve, hogy a téesszervezőkkel együtt a falu is ünnepel. A Szabolcs-Szatmár megyei Nagyecsedben megrendezett ünnepegről a *Keletmagyarország* 1960. február 5-i száma *Nagyecsed születésnapja. Szövetkezeti községavató a szatmári végeken* címmel számolt be. Az erősen eszményítő írás szerint az eseményre, amelyen magas pozíciót betöltő megyei és járási funkcionáriusok is részt vettek, köztük Benkei András megyei párttitkár is, „összegyűlt a falu népe”. A *Himnusz* elénekzése és az ünnepi beszéd után – amelyben a Hazafias Népfrent helyi vezetője köszöntö meg a „népnevelők” munkáját – „a község népe felvonult, hogy kiszegesse az utakra a büszke táblát: »Nagyecsed termelőségvetkezeti község«. Vörös és nemzeti színű

²¹⁸ A megjelölésnek csak addig volt értelme, ameddig még voltak jelöletlen települések, ennek megfelelően az ország kollektivizálásának befejezése után rövidesen el is tűntek ezek a táblák.

²¹⁹ *Keletmagyarország* 1960. január 10. Címoldal.

²²⁰ *Keletmagyarország* 1960. január 12. Címoldal.

(9a)

9a–9b. kép. „Termelőszövetkezeti község” táblák elhelyezése 1960 februárjában
Tiszavasváriban

zászlót vivő úttörők, idős, őszhajú gazdák, zsúfolt szekerek vonultak a győrteleki útra.²²¹ A kiszegezés után közös ebéddel zárult az ünnep.

Pár héttel korábban a közeli Porcsalmán is hasonló módon zajlott a tábla kihe-lyezésének ceremóniája, a termelőszövetkezeti közösségé alakulás megünnepe-letése. Ott felcsengőzött és fellobogózott lovas szánokon vitték ki a táblát a helységnévtáb-lákhöz a téesztagok és a vendégek. Utóbbiak között azok a nyíregyházi vasutasok is jelen voltak, akik részt vettek a község kollektivizálásában. Porcsalmán ezek után tartották meg az ünnepi gyűlést, amelyet műsor és tánc követett. A zenét a vendég vasutasok zenekara szolgáltatta.²²²

Hiába volt azonban a települések kollektivizálását az ott élők számára is öröm-teli eseménynek beállító propaganda igyekezete, a falvak lakói tisztában voltak a tábla valódi üzenetével, és azt az erőszakos téesszervezés jelképének, vereségük egyértelmű jelének tekintették. Dicsőség helyett olyan szégyentáblának, amelyet most nem a bűnös, hanem az áldozat, a legyőzött falu „nyakába akasztottak”.²²³ Nemcsak a népi jogszolgáltatás emléke, de az ötvenes évek hétköznapi diktatúrá-járól szerzett friss tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a falvak lakói a „Ter-melőszövetkezeti község” feliratú táblát a nyilvános megszégyenítés eszközének tartásák.²²⁴

A kollektivizált községek lakóinak a tábla eltüntetésére, megrongálására irá-nyuló akciói tehát olyan szimbolikus cselekedetek voltak, amelyekkel a téesszerve-zéssel kapcsolatos véleményüket fejezték ki. Egy állambiztonsági jelentés szerint olyan gyakori volt a tiltakozásnak ez a formája, hogy 1959 júniusában csak Pest megye területén öt községben (Szentlőrinc-káta, Zsámbok, Valkó, Bénye és Felső-göd) is megtörtént, hogy eltávolították a „téessz-községet jelző táblát”.²²⁵ (Ezek csak azok az esetek voltak, amelyekről a politikai rendőrség tudomást szerzett.) Mint lát-tuk, Zalabaksán is a tábla ürügyén nyílt lehetőség a téessz ellenző vélemények meg-jelenítésére. Az akció kitervelői és végrehajtói (valószínűleg többen voltak) a hivata-los tábla elhelyezése előtt kitett „Kolhoz Község” feliratú táblával akarták leleplezni

²²¹ Szövetkezeti községavató a szatmári végeken. *Keletmagyarország* 1960. február 5.

²²² Angyal S: Mi történt Porcsalmán? *Keletmagyarország* 1960. január 18.

²²³ A 15. század óta ismert szégyentábla a kisebb bűncselekmények elkövetőivel szemben, legin-kább mellékbüntetésként alkalmazott megszégyenítő büntetőeszköz volt. A kis alakú fából vagy keménypapírból készült táblát (rajta az elkövetett bűncselekmény neve vagy az azt szimbolizáló rajz) a tettes nyakába akasztották és kiállították a pellengér mellé vagy sétáltatták a község főut-cáján. Ortutay (főszerk.) 1981: 580. Így büntették 1951-ben a tyukodi téesszellenes megmozdulás egyik résztvevőjét is. Erről a következő fejezetben lesz szó.

²²⁴ A falu központjában elhelyezett dicsőségtábla mellé, amelyre a beadásban „élenjárók” vagy a téesszbe elsőként belépők nevét írták fel, az ötvenes évek első felében gyakran az „ellenség”, azaz többnyire a „kulákok” kipellengérezésének céljával szégyentábla is került. Lásd ehhez: Huhák 2013.

²²⁵ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. II/9. Jelentés a mezőgazdaság területén 1959-ben elkövetett bűncselekményekről, 1960. március 19.

a propagandának a „termelőszövetkezetnek” elnevezett üzemformával kapcsolatos hazugságait. A nyomozás során az is felmerült, hogy a községi tanácsnak talán nem is állt szándékában az „igazi” tábla elhelyezése.²²⁶ Ha ez valóban így volt, akkor a község vezetése valószínűleg azért nem igazodott felettese elvárásaihoz, mivel nem akarta tovább fokozni a feszültséget a településen.²²⁷

A Bács-Kiskun megyei Lajosmizsén is a „Termelőszövetkezeti község” tábla volt a téesszervezést erőltető hatalom elleni tiltakozás egyik célpontja.²²⁸ A község kollektivizálása után, 1961. február végén a település Kecskemét felőli határánál elhelyezett táblát „sorozatosan összehajlították”.²²⁹ Hiába egyenesítette ki napközben egy tanácsi alkalmazott, másnap reggelre ugyanúgy összehajlítva találták. A helyi rendőrőrs és a munkásőrség hiába szervezte meg a tábla „rejtett figyelését”, ezalatt nem történt semmi. A rendőrpárancsnok szerint valószínűleg valaki a megfigyelésben résztvevők közül „fecsegett” a községben, ezért nem sikerült leleplezniük a titkos elkövetőket.²³⁰ A feltételezés a lakosok közti szolidaritásra utal.

Lajosmizsén nemcsak ez az eset zavarta meg a „rendet”. A téesszervezés alatt több olyan akcióra is sor került, amelyek során a résztvevők azzal fejezték ki tiltakozásukat az „új renddel” szemben, hogy megsemmisítették, deszakralizálták a hatalom jelképeit, vagy „ellen-jelképeket” használtak. Januárban egy éjszaka összetörték például a Tanácsköztársaság lajosmizsei mártírjainak emléktábláját.²³¹ A márványtábla szétverése nemcsak egy jelképes tárgy elpusztítását jelentette, hanem egyben az ellen a kegyhely ellen is irányult, amely az önmaga múltját megteremtő hatalom ceremóniális rendezvényeinek helyszínéül szolgált.²³² A községben korábban is történtek olyan esetek, amelyek háttérében az emlékhellyel kapcsolatos ellenérzések állhattak: „A tábla alatt elhelyezett koszorúkkal kapcsolatban is előfordult, hogy reggelre elvitték és az árokba, valamint a szomszéd kertekbe dobták be.”²³³ – állította az ügyben folytatott nyomozás során tanúként kihallgatott községi lakos.

Az agitáció idején az „ellenséges” falfirkák is megsokasodtak Lajosmizse nyilvános WC-iben. A tanácsháza udvarán, a moziban és a piacon lévő vizeldék falára horogkereszteket, áthúzott vörös csillagot, „Le Kádárral”, valamint „Heil Hitler” feliratokat, illetve akasztott embert rajzoltak. A téesszervezési kampány hajrájában pedig az alábbi szöveget találták a Kakuk vendéglő illemhelyén: „Tiéd a WC

²²⁶ ÁBTL O-11480. 5. Javaslat rendkívüli események dossziéjának megnyitására, 1961. június 30.

²²⁷ Eddig nem akadtam nyomára olyan jogszabálynak, amely kötelezővé tette volna a tábla kihelyezését.

²²⁸ A Lajosmizsén 1960–1961-ben történt különféle szimbolikus akciókról lásd: Farkas 2009a.

²²⁹ ÁBTL O-11926. 25. Futó László rendőr őrnagy jelentése, 1961. március 7.

²³⁰ ÁBTL O-11926. 29. Futó László rendőr őrnagy jelentése, 1961. március 16.

²³¹ ÁBTL O-11926. 14–15. Futó László rendőr őrnagy és Nagy Sándor rendőr százados jelentése, 1961. január 14. Az emléktáblát a fehérterror lajosmizsei áldozatainak emlékére állították.

²³² Emlékművek megrongálásáról: Müller 2010.

²³³ ÁBTL O-11926. 14–15. Futó László rendőr őrnagy és Nagy Sándor rendőr százados jelentése, 1961. január 14.

magadnak szarsz, ezt tanítja Lenin és Marx”.²³⁴ Egyértelmű volt a falfirkálók szándéka: deszakralizálni akarták a hatalom „szentjeit” és „szent szövegeit” (a „Tiéd az ország, magadnak építet” ismert kommunista jelszó volt). A falfirkákon megjelenő horogkeresztek és a Hitlert éltető jelszavak a nyomozók megítélése szerint a rajzolóknak a fasiszta eszmékkel való azonosulását bizonyították. Nagyobb a valószínűsége azonban annak, hogy a horogkeresztet és Hitler nevét inkább kommunistaelenes jelképként használták, a vörös csillag és Kádár ellenpárjaként. Az akasztófás rajzok jelentése egyértelműnek látszik; fenyegető üzenetük nyilván a hatalom birtokosainak szólt. Bár az akasztófa a leszámolás „ősi” jelképe volt, a történések idején e jel (a szó és a rajz is) bizonyára feltöltődött az 1956 utáni megtorlásokra utaló tartalommal is.

²³⁴ ÁBTL O-11926. 19. Horváth Gyula rendőr főhadnagy jelentése, 1961. február 1.

II. TYUKOD ÉS PORCSALMA, 1951

„ha összetartunk, senkit sem mernek elvinni, [...] az egész községet nem vihetik el”¹

Az 1950/51 telén zajló kollektivizálási kampánynak fontos politikai szerepet szánt a hatalom. Az ettől várt kiemelkedő eredményekre hivatkozva kívánta a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetése az 1951. február 24-én nyíló II. kongresszusán felgyorsítani a kollektivizálás ütemét.² A kongresszus tiszteletére téesszervezési versenyt indítottak, amelynek során a szervezők a korábbinál is gyakrabban alkalmazták a gazdák „meggyőzésének” erőszakos módszereit. Az úgynevezett kongresszusi fejlesztés „sikerei” messze túlszárnyalták az előző kampányidőszakok számszerű eredményeit.³ Nemcsak a beszervezett tagok száma volt jóval magasabb, mint korábban, hanem az is újdonság volt, hogy egész települések, köztük népes városok (Túrkeve, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr) szinte teljes paraszti népességét sikerült téeszekbe tömöríteni.⁴ A kiemelkedő „eredmények” az adminisztratív eszközök széles körű használatán kívül a szervezési stratégia megváltozásának voltak köszönhetőek. Újra lehetőség nyílt ugyanis az egyéni gazdálkodáshoz közelebb álló I. és II. típusú termelőszövetkezeti csoportok létrehozására. Korábban ezen alacsonyabb szövetkezeti formák tudatos visszaszorítására törekedtek a kollektivizálás szervezői, bár nem tiltották, de nem is támogatták megalakulásukat, a már létezőket pedig III. típusúvá igyekeztek átalakítani.⁵ A birtokos parasztság ellenérzését a kolhozszerű III. típusú szemben jól mutatja, hogy az 1950/51 telén, illetve 1951 tavaszán alakult tszcs-k döntő része, majdnem 90%-a I. és II. típusú volt. A központi pártvezetés abban a reményben engedett szabad utat ilyen tömeges méretű szervezésüknek, hogy – a korábbi gyakorlathoz hasonlóan – rövid időn belül sikerül majd III. típusúvá átalakítani őket.

¹ A tüntetések idején a két községben uralkodó hangulatról írta ezt Lombos Lajos őrnagy a budapesti ÁVH-központnak szóló jelentésében. ÁBTL V-51913. 32. Lombos Lajos államvédelmi (a továbbiakban: áv.) őrnagy jelentése az ÁVH-központnak, 1951. március 30.

² Orbán 1972: 88.

³ A téessztagok száma 140 ezerrel, a téeszek területe pedig 402 ezer hektárral nőtt 1951 első felében, míg 1950 második felében a gyarapodás 52 ezer fő, illetve 166 ezer hektár volt. Fazekas 1976: 65–67.

⁴ Az első négy termelőszövetkezeti város agrárpolitikai szerepéről: Urbán 1988. Túrkevének, az első termelőszövetkezeti városnak a kollektivizálás propagandájában játszott szerepéről: Farkas 2004b.

⁵ Pető-Szakács 1985: 182.

8. Behódolás vagy alkukötés

Szabolcs-Szatmár megyében 1951 telén „szövetkezeti községgé” szervezték a csengeri járásában fekvő Tyukod és Porcsalma parasztságát is. A megye 27 szövetkezeti községe közül 16 a csengeri járás területén jött létre, ami azt mutatja, hogy a járás vezetői a többiekénél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a számokban kifejezhető „sikerek”. Györe József, megyei párttitkár⁶ utólag – a tyukodi és porcsalmi tüntetések után! – így értékelte a csengeri járási pártbizottság kollektivizálással kapcsolatos tevékenységét:

„A sikerek elszédítették magát a J. B.-t [járási pártbizottságot] is, és eluralkodott a »mindent meg tudunk csinálni« hangulat, túlbecsülték saját erejüket. [...] A fejlesztés során eluralkodott olyan hangulat, hogy a járást lényegében egy-kettőre be tudjuk vinni teljes egészében a szövetkezetbe. A fejlesztésben megmutatkozott az erőszak is egyrészt, másrészt az opportunizmus. [...] A J. B. a látszateredményeken keresztül igyekezett az élenjáró járásokat utolérni, azokat túlszárnyalni, aminek következménye igen súlyosan visszaütött ebben a két községben. [...] Mi is [a megyei pártbizottság] megszedültünk az eredményektől.”⁷

Ha nem lettek volna tüntetések a két községben, a megyei párttitkár valószínűleg pozitív példaként állította volna a csengeri járást a többiek elé. Utolsó mondata arra enged következtetni, hogy a megyei pártszervezet nem ellenezte, sőt, ösztönözte a járási szervek nagyszabású terveit.

1951-ben Tyukod és a vele szomszédos Porcsalma Csenger után a járás két legnagyobb községe volt. Lakosságuk az 1949. évi népszámlálás adatai szerint 3858, illetve 2931 fő, területük pedig 10 810, illetve 5401 katasztrális hold volt.⁸ 1949 tavaszán már mindkét községben megalakult egy-egy termelőszövetkezeti csoport, amelynek tagsága a lakosság szegényebb, föld nélküli tagjai közül került ki.⁹ A kollektivizálás kezdetén hasonló volt a két községben a birtokok megoszlása. A gazdák mintegy fele (Porcsalmán 52,7%, Tyukodon 47,4%) öt katasztrális hold alatti gazdasággal rendelkező kisbirtokos volt. 5–10 katasztrális holdat körülbelül

egyharmaduk (29,3%, 36,8%), 10–25 katasztrális holdat 15,8%, illetve 13,7%-uk birtokolt. A 25 katasztrális hold feletti kategóriába tartozott Porcsalmán a birtokosok 2,2, míg Tyukodon 2,1%-a.¹⁰ Az 1951-es állapotáról nincsenek adataink, de feltételezhető, hogy az országos tendenciához hasonlóan itt is csökkent a gazdálkodók száma, különösen a 25 katasztrális hold feletti „kulák” kategóriában.¹¹ A módosabb gazdákat az őket különösen súlyosan érintő állami elvonás arra készítette, hogy birtokuk nagyságát 25 katasztrális hold alá csökkentsék. Jobb esetben szétírták gyermekeik között, rosszabb esetben akár az egész birtokot is „felajánlották” az államnak. Az utóbbira számos utalást találhatunk a nyomozati iratokban.¹²

A két község kollektivizálásáról abban a fejezetben lesz szó részletesebben, amelyben Lengyel Zoltán tyukodi tanácsitkár felmentését és a pártból való kizárásának okait mutatom be. A bűnbaknak kikiáltott tanácsitkár védekezése során derült fény ugyanis számos olyan körülményre, amelyekből a községekben folyó téesszervezés módszereire és a lakosság reakcióira következtethetünk. Itt most át-ugorjuk a kampányidőszakot, és az eseményeket onnantól kezdjük el figyelni, amikor a községekben a szocialista mezőgazdaság „győztes” agitátorai elvonultak. Tyukodon és Porcsalmán másként folytatódott a kollektivizálás története, mint a járás és a megye többi településén. A nagy nehézségek árán összehozott termelőszövetkezeti csoportok ugyanis e két községben a lakosság heves tömegmegmozdulásainak kíséretében szinte azonnal bomlásnak indultak.¹³

A két község kollektivizálása nem a hatalomnak a település lakói felett aratott teljes győzelmét, illetve a társadalom feltétlen behódolását jelentette. Amennyiben ezt tekinteném az elemzés kiindulópontjának, úgy arra a kérdésre kellene keresnem a választ, hogy a legyőzöttekből hogyan lettek hirtelen lázadók, vagy arra, hogy a lázadó, nyakas tyukodi és porcsalmi parasztok korábban miért nem voltak képesek ellenállni a kollektivizáló hatalom nyomásának. A két falu termelőszövetkezeti községgé alakítását nem lehet egyedül a leigázás–alárendelődés fogalom párral leírni. A gyors és látványos sikerre törekvő hatalom, illetve annak a szervezésben résztvevő

⁶ Györe József (1902–1985) Budapesten született, vasesztergályosnak tanult. 1934-től tagja a KMP-nak, majd az MKP-nak. 1945-től gödöllői járási párttitkár, majd instruktor volt az MKP KV Szervezési Osztályán. 1949-től az MDP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottság első titkára. 1952. november 14-től 1953. július 4-ig belügyminiszter, ezután 1955 végéig belügyminiszter-helyettes. 1956. januártól októberig a Tolna Megyei Bizottság élén állt. A forradalom leverését követően, 1957-től népbíró volt a Fővárosi Bíróságon. 1951–1954 között az MDP KV, 1954-től a központi revíziós bizottság, majd 1957-től az MSZMP KB tagja, 1953–1963 között országgyűlési képviselő volt. Budapesten hunyt el.

<http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/gyore.htm> – utolsó letöltés: 2016. január 10.

⁷ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.

⁸ KSH 1950b: 124.

⁹ Barna 1988; Gyarmathy 1990: 11–14.

¹⁰ KSH 1950a: 394.

¹¹ Pető–Szakács 1985: 182.

¹² Tyukodon id. Kiss Gyula 75 katasztrális holdjából 1949 végén 60 holdat „ajánlott fel” az államnak. Magának csak 15 holdat tartott meg, majd azt is két gyermekének adta. Rádi Géza testvére, valamint sógora 46–46 holdat „adott le” 1951 februárjában „attól való félelmükben, hogy az adót nem bírják fizetni és bezárják őket”. Másik testvérének apósa ugyanekkor 34 hold földjéből 24 holdat „ajánlott fel”. A porcsalmi Pap Jánosnak 54 holdja volt, amiből először hét holdat, majd 1950 márciusában további 29 holdat „ajánlott fel” az államnak. 1951 tavaszán már csak 18 holdon gazdálkodott. ÁBT L V-51913. 45. Feljegyzés id. Kiss Gyula gyanúsított kihallgatásáról, 1951. március 31; uo. 65. Feljegyzés Rádi Géza gyanúsított kihallgatásáról, 1951. április 1; ÁBT L V-91584. 71. Feljegyzés Pap János gyanúsított kihallgatásáról, 1951. április 1.

¹³ Az ország más településein lezajlott hasonló jellegű megmozdulásokról nincsenek adataim ebből az időszakból. Annyi bizonyos, hogy Szabolcs-Szatmár megyében 1951-ben csak Tyukodon és Porcsalmán voltak téesszelles tüntetések.

megyei, járási és helyi képviselői erőszakos fellépésük ellenére sem voltak képesek a gazdatársadalom ellenállásának teljes felszámolására, ezért arra kényszerültek, hogy „alkut kössenek” a helyi lakossággal. Ennek a hallgatolagos alkukötésnek az eredményeként megelégedtek azzal, hogy a két községben a szovjet kolhozokhoz legkevésbé hasonló I. típusú termelőszövetkezeti csoportokat hozzanak létre. Engedték továbbá, hogy a gazdák saját elképzelésük szerint alakítsák meg a csoportokat és válasszák meg vezetőiket. Ennek eredményeként Tyukodon tizenkettő, Porcsalmán tíz I. típusú termelőszövetkezeti csoport jött létre. Az engedmény fontos része volt azon ígélet is, hogy a közös gazdálkodást majd csak ősszel kell megkezdeni, addig minden marad a régiben.¹⁴

A kényszerhelyzetbe került, megfélemlített gazdák pedig valószínűleg úgy gondolták, hogy az I. típusú tszcs keretein belül, és a maguk által megválasztott társaikkal lehetőségük lesz egyéni gazdaságaikat átmenteni arra a – reményeik szerint – közeli időre, amikor megváltozik a politikai irányvonal. A szervezők is csak rövid időre szóló taktikai húzásnak szánták az engedményeket. Azzal számoltak, hogy a sok kis I. típusú tszcs-t hamarosan egyesíteni tudják,¹⁵ majd a nagyobb csoportokat III. típusúvá alakítják át. A tszcs-k elnökeit és vezetőségi tagjait pedig – amennyiben szükséges – „megbízható” emberekkel cserélik le.

A szervezők elvonulása után azonban az újdonsült tagok rögtön azzal szembe-sültek, hogy a hatalom máris felrúgta az „alkut”: a szervezők ígéreteit a járási apparátus nem veszi figyelembe, és máris a közös táblák kialakítását sürgeti, közös vetés-tervről beszél, illetve azonnal hozzáfog a kis csoportok egyesítéséhez. Amikor a falvak lakói úgy érezték, hogy becsapták őket, kijelentették, hogy ők sem tartják be az alku rájuk vonatkozó részét, és kilépnek a csoportokból:

„[A] mi csoportunkban [...] azért lépnek ki, mert először úgy volt, hogy a gazdasági év végével fog megkezdődni a tagosítás [a csoport tábláinak kialakítása], s újabban olyan hírek származnak, hogy már most meg fog kezdődni, s már ez az évi termés is mind a közösbe megy és ezt nem akarták, ill. ettől féltek.”¹⁶

¹⁴ „[E]gyes népnevelők azt hangoztatták, hogy a közös munkával ráérünk majd ősszel is. Ez is mutatja, hogy sok helyen csak a számszerűsítésre mentünk, nem gondoltunk arra, hogy ezzel csak formális csoportokat hozunk létre.” MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 3-i üléséről. „Porcsalmán [...] még az M. B-től [megyei pártbizottságtól] kint lévő politikai munkatárs is azt mondotta, hogy a közös tábla kialakítására ráérünk ősszel is.” Uo. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.

¹⁵ „[A] melyik községbe tíz tszcs van, ott az irodának három-négy helyen kell lenni, hogy a tagok összeszokjanak, és ősszel lehetőleg átalakuljon a csoport.” – jelölte ki az egyesítéshez vezető utat Endrédi Endre, a járási pártbizottság szövetkezeti felelőse. MNL SZSZBML XXXV.14. 1. d. 40. f. 3. ö. e. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Pártbizottság 1951. március 7-i üléséről.

¹⁶ Ezt Osváth József, a porcsalmi Ady Tszcs tagja mondta kihallgatása során a kilépések okairól. ÁBTL V-91584. 100. Feljegyzés Osváth József kihallgatásáról, 1951. április 2.

Utólag, a kollektivizálás elleni megmozdulások ismeretében a csengeri járási pártbizottság szövetkezeti felelőse is hibás taktikai húzásnak értékelte a kis termelőszövetkezeti csoportok összevonásának erőltetését:

„Hibát követtünk el mi, amikor közvetlenül a fejlesztés után egyes helyeken a kisebb csoportok egyesítésénél a tagsággal nem beszéltük át jól ezt a kérdést, és így azt mondták, hogy előbb mindenki mehetett abba a csoportba, amelyikbe akart, most meg már össze akarnak bennünket hozni, ez így nem lesz jó, és megkezdődött a zúgolódás.”¹⁷

9. A tanyai csoportok szervezkedése

A kollektivizálás elleni nyílt csoportos fellépés a tyukodi tanyákon kezdődött, és innen terjedt át a község belterületére, valamint a szomszédos Porcsalmára. Tyukod lakosságának közel egyharmada, 1226 fő külterületen élt.¹⁸ E népesség beszerzése általában nagyobb energiát igényelt a téesszervezők részéről, mint a belterületen koncentrálódó lakosságe. Valószínűleg ez lehetett az oka, hogy az itteni gazdálkodók „meggyőzése” a szervezési kampány végére maradt. A községi tanács végrehajtó bizottságának 1951. március 3-i ülésén elhangzottak szerint Tyukod a tanyák nélkül már termelőszövetkezeti község lett volna.¹⁹ A kampány befejezésének sürgető kényszere miatt – a földművelésügyi minisztérium a tavaszi mezőgazdasági munkák biztonságos megindulása érdekében csak a március 10-ig megalakult csoportok részére adott működési engedélyt – a szervezők a korábbinál is erőszakosabb módszerekkel próbálták megtörni a lakosság ellenállását. A tyukodi tanácstitkár például a kampány finisében a falu „legmakacsabb” gazdáit azzal fenyegette meg, hogy ha nem lépnek be a kijelölt időpontig, akkor elviteti, illetve elűldözi őket a községből.²⁰ A tanyák lakossága tehát valószínűleg a község többi lakójánál is nagyobb ellen-szenvvel és indulattal viseltetett a rájuk erőltetett gazdálkodási forma iránt. Emellett valószínűleg az is elősegítette a tanyán élő gazdák szervezkedését, hogy az itteni termelőszövetkezeti csoportok aránylag kis létszámúak voltak (a szalmavárosi tanyai

¹⁷ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.
¹⁸ KSH 1950b:124.

¹⁹ „Községünkben néhány kisparaszt kivételével mindenki belépett vagy az I. vagy a III. mintájú tszcs-be [az egyetlen III. típusú tszcs a már 1949-től működő „Előre” volt]. Ez az állapot azonban csak a község belterületén van meg, a tanyákon azonban nincs. Nem fordítottunk kellő súlyt a tanyákon a tszcs. szervezésére és ennek köszönhető, hogy a tanyák kivételével Tyukod község belterülete már szövetkezeti község lenne.” MNL SZSZBML XXIII.917.b. Jegyzőkönyv a Tyukod Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1951. március 3-i üléséről.

²⁰ ÁBTL V-51913. 52. Feljegyzés Kiss András kihallgatásáról, 1951. március 31.; ÁBTL V-51913.121. Ifj. Szatmári Károly tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

csoportnak 23, míg a belterületi „Rákóczinak” 78 tagja volt), ami megkönnyítette a tagság együttes fellépését.

A nyomozás során keletkezett szövegek három olyan tanyai tszcs-t említnek, amelyekben a megalakulás után szinte azonnal összefogott a tagság az eredeti állapot visszaállítása érdekében. Közülük a szalmavárosi Gerő Tszcs akcióját ismerhetjük meg a legrészletesebben az ÁVH-iratokból.²¹ Az 1951. március 6-án létrehozott csoport tagjai március 14-én reggel már közösen vonultak be a község központjába, a tanácsháza elé, hogy ott bejelentsek, nem akarnak csoporttagok lenni. Egyikük így fogalmazta meg szándékukat: „valamennyien bementünk a tanácsházába azzal az elhatározással, hogy kihúzassuk magunkat a tszcs-ből.”²²

A kollektív cselekvéshez az impulzust a közös táblák kialakításáról és a csalárd, alkuszegő hatalomról szóló hírek adták. „A tagság között a hangulat egész jónak mondható volt mindaddig, amíg azt a rémhírt be nem dobták, hogy most már táblásgazdálkodás lesz, a földet el fogják venni, s nem mi fogjuk használni”²³ – vallotta az egyik csoporttag, Ináncsi Lajos a kihallgatásáról készült jegyzőkönyv szerint. A „rémhír” szó használata jól mutatja a kihallgató tiszt tevékeny szerepét a vallomás szövegének létrehozásában. Ináncsi ugyanis szintén részt vett a közös akcióban, ami azt jelentette, hogy a hírt komolyan vette, nem tartotta *rémhírnek*.

A kilépés mellett érvelők fontos „ütőkártyája” volt Rákosi Mátyásnak az a beszéde, amelyben a pártfőtitkár az önkéntesség betartásának fontosságát hangoztatta.²⁴ A „vezér” szavaira hivatkozott például a Győzelem Tszcs egyik tagja, aki a csoportgyűlésen a következő kérdést tette fel a Budapestről érkezett előadónak:

„[É]n olvastam Rákosi elvtárs újságírását, amiben az volt, hogy mindenki csak önkéntesen menjen a tszcs-be, oda ne erőltessenek senkit. Most mondja meg nekem a kiküldött elvtárs, hogy én kiléphetek-e a tszcs-ből, mivel én nem akarok csoporttag lenni.”²⁵

Az események miatt Kistarcsára internált tyukodi római katolikus pap, Gyarmati Károly szerint is Rákosi beszéde indította el a termelőszövetkezeti csoportok bomlását:

²¹ Szalmaváros Tyukod legnagyobb külterületi lakott helye volt, ahol az 1960. évi népszámlálási adatok szerint 573 fő élt. KSH 1962: 253.

²² ÁBTL V-51913. 17. Majorics József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 25. A bevonulók közül csak két személy ellen indított eljárást az ÁVH, a többieket, így Majorost is, mint tanúkat hallgatta ki.

²³ ÁBTL V-51913. 22. Ináncsi Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 25.

²⁴ Bizonyára az MDP II. kongresszusán elhangzott Rákosi-beszédre gondoltak, amelyben a következő hangzott el: „A döntő tényező ebben [a mezőgazdaság szocialista átszervezésében], hogy dolgozó parasztságunk önként, magától, saját elhatározásából és meggyőződéséből lépjen erre az útra. [...] Minden nyomás, türelmetlen sürgetés vagy éppen erőltetés csak káros lehet ezen a téren és az ellenkező eredményt fogja adni.” *Szabad Nép* 1951. február 26.

²⁵ ÁBTL V-51913. 190. Horváth József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 11.

„[A] párt és a tanács erőszakkal bekényszerítette a kisparasztokat a tszcs-be. Azzal fenyegették az embereket, hogy aki nem lép be, azokat 20 kg-os csomaggal elviszik. A tszcs megalakult. Ezután volt a Rákosi beszéd, ami kihangsúlyozta, hogy nem szabad a parasztokat erőszakkal bekényszeríteni a tszcs-kbe. A parasztok erre sorban léptek ki a tszcs-kból.”²⁶

Egy másik Rákosi-idézet is belekerült a földjeikhez és önállóságukhoz ragaszkodó emberek érvrendszerébe. Szigeti Gyuláné (nyolcholdos gazda felesége) az egyik csoportgyűlésen Rákosinak a földosztáskor mondott szavaival érvelt az ott tartózkodó megyei funkcionárius előtt: „Rákosi elvtárs azt mondotta, hogy ásóval-kapával védjük meg a földet.”²⁷ A porcsalmi Ináncsi László pedig az „igazságos Mátyás király” szerepében jelentette meg a pártfőtitkárt. A Bajcsy-Zsilinszky Tszcs gyűlésén kijelentette, hogy szerinte „Rákosi elvtárs nem ad ki olyan rendeleteket, mely szerint a vetőmagon felüli felesleg terményünket a fmsz-nek [a földműves szövetkezetnek] kellene beszállítani.”²⁸ Kérdés, hogy a kommunista vezér szavait és tekintélyét a helyi hatalom ellen felhasználó parasztok körében valóban élt-e Rákosi-val kapcsolatban a jó király legendája, vagy a rá való hivatkozás a kollektivizáló hatalmat saját fegyverével legyőzni kívánó érvelési technika része volt? Az utóbbi tűnik valószínűbbnek. A szervezési kampány idején szinte mindennapos tapasztalatuk lehetett, hogy a hatalom képviselőinek beszédeiben Rákosi neve a tévedhetetlen, megfellebbezhetetlen vezető szinonimájaként jelent meg. Ezt használták fel saját céljaikra. A szalmavárosi gazdák elhatározásában fontos szerepe volt azoknak a híreknek is, hogy a község más csoportjainál is megindultak a kilépések. A „másik csoport”, a „többiek” magatartása mintát adott, cselekvésre sarkallt.

A szalmavárosiak március 14-i bevonulásukat a tanácsházához előző nap szervezték meg.²⁹ Az ÁVH-szövegek szerint a „baptista prédikátorként” emlegetett ifj. Szűcs István, a „kulákupecnek” nevezett id. Kiss András, illetve annak egykori csendőr veje voltak a fő szervezők, akik házról-házra járva beszéltek rá a „Gerő” tagjait a másnapi közös akcióra. Az ÁVH a szalmavárosiak ellenszegülését a „kisemberek” befolyásolására képes ellenségről (prédikátor, „kupeckulák”, csendőr) és a manipulálható tömegről szóló történet keretében beszélte el. A vallási vezető mint ellenség megjelenítése különösen a lázadó tanyai csoportok leírásánál

²⁶ ÁBTL V-51913. 417. Gyarmati Károly környezettanulmánya. Kistarcsa, 1951. július 8.

²⁷ Szigeti Gyuláné szavait Fási Árpád idézte. ÁBTL V-51913. 83. Feljegyzés Fási Árpád kihallgatásáról, 1951. április 1. Szilágyi Miklós említi egy 1945-ben földhöz juttatott türkevei gazda esetét, aki az MKP földosztás kori jelszavait használta érvként a kollektivizálás ellen. A házi agitációt folytató téesszervezőket a konyhájában elhelyezett „A kisemberek magántulajdonát védi az MKP” felirattal plakáttal szembesítette, és megkérdezte tőlük, hogy »akkor most megvédi vagy nem védi, ezt mondják meg nekem!?« Szilágyi 2009c: 116.

²⁸ Ináncsi szavait a tszcs elnöke, Czibere Lajos idézte vallomásában. ÁBTL V-91584. 179. Czibere Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 12.

²⁹ ÁBTL V-51913. 18. Kanyó József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 25.

kapott hangsúlyos szerepet. A szalmavárosi csoportnál a velük együtt élő baptista prédikátort vádolta meg az ÁVH azzal, hogy összefogta az embereket a tszcs ellen, és irányította a hatalom elleni fellépésüket. A Zsíros tanyai csoport fellázításáért Gyarmati Károly római katolikus papot okolták, aki rendszeresen járt ki a tanyákra istentiszteletet tartani. A lázítónak kikiáltott harmadik vallási vezető Német Jenő jehovista prédikátor volt, aki ellenőrizhetetlen módon sok emberrel állt kapcsolatban, és lakásán rendszeresen összejöveteleket tartott.

Nyilvánvaló, hogy a hitterjesztők és a katolikus pap hatalom ellen uszító agitátorként való bemutatása az ÁVH-konstrukció része volt. Ugyanakkor nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy vajon a helyi társadalomra befolyással bíró embereknek milyen tényleges hatása volt a község lakóira a kollektivizálással kapcsolatos magatartásuk kialakításában. Szűccsel kapcsolatban csupán azt emelik ki a szövegek, hogy lakásán rendszeresen voltak vallási összejövetelek és gyakran jártak hozzá idegen baptista prédikátorok. A Gyarmati ellen felhozott vádakból viszont kirajzolódik az a szerep, amelyet a tyukodi pap a falu életében betölthetett.

Az 1951-ben 38 éves Gyarmati hét éve volt a tyukodi plébánia vezetője, és 17 község római katolikus lakossága tartozott hozzá.³⁰ Az ÁVH-szövegekben fellelhető nyomokból arra következtethetünk, hogy hívei körében, akik Tyukodon elsősorban a tanyákon éltek, a „helyes” utat kijelölő, kitartásra buzdító, reményt adó lelki vezető szerepét töltötte be. Az egyház- és vallásellenes kommunista hatalomhoz való viszonyát pedig az ésszerűség határain belüli szembehelyezkedés jellemezte. A községi és járási hatalom mint befolyásos helyi lakost potenciális ellenfélnek tekintette, ugyanakkor befolyását igyekezett saját érdekében kamatoztatni. A köztisztviselői álló, mértékadó gazdákhöz hasonlóan (akiket egyébként „kulákként” diszkrimináltak) a vallási vezetőket is a hatalom politikájának népszerűsítésére, így többek között a kollektivizálás propagálására próbálták meg rávenni: „az egyháznak is latba kell vetnie minden befolyását, hogy a híveket a nagyüzemi gazdálkodás előnyéről meggyőzze” – próbált hatást gyakorolni Gyarmatira a község párttitkára, Tardi Sándor. A tyukodi plébános azonban nem hajlott az együttműködésre. A párttitkár vallomása szerint állítólag azzal érvelt, hogy „az egyház és az állam megegyezett, s ő azt csinál, amit akar”.³¹ Gyarmati így adta elő a helyi és a megyei hatalommal való konfliktusát a kistarcsai internálótáborban a róla készült jelentés szerint:

„Nyíregyházáról a megyei tanácstól felkeresték és figyelmeztették, hogy a helyi tszcs-k megalakítását segítse elő. Arra is kérték őt, hogy ennek érdekében prédikáljon. Ugyancsak felhívták a helyi tanács vezetőjéhez, aki szintén figyelmeztette, hogy a tszcs-k mega-

³⁰ Tyukod lakosságának csupán kis része (1941-ben 9,7%-a) volt római katolikus. Nagyobb volt a görög katolikus hívők aránya (12,8%), de a többség (74,8%) református volt. Hasonló volt a népesség vallási megoszlása Porcsalman is: római katolikus 7,5%, görög katolikus 17,7%, református 68,2%. KSH 1976: 267, 265.

³¹ ÁBTL V-51913. 180. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

lakítását ne akadályozza, hanem segítse elő. Elmondása szerint azonban ő ebben az ügyben a szószékről nem volt hajlandó prédikálni, mert ez mit mondtá, nem a templomba való téma volt.”³²

Ugyanakkor azonban prédikációi során többször is utalt a hatalmi viszonyokra, és az ebből fakadó bajokra. Az igehirdetés jelképes beszédet kedvelő példázatai közé jól el lehetett rejteni a nyíltan ki nem mondhatót. Gyarmatinak egy ilyen beszédére utalt kihallgatása során a Zsíros pusztai tanító:

„Volt egy olyan templomi beszéde is, amikor arról beszélt, hogy keletről egy hatalmas vihar jött, amely a fákat tövestől szakította ki és a fészkeket szétrombolta, de majd el fog jönni az idő, amikor a fák újra megfogamzanak és a madarak új fészket raknak.”³³

Az elkerülhetetlen kollektivizálással kapcsolatban az alkalmazkodást és a kivárást tartotta követendő stratégiának, ami mögött a közeli változásban való reménykedés rejtett.³⁴ A kistarcsai internálótáborban készült jelentés szerint így beszélt el foglytársainak akkori magatartását:

„Látta [...] a többszöri figyelmeztetések alapján, hogy helyzete komolyra fordul és hívei nap-nap után felkeresik, hogy a belépés ügyében a tanácsát kikérjék. Elsősorban a plébánia földjének kishaszonbérlelt beszélt rá a tszcs-be való belépésre, híveinek pedig azzal érvelt, hogy a nyomásra való tekintettel lépjenek be a tszcs-be, mert mint mondotta, akármilyen is történjék, a föld ott marad, ahol van.”³⁵

A szövegek szerint Német Jenő jehovista prédikátor vállalta legnyíltabban a hatalommal való konfrontációt. A békekölcsönjegyzés idején azt mondta a „népnevelőknek”, akik bizonyára a „béke ellenségei” elleni harcra biztatták, hogy „ő nem haragszik senkire, neki minden ember felebarátja, azt is hirdeti állandóan az embereknek. Ugyancsak mondotta azt is, hogy a békét nem pénzzel lehet megvédeni,

³² ÁBTL V-51913. 458. Jelentés Gyarmati Károlyról. Kistarcsa, d. n., jelentésíró nincs jelölve.

³³ ÁBTL V-51913. 178. Fehér József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

³⁴ Hasonló taktikát javasolt a gazdáknak Lajosmizsén Dani Károly, aki a község „szellemi vezetőjének” tartotta magát. Az őt titokban figyelő ügynök 1952 telén írt jelentésében ez olvasható: „Elmondta Dani Károly a továbbiakban, hogy állandóan figyelmezteti és felhívja a község módosabb parasztjait [...], hogy a még hátralevő rövid időben, amíg a kommunisták uralma még tart, tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy le ne tartóztassák őket, mert most a legfontosabb az, hogy mindenki itthon érje meg a felszabadulást, mert akit elvisznek, annak az élete már nincs biztosítva. Ne kerüljön szembe sem adó, sem beszolgáltatás vonalon, sem egyéb vonalon a hivatalos szervekkel. Ma úgysem lehet sem pénzben, sem egyébben vagyont gyűjteni, ma egy fontos, hogy mindenki szabadon érje meg a változást. Legtöbben hallgatnak is rám, de sajnos vannak néhányan, akik nem értik meg és becsukják magukat, és nem látják be, hogy akkor odavesz vagyonuk és szabadságuk is.” ÁBTL O-9037. 207. Jánosi ügynök jelentése, 1952. január 16. A lajosmizsei lakosok megfigyeléséről: Farkas 2006b.

³⁵ ÁBTL V-51913. 458. Jelentés Gyarmati Károlyról. Kistarcsa, d. n., jelentésíró nincs jelölve.

hanem isteni félelemmel és szeretettel.”³⁶ Hittérítő látogatásai egyben olyan alkalmak is voltak, amikor nemcsak a hit, hanem az embereket leginkább foglalkoztató kollektivizálás kérdésében is állásfoglalást vártak tőle. Az egyik tanú vallomása szerint Német azt mondta neki, hogy „ők mint hívők nem bolondítják a népet, hanem bizony megmondják, hogy nem helyes a közös munka és igazuk van, ha elégedetlenkednek.”³⁷

A Gerő Tszcs tagjai, az elégedetlen szalmavárosiak 1951. március 14-én a baptista Szűcs István házában gyülekeztek. Az egyik résztvevő vallomása szerint majdnem az összes csoporttag (23-ból 18-20 fő) részt vett a „csoportos felvonulásban”. A tanácsházára először a csoport elnöke ment be, majd valamennyien követték őt az épületbe, és bejelentették, hogy kilépnek a tszcs-ből:

„[E]gyszerre mindenki beszélt elég magas hangon, hogy nem kell tszcs, kilépünk mind. [...] A csoportos láрма után [...] tömegesen lármázva eltávoztunk a tanácsházáról.”³⁸

Nem a szalmavárosi csoport volt az első, amely fellázadt a kollektivizálás ellen. A két másik tanyai csoport tagjai szintén hasonló koreográfia szerint juttatták kifejezésre szándékukat. Együttesen jelentek meg a helyi hatalom épülete előtt és adták elő követelésüket:

„A Zsíros tanyai csoport bejött a községi tanácshoz és ott kiabálták, hogy őket beerőszakolták a csoportba, adnak majd Nagy Imrének [a szövetkezeti felvásárlónak], mert ő erőszakolta be [őket]. Ezután indult meg a bomlási folyamat, mert ezek utáni napokban bejött a Károlyi kaszáló csoport, majd a Szalmavárosi tanya csoport, ezek is azzal jöttek, hogy beerőszakolták őket a csoportba.”³⁹

10. Az ellenállás fóruma: a csoportgyűlés

A kollektivizálás elleni szervezkedés kerete mindkét községben a termelőszövetkezeti csoportok gyűlése volt. Az akaratuk ellenére tszcs-be kényszerített emberek számára a csoportgyűlés jelentette azt a fórumot, ahol közösen léphettek fel érdekeik védelmében, és nem egyénenként/családonként kellett szembeszállniuk a kollektivizáló hatalommal, mint a szervezési kampány idején, amikor a téesszervezők többnyire a portáikon keresték fel őket. Mivel a tyukodi tizenkettő és a porcsalmi tíz darab I. típusú tszcs megalakulása arra enged következtetni, hogy az egyes termelőszövetkezeti csoportok, ha kényszerből is, de alapvetően a gazdák elképzelése

³⁶ ÁBTL V-51913. 226. Németh Jenő környezettanulmánya, 1951. április 13.

³⁷ ÁBTL V-51913. 196. Horváth József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 11.

³⁸ ÁBTL V-51913. 17. Majorics József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 25.

³⁹ ÁBTL V-51913. 86. Feljegyzés Varga Zsigmond kihallgatásáról, 1951. április 2.

szerint, a helyi társadalmon belüli érdekviszonyok figyelembevételével jöttek létre, egy-egy csoporton belül feltehetően nagyobb volt az összetartó erő, mintha azok a szervezők akarata szerint jöttek volna létre. A csoportok összetételéről nincsenek adataim, de általában jellegzetes csoportképző elem volt a területi-szomszédsági kapcsolat, a rokonsági kapocs, és természetesen nagyon fontosak voltak a vagyoni és a presztízsszempontok is. A két község tszcs-i is valószínűleg ezek figyelembe vételével szerveződtek.

Az első csoportgyűlések a járási, valamint a megyei tanácstól vagy a pártszervezettől kiérkezett funkcionáriusok jelenlétében zajlottak, és a közös munka megszervezése volt a céljuk. Ekkor derült fény a szervezők ígéretei és a megvalósulni látszó gyakorlat közti különbségekre, ami a tagok tiltakozását váltotta ki.⁴⁰ Azokat a gyűléseket, amelyeknek fő témája a kilépés vagy a feloszlás kérdése volt, a tagok kívánságára hívták össze a velük többnyire szolidáris tszcs-elnökök. Ezekon döntöttek arról, hogy a tagok kilépési szándékáról jegyzőkönyvet készítenek. A mezőgazdaság kollektivizálásában érdekelt járási, megyei funkcionáriusok, pártaktivisták erre újabb csoportgyűléseket hívtak össze, ahol megpróbálták lebeszélni a tagokat a kilépésről, és rábeszélni őket a munka megkezdésére.

A porcsalmi Szabad Nép Tszcs-ben a tagság elégedetlensége és engedetlensége a március 23-i csoportgyűlésükön erősödött fel, ahol a megyei tanács mezőgazdasági osztályáról érkező előadó a közös táblák kialakításának és a tavaszi vetésterv elkészítésének szükségességéről próbálta meggyőzni az embereket. Két csoporttag, Boros István és Csohai Zsigmond (mindketten újonnan földhöz juttatott kisparasztok, valamint MDP-tagok voltak) kijelentették:

„[N]em kell ide semmi vetésterv, se táblák kialakítása, mi továbbra is magunknak ugyanúgy akarjuk a földet munkálni, mint eddig. Ezek és hasonló kijelentések a jelenlévő tagság egy részét magával ragadták és több személy hangosan kiabálta, hogy nem kell sem vetésterv, sem tábla.”

Amikor a tagság tiltakozása ellenére a vetéstervet mégis elkészítették, majd azt a csoport elnöke aláírásával jóváhagyta:

„[A] fenti két személy felelősségre vonta az elnököt, hogy miért írta alá, azt a nép nem fogadta el. Ezen kijelentés még élesebben magával ragadta a tömeget és [...] lármázva, tüntetésszerűen a teremből eltávozott és azt [a vetéstervet] nem írták alá. Mikor a tag-

⁴⁰ Az MDP Csengeri Járási Bizottságának szövetkezeti felelőse a következőket hangsúlyozta a március 14-i pártbizottsági ülésen: „Most feladatunk az, hogy elérjük, hogy az I. sz. tszcs-ink közösen gazdálkodjanak. Ha előfordul olyan eset, hogy a vetési munkálatokban hibák fordulnak elő vagy táblás gazdálkodást nem akarnak, ott ismertetni kell a szervezeti szabályzatot és ki kell hozni, hogy minek írtak alá.” MNL SZSZBML XXXV.14. 1. d. 40. f. 3. ő. e. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Pártbizottság 1951. március 14-i üléséről. Harsányi Pál, háromholdas porcsalmi kisparaszt kihallgatása során azt mondta, hogy „ők annak írtak alá, hogy még ez évben egyénileg művelik a földet, és úgy is fogják, mást nem fogadnak el”. ÁBTL V-91584. 26. Jelentés az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztályának, d. n. Valószínűleg 1951. március 26-án, az első porcsalmi tüntetés napján készült.

ság a teremből ment kifelé, idős Boros Zsigmond olyan kijelentést tett, hogy még azt is agyon kellett volna lőni, aki az első tszcs-t kitalálta.”⁴¹

A csoporttagok fent leírt viselkedéséhez hasonlóan léphettek fel a többi porcsalmi és tyukodi csoportgyűlés résztvevői is. Tiltakozásukat, elégedetlenségüket főleg verbálisan fejezték ki, indulatos, fenyegető, provokatív, becsmérlő szavakat intéztek az előadóhoz és a jelenlévő funkcionáriusokhoz. A tiltakozás tettekben megnyilvánuló formái a teremből való együttes kivonulás és a tömeges távolmaradás voltak.

A gyűlések résztvevői a járási, megyei hatalom nevében megjelenő előadókát ellenfélnek, a „másik oldalon” állónak tekintették. Amikor az egyik előadó azzal a trükkel próbálta meg az emberek bizalmát megnyerni, hogy önmagát közéjük tartozóként jelenítette meg (azt közölte velük, hogy ő egy ötholdas paraszt gyermeke), teljes elutasításra talált. A hallgatóság közül „valaki azt kiabálta be, hogy nem úgy néznek ki a parasztemberek gyerekei”.⁴² A szembeszegülés jele volt a gyűlés rendjének megzavarása, a szerepek felcserélése is. Az előadó feladata (az engedelmesen hallgató) tagság „kioktatása” lett volna, azoknak a szabályoknak az elfogadtatása, amelyek szerint a továbbiakban gazdálkodniuk kell. A „hallgatók” azonban beleszóltak az előadás menetébe, elhallgattatták az előadót, átvették a szót, más célt adva ezzel az összefüggésnek.

A csoportgyűlések résztvevőinek legfontosabb közlendője az volt, hogy nem akarnak csoporttagok lenni, ki akarnak lépni a tszcs-ből, egyénileg akarnak gazdálkodni. A csoportba való bekényszerítésüket tulajdonuk (földjük, állataik, gazdasági felszerelésük) egyszerű elrablásának tekintették, a csoporttagságot a cselédszereppel azonosították, és nem hittek a nagyobb jövedelem ígéréteiben sem:

„[N]em kell a tszcs, kilépünk a csoportból, ha a másik csoportnak lehet, nekünk is lehet. Lépünk ki a csoportból, mi csak magunknak dolgozunk, nekünk ne parancsoljon senki!”⁴³

„Elveszik a földünket, másnak fogunk megint dolgozni, cselédek leszünk.”⁴⁴

„[K]iveszik az ember zsírját a tszcs-ben.”⁴⁵

„[U]toljára egy tyúkunk sem lesz.”⁴⁶

A termelőszövetkezeti csoportokról alkotott véleményük kialakításában nagy szerepe volt a II. világháborúban szovjet fogságba került községi lakosoktól eredő „kolhozellenes propagandának”. A közös gazdálkodás gondolataért nem lelkesedő emberek jobban hittek az éhező kolhoztagokról szóló történeteknek, mint a

⁴¹ ÁBTL V-91584. 16. Nehéz áv. főhadnagy jelentése, 1951. március 25.

⁴² ÁBTL V-51913. 52. Feljegyzés Kiss András kihallgatásáról, 1951. március 31.

⁴³ ÁBTL V-51913. 94. Feljegyzés Rácz Lajos kihallgatásáról, 1951. április 2.

⁴⁴ ÁBTL V-51913. 14. Hiripi József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 25.

⁴⁵ ÁBTL V-51913. 236. Szatmári Bálint környezettanulmánya, 1951. április 13.

⁴⁶ ÁBTL V-91584. 62. Feljegyzés Kovács Gyula kihallgatásáról, 1951. március 31.

„népnevelők” agitációjának. A tyukodi Rádi Géza például a párttitkár vallomása szerint többek között azt terjesztette a faluban, hogy „olyan rosszul megy a szovjet népnek, hogy csak korpát esznek és ő is nagyon sokáig csak korpán élt a Szovjetunióban”.⁴⁷ Németh István is a szegénységet emelte ki a fogsága alatt szerzett tapasztalatai közül:

„Szerdán este azt beszélte a tömegben, hogy ő mint hadifogoly 14 lágerben, 14 helyen volt, látta a kolhozok működését és kérjenek tőle tanácsot, majd ő megadja ami kapcsolatos a kolhossal. Ő látta azt, hogy a Szovjetunióban kis számban lévő egyénileg gazdálkodóknak sokkal jobban megy, mint a kolhozparasztoknak, de azokat is pont úgy elnyomják ott, mint itt az egyénileg gazdálkodókat. Arról is beszélt, hogy a szovjet nép gyengén táplálkozik.”⁴⁸

A község lakóit saját tapasztalataik is befolyásolták a termelőszövetkezeti csoportokról alkotott véleményük kialakításában. A 1949 óta működő III. típusú csoportok rossz gazdálkodása riasztó hatású volt.⁴⁹

A gyűléseken elhangzott felszólalások, bekiabálások nemcsak a hatalomnak szóltak, hanem a teremben tartózkodók egységének, összetartozásának demonstrálására is lehetőséget adtak. A megszólalók nemcsak az előadóhoz, hanem társaik felé is intézték szavaikat, akiktől helyeslést és megerősítést vártak. Ennek jelzésére szolgált a taps, az éljenzés, bizonyos jelszavak, mondatok ritmikus ismétlése. Bajka Mihály, illetve Rácz Lajos kihallgatásuk során így beszéltek el a tyukodi Rákóczi Tszcs egyik gyűlésén elhangzott felszólalásukat:

„Azt mondtam, hogy az állam tíz Ft-ért veszi be a dolgozó parasztoktól a zsírt, ugyanakkor 16 Ft-ért adja el, ami nem más, mint a parasztság kizsákmányolása. A körülöttem állók helyeselték az én megállapításomat és még fokozták a tszcs ellenes közbekiáltásukat.”⁵⁰

„A gyűlésen én magam is kiabáltam, hogy ha másnak lehet kilépni, nekünk is lehet, és ezen kiabálásomra a többiek is hangosan kezdtek ordítózni.”⁵¹

A teremből való együttes kivonulás olyan szimbolikus cselekvés volt, amely egyszerre volt alkalmas a tiltakozás jelzésére és arra, hogy az emberek önmagukat együttműködő, összetartó csoportként jelenítsék meg. Három ilyen spontán akcióról tesznek említést a vizsgált szövegek. A porcsalmi Szabad Nép Tszcs tagjai „tüntetésszerű” kivonulásukkal az ellen tiltakoztak, hogy az elnök aláírta a vetéstervet. A tyukodi Győzelem Tszcs március 27-i gyűléséről azért vonult ki a tagság, mert

⁴⁷ ÁBTL V-51913. 182. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

⁴⁸ ÁBTL V-51913. 47. Feljegyzés Bajka Mihály kihallgatásáról, 1951. március 31.

⁴⁹ Gyarmathy 1990: 11–14.

⁵⁰ ÁBTL V-51913. 47. Feljegyzés Bajka Mihály kihallgatásáról, 1951. március 31.

⁵¹ ÁBTL V-51913. 277. Rácz Lajos gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 24.

a megyei küldött felszólította a „rendbontókat” – a bekiabáló, hangoskodó embereket –, hogy hagyják el a termet. Erre mindenki kivonult.⁵² Hasonlóan zajlott le ugyanazon a napon a tyukodi Új Barázda gyűlése is. Ott az előadó azokat a községi lakosokat szólította fel távozásra, akik nem voltak a csoport tagjai, de ennek ellenére részt vettek a gyűlésen. Az Új Barázda egyik tagja így beszélt el a történeteket:

„A kiküldött előadó mondotta, hogy akik nem az Új Barázda csoport tagjai, azok hagyják el a termet, mert a csoport belső ügyeivel foglalkoznak. Erre a felszólításra én közbekiáltottam azt, hogy a többi csoportok, amikor felbomlottak, bent lehetnek a kívülállók, akkor itt is bent maradhatnak, és ne menjenek sehová. Erre a közbekiáltásomra a tömeg elkezdett kiabálni, hogy ne menjünk ki, ha a többi csoportgyűlésen is bent lehetnek az idegenek, itt is bent maradhatnak, és ha megyünk, akkor mindannyian kimegyünk, különben is nem kell nekünk tszcs. Ezután a kiabálások után a tömeg kivonult a tereméből, s elmentek haza. Amíg vonultak kifelé a tereméből, addig állandóan kiabálták azt, hogy nem kell nekünk tszcs, nem kell nekünk csoport. Én is elmentem haza.”⁵³

A „kívülállók” részvétele a csoportgyűléseken a tyukodi megmozdulások sajátossága volt. Porcsalmán is voltak ilyen jelenségek, de Tyukodon tömegesen és rendszeresen mentek el az emberek egymás gyűléseire, amelyek így lényegében a község lakosságának nyilvános fórumaivá váltak. Egy-egy csoportgyűlés ugyanakkor kisebb-nagyobb tüntetést is gerjesztett a tanácsháza körül. Akik nem értek be ugyanis a tanácsháza termébe, ahol általában a gyűléseket tartották, azok kint várakoztak az épület előtt. Napról-napra egyre többen gyűltek itt össze, így a bentiekkel szolidáris kis csoport tüntető tömeggé alakult. Végül a tanácsháza előtti esti tüntetés mindennapos jelenséggé vált Tyukodon, amely a község lakóinak nagy részét mozgósította. Az ÁVH-központból kiküldött Lombos Lajos őrnagy⁵⁴ március 31-én a következő jelentést írta feletteseinek a tyukodi helyzetről: „25-e óta minden este egy-egy csoportgyűlés összehívása alkalmával kisebb-nagyobb csoport jelenik meg a tanácsháza előtt tszcs és demokráciaellenes jelszavakat hangoztatva.”⁵⁵

Az Új Barázda Tszcs tagjai nyilvánvalóan azért ragaszkodtak a „kívülállók” jelenlétéhez, mivel ezzel növelték az előadóval szembeszegülők számát. A „kívülállók” – akik szintén tszcs-tagok voltak, csak másik csoportban – pedig azért támogatták egymás törekvéseit, mivel közös érdekük volt az egyéni gazdálkodás visszaállítása a községben. A szövegekben megjelenő „kívülállók”, „idegenek” – „csoporttagok” szembeállítás nem a község lakóinak látásmódját tükrözi. A termelőszövetkezeti csoporthoz való tartozás tudata, önmaguk csoporttagként való meghatározása 1951 tavaszán nem volt része a tszcs-be beerőszakolt emberek identitásának.

⁵² ÁBTL V-51913. 83. Feljegyzés Fási Árpád kihallgatásáról, 1951. április 1.

⁵³ ÁBTL V-51913. 65. Feljegyzés Rádi Géza kihallgatásáról, 1951. április 1.

⁵⁴ Lombos Lajos őrnagyot 1951 áprilisában nevezik ki az ÁVH I/5. (Mezőgazdasági) Osztálya élére. A pozíciót 1951. december 10-ig töltötte be. Cserényi-Zsitnyányi 2009.

⁵⁵ ÁBTL V-51913. 37. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése az ÁVH-központnak, 1951. március 31.

A tiltakozás jelzésének egy másik formája a tudatos távolmaradás volt. Tyukodon március 28-án a Rákóczi Tszcs tagjait a helyi gépállomás épületébe hívták össze, de csak négy ember ment el a gyűlésre, a többiek a tanácsháza elé vonultak, ahol a tszcs-elnököknek tartott megbeszélést a megyei pártbizottság kiküldöttje. Az épület előtt gyülekező községi lakosok a termelőszövetkezeti csoportok sorsáról szóló tanácskozást kívánták befolyásolni figyelemfelkeltő jelenlétükkel.⁵⁶

A nyomozati iratokból a Rákóczi Tszcs csoportgyűléseiről tudunk a legtöbbet, mivel Belényesi Endrét, a csoport elnökét és néhány tagját vonták felelősségre a községben történt eseményekért. A vizsgálat során készített feljegyzésekből, kihallgatási jegyzőkönyvekből az alábbi történet rajzolódik ki a csoport felbomlásának folyamatáról.

A „Rákóczi” tagjai a község többi csoportjának példájára léptek akcióba:

„A csoport egy hétig rendesen működött. Ekkor a Virágzó Tszcs és a tanyai tszcs-k kezdtek felbomlani, ugyanis gyűlést rendeztek és lemondatták az elnököket, valamint kiléptek a csoportokból. Ennek alapján a mi csoportunk is gyűlést rendezett, ahol kiléptek a tagok a csoportból.”⁵⁷

A mintakövető magatartás motivációit így fogalmazta meg egy másik csoporttag: „hogy ha felbomlottak a másik csoportok, akkor nekünk is jár az, hogy kilépünk a csoportból, minket sem húznak feljebb az akasztófánál”.⁵⁸ A március 23-án megtartott csoportgyűlésen Belényesi elbeszélése szerint a tagok „kimondták” a csoport feloszlását.⁵⁹ Kijelentették, hogy nincs szükségük sem elnökre, sem intéző bizottságra és kilépnek a tszcs-ből.⁶⁰ Az elbeszélések szerint az emberek úgy gondolták, hogy a tszcs feloszlatásához, illetve kilépésükhöz elegendő, ha a csoportgyűlésen „kimondják” szándékukat, kinyilvánítják akaratukat, illetve ezt a ténnyt valamilyen írásos formában rögzítik.

Az írásba foglalás fontos mozzanata volt a kilépési/feloszlási rituálénak. A csoportgyűlés döntéséről, a tagok kilépési szándékáról a tszcs-k egy részében jegyzőkönyvet készítettek, amelyet a kilépni szándékozó tagok aláírtak. A Rákóczi Tszcsben is tervezték, hogy létrehoznak egy ilyen dokumentumot,⁶¹ de nem tudjuk, hogy végül elkészült-e. A tszcs vezetése azt is tervbe vette, hogy kilépési nyilatkozatokat

⁵⁶ ÁBTL V-51913. 37. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése az ÁVH-központnak, 1951. március 31.

⁵⁷ ÁBTL V-51913. 83. Feljegyzés Fási Árpád kihallgatásáról, 1951. április 1.

⁵⁸ ÁBTL V-51913. 45. Feljegyzés id. Kiss Gyula kihallgatásáról, 1951. március 31.

⁵⁹ ÁBTL V-51913. 106. Feljegyzés Belényesi Endre kihallgatásáról, 1951. április 3.

⁶⁰ ÁBTL V-51913. 83. Feljegyzés Fási Árpád kihallgatásáról, 1951. április 1.

⁶¹ Bajka Mihály, a tszcs intéző bizottságának tagja a következőket vallotta: „A tszcs megalakulása után engem Belényesi több esetben felkeresett. [...] A lakásomon beszélgettünk a tszcs-ról, jobban mondva arról, hogy azt fel kell bontani [...]. Megbeszéltük azt, hogy fogunk felvenni egy jegyzőkönyvet, tartunk egy gyűlést, hogy a Rákóczi tszcs felbomlik.” ÁBTL V-51913. 111. Feljegyzés Bajka Mihály kihallgatásáról, 1951. április 5.

kér a tanácstól, amelyeket szétszót a kilépni szándékozó tagok között.⁶² Úgy gondolták, hogy ha van belépési nyilatkozat, akkor léteznie kell egy ellenkező tartalmú, a téjesztagságot megszüntető formanyomtatványnak is.

A porcsalmi csoportok tagjainak kilépési szándékáról készített közös nyilatkozatok mint terhelő bizonyítékok bekerültek a nyomozati anyagba, így ezeket közelebbről is megvizsgálhatjuk.⁶³

„Porcsalma község VB-jéhez⁶⁴

Nyilatkozat

Allantírottak ezennel kijelentjük, hogy a Porcsalmi »Ady Endre« Termelő Szövetkezeti Csoportból rábeszéléstől mentesen saját elhatározásunkból önként kilépünk.

Porcsalma 1951. Március hó 27” (51 aláírás)

„Kilépési Nyilatkozat

Alantírottak ezennel kijelentjük, hogy a szikra t. sz. cs. ból önkéntes elhatározásomból ezennel kilépésemet bejelentem.

Kelt Porcsalma. 1951. év. III/hó 27-én” (57 aláírás)

„Kilépési nyilatkozat

Porcsalma, 1951. évi márc. hó 28-án

A porcsalmi V. B. Elnökségnek. H.

Nyilatkozat: A porcsalmi »Rákóczy Ferenc« termelőszövetkezeti csoport Elnöke ezenel lemondott. A tagság pedig saját elhatározásából a csoportból kilép és az elnök lemondását egyhangúlag elfogadta.” (15 aláírás)

„Kilépési nyilatkozat

Porcsalma község tanácselnökének!

Az alulírottak a Bajcsi Zsilinszki termelő csoportból saját elhatározásunkból önként kilépünk:

Kelt. Porcsalma 1951 III. 28-án” (31 aláírás)

„Porcsalma község Tanácselnökéhez

Az új barázda csoport tagjai kérjük önkényesen a csoportból való kilépésünket.” (25 aláírás)

⁶² Bajka Mihály javasolta, hogy kérjenek a tanácstól olyan formanyomtatványokat, amelyeken a csoporttagok kilépési szándékukat jelezhetik: „Én ekkor azt is ajánlottam Belényesinek, hogy kérni kell a tanácsházából kilépési nyilatkozatot és én azt el fogom vinni mind a 78 csoporttaghoz, és alá fogom írni őket, hogy kilépnek a tszcs-ból.” Az elnök beleegyezett, de azt javasolta, hogy ne egyenként vigyék el a gazdákhöz, hanem doboltassák ki, hogy aki ki akar lépni a Rákóczi Tszcs-ból, az menjen a tanácsházára, és ott írja alá a kilépési nyilatkozatot. ÁBTL V-51913. 111. Feljegyzés Bajka Mihály kihallgatásáról, 1951. április 5.

⁶³ „Az ellenség taktikája Porcsalmán a kilépés megszervezésénél az volt, hogy tömegesen aláírtatták a fő hangadók a kilépési nyilatkozatot egy névsorban és azt felvitték a tanácshoz.” MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.

⁶⁴ A kilépési nyilatkozatokat betűhíven közlöm.

Kilépési nyilatkozat.

Porcsalma község tanácselnökének!
Az alulírottak a Bajcsi Zsilinszki termelő csoportból saját elhatározásunkból önként kilépünk.

Kelt. Porcsalma 1951

III. 28-án

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

Belényesi Lajos

10a–10b. kép. Porcsalmi termelőszövetkezeti csoportok kilépési nyilatkozatai

a tszcs-k alapvetően a gazdálkodók elképzelései szerint jönnek létre, valószínűleg az elnök és a többi vezető kiválasztásánál is ez volt a helyzet. (Az engedékenységek csupán a szervezési taktika része volt. A korábbi gyakorlat bizonyítja, hogy a hatalmat képviselők számára a nem megfelelő vezetők leváltása nem okozott túl nagy nehézséget.⁶⁸) Feltételezhető tehát, hogy a község mintaadó, nagyobb gazdálkodási tapasztalattal rendelkező tagjait választották meg tszcs-vezetőnek. Ilyen volt például a tyukodi „Rákóczi” elnökévé megválasztott Belényesi Endre, akinek 13 hold földje (valamint két háza, két lova, egy csikója, egy ökre, egy tehene, valamint több sertése) volt, és aki 1948-ig terménykereskedelemmel is foglalkozott.⁶⁹ A szalmavárosi Gerő Tszcs elnöke viszont vagyona alapján nem tartozott a módosabb gazdák közé. Ő hét hold kishaszonbérlettel lépett be a csoportba,⁷⁰ miközben a csoport egy másik tagjának, Kiss Andrásnak 18 holdja és száz birkája volt.⁷¹

Ebből a forrásanyagból tehát nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy az erőszakkal létrehozott csoportok tagsága mi alapján választotta meg vezetőit, és arra sem, hogy mi motiválhatta a csoportok irányítását elvállalókat. Arra viszont több utalást is találunk, hogy a termelőszövetkezeti csoportok hierarchikus szervezete mennyire visszatetsző volt az egyéni gazdálkodáshoz szokott lakosoknak. Az egyik tanú vallomása szerint a Győzelem Tszcs gyűlésén Szigeti Gyuláné azt mondta:

„[H]a kell csoport, tudunk mi úgy is gazdálkodni, nincs szükségünk elnökre. Erre a tömeg helyeselve Szigetiné kijelentéseit, éljenezték és kiabálták a Szigetiné által mondottakat.”⁷²

Ugyanakkor elmondható, hogy a megválasztott elnökök többsége a bomlás folyamatában a csoporttagokkal volt szolidáris, a tagok pedig – mint később látni fogjuk – az elnökök védelmében a hatalommal való szembeszegülést is vállalták. A Gerő Tszcs elnöke március 14-én a többi taggal együtt vonult a tanácsháza elé, hogy követelje a csoport feloszlását. Tuba Istvánnak, a tyukodi gépállomás vezetőjének vallomása szerint pedig a tyukodi tszcs-elnököknek és intéző bizottsági

⁶⁸ A csengeri járásban 1951 januárjában – még a téesszervezési kampány megkezdése előtt – hét tszcs vezetőségét választották újjá. A „választást” a járási tanács mezőgazdasági osztályának munkatársai vezényelték le, akiket viszont a járási párttitkár irányított. A járási tanács végrehajtó bizottságának (VB) 1951. január 10-i ülésen a párttitkár ehhez a következő instrukciókat adta: „A mezőgazdasági osztály dolgozói ne három nappal előbb, hanem már egy héttel vagy nyolc-tíz nappal menjenek ki előkészíteni a vezetőség újráválasztását. Úgy, hogy egy héttel a gyűlés előtt már konkrét adatai legyenek a mezőgazdasági osztálynak, hogy kik lesznek beválasztva a vezetőségbe.” MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. január 10-i üléséről.

⁶⁹ ÁBTLL V-51913. 29. Kaczur Géza áv. hadnagy jelentése, 1951. március 29.

⁷⁰ ÁBTLL V-51913. 16. Ifj. Kókai István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 25.

⁷¹ ÁBTLL V-51913. 13. A Csengeri Járási Rendőrkapitányság jelentése, 1951. március 25.

⁷² ÁBTLL V-51913. 83. Feljegyzés Fási Árpád kihallgatásáról, 1951. április 1.

tagoknak rendezett március 25-i gyűlésen a tizenkét elnökből csupán kettő-három volt olyan, aki a csoportok megmaradása mellett állt ki, a többiek „azon voltak, hogy a tszcs-k bomljanak fel, ők pedig lemondanak az elnökségről”.⁷³

A „Rákóczi” bomlását részletesebben bemutató elbeszélésekből az is kiderül, hogy az elnök és még néhány, a szövegek szerint módosabb, 15-20 holdas gazda formailag nem lépett ki a csoportból, annak megszűnésével azonban gyakorlatilag az ő tagságuk is megszűnt. Az ÁVH értelmezése szerint „kitartásuk” pusztán ravasz cselfogás volt, amivel bűnös szándékukat igyekeztek leplezni.⁷⁴ Hihetőbb értelmezést adhatjuk a történeteknek, ha az illető gazdák beszervezésének körülményeiből indulunk ki. A „Rákóczi” elnöke és módosabb tagjai a helyi gazdatársadalomnak ahhoz a részéhez tartoztak, akiket a helyi hatalom a kollektivizálás idején sikeresen zsarolhatott a „kulákká nyilvánítás” fegyverével. A „kulák kategória” határait ugyanis meglehetősen rugalmasan, a pillanatnyi céloknak vagy az aktuális hatalmi viszonyoknak megfelelően lehetett alakítani: középparasztból „kulákot”, „kulákból” középparasztot lehetett „csinálni”, aminek tyukodi gyakorlatát a későbbiekben mutatom be. A „kulákosítástól” való félelem vehetett rá számos gazdálkodót a belépésre, és valószínűleg a tömeges kilépések idején is ugyanez a félelem készítette őket óvatosabb magatartásra.

11. A tüntető falu

Tyukod és Porcsalma lakóit nemcsak az egyéni gazdálkodás visszaállításának közös érdeke formálta összetartó, együttműködő közösséggé. Hasonló hatása volt azoknak a híreknek is, amelyek arról szóltak, hogy a falu egyes lakóit a letartóztatás veszélye fenyegeti. Porcsalmán mindkét nagy tömegtüntetést az a hír idézte elő, hogy az ÁVH termelőszövetkezeti csoportok ellen „izgató” embereket akar elvinni a községből.

Porcsalmai tüntetések

Porcsalmán az első tüntetés a Szabad Nép Tszcs akciójából nőtt ki. A csoport március 23-i gyűlésén történetekről már szó volt. A vetéstervezetést elutasító és a csoportgyűlésről közösen kivonuló – ahogy a hivatalos jelentés megfogalmazta, a tereméből „tüntetesszerűen” távozó – tszcs-tagok pár nappal később újra a hatalommal szembeszálló csoportként jelentek meg. Ezúttal azonban már az egész falu

⁷³ ÁBTLL V-51913. 339. Tuba István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. május 10.

⁷⁴ ÁBTLL V-51913. 29. Kaczur Géza áv. hadnagy jelentése, 1951. március 29.

nyilvánossága előtt, a község központjában zajlottak az események. Március 26-án, húsvét hétfő reggelén a tszcs egész tagsága a község központjától távolabb fekvő, Újtelep elnevezésű falurészről együttesen vonult a rendőrség épülete elé. Céljuk az volt, hogy megakadályozzák a 23-i csoportgyűlés miatt letartóztatással fenyegetett három társuk elvitelét, akiket reggel hét órára rendelték be a helyi rendőrszere, hogy onnan a járási kapitányságra, Csengerbe szállítsák őket. Ifjabb Boros István (34 éves, öt hold juttatott földdel bír, az MDP-ből kizárt⁷⁵), idősebb Boros Zsigmond (60 éves, négy hold juttatott földdel bír, MDP-tag⁷⁶) és Csohai Zsigmond (újonnan földhöz jutott, az MDP-ből kizárt) őrizetbe vételét, akiket a „Szabad Nép” tagjainak fellázításával vádoltak, az ÁVH megyei osztálya a megyei pártbizottsággal történő „átbeszélés” után rendelte el.⁷⁷ A járási rendőrkapitányt arra utasították, hogy ifj. Borost és Csohait „jegyzőkönyvileg hallgassák ki, internálják le és idősebb Borost helyezték rendőri felügyelet alá”.⁷⁸ A letartóztatás hírére szervezett szabadító akciót a csoport többi tagja.

A rendőrség előtt történeteket egy szemtanú, valószínűleg a helyi körzeti megbízott rendőr így mondta el:

„Kb. hét óra 15 perckor az órs elibe felvonultak a Szabad Nép T. Sz. Cs. tagjai, 35-40 fő, akiknek a vezetője Dávid Mihály [...] és Balla Zsigmond MDP-tagok [voltak]. Ezekhez a kapuba kiment Kiss József őrm[ester] őrsp[arancsnok]-helyettes és kérdezte tőlük, hogy miért jöttek, amire Dávid mondotta, hogy ők azért jöttek, mert három ártatlan embert akarnak elvinni, ezeknek semmi bűnük nincsen. [...] Ezt mondotta Balla is, és azt, hogy ők ezért jót állnak. Ők ebbe nem mennek bele, hogy azokat elvigyék, és ha elviszik, mennek ők is velük Csengerbe, de nem hagyják.”⁷⁹

Bár a csoport a helyi rendőri hatalom ellen lépett fel, lényegében a letartóztatást elrendelő, a községet valójában uraló járási-megyei hatalommal szegült szembe. Felülbírálták ítéletüket a három személy bűnösségét illetően („semmi bűnük nincsen”), sőt meg is fenyegették őket, hogy készek akár Csengerbe, a járási központba is bevonulni.

A helyiek a járási rendőrkapitánytól kértek utasítást, aki úgy rendelkezett, hogy engedjék szabadon a három embert, és a rendőrség előtt összegyűlt emberekkel együtt menjenek a tanácsház elé, ahova – az ügy tisztázása érdekében – ő is hamarosan megérkezik.⁸⁰ Vajon milyen megfontolás állhatott a járási rendőrkapitány (és bizonyára az őt instruáló feletteseinek) meghátrálása, engedékenysége mögött? Talán attól tartottak, hogy ha a tiltakozó csoport valóban elindul a tíz kilométerre fekvő Csenger felé, fellá-
zithatja az útjukba eső Pátyod és a járási székhely nyugtalan lakosságát is, és feltehetően

abban bíztak, hogy a járási rendőrkapitány személyes megjelenése a téeszkek ellen lázongó faluban fegyelmező erővel hat majd a lakosságra, és elrettenti őket a további megmozdulásoktól. Valószínűleg a „Szabad Nép” három tagja elleni eredeti tervnek, a kemény fellépésnek is a megelőzés, a többiek megfélemlítése lett volna a célja.

Bár a tüntetők helyben tartása, a konfliktus lokalizálása ésszerű lépésnek tűnt, a járási rendőrkapitány döntése mégis jelentős mértékben hozzájárult az első porcsalmi tömegtüntetés kialakulásához. Utasítása egyben tartotta az embereket, „legalizálta” a gyülekezést és a hatalom jelképes épülete, a tanácsháza elé terelte a folyamatosan növekvő számú csoportot. A falu lakossága ugyanis időközben tudomást szerzett az eseményekről és kezdetben kíváncsiságból, majd szimpátiából csatlakozott a „Szabad Nép” tiltakozó tagjaihoz. A rendőrség előtti 35-40 fős kis csoport a tanácsháza előtt rövid időn belül 350-400 főnyi tömeggé növekedett.

A helyi lakosok figyelmét és együttérzését minden bizonnyal már a húsvét hétfő reggelén a rendőrség felé igyekvő három feltarisznyázott ember látványa is felkel-tette,⁸¹ de ez önmagában még nem mozgósította falut. Az előző hetekben is vittek el embereket a községből, de azok megmentésére nem fogtak össze. A téeszszervezés idejének általánosan alkalmazott „kampányfogása” volt ugyanis néhány „kuláknak” tekintett gazda letartóztatása, amitől a félelem és a kiszolgáltatottság érzetének erősödését, a gazdák ellenállásának csökkenését várták a kampány irányítói. Porcsalmáról március elején két gazdát vittek el, egyiküket, Stiránszki Pétert árurejtegetés címén tartóztatta le az ÁVH.⁸²

Vajon minek a hatására változott meg ekkor az emberek viselkedése? A legfontosabb tényező bizonyára az volt, hogy a falu lakosságának többségét érintő – közös sorscsapásnak tekintett – kollektivizálás miatt akarták őrizetbe venni a három „láztót”. Szintén befolyásolhatta magatartásukat a „Szabad Nép” tagjainak látványos összefogása, és a sikeresnek induló szabadítási akció. A község lakosainak szolidáris tömeggé szerveződésében nagy szerepe volt továbbá az időpontnak is. Húsvét hétfő 1951-ben még ünnepnap volt. A Minisztertanács csak 1953. március 16-án (1014/1953. sz. határozatával) nyilvánította húsvét hétfőt munkanappá.⁸³ Porcsalma lakói éppen istentiszteletre igyekeztek a község központjában lévő református és görög katolikus templomokba, amikor a tüntetők a rendőrségtől a tanácsháza felé vonultak. Volt,

⁷⁵ ÁBTL V-91584. 126. Ifj. Boros István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 7.

⁷⁶ ÁBTL V-91584. 128. Id. Boros Zsigmond tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 7.

⁷⁷ ÁBTL V-91584. 17. Jelentés, d. n., szerző, címzett nincs jelölve.

⁷⁸ ÁBTL V-91584. 37. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése az ügyről az ÁVH-központnak, 1951. március 28.

⁷⁹ ÁBTL V-91584. 17. Jelentés, d. n., szerző, címzett nincs jelölve.

⁸⁰ ÁBTL V-91584. 17. Jelentés, d. n., szerző, címzett nincs jelölve.

⁸¹ Ifjabb Boros István így beszélt el reggeli bevonulásukat a rendőrségre: „1951. március 26-án reggel felhívtak a rendőrségre és mikor az úton jöttünk, kérdezte tőlünk több ember, hová megyünk tarisznyával, mondtuk, hogy a rendőrségre. Alig értünk fel a rendőrségre, kis idő múlva már ott is voltak az I. t. Szabad Nép Tszcs tagjai, hogy bennünket a rendőrségről kiszabadítsanak.” ÁBTL V-91584. 126. Ifj. Boros István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 7.

⁸² ÁBTL V-91584. 23. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. március 26.

⁸³ A társadalom szakrális idejének profanizálása az ötvenes években a hatalomgyakorlás, a társadalom uralásának egyik technikája volt. „Általános gyakorlat volt a vasárnap délelőtti tevékenységek – közmunkák, gyűlések, kiértékelők – szervezése oly módon, hogy ezek időpontja egybeessen a hitélet gyakorlásának tradicionális idejével.” Oláh 1998: 91.

aki azonnal csatlakozott a csoporthoz, mások csak az istentisztelet után álltak be közéjük, és volt, aki csupán távolról szemlélte az eseményeket. A tüntetésen részt vett emberek magatartásáról a kihallgatási jegyzőkönyvekből tudunk. Nagy részük kívülrőlként jelenítette meg magát az ÁVH-tisztek előtt. Azt vallották, hogy ők csak véletlenül keveredtek a tüntetők közé, amikor éppen vízért mentek a kútra vagy a templomba tartottak, és csak egy rövid időre álltak meg a tanácsháza előtt, aztán már mentek is tovább. A kihallgatási szituációban létrehozott vallomásaikat a védekezés szempontjai határozták meg. (Különösen azután, hogy március 31-én a megmozdulások miatt letartóztattak 13 porcsalmai lakost.) Kiss Aladár a kihallgatási jegyzőkönyv szerint így beszélt el részvételét:

„Az első tüntetésre én úgy érkeztem, hogy menni akartam a templomba és láttam, hogy nagyobb tömeg van a tanácsháza előtt és kíváncsiságból odamentem, de már akkor nagyban állt a kiabálás. [...] Én ezután eljöttem a tömegből és mentem a templomba.”⁸⁴

Papp Sándor hasonlóan mutatta be szerepét a tüntetésen:

„Másnap reggel én menni akartam a templomba, majd láttam, hogy a községi tanácsháza előtt nagy tömeg verődött össze, én is igyekeztem, hogy megtudjam, hogy mi van a tömegben, mert messziről azt hallottam, hogy zajjal vannak, de nem tudtam, hogy miért. Hogy én a községhez elértem, láttam, hogy a tanácsháza előtt kiabáltak Sályi Zsigmond és felesége, Csoba Jenőné, Kovács Gyula. [...] Én aztán elmentem utána a templomba. Utána én nem találkoztam senkivel, mentem hazafelé.”⁸⁵

Nemcsak az ÁVH-tisztek előtt tett vallomásaik szerint, hanem valójában is igyekeztek távol tartani magukat a tüntetéstől az „ellenségnek” tekintett lakosok: a „kuláklistán” szereplő gazdák, a volt csendőrök, a volt főjegyző. Ők tudatosan elkerülték az olyan helyzeteket, ahol konfliktusba keveredhettek a hatalommal. Erről a tapasztalat és félelem szülte elővigyázatosságról beszélt kihallgatása során a porcsalmai Gyene Zsigmond, aki 140 hold földjét 1950 májusában kényszerült „felajánlani” az államnak:

„Úgy emlékszek, hogy a fiam, László szólt nekem, hogy vigyázzak, ne menjek ki az utcára, mert tüntetés van. Én így ki sem mentem a lakásomból. [...] Azért szólt nekem, mert tudja rólam, hogy mint megbízhatatlan vagyok nyilvántartva [...]. A rendőrség [...] mint megbízhatatlant, ha a községben valamilyen fejlődési folyamat akar lenni, engem kevesebb-hosszabb ideig házi őrizetbe szokott venni, így a legutóbb is a Tszcs fejlesztése során két napig a rendőrségen voltam.”⁸⁶

⁸⁴ ÁBTL V-91584. 124. Kiss Aladár tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 7.

⁸⁵ Papp Sándor még felváltva használta a „községhez” és a „tanácsháza” megnevezéseket, amit a jegyzőkönyv írója elfelejtett kijavítani! ÁBTL V-91584. 130. Papp Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 7.

⁸⁶ ÁBTL V-91584. 77. Feljegyzés Gyene Zsigmond kihallgatásáról, 1951. április 1.

Papp János, akinek a negyvenes évek végéig 54 holdja volt, szintén azt vallotta, hogy a tüntetés ideje alatt otthon volt, illetve „csak a templomba mentem, de nem a tüntetés helyéig.”⁸⁷

Mind a résztvevők, mind a nyomozók számára fontos jelentéssel bírt, hogy ki hol helyezkedett el a tüntetők által elfoglalt téren. Papp János csak a tüntetés határáig ment el, a B-listázott főjegyző, Erdei István sem akarta átlépni a virtuális határokat, „a tömegtől kissé távolabb két-három ember társaságában beszélgetett.”⁸⁸ Petri István, volt csendőr főtörzsőrmester is abban a hitben nézte végig saját udvarából a tüntetést, hogy a kerítésen belüli terület már nem tartozik a tüntetéshez, így biztonságban érezheti magát, nem számít tüntetőnek:

„Tagadom azt, hogy én a tüntetésen személyesen részt vettem volna, azt tudtam, hogy a községben tszcs-ellenes volt a hangulat és tüntetések vannak, de mivel én csendőr voltam, így tudtam azt, hogy nem vehetek részt a tüntetésen [...]. A tüntetés ideje alatt én az udvaromon belül álltam a kerítésnél, onnan figyeltem, hogy mi történik a tanácsháza előtt [...] a tüntetés menetére igen kíváncsi voltam és több embertől megkérdeztem, hogy miért tüntetnek.”⁸⁹

Az ÁVH persze másként ítélte meg Petri helyét, szerepét, és azzal az indokkal, hogy a kerítésen túlról is lehet befolyásolni a tüntetőket, mint felbujtót vették őrizetbe.

A nyomozók a bűnösség bizonyítékának tekintették, hogy ki hol helyezkedett el a tüntető tömegben (a „hangadók” előtt, a passzívabbak hátul), és meddig maradt ott. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy a következőképpen indokolta jelentésében, hogy Harsányi Pálnét miért tartja gyanúsnak:

„Megállapítottam, hogy a tömeg legnagyobb hangadója nevezett volt és a tömeg élén helyezkedett el, az oszlatás alkalmával a helyszínt nevezett nyomatékos figyelmeztetésre utoljára hagyta el.”⁹⁰

Ugyanakkor, mint majd látni fogjuk, a „bűnösök” megnevezésénél végül mindegy volt, hogy ki hol állt, sőt az is, hogy egyáltalán ott volt-e a téren vagy sem. A letartóztatott, internált vagy kitelepített személyek nagy része ugyanis nem is vett részt a tüntetésen!

A március 26-i tüntetésről több leírás is készült a nyomozás során. Az egyes beszámolók és jelentések közti különbségek annak a folyamatnak az egyes állomásait mutatják, amelynek során az ÁVH „rátalált” arra a változatra, amely a hatalom számára a legmegfelelőbb módon írta le a porcsalmai tüntetés történetét. A legelső jelentés a járási rendőrkapitányságról a helyszínre érkező Tóth rendőr hadnagy

⁸⁷ ÁBTL V-91584. 224. Papp János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 23.

⁸⁸ ÁBTL V-91584. 56. Boros Juliánna tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 29.

⁸⁹ ÁBTL V-91584. 218. Petri István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 23.

⁹⁰ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

tollából származik, aki közvetlenül a tüntetés után szemtanúként számolt be az eseményekről. Valószínűleg ez az első verzió állhat a legközelebb a valósághoz. Tóth hadnagy még úgy mondhatta el a látottakat, ahogy ő „jónak” gondolta, ebben még nem befolyásolta a „megfelelő” történet kialakításán dolgozó ÁVH-tisztek véleménye. Persze a rendőr hadnagy, aki azért volt jelen a helyszínen, hogy leszerelje a tüntetőket, egyértelműen a hatalom képviselőinek nézőpontjából írta le a történeteket. Beszámolójának több olyan eleme is van, amely a továbbiakban jelentősebb módosuláson ment át. Jelentése szerint a tanácsháza előtti tömeg teljesen spontánul alakult ki: „A tömeg lassan, egyesével, kettesével állandóan nőtt, úgy, hogy kb. 350-400 fő jött össze.”⁹¹ A lehangosabban tüntetők, a „hangadók” a letartóztatni kívánt férfiak feleségei voltak, mindannyian szegényparasztok. A később létrehozott jelentésekben és vallomásszövegekben a spontán módon összegyűlt tömegből tudatosan szervezett csoportosulás lett, a hangadó szegényparaszt-asszonyok helyére pedig „kulák” rokonsággal rendelkező középparasztok feleségei kerültek. Majd a lázításban élenjáró asszonyok is háttérbe szorultak és a mögöttük megbújó férfiaké lett a főszerep. A végső verzióban pedig a tüntetést egy nagyobb történet keretében beszélték el, amely szerint a község lakóinak fellázítása a kollektivizálás és a „demokrácia” ellen a rendszer „ellenségeinek” tudatos, szervezett akciója volt.

A leghitelesebbnek tűnő beszámolók szerint tehát az asszonyok játszották a főszerepet a tanácsháza előtti tömeg kialakulásában, és ők voltak a legfőbb hangadók is. „A tanácsház előtt a tömeg növekedett, több asszony, akik jöttek a templomból megálltak, csatlakoztak a tömeghez.”⁹² A csengeri járási rendőrkapitányságról a helyszínre kirendelt Nagy Zsigmond hadnagy „megfigyeléseken és közvetlen hallomásokon” alapuló jelentése szerint a 350-400 főnyi tömeg 60%-a „teljesen passzív szemlélőként” viselkedett, az aktív tüntetők 80%-a pedig nő volt.⁹³ Az „önkéntes száműzetést” vállaló, otthon ülő Gyene Zsigmond is ezt szűrte le a faluban elterjedt hírekből: „Azt mondták, akivel beszéltem, hogy az asszonyok voltak a legnagyobb hangúak.”⁹⁴

A vallomások szerint a tüntető asszonyok magvát a védelmezni kívánt férfiak feleségei és a rokonságukhoz tartozó asszonyok alkották. Nagy Zsigmond jelentése így folytatódik:

„Megállapítottam, hogy Boros István, valamint Csohai Zsigmond felesége, valamint nevezettek közvetlen familiájába tartozó Kicska Jánosné és Kiss Zsigmondné a tömeg hangadói voltak olyan irányban, hogy a férjeikről, ill. rokonaikról 25-án felvett jegyzőkönyvet előttük semmisítsék meg, és azonnal eltávoznak a helyszínről, de addig nem

⁹¹ ÁBTL V-91584. 15. Tóth rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

⁹² ÁBTL V-91584. 26. Jelentés, d. n., szerző nincs jelölve. Valószínűleg ez is a 26-i tüntetés napján készült.

⁹³ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

⁹⁴ ÁBTL V-91584. 77. Feljegyzés Gyene Zsigmond kihallgatásáról, 1951. április 1.

mennek el [...]. Megállapítottam, hogy a fent nevezettek csoportjához mint a tömeg legnagyobb hangadója csatlakozott Harsányi Pálné, aki az izgatásban, a tszcs elleni uszításban élen járt.”⁹⁵

A leírások szerint a tüntetésen a nők többnyire elkülönültek a férfiaktól, kisebb-nagyobb csoportokat alkottak. A férfiak ehhez hasonlóan szintén más férfiak társaságában állodogáltak. A lehangosabbak az asszonyok voltak, ami nemcsak azt jelenthette, hogy ők kiabáltak a lehangosabban, hanem azt is, hogy ők voltak azok, akik a követeléseket, panaszokat megfogalmazták. A férfiak jóval csendesebbek voltak, ami az ÁVH interpretációja szerint csupán álca volt, mivel a háttérből ők irányították az asszonyokat.

Pallagh Sándor százados, az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztályának vezetője⁹⁶ a hozzá érkezett jelentéseket nyersanyagként használva, egy újabb nézőpontból írta át a történetet. A budapesti ÁVH-központnak szóló beszámolójában a tanácsháza előtti asszonykiabálásoktól hangos nagy tömeg viselkedésével szembeállította a rendőrség előtt megjelenő céltudatos kis férficsoporthoz fellelépését:

„Ez az embercsoport egészen higgadtan és nyugodtan lépett fel a rendőrséggel szemben, kérészerűen. Az embercsoport nevében az őrs előtt Dávid Mihály és Balla Zsigmond, mindkettő MDP-tagok és szegényparasztok, tszcs-tagok adták elő a [...] kérést.”

Bár a racionális férfi és az emocionális női viselkedés sztereotípiáját is érezni ebben a megfogalmazásban, a különbségtétel itt másról szól. A szegényparaszt tszcs-tagok párttag szószólói megfontoltan, józanul, a hatóságok iránti tisztelettel adták elő kérésüket, míg a „kulákok” által fellázított asszonyok indulatosan követelöztek.

„A várakozó csoport hangulata mindaddig nyugodt volt, amíg a községnek arról a részéről, ahol kulákok és középparasztok laknak, egy nagyobb embercsoport, ill. túlnyomó részt asszonyokból álló csoport nem érkezett a tanácsház elé. [...] A tömeg hangulata eléggé fel volt csigázva, úgyhogy összevissza kiabálások voltak.”⁹⁷

A rutinos, ideológiailag bizonyára pallérozott Pallagh százados beszámolója azt tükrözte, hogy a nyomozást irányító megyei ÁVH a Szabad Nép Tszcs szegényparaszt és párttag tagjai helyett „alkalmasabb” ellenséget keresett, amit meg is talált a tüntetés megszervezésével vádolt középparasztok, nagygazdák, volt csendőrök és egyéb „osztályellenségek” személyében.

Ahogy növekedett a tömeg, a tanácsháza előtt összegyűlt csoport már nemcsak egy tszcs, hanem az egész falu lakosságát reprezentálta. Panaszaik, követeléseik jellege is átalakult, és általánosabb, az egész közösséget érintő sérelmek kerültek elő.

⁹⁵ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

⁹⁶ Pallagh Sándor százados 1950. május 12-től 1952. június 20-ig volt az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztályának vezetője. Cserényi-Zsitnyányi 2009.

⁹⁷ ÁBTL V-91584. 23. Pallagh Sándor av. százados jelentése, 1951. március 26.

Már nemcsak a három csoporttag szabadon bocsátását követelték, hanem azt is, hogy a faluból korábban elhurcolt embereket, köztük Stiránszki Pétert hozzák haza:

„[A]zokat igazságtalanul vitték el [...], azok becsületes emberek, becsületes munkával szereztek a vagyonukat, [...] csak mindig bántják őket, hogy kulákok.”⁹⁸

A falusi közösségek általában szolidárisak voltak azokkal a gazdákkal, akiket a hatalom kirekesztett a „dolgozó parasztok” virtuális társadalmából.⁹⁹ A falu erkölcsi normái szerint nem volt elítélendő valaki azért, mert a többiekénél nagyobb vagyonra tett szert, sőt, a „becsületes munkával” elért gazdagság, a folyamatos gyarapodás követendő mintának számított. A vagyonos gazdák elleni diszkriminatív intézkedéseket igazságtalannak tartották („az embereket ártatlanul üldözik”¹⁰⁰).

A tüntetők a hatalom önkényes büntető intézkedéseivel kapcsolatos panaszainak is hangot adtak. A beszámolók szerint a község lakóinak kiszolgáltatottságáról szóló kijelentések főleg a férfiakat (férjeiket, fiaikat) féltő asszonyoktól származtak, akik úgy látták, hogy elsősorban a férfiak a fenyegetett személyek.

„Boros István, valamint Csornai Zsigmond felesége, valamint [...] Kicska Jánosné és Kiss Zsigmondné [...] kijelentették, hogy [...] nem tud senki nyugodtan aludni, mert nem lehet tudni, hogy kinek mikor viszik el a férjét.”¹⁰¹

„Harsányi Pálné három holdas paraszt felesége kiabálta, hogy nem lehet az ember biztonságban, lehet, hogy holnap már az én uramat viszik el.”¹⁰²

A tagjait védelmező falusi közösség akciója a hagyományos paraszti élet- és gazdálkodási feltételeket veszélyeztető hatalom elleni demonstrációvá alakult át. A tüntetők felpanaszolták a magas adó- és beszolgáltatási terheket is („terményeinket mind elviszik az utolsó szemig, az utolsó zsák tengerit is erőszakkal vitte el a tanács”¹⁰³), de a támadás fő iránya a kollektizálás volt. Azt kiabálták, hogy nem kell nekik tszcs, nem kell nekik csajkarendszer, nincsen szükségük kolhozra, ki akarnak lépni a csoportból, egyénileg akarnak dolgozni: „nem kell kolhoz, ne hazudozzanak nekünk tovább, hagyjanak bennünket nyugodtan élni”¹⁰⁴. A követelések

⁹⁸ ÁBTL V-91584. 26. Jelentés, d. n., szerző nincs jelölve.

⁹⁹ Az MDP megyei pártbizottságának a porcsalmi eseményeket kiértékelő ülésén hangzott el, hogy Porcsalmán „az volt a hiba, hogy nem tudták a kulákokat lejártni, nem tudták a kis- és középparasztokkal meggyűlöltetni a kulákokat”. MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.

¹⁰⁰ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

¹⁰¹ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

¹⁰² ÁBTL V-91584. 26. Jelentés, d. n., szerző nincs jelölve.

¹⁰³ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

¹⁰⁴ ÁBTL V-91584. 56. Boros Juliánna tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 29.

között szerepelt az is, hogy mindenkinek adják vissza a tanácsházán őrzött belépési nyilatkozatát. Fontos szerepet tulajdonítottak az általuk aláírt nyilatkozat fizikai megsemmisítésének. Ha nincs „írás” róla, akkor ők nem téesztagok.

„Majd a tömeg hangulata mind élesebb kezdett lenni, és követelték, hogy a Tszcs belépési nyilatkozatát vigyék ki és tépjék szét előttük, nekik nem kell tszcs.”¹⁰⁵

A tüntetők indulata azok ellen irányult, akikről úgy gondolták, hogy felelősek a faluban kialakult helyzetért. A helyi hatalom képviselőit is szidalmazták („gazemberek a Párt tagjai, gazember a tanács minden tagja”¹⁰⁶), de a legnagyobb ellenfélnek a járási párttitkár, Végh Andrást tekintették. A párttitkárról alkotott lesújtó kép kialakulásához bizonyára jelentősen hozzájárult az a korábbi eset, amely az MDP megyei pártbizottságának április 3-i ülésén került szóba.¹⁰⁷ A megyei pártvezetés ezen az ülésen vont le a Porcsalmán és Tyukodon történtek tanulságait.

„A porcsalmi események kirobbantásához az ő [Végh András] helytelen munkamódszere is hozzájárult. [...] Amikor gyengén ment a községben a begyűjtés, behívatta a tanácsházba Papp Illés nevű kulákokat és úgy megpofozta, hogy vérzett az arca [...]. Az elkövetett hibát Végh elvtárs még azzal súlyosbította, hogy a vérzőarcú kulákokat körülküldte a faluban azzal, hogy mindenkinek elmondja, hogy őt megpofozták azért, mert nem vitte be a terményt. Ez azután rossz visszhatást váltott ki a községből.”

A megyei pártbizottság üléséről készült jegyzőkönyv érdekes képet fest a hatalom különböző szintű képviselőinek, valamint a községi párttagoknak a tüntetések alatt tanúsított magatartásáról is. Utóbbiakról a következőket állapította meg a megyei párttitkár:

„[I]gen szánalmasan, nem kommunistához méltón viselkedtek. Egy-két III. t. tszcs-tagtól eltekintve egyetlen egy párttag sem merte felemelni tiltakozó szavát a felvonulók ellen, sőt néhány párttag még a felvonulásban is részt vett, sőt hangoskodott.”

Györe József példaként a kendergyári¹⁰⁸ párttitkár feleségét említette meg. A funkcionáriusok közül sem mutatott mindenki jó példát, többen „a nehéz helyzetben megintogtak”. A megyei pártbizottságtól a helyszínre érkező két funkcionáriust a tüntetők készítették megfutamodásra:

„[A]mikor a tömeg felvonult a tanácsház elé és követelte, hogy az M.B. [megyei pártbizottság] autója hagyja el a községet, Tóth elvtárs és Szuromi elvtársnő visszavonulót fújtak, beültek az autóba és otthagyták a községet.”

¹⁰⁵ ÁBTL V-91584. 17. Jelentés, d. n., szerző, címzett nincs jelölve.

¹⁰⁶ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

¹⁰⁷ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 3-i üléséről.

¹⁰⁸ A porcsalmi kendergyár volt a környék egyetlen ipari üzeme. Barna 1988.

A járási párttitkárnak a tüntetésen tanúsított magatartását is kifogásolta a megyei pártvezetés:

„[D]acára annak, hogy kint volt a községben, nem mert a tömeg elé kimenni, hogy leszerelje azokat, hanem inkább azt mondhatnánk, hogy elbújt a rendőrörsön, mert érezte a felelősség súlyát az elkövetett hibák és hiányosságok miatt.”

A beszámoló a magukra hagyott helyi vezetők, a községi párttitkár és a tanácselnök helytállását emelte ki, akik végül „népnevelő munkával igen hamar helyreállították a rendet, szétoszlatták a tömeget”.¹⁰⁹

A járási rendőrkapitány az eseményekkel egy időben írt jelentése természetesen nem tett említést a megfutamodó-elrejtőző járási és megyei káderekről, hanem arról számolt be, hogy rendben elvégezték a feladatot:

„A tömeget sikerült minden provokáció nélkül eloszlatni. Jelenleg a hangulat Porcsalma községben nyugodt.”¹¹⁰

A vezetők viselkedésére utaló egyéb adatokból arra következtethetünk, hogy a megyei pártfórum nem alaptalanul, pusztán a bűnbakkeresés szándékával kritizálta a kádereket. A helyszínre érkező funkcionáriusok ugyanis – megrettenve a tízszeresére duzzadó és egyre hangosabb tömegtől – valóban bevonultak a tanácsháza épületébe, és nem is nagyon akartak kijönni onnan a tüntetők közé. A demonstráló tömeg egyik követelése éppen az volt, hogy a bentiek, a hatalom képviselői menjenek ki hozzájuk, lépjenek át az általuk uralt térbe, a tanácsháza előtti területre.

„Harsányi Pálné úgjazda feleség [...] azt kiabálta, hogy most jöjjön ki Végh elvtárs és a többiek, most neveljen meg bennünket, most agitáljon. Ezen kijelentéseket a tömeg mind megragadta és kiabálták. Mondotta azt is, hogy most végezzenek népnevelő munkát!”¹¹¹

Egy másik leírás szerint Harsányiné azt követelte, hogy „azonnal adják ki Végh, Szarvas és Pasku elvtársakat [a járási pártbizottság tagjait], addig a tömeg nem megy el”.¹¹² Egy harmadik verzió szerint Csobai Jenőné „azt kiáltotta a tömegben, hogy kérje ki a tömeg Végh András MDP járási titkárát, valamint Szarvas nevezetű JB-tagot, hogy azokkal beszéljenek, mert a Boros és Csobai elvitetését csak a járási titkár csinálta, mivel előző nap a községben kint járt”.¹¹³

Mit akarhattak a tüntetők a megyei és járási funkcionáriusoktól? A „kikérés”, az előkényszerítés jelképes aktusával a község lakói minden bizonnyal elsősorban

dominanciájukat kívánták megmutatni, de benne volt a számonkérés gesztusa is. A Harsányinének tulajdonított szöveg szerint („most jöjjön ki Végh elvtárs”) úgy gondolták, hogy a járási párttitkár nem mer kijönni a tanácsházáról (a tüntetők ezek szerint úgy hitték, hogy ott van), mivel az összefogott falu erősebb, mint a járási párttitkár személyében megtestesülő hatalom. A provokatív kijelentés fenyegető tartalmát emelte ki Szalma Sándor községi rendőr, amikor jelentésében arról írt, hogy a tüntetők „követelték Végh Andrást, a járási pártbizottság titkárát, hogy adják ki részükre, hogy megverjék”.¹¹⁴

A szövegek szerint a tüntetők legalább három órán keresztül tartózkodtak a téren és 11 óra körül vonultak el. A feloszlátásukat célzó korábbi kísérletek – „a kint lévő járási pártbizottság tagjai, valamint a helyi rendőrőrsparancsnok [...] több kommunista elvtársat a tömegbe küldtek, akik a tömeget igyekeztek lecsillapítani”¹¹⁵ – nem jártak eredménnyel. A sikertelenség láttán a tanácsháza épületében tartózkodók a tömeg hangadóit próbálták egyezkedésre bírni vagy megfélemlíteni:

„[A] tanácsházába sikerült behívni Sályi Zsigmondnét, valamint Csobai Jenőnét, akit külön-külön figyelmeztetett az őrsparancsnok bajtárs, hogy a tömegmegmozdulásért és annak következményéért ők személyesen felelősek és induljanak azonnal haza, hogy a tömeg széjjeloszadjon. A két asszony ezután a beszélgetés után valóban eltávozott haza, mire a jelenlévők is széjjeloszlottak.”¹¹⁶

Egy másik leírás¹¹⁷ szerint viszont Sályi Zsigmond szavára ment szét a tömeg, akit szintén a tanácsháza épületében vettek rá erre a feladatra.

A hétfői tüntetés után még intenzívebb lett a termelészövetkezeti csoportok bomlása Porcsalmán. Míg korábban egyénileg próbáltak meg kilépni az emberek, most erre is együtt tettek kísérletet. Mint láttuk, csoportonként közös kilépési nyilatkozatot fogalmaztak, amit a kilépni szándékozó tagok aláírtak. A bomlás megállítása érdekében a járási és a megyei pártbizottságtól kikerkező funkcionáriusok már a tüntetés napján, majd másnap is összehívták a tszcs-elnököket.¹¹⁸ A kedd este tartott megbeszélés helyszínére, a tanácsházára néhány elnököt („akik mezei munkán voltak kinn és később jöttek haza”) autóval vittek be. A falu utcáin megjelenő gépkocsi okozta riadalom volt a következő porcsalmi tömegtüntetés kiváltó oka. Elterjedt ugyanis a hír, hogy el akarják hurcolni az elnököket, és a község lakossága

¹¹⁴ ÁBTL V-91584. 53. Szalma Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 29.

¹¹⁵ ÁBTL V-91584. 23. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. március 26.

¹¹⁶ ÁBTL V-91584. 23. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. március 26.

¹¹⁷ ÁBTL V-91584. 136. Félégyházi Józsefné tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 11.

¹¹⁸ „Az ügyben pártunk megyebizottsága is a helyszínre kiszállt és ott politikai népnevelő munkával igyekezett odahatni, hogy a tszcs-ken belül megindult bomlási folyamatot megállítsák. Ennek érdekében a községben levő tszcs-k elnökeit titkár elvtárs összehívta, s a kellő intézkedésekre kioktatta.” ÁBTL V-91584. 23. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. március 26.

¹⁰⁹ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 3-i üléséről.

¹¹⁰ ÁBTL V-91584. 15. Tóth rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

¹¹¹ ÁBTL V-91584. 26. Jelentés, d. n., szerző nincs jelölve.

¹¹² ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

¹¹³ ÁBTL V-91584. 23. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. március 26.

ezúttal az ő megmentésükre gyűlt össze a tanácsháza előtt.¹¹⁹ A tömeg az előző napihoz képest tudatosabban szerveződött. Fiatalok járták körbe a falut, gyalogosan vagy kerékpárral, és riasztották az embereket: „A második tüntetést úgy tudtam meg – vallotta az egyik résztvevő –, hogy fiatal emberek szaladgálva mentek és mondták, hogy megint tüntetés lesz, és menjünk fel a tanácsháza elé.”¹²⁰ Az egyik jelentés szerint „Papp Endre, Csija Miklós végig kiabálta az utcát, hogy jöjjön mindenki a községházára, mert el akarják vinni a tszcs elnököket.”¹²¹ Papp Sándor így emlékezett erre az estére: „A második tüntetés alkalmával emlékszek, kerékpárral járta az utcát ifj. Kulcsár István, aki kiabálta az embereknek, hogy menjenek a községházára, mert tüntetés lesz megint.”¹²² Rövid időn belül igen sokan érkezettek a tüntetés helyszínére. Erre utalnak azok a leírások, amelyek szerint az emberek nem egyenként szállingóztak, hanem egy-egy utcáról 50-60 fős csoportokban jöttek. Az egyik leírás szerint „zúdult a tömeg.”¹²³ A tüntetők létszámát a megyének jelentő ÁVH-s főhadnagy 500-600 főre becsülte.¹²⁴

Az este hat óra körül összegyűlt tüntetők csak akkor voltak hajlandóak távozni, amikor a tszcs-elnökök személyesen mentek ki a tanácsháza épületéből, hogy megnyugtassák őket: biztonságban vannak. Akkor sem mentek rögtön haza, hanem a környező utcákon szétszóródva, kisebb csoportokban várták a tanácsbéli megbeszélés végét. Egy szemtanú így számolt be a történetekről:

„Ezután a tömeg 10-20-as csoportokra bomlott és az utcán különböző helyeken álltak meg. Majd később, amikor látták, hogy a tszcs elnökök szabadon mehettek haza, a tömeg is eloszlott. [...] Jelenleg az utca teljesen tiszta, a nép elment haza.”¹²⁵

A tüntetéseknek a résztvevőkre gyakorolt lélektani hatását pár nap múlva – porcsalmi és tyukodi tapasztalatai alapján – így foglalta össze az ÁVH-központból a helyszínre rendelt Lombos Lajos őrnagy: „mind a két községben az a hangulat [...], hogy ha összetartunk, senkit sem mernek elvinni, [...] az egész községet nem vihetik el.”¹²⁶

A következő napokban folytatódott a termelőszövetkezeti csoportok bomlása. A hét megmaradt kilépési nyilatkozat közül kettő március 27-én, három 28-án, egy pedig 29-én készült (egy nyilatkozaton nem szerepel dátum). A megyei és járási hatalom itt is, mint Tyukodon, gyűléseket hívott össze, ahol különböző ígéretekkel vagy fenyegetésekkel próbálta meghátrálásra késztetni a kilépni szándékozó

¹¹⁹ ÁBTL V-91584. 28. D. Varga János áv. főhadnagy jelentése, 1951. március 27.

¹²⁰ ÁBTL V-91584. 124. Jegyzőkönyv Kiss Aladár tanú kihallgatásáról, 1951. április 7.

¹²¹ ÁBTL V-91584. 28. D. Varga János áv. főhadnagy jelentése, 1951. március 27.

¹²² ÁBTL V-91584. 130. Jegyzőkönyv Papp Sándor tanú kihallgatásáról, 1951. április 7.

¹²³ ÁBTL V-91584. 62. Feljegyzés Kovács Gyula kihallgatásáról, 1951. március 31.

¹²⁴ ÁBTL V-91584. 28. D. Varga János áv. főhadnagy jelentése, 1951. március 27.

¹²⁵ ÁBTL V-91584. 28. D. Varga János áv. főhadnagy jelentése, 1951. március 27.

¹²⁶ ÁBTL V-51913. 32. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése, 1951. március 30.

csoporttagokat. Porcsalmán is voltak olyan lakosok, akik elmentek a másik csoport gyűlésére és ott segítettek egymást, hogy az előadóval szemben saját álláspontjuk jusson érvényre.¹²⁷ Az úgynevezett népmunka munkánál azonban valószínűleg többet vártak az ÁVH jelenlététől. Március 29-én kezdődtek el Porcsalmán a kihallgatások és az államvédelmi tisztek mellett egy karhatalmi egység is a községben tartózkodott. A falu egy-két napig még megpróbált ellenállni, önvédelemre rendezkedett be. A kihallgatásra behívott embereket 20-30 fős csoport kísérte el a tanácsházára. Lombos őrnagy jelentése szerint:

„[E]gy tanút kihallgatni vagy valakitől valamit megtudni egy kinszenvedés. Teljesen meg van bolondulva a két falu lakossága [...]. A kihallgatások során meglátszott az, hogy a község lakossága fel van hevülve, az egyik kisparaszt asszony azt a kijelentést tette, hogy nem bánja, ha őt agyon is verik, ő kiáll az igazság mellett.”

Az éjszakai letartóztatástól való félelem miatt éjjelenként fiatalok őrizték a falut, amiről pedig így számolt be Lombos:

„[A]z esti óráktól kezdve reggelig az utcán fiatal suhancok cirkálnak, hogy ha valakihez idegen személy bemenne, akkor ezek fellármázzák a községet. [...] Az emberek azt mondták, hogy nem engedünk senkit elvinni, egyek vagyunk és nincs köztünk kulák.”¹²⁸

Tyukodi tüntetések

Tyukodon általában a tszcs-gyűlések alkalmával gyűltek össze az emberek a tanácsháza előtt, hogy támogassák egymás törekvéseit. Az ÁVH-iratok szerint március 25-től 30-ig minden este tüntetés volt a községben. Március 30-án, pénteken azonban délelőtt is összegyűltek a tyukodiak. 11 óra körül Belényesi Endre házánál gyülekeztek az emberek, hogy megvédjék a Rákóczi Tszcs elnökét. A riadalmat – ugyanúgy, mint Porcsalmán – egy gépkocsi megjelenése okozta, amely Belényesi háza előtt állt meg. Ennek hatására terjedt el a hír, hogy elviszik a tszcs-elnököket.

¹²⁷ Ináncsi Lászlóról állították azt a tanúvallomások, hogy több gyűlésen is ott volt. A megyei tanács mezőgazdasági osztályának 20 éves (!) szövetkezeti csoportvezetője a következőket vallotta: „Előadni kívánom, hogy 29-én délután három órakor kisgyűlést tartottam, melyen megjelent Ináncsi László is. Ezen a gyűlésen igyekeztem a csoportot visszaállítani, s beszéd közben Ináncsi többször közbeszólt, s kijelentette, hogy »nem kell a Termelő Szövetkezeti Csoport«. Ezen kijelentéseit több esetben ismételte, amelytől az ott lévő tömeg, kb. 30 fő felzúdult és ők is kijelentették, hogy nekik sem kell a TSZCS. Megjegyezni kívánom, hogy nevezett több kisgyűlésen megjelent, s minden kisgyűlésen más és más ruhában. Észrevételem szerint ezen ténykedésével el akarta érni azt, hogy a kisgyűléseket megzavarja, s ne érjünk el eredményt.” ÁBTL V-91584. 106. Körösi István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 2.

¹²⁸ ÁBTL V-51913. 32. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése, 1951. március 30.

Az autó a tyukodiak számára is egyértelműen a hatalom jelenlétére utalt, hiszen az ötvenes évek elején a falvak népe szinte kizárólag a járás és a megye urait látta kiszállni gépkocsiból.¹²⁹ Erre az élményre alapozva fogalmazta meg az uralmon lévőkről szóló kritikáját Ibrány község (Szabolcs-Szatmár megye) egyik lakója, Cseke Mihályné, ami természetesen szintén az ÁVH „lejegyzésében” maradt ránk:

„[M]a azok képviselik a dolgozó nép ügyét, akik úgy meg vannak hívva, hogy alig férnek ki az autóból, ilyen demokráciára nincs szükségünk.”¹³⁰

Ugyanakkor az autó a letartóztatás, az elhurcolás tárgyi jele is volt, megjelenése pánikot keltett, távozása a veszély elmúltát jelezte. Bajka Mihály azzal nyugtatta Németh Istvánt a csütörtök esti tyukodi tüntetésen, hogy „jöjjön haza, most már a gépkocsik elmentek, nem kell félni, hogy bárkit is elvisznek máma”.¹³¹

A Belényesi háza elé hajtó autóból a csengeri járás párttitkára, Végh András szállt ki és kísérvél együtt – akik szintén járási funkcionáriusok lehettek – bement a házba. Körülbelül egyórás ottléte alatt 250-300,¹³² egy másik beszámoló szerint 400 ember¹³³ gyűlt össze a ház körül. Az esetről szóló vallomásokból és jelentésekből kétféle történet bontakozik ki arról, hogyan jött létre a Belényesit oltalmazni kívánó csoportosulás. Az egyik verzió szerint, amelyet Belényesi Endre és fia mondott el kihallgatásuk során, az emberek teljesen spontánul gyűltek össze a ház előtt. A hatalom gyártotta történetben viszont a tömeg Belényesi hívására jelent meg, illetve miközben ő a járási párttitkárral beszélt, addig fia mozgósította a falut. Gallik Béla (24 éves, a helyi gépállomás agronómusa, MDP-tag) így adta elő ezt a verziót: „Belényesi, mikor megjelent a lakásán Végh, elküldte a fiát a községbe, hogy értesítsen mindenkit, hogy őt el akarják vinni.”¹³⁴ Belényesi viszont azt állította, hogy ő nem hívott senkit:

„[A]z emberek azért jöttek oda, mert a járási titkár gépkocsival jött le, és arra gondoltak, hogy engem el akarnak a községből szállítani. [...] Első alkalommal anyósom jött be hozzám a lakásba, özv. Szabó Gáspárné azzal, hogy úgy hallotta, hogy engemet el akarnak vinni, azonban akkor már a nagy tömeg az udvaron állt. Ugyancsak hasonló kérdésekkel jött be hozzám a sógorom, Makai Pál, aki szintén azt mondta, hogy vigyáz-

¹²⁹ Az ötvenes években „a gépkocsi nemcsak hogy a hatalmi elit szimbóluma lett, hanem az éjszánkánként közlekedő sötét autó, amint azt több irodalmi alkotás, visszaemlékezés is bizonyítja, a hatalmi terror jelképévé vált. Az autósokkal szemben »a mélyben mindig is dolgozó diszpozíciók« mindinkább a hatalmi elittel szemben megnyilvánuló ellenszenvet jelentették.” Majtényi 2000: 114. A gépkocsi megjelenéséről és elterjedéséről a magyar falvakban és a mezővárosokban: Szilágyi 2009a: 37–39.

¹³⁰ ÁBTL V-36106. 13. Nagyidai Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1950. július 20.

¹³¹ ÁBTL V-51913. 47. Feljegyzés Bajka Mihály kihallgatásáról, 1951. március 31.

¹³² ÁBTL V-51913. 166. Gallik Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

¹³³ ÁBTL V-51913. 106. Feljegyzés Belényesi Endre kihallgatásáról, 1951. április 3.

¹³⁴ ÁBTL V-51913. 166. Gallik Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

zak, mert el akarnak vinni. Ekkor aztán kimentem a tömeg közé, aki nagyobb részben asszonyokból állt, és örültem annak, hogy a lakosság ennyire támogat és félt, azonban én közülük senkit nem hívtam.”¹³⁵

Fia, Belényesi Zsigmond is azt vallotta, hogy ő végig otthon volt és nem tett semmit a tömeg toborzása érdekében.

Vajon melyik verzió közelíti meg leginkább a „valóságot”? Mindkét változat olyan tudatos konstrukció, amelyet alkotói valamilyen cél érdekében hoztak létre. A nyomozók Belényesi bűnösségét akarták bizonyítani vele, azt, hogy a község „dolgozó parasztjai” az ő befolyására lázadtak fel a termelészövetkezeti csoportok ellen. A község lakosságát ezért úgy kellett bemutatniuk, mint a módosabb gazdák által jól manipulálható tömeget, nem pedig mint olyan közösséget, amely érdekeit felismerve önálló döntéshozatalra képes. A védekezésre kényszerülő Belényesi viszont éppen az utóbbit kívánta elhíttetni: az emberek teljesen maguktól jöttek, ő nem tett semmit mozgósításuk érdekében.

Mindkét változat tartalmaz hihető részleteket. Belényesi vallomását támasztja alá az a tény, hogy a község napok óta tüntető lakossága fel volt készülve a hatalom megtorló intézkedésére. A csütörtök esti tüntetésen azt is elhatározták, hogy ha a falu valamelyik lakóját veszély fenyegeti, félreverték a harangokat. Ennek érdekében a templomtorony kulcsát, amely korábban a plébánián volt elhelyezve, a toronyajtóban hagyták: „a község lakossága úgy határozott, hogyha valakit el akarnak vinni, akkor félre fogják verni a harangot, mire az egész község kaszát, kapát fog és meg fogja akadályozni bárkinek is az elvitelét”.¹³⁶ A Belényesi háza előtt álló autó pedig a veszély nyilvánvaló jele volt számukra. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy az emberek gyülekezését – fia közreműködésével – Belényesi is elősegítette (adott esetben a fiú volt a „hírharang”). A tszcs-elnök szomszédja azt vallotta, hogy hallotta kiabálni a Belényesi fiút: „akadályozzák meg azt, hogy apámat elvigyék”.¹³⁷

A leírások szerint az itteni tüntetésen is az asszonyok (a 23 éves Belényesi Zsigmond szerint „idősebb asszonyok”, akiket ő nem ismert)¹³⁸ voltak többségben. Úgy tűnik, hogy a védelmező-oltalmazó attitűd főleg a nők jellemzője volt. A családról való gondoskodást kiterjesztették a falu férfitagjaira is. Belényesi házánál nemcsak a ház urát védelmezték, hanem azt is kiabálták, hogy „nem engedik [elvinni] a férfiakat katonának”.¹³⁹

A Belényesi védelmében szervezett tüntetés témájánál egy újabb forráscsoportot vonunk be az elemzésbe: a visszaemlékezést. Az események egyik átélőjének, Szalay

¹³⁵ ÁBTL V-51913. 106. Feljegyzés Belényesi Endre kihallgatásáról, 1951. április 3.

¹³⁶ ÁBTL V-51913. 47. Feljegyzés Bajka Mihály kihallgatásáról, 1951. március 31.

¹³⁷ ÁBTL V-51913. 152. Rakács Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 9.

¹³⁸ ÁBTL V-51913. 259. Belényesi Zsigmond gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 24.

¹³⁹ ÁBTL V-51913. 88. Feljegyzés Belényesi Zsigmond kihallgatásáról, 1951. április 2.

Zsigmondnak az önéletrajzi írását,¹⁴⁰ Csendes Csaba interjúkon alapuló publicisztikáját,¹⁴¹ valamint P. Szalay Emőke és Szalay Csilla (Szalay Zsigmond lányai) által a „kommunizmus tyukodi áldozatai” emlékére összeállított kötetet.¹⁴² Az utóbbival a szerkesztők elsősorban azokról a tyukodi lakosokról akartak megemlékezni, akik az 1951-es tüntetések miatt lettek internálva, kitelepítve, kerültek börtönbe vagy bíróság elé. Céljuk az volt, hogy összegyűjtsék azokat az emlékeket, amelyeket az érintettek vagy családtagjaik őriztek erről az időszakról, elsősorban saját maguk, illetve családtagjaik kálváriájáról. A kötetbe többnyire az emlékezővel készített interjú lerövidített és szerkesztett változata került, néhány visszaemlékező azonban maga foglalta írásba emlékeit. Az így létrejött szövegeket természetesen nem tekinthetjük olyan forrásoknak, amelyek alkalmasak lennének az oral history módszereivel¹⁴³ történő elemzésre. Azt viszont megtudhatjuk belőlük, hogy a kötet készítése előtt több mint ötven évvel történt eseményeknek milyen emléknymoi maradtak a családi legendáriumokban. A visszaemlékezők ugyanis gyermekként voltak részesei az eseményeknek. Történeteik kialakításában nagy szerepe volt saját élményeiknek is – főleg egy-egy emlékezetes epizód maradt meg élénken bennük¹⁴⁴ –, de az emlékek történeté formálásában a család, a közös emlékezés játszhatta inkább a főszerepet.¹⁴⁵ A szülők, nagyszülők persze sokszor nem szívesen beszéltek meghurcoltatásaikról, a téma elhallgatása, tabusítása ilyenkor megakadályozta, hogy az emlékekből elmondható „kerek” történet álljon össze.¹⁴⁶ Az emlékezők történetei közül azokat emelem most ki, amelyekben az elnyomó hatalommal merészen szembeszálló, lázadó Tyukodot kívánták megjeleníteni.

Bár 1951 tavaszán a tyukodiak napokon keresztül tüntettek a tanácsháza előtt, a visszaemlékezők csak a Belényesi háza körüli tüntetést említették meg elbeszéléseikben. Talán azért, mert ez a megmozdulás volt leginkább olyan, amilyennek az emlékező tyukodiak a kollektivizáló hatalommal szembeszegülő falut látni és láttatni kívánták. A Belényesi Endrével történtek a férfi tragikus sorsa miatt is

¹⁴⁰ Szalay 2005.

¹⁴¹ Csendes 1990.

¹⁴² P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008.

¹⁴³ Az oral history történetírói felhasználásáról lásd például: Kőrösi–Molnár 2000; Tóth 2000, 2007; Vértési 2004.

¹⁴⁴ Fazekas Istvánné egyik emléke a Hortobágyra kitelepített nagymamánál lett látogatásról: „Egyszer én is elmentem a szüleimmel. Odajöttek a drótkerítéshez, ott állt a rendőr és felvigyázott a beszélgetésre. Nagymamám súgta nekem, hogy csináljak pukedlit a rendőrnek, és kérekedjek be. Megengedte. Kézen fogva mentünk a szállásra. Nagy zsúfoltság volt, a családok függönyökkel voltak elválasztva, mindenütt emeletes ágyak. Elvitt nagymamám az ott lévő kis boltba, hogy válasszak valamit. Én egy piros csikos ruhaanyagot választottam. Sírva mondta, hogy neki nincsen annyi pénze. Már nagyobb lányka voltam, amikor egy reggel arra ébredtem, hogy a piros csikos ruhaanyaggal vagyok betakarva” P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 69–70.

¹⁴⁵ Az emlékezés pszichológiájáról és az emlékek történeté formálásáról: Gyáni 2000.

¹⁴⁶ Varga Zsigmondné: „A történetekről soha senkinek nem beszéltünk.” Kiss Sándor: „Nem tudok sokat a dologról, nem beszélt a család a történetekről. Szerintem megfélemlítették az Apámat, azért hallgatott.” P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 115, 79.

maradhettek meg erősebben a kollektív emlékezetben. Belényesi Endrét a háza körüli tüntetés után letartóztatták, nyakába „Így jár a nép ellensége” feliratú táblát akasztottak, és így hajtották végig a falun. Letartóztatása után röviddel az ÁVH vizsgálati fogságában meghalt, a hivatalos jelentés szerint öngyilkos lett.

A Belényesi háza körüli tüntetés nem ért véget azzal, hogy a község lakosai – hitük szerint – megakadályozták egyik társuk elvitelét. A falu kollektív emlékezte megőrzött még egy jelképes tartalmú mozzanatot, amelyről az ÁVH-iratok nem tettek említést. Több visszaemlékező is megemlítette, hogy miután a járási párttitkár kísérőivel együtt a tüntetők sorfala között elhagyta Belényesi házát és autóba szállt, a tyukodiak arra kényszerítették őket, hogy a legrövidebb úton hagyják el a falut. Nem engedték, hogy a település központján átvezető úton, Porcsalma felé távozzanak (még ott találnak maradni a tanácsházán!), hanem a falu határához közelebb eső úton Ura felé irányították őket. Szalay Zsigmond visszaemlékezése szerint „a kocsit kiparancsolták a faluból, de nem a falun keresztül mentek, hanem Ura község felé. Belényesi Endre háza a falunak azon a végén volt.”¹⁴⁷ Az események idején 12 éves Nagy Miklós elbeszélése szerint a tüntetők egyenesen „felemeltek és megfordították” az autót, bár az ő történetében pont az ellenkező irányba, Porcsalma felé kellett elhagyniuk a falut.¹⁴⁸ A község lakosságának felülkerekedése, a hatalmat jelképező autó „kiparancsolásának” ténye volt tehát az a biztos pont, az a maradandó emléknym, amelyet megőrzött a kollektív emlékezet, az elmosódó részleteket (az volt ezek szerint az útirány kérdése is) pedig az emlékező pótolta ki, színezte elmondható történeté.

A következő történet, amely a visszaemlékezésekben elsősorban a védekező tyukodiak összetartását és éberségét példázta, az ÁVH-iratokban is megjelent. Kiss András beszélt el kihallgatása során a történeteket:

„Mikor Végh elment, a tömeg ottmaradt és tüzes hangulatban tárgyalta a tszcs-ből való kilépés kérdéseit. Ezekbe a beszélgetésekbe én is belefolytam, s ingerült, fölhevült állapotban voltam. Közben a boncosföldesi híd felől, egy nem a községben lakó fiatalember jött, és amikor ezt az emberek meglátták, azt mondták, hogy ez kémkedő, tartóztassuk fel és kérjük el az igazolványát. A kémkedést arra értették, hogy valakit közölünk a rendőrségnek beáruljon. Én mondtam a többieknek, hogy majd igazoltatni fogom. Az engem körülvevők helyeselték is ezt [...]. Farkas Zsigmond és Pongó Sándor vállalkoztak, hogy jönnek velem segíteni leigazoltatni. Én odamentem és kértem az idegentől az igazolványait, mire azt felelte, hogy igazolványa nincs, Nyíregyházáról jött. Míg én az igazolványt kértem, Fodor Sándorné nevezett hátulról ököllel ütötte meg. Majd engem is valaki meglökött azért, hogy én is lökjem tovább az ismeretlent. Én ezt úgy is csináltam. Azután elengedték, mert gondoltam, hogy detektív.”¹⁴⁹

¹⁴⁷ Szalay 2005: 62.

¹⁴⁸ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 87.

¹⁴⁹ ÁBTL V-51913. 52. Feljegyzés Kiss András kihallgatásáról, 1951. március 31.

Csüri Albert vallomása szerint nem engedték szabadon az idegent, hanem a tanács-házára kísérték:

„Emlékszek arra is, hogy ifj. Nagy Gyula és Hernáczki fiúk hoztak egy ismeretlen hosz-szúkábátost [...]. Nagy azt kiabálta, hogy visszük igazoltatni, mert ismeretlen előttünk. A tömeg igen kiabált, és úgy tudom, hogy még meg is ütötték.”¹⁵⁰

A visszaemlékező Szalay Zsigmond története annyiban különbözik az ÁVH előtt előadott verzióktól, hogy ő a mindentudó elbeszélő nézőpontjából egy nagyobb történet keretében beszélt el a jelenetet, ok-okozati összefüggést feltételezve az időben előtte és utána történő események között. A faluba érkező fiatalember szerinte a kiutasított járási párttitkár kocsijából szállt ki és fordult vissza Tyukodra, illetve később a tanácsházáról ő értesítette a megyei ÁVH-szerveket a községben uralkodó veszélyes állapotokról. Ezután szállta meg a karhatalom a falut. Szalay leírása a falut hadszíntérként ábrázolja: a község lakók próbálják megvédeni integritásukat, kiutasítják az ellenfél „diplomatait” (a járási párttitkárt és kíséretét), leleplezik és ártalmatlanná teszik a „titkos ügynököket”. Az ellenséges hadsereg túlerejének azonban nem tudnak ellenállni. A falu megszállása után pedig megkezdődik a leigázott lakosok megbüntetése:

„A személykocsi a háztól nem messze, a Vályás hídjánál megállt, az egyik ember kiszállt a kocsiból és gyalogosan visszajött a faluba. A tömeg még ott állt Belényesi Endre háza előtt, észrevették az embert, kérdőre vonták, hogy kicsoda, igazolja magát. Az idegen nem tudta magát kellőképpen igazolni, így a tömeg felkísérte a község házára, hogy ott ellenőrizték. Közben meg-meglökdösték, még talán egy-két nyakleves is megesett. A község házára érve az illető bement, vette a telefont, beszólt Nyíregyházára az ÁVO-nak. Onnan azonnal elindult egy riadóautó, amely rövid idő alatt kiért, megállt a község háza előtt, ahol még mindig ott volt a tömeg. A rendőrök leugráltak a riadóautóról, elővették a gumibotot, az ott levőket ütötték-verték. Aki tudott, elmenekült, akit elfogtak, azt bevitték a helybeli rendőrség épületébe és ott még komolyabban megismertették a hatalom módszerével. Ezzel kezdetét vette az országban a tsz szervezések elleni első nagyobb megmozdulás, az úgynevezett tyukodi lázadás. Később úgy értesültem, hogy már repülőgép volt készenlétbe helyezve, hogy szétbombázzák a falut, amire szerencsére nem került sor.”¹⁵¹

Szalay a község lakóinak (fizikai bántalmazásig jutó) önbíráskodását igyekszik bagatellizálni, felerősíti viszont a már-már Tyukod bombázását fontolgató hatalom félelmeit, növelve ezzel a „tyukodi lázadás” jelentőségét. A hatalommal bátran szembeszálló Tyukodról bemutatott kép fontos eleme lehetett/lehet a község lakók identitásának. Erre utal Szalay Zsigmond életrajzi írásának egy másik részlete is:

¹⁵⁰ ÁBTL V-51913. 271. Jegyzőkönyv Csüri Albert gyanúsított kihallgatásáról, 1951. április 24.

¹⁵¹ Szalay 2005: 62.

„Tyukodra nagy nyomás nehezedett [a kollektivizálás idején], mivel tudták, hogy ha sikerül megtörni a községet, a többi kisebb falut már könnyű lesz beszervezni. Településünk már 1944 előtt is mindig erős ellenzéki fészek volt, most is [a koalíciós időszakban] a Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt volt az uralkodó párt, ezért kellett kemény kézzel leszámolni vele, mert akkor a járás többi községeivel már könnyen boldogulnak.”¹⁵²

Hasonló identitást erősítő szerepe lehetett annak a porcsalmai történetnek is, amely szerint egy porcsalmai lakos, Kiss András „seggbe rúgta” a helyszínen tartózkodó Péter Gábort. Jelképes tartalmát nem gyöngíti az a tény sem, hogy Kiss Andrásnak fogalma sem volt arról, hogy kit billentett fenéken. Az esetet egy interjú során felidéző Kovács Gyula így adta elő a történetet:

„Nem sokan mondhatták el magukról, de egy porcsalmai ember igen, hogy ő seggbe rúgta Péter Gábort. Tudja, sok civil ruhás idegen mászkált akkor a faluban. Nos, hát Rügyei Kis András odament az egyikhez. »Te is besúgó vagy?!« kérdezte, és meg sem várva a feleletet, jól farba rúgta az illetőt. Persze akkor még nem tudta, hogy ez Péter Gábor. De Rügyei Kist velünk együtt vitték be az ávosok Nyíregyházára, a Sóstói útra. Addigra persze már kiderült, ki is volt a farba rúgott.”¹⁵³

12. A hatalomról alkotott kép

A tyukodi és a porcsalmai tüntetésekről szóló iratokból a szövegeket létrehozó ÁVH, valamint a tanácsi és a pártszervek hatalomgyakorlásáról tudunk meg a legtöbbet. Elsősorban arra engednek következtetni, hogy az apparátus miként reagált a kollektivizálással szembeszegülő lakosok akcióira, valamint hogyan próbálta meg az eseményeket a politika számára megfelelő módon elbeszélni, történeté formálni. Arra viszont kevésbé alkalmasak ezek a dokumentumok, hogy a helyi társadalom tagjainak a diktatórikus hatalomról, valamint annak képviselőiről alkotott véleményéről képet kaphassunk. Korabeli levelek vagy naplórészletek híján ugyanakkor kénytelenek vagyunk azokra az utalásokra hagyatkozni, amelyek a kihallgatási jegyzőkönyvekbe és a tüntetők viselkedéséről szóló hivatalos jelentésekbe bekerültek. A visszaemlékezések ebből a szempontból már sokkal használhatóbb forrásoknak tűnnek, ha nem tévesztjük szem elől, hogy az emlékező más perspektívából értékel, mint a kortárs ítélező.

Az 1951-es tyukodi tüntetésekre visszaemlékezők mindegyike elítélően szolt a község vezetőinek ebben az időszakban játszott szerepéről. Szalay Zsigmond az 1980-as években írt – 2005-ben kiadott – önéletrajzában a diktatórikus rendszer feltétlen kiszolgálóiként jelenítette meg őket:

¹⁵² Szalay 2005: 61.

¹⁵³ Csendes 1990: 52.

„A [korábbi] községi vezetőket leváltották, helyettük a kommunista párt tagjait nevezték ki. Olyan ember lett a községi bíró, aki nem is helybeli volt, hanem az 1944-es meneküléskor került a faluba. Ezek az új vezetők minden felülről jött utasítást végrehajtottak.”¹⁵⁴

A róluk festett negatív kép szerint nemcsak azért tartották alkalmatlannak őket a község vezetésére, mert egy paraszt- és faluellenes politika szolgálatába szegődtek, hanem azért is, mert nem feleltek meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket a falu a vezetőivel szemben támasztott. Nem tartoztak a helyi közösség köztisztviselőiben álló, mértékadó gazdái közé. A tyukodi tanácselnök, Györfi Imre 1945 előtt cseléd volt, ráadásul az események után fél évszázaddal visszaemlékező Nagy Miklós szerint írástudatlan is: „Györfi Imre tanácselnök [...] csak a nevét tudta leírni, olvasni nem tudott, egy osztálya volt.”¹⁵⁵ A Hortobágyra kitelepített Nagy Miklós leírásában úgy jelenik meg a tanácselnök, mint aki csupán bábu volt felettesei kezében. Elbeszélése szerint a Nagy család kitelepítését elrendelő papíron Györfi neve is szerepelt. Utólag azonban a tanácselnök azt állította, nem volt tisztában azzal, hogy aláírásával mihez is adta beleegyezését. „Hazajövetelünk után elnézést kért, hogy ő azt sem tudta mit ír alá.”¹⁵⁶ Úgy tűnik, hogy Nagy Miklós elfogadta a Györfit részben felmentő magyarázatot, és a volt tanácselnök (1951 áprilisában ugyanis távoznia kellett a község éléről) mentegetőzését nem a felelősség elhárításaként értelmezte. Egy korabeli (az ÁVH-iratokban megjelenő) történet szintén azt mutatja, hogy a cselédből lett tanácselnököt a faluban nem övezte kellő tisztelet. Gerzsényi Vilma, aki a leírás szerint „a község egyik legnagyobb hangú egyéne” volt, a következő szavakkal fenyegette meg a kollektivizálási kampány idején: „Ide figyeljen Györfi bácsi, ha nem fognak a tszcs-k olyanok lenni, mint ahogy nekünk mondták, ha azokban csalódní fogunk, olyan négy-öt pofont fog tőlem kapni, amilyent még az életében nem kapott.”¹⁵⁷

A tyukodi tanácsitkáról, Lengyel Zoltánról szintén elítélően nyilatkoztak a visszaemlékezők. Az ő bemutatásánál azonban nem hivatkozhattak iskolázatlanságára. Az események idején 40 éves Lengyelnek ugyanis érettségije volt és szakmai gyakorlattal is rendelkezett, hiszen már 1945 előtt jegyzőként dolgozott a község-házán. Miután 1945-ben belépett az MKP-ba, a község főjegyzője, majd 1950-től tanácsitkárra lett.¹⁵⁸ Vele kapcsolatban a számító karrierizmust és a dzsenti allűröket emlegette az egyik visszaemlékező: „A jegyző úr elmulatla a saját örökségét, nincstelenné vált és tulajdonképpen beállt a kommunisták közé.”¹⁵⁹

Nemcsak az utólag konstruált történetekben jelennek meg ilyen negatív beállításban a község vezetői, hanem korabeli megítélésük is hasonló volt. Az

¹⁵⁴ Szalay 2005: 61.

¹⁵⁵ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 89.

¹⁵⁶ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 89.

¹⁵⁷ ÁBTL V-51913. 160. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

¹⁵⁸ ÁBTL V-51913. 238. Lengyel Zoltán környezettanulmánya, 1951. április 13.

¹⁵⁹ Kiss Lajos visszaemlékezése. P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 84.

1951-es húsvét hétfői porcsalmi tüntetés résztvevőinek indulatai részben ellenük irányultak. Szidalmazták a községi vezetőket és a hatalom támogatóinak tartott személyeket:

„[G]azemberek a Párt tagjai, gazember a tanács minden tagja [...] az utolsó zsák tengerit is erőszakkal vitte el a tanács. Minden tanácstag gazember, megtagadták az istent.”¹⁶⁰

Virág Endre párttitkár a következő szavakkal fenyegették meg:

„Gyere ki te koszos, most nem mered kidugni a fejedet. Hazudtatok ösztől, ígértetek eleget, nem kell csoport, nincs rá szükség!”¹⁶¹

Nehéz lenne megmondani, hogy a „Tanács” és a „Párt” elleni vádak általában a diktatórikus hatalom ellen szóltak-e, vagy az egyes vezetők személyét, tevékenységét kifogásolták elsősorban. Az sem egyértelmű a fenti szöveg alapján, hogy a „tanács minden tagja” alatt a tanácsapparátust¹⁶² vagy a tanácstagokat¹⁶³ értették-e. Hiszen tanácstag volt például Sályi Zsigmond is, akinek a felsége a tüntetőkkel együtt kiabált. A porcsalmi községi tanács április 7-i ülésének határozata is azt mutatja, hogy a tanácstagok közül sokan a tüntetőkkel voltak szolidárisak: az ülésen ugyanis az „ellenséges munkában résztvevő” tanácstagok leváltásáról hoztak határozatot.¹⁶⁴

A községi vezetők kedvezőtlen megítélése mellett ugyanakkor az ÁVH-iratok szerint a község lakói több esetben is úgy gondolták, hogy a helyi vezetők szolidárisak a lakossággal. Az egyik esetről már volt szó: a tyukodiak a spiclinek gondolt idegent a tanácsházára vitték, abban a hitben, hogy a helyi hatalom – eredeti rendeltetésének megfelelően – megvédi a település lakóit. Hasonló szituációt idézhetünk Porcsalmáról is. Ott az ÁVH által március 31-én letartóztatott Gyarmati Károly római katolikus pap szabadon bocsátása érdekében Gyarmati sógor-nője és a harangozó kívánt aláírásokat gyűjteni. Előtte azonban engedélyt kértek a tanácselnöktől, aki persze elutasította kérésüket.¹⁶⁵ Tyukodon is próbálkoztak a letartóztatottak kiszabadításával. Április 2-án a községi párttaggyűlés résztvevői kérték a kiküldött megyei pártfunkcionáriust, hogy „azokat a becsületes dolgozó

¹⁶⁰ ÁBTL V-91584. 20. Nagy Zsigmond rendőr hadnagy jelentése, 1951. március 26.

¹⁶¹ ÁBTL V-91584. 56. Boros Julianna tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. március 29.

¹⁶² 1951 elején a tyukodi községi tanács hivatal hat főből állt: elnök, titkár, könyvelő, irodakezelő, két segédnyilvántartó. Szegődményes alkalmazott volt a két szülész, a két apaállat-gondozó és a négy mezőőr. MNL SZSZBML XXIII.917.b. Jegyzőkönyv váratlan felügyeleti vizsgálatról, 1951. január 3.

¹⁶³ Az 1950. október 22-i tanácsválasztásra a Népfront által jelölt porcsalmi lakosok foglalkozása a következő volt: nyolc termelőszövetkezeti tag, 26 gazdálkodó (vagy gazdálkodó neje), három kendergyári munkás, egy gyári munkás neje, egy tejüzemi munkás, egy rendőr törzsőrmester, egy mezőőr, egy szabósegéd, egy földműves-szövetkezeti alkalmazott, egy útor, egy községi altiszt, egy DÉFOSZ-iroda-vezető, egy mezőgazdasági munkás és a községi jegyző. MNL SZSZBML XXIII.861.d. 1950. 52-28/1950.

¹⁶⁴ MNL SZSZBML XXIII.861.a. Jegyzőkönyv a Porcsalmi Községi Tanács 1951. április 7-i üléséről.

¹⁶⁵ ÁBTL V-51913. 63. Jelentés, 1951. április 1. Szerző és címzett megjelölése nélkül.

parasztoakat, akiket elvittek, engedjék haza”. A kiküldött azzal az indoklással utasította vissza kérésüket, hogy „a népi demokráciában becsületes dolgozó parasztoakat nem visznek el”.¹⁶⁶

A falu lakói számára a „Hatalom” elsősorban a járási tanács és pártbizottság képviselőiben testesült meg, akik gyakran voltak jelen a községben. Ezek a találkozások általában olyan helyzetekben történtek, amikor a községi vezetés nem tudott megbirkózni egy-egy feladattal, és a járás segítségét kérte. Ilyen szituációk alakultak ki például a begyűjtési és a kollektivizálási kampányok idején. Az emberek tehát azt tapasztalhatták, hogy akkor lesz leginkább érezhető a hatalomnak a gazdákat sújtó politikája, amikor a községben megjelenik a „járás”.

A járási szervekben intézményesült hatalmat a község lakói számára elsősorban a járási párttitkár, Végh András testesítette meg. Mint a járás legfőbb politikai vezetője valószínűleg ő is ott volt a legtöbb konfliktushelyzetben. Korábban már volt szó róla, hogy a begyűjtési versenyben lemaradt Porcsalmán Végh milyen módszerekkel próbálta a falu lakóinak beszolgáltatási hajlandóságát fokozni („behívatta a tanácsházba Papp Illés nevű kulákot és úgy megpofozta, hogy vérzett az arca [...], a vérzőarcú kulákot körülküldte a faluban azzal, hogy mindenkinek elmondja, hogy őt megpofozták azért, mert nem vitte be a terményt”).¹⁶⁷ A leírás szerint Végh tudatosan arra törekedett, hogy őt a község gazdái keménykezű, ellentmondást nem tűrő vezetőnek lássák, és úgy tűnik, hogy ezt sikerült is elérnie. A porcsalmiak rögtön őt gyanúsították meg azzal, hogy a Szabad Nép Tszcs-tagjainak letartóztatását ő kezdeményezte, és Tyukodon is azonnal összegyűlt a falu Belényesi Endre háza körül, amikor a járási titkár autója ott megjelent.

A visszaemlékezők szintén gátlástalan, minden erkölcsi normát felrúgó kommunista funkcionáriusként jelenítették meg. Negatív ítéletük fontos eleme volt Végh András eredeti foglalkozásának hangsúlyozása: „a járási párttitkár egy szomszédos falubeli kondás lett”.¹⁶⁸ – írta Szalay Zsigmond. Bár egy másik emlékező, Kiss Lajos „birkapásztorból lett párttitkárról” beszélt, mindketten ugyanazt kívánták az olvasó, illetve az interjúkészítő tudomására hozni: Végh András „nagyon mélyről” jött. (És persze nem a királylány kezét elnyerő furfangos kiskondás vagy juhászbojtár meséjével akarták párhuzamba állítani a cselédsorból a járás élére emelkedő ember történetét.) A kondás/juhász múlttal Végh András vezetői alkalmatlanságát kívánták jelezni.

Érdekes ellenpontja a két leírásnak a Végh András feleségével készített interjú, amely egészen más nézőpontból mutatja be a hajdani párttitkárt. Az asszony a kommunista propagandából ismert, a szegények és elnyomottak gyors társadalmi felemeléséről/felemelkedéséről szóló szlogen mintájára beszélt el férje sorsát.

¹⁶⁶ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 3-i üléséről.

¹⁶⁷ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 3-i üléséről.

¹⁶⁸ Szalay 2005: 61.

„Negyvenöt májusában jött haza a fogságból. Rögtön belépett a kommunista pártba. Különben Csengerújfaluban született, huszonkettőben, heten voltak testvérek. Cseléd volt, két holdat kapott az osztáskor. A negyvenhetes őszi választásokon lett az MKP csengerújfalui titkára. Volt egy kis ideig DÉFOSZ-titkár, onnan bekerült Csengerbe a pártbizottságra, munkatárssnak. Negyvenkilencben lett járási párttitkár. Nem volt neki csak hat elemije, de jó felfogású, jó beszélőképességű embernek tartotta mindenki. Általában azt mondhatom, szerették az emberek.”¹⁶⁹

A feleség elbeszélése szerint az ÁVH nem a férje hívására jelent meg a két községben, ahogy azt a falvak kollektív emlékezete számon tartja,¹⁷⁰ hanem a megyei pártbizottság utasítására:

„Tyukodon előbb beléptek az emberek [a tszcs-be], később mikor meggondolták magukat, visszaléptek. Akkor ment ki a férjem a munkatársaival, s hívta magával a megyeieket is. Mielőtt kiment volna Tyukodra, beszólt a megyére, a pártbizottságra. És bizony ők hívták aztán le a pestieket, így kerültek az ávosok Tyukodra és Porcsalmára. Mikor megjöttek, akkor látta csak az uram, mire képes az ávó. De akkor ő már egy szót sem szólhatott. Azok intézkedtek mindenfelé.”¹⁷¹

13. A hatalom reakciói

Nemcsak Végh András felesége látta úgy, hanem más források is azt mutatják, hogy a kollektivizálással szembeszegülő porcsalmi és tyukodi lakosok megfélemezése a tehetetlen községi-járási szervektől elég gyorsan átkerült a hatalmi hierarchiában magasabb szinten állók kezébe, a „rendcsinálás” pedig az erőszakosabb módszerek irányába tolódott el. A megyei pártbizottság az országos pártközpontból kért segítséget, akik az ügy elintézését a központi ÁVH-szerveknek adták át. Az ÁVH vezetése kiküldte a megyébe Lombos Lajos őrnagyot, sőt, március 30-án maga Péter Gábor altábornagy is megjelent a helyszínen.¹⁷² Az ÁVH rettegett vezetőjének feltűnése a faluban maradandó nyomokat hagyott a község lakóinak emlékezetében. Megjelenését több visszaemlékező is belefoglalta az eseményeket felidéző történetébe. Mint láttuk, egyikük Péter Gábor „seggbe rúgásának” történetét beszélt el, másikuk pedig azt állította, hogy az ÁVH-vezér személyesen kísérté el az április 3-án kitelepített családokat a Hortobágyra.¹⁷³

¹⁶⁹ Csendes 1990: 53.

¹⁷⁰ „A két faluban, Tyukodon és Porcsalmán úgy tudják, hogy az ávosokat Végh András, az akkori csengeri járási párttitkár hívta ki.” Csendes 1990: 53.

¹⁷¹ Csendes 1990: 53.

¹⁷² ÁBTL V-51913. 93. Kaczur Géza áv. hadnagy jelentése, 1951. április 1.

¹⁷³ Nagy Miklós visszaemlékezése. P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 90.

A hatalmi szervek csupán a lakosság megfélemlítésével tudták a tüntetéseket megállítani, és megakadályozni a termelőszövetkezeti csoportok teljes szétesését. A gyanúsítottak letartóztatása és családjuk Hortobágyra kitelepítése több célt is szolgált. Egyrészt visszavonulásra készítette az otthonhagyottakat, másrészt „eltüntette” a faluból a közvéleményt („rossz” irányba) befolyásolni képes gazdákat. A lakosság megfélemlítésének egyik fontos mozzanata volt a letartóztatás demonstratív módja. A hatalom stratégiáját kidolgozó „vezérkar” úgy döntött („a pesti központi és a megyei elvtársakkal úgy értékeltük ki”¹⁷⁴), hogy a letartóztatni kívánt személyeket nem egyenként, hanem valamennyit együtt, és nem az egyébként szokásos hajnali időpontban, hanem nappal, a község nyilvánossága előtt veszik őrizetbe. Lombos Lajos az ÁVH-központnak küldött március 30-i jelentése szerint az erő megmutatásával – egyfajta sokkterápiával – lehet csak véget vetni az emberek összetartásának, és megakadályozni, hogy a letartóztatások ne generáljanak újabb tüntetéseket.

„[M]ind a két községben az a hangulat, hogy itt nem mernek elvinni senkit, mert felvonulunk, és nem engedjük [...], mert többszöri tüntetések és felvonulások után semmi következmény nem volt [...]. Az a véleményem, hogy meg kell mutatni a dolgozó parasztság előtt, hogy az ellenséges elemeket, ha akarjuk, el tudjuk hozni.”¹⁷⁵

A megyei pártbizottság titkára a hatalom erőszakos fellépését utólag így interpretálta: „szükséges volt, hogy a proletárdiktatúra megmutassa kemény öklét ebben a két községben”¹⁷⁶

Tyukodon valóban látványos módon történt az erődemonstráció. Az ÁVH karhatalmi egységei (a tyukodi párttitkár vallomásaiban „századokról” beszélt¹⁷⁷) március 30-án este az előző napokhoz hasonlóan a tanácsháza előtt összegyűlt tüntető tömegre csaptak le. A kihallgatások során elhangzottak a menekülés és a fogságba esés történetei is. Belényesi Zsigmond (a letartóztatott tszcs-elnök fia) vallomásaiban önmagát a tüntető csoporton kívülre helyezve, külső szemlélőnek állította be. Elmondása szerint 30-án este a szövetkezeti italbolt előtt állt és néhány falubelijével beszélgetett:

„Arra lettem figyelmes, hogy a tanácsházához autók érkeztek és hallottam, hogy valaki mondta, hogy mindenki hagyja el a térséget, mire a tömeg kezdett oszlani. Én nyugodtan mentem hazafelé, útközben láttam, hogy anyámat kísérik az ÁVO őrök, megijedtem és nem mertem hazamenni, hanem Kádár Zsigmond hét holdas gazda tyukodi lakására mentem, akinek a lányának udvarolok és náluk aludtam.”¹⁷⁸

¹⁷⁴ ÁBTL V-51913. 32. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése, 1951. március 30.

¹⁷⁵ ÁBTL V-51913. 32. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése, 1951. március 30.

¹⁷⁶ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.

¹⁷⁷ ÁBTL V-51913. 168. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

¹⁷⁸ ÁBTL V-51913. 88. Feljegyzés Belényesi Zsigmond kihallgatásáról, 1951. április 2.

Domokos Lajosnak is sikerült elmenekülnie: „Az ÁVH felszólítására elhagytam a csoportomat és azonnal útnak indultam az Alsó utcán, s így a kerten keresztül lakásomra.”¹⁷⁹ Somlyai Mihály nem volt ilyen szerencsés:

„Az ÁVH tisztjének felszólítását, hogy oszoljanak szét, mivel én távolabb voltam, nem hallottam, azonban amikor a tömeg megindult, én magam is igyekeztem elhagyni a tüntetés színhelyét, de már akkor nem volt lehetőség és így beszorultam az iskola udvarára, ahol megtörtént az elfogásom.”¹⁸⁰

Somlyai Sándor letartóztatásáról a tyukodi párttitkár beszélt:

„Lázítását még akkor sem hagyta abba, amikor az áv. karhatalmi századai megjelentek a községben és szétoszlatták a tüntetőket, még azután sem hagyta abba a beszélgetést, hanem hat-hét ember társaságában hangosan szidalmazta a tszcs-mozgalmat, amit már az ÁVH beosztottjai is nagyon megsokalltak, és be is vitték a tanácsházába.”¹⁸¹

Szalay Zsigmond önéletírásában a tanácsházára vitt „hosszúkabátos” egyént tette meg az esti ÁVH-akció elindítójának. Az ő telefonhívására jelent meg Tyukodon a karhatalom.

„[Nyíregyházáról] azonnal elindult egy riadóautó, amely rövid idő alatt kiért, megállt a községháza előtt, ahol még mindig ott volt a tömeg. A rendőrök leugráltak a riadóautóról, elővették a gumibotot, az ott levőket ütötték-verték. Aki tudott, elmenekült, akit elfogtak, azt bevitték a helybeli rendőrség épületébe.”¹⁸²

A történetek idején 8. osztályos Gyene Kamilla arra emlékezett, hogy „egyszer csak az utcán nagy kiabálás, futás hallatszott. Ávósok zavargatták az embereket”, ezért apja, (aki „csendes ember volt, nem nagyon szeretett menni sehová, félt”) nem engedte ki őt az utcára.¹⁸³

Belényesi Vilma (Belényesi Endre lánya) története is kiemeli az ávósok brutális viselkedését és az emberek riadalmát:

„Estére gyűlést hirdettek a községházára. Édesanyám nagyon kérte, hogy ne menjen el a gyűlésre, Édesapánk azonban szentül hitte, hogy őt nem fogják bántani. Estére már megjelent a faluban az ávó. A gyűlésen az emberek kiabáltak. Közben megjelentek a faluban az ávósok, akik mindenkit megverték, akit az utcán találtak. Édesapám ezen az estén nem mert hazajönni. Elindult, a Begyesék kertjén ment fel, hogy Bereczki Zsigától segítséget kérjen, és hogy az értesítse a járásiakat. Mivel nem találta otthon, ezért gyalog elindult, hogy személyesen menjen Csengerbe. Észrevették, valaki beárulta, így

¹⁷⁹ ÁBTL V-51913. 75. Feljegyzés Domokos Lajos kihallgatásáról, 1951. április 1.

¹⁸⁰ ÁBTL V-51913. 72. Feljegyzés Somlyai Mihály kihallgatásáról, 1951. április 1.

¹⁸¹ ÁBTL V-51913. 168. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

¹⁸² Szalay 2005: 62.

¹⁸³ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 71.

utközben elfogták. [...] Másnap délelőtt Édesapánkat összekötözött kézzel, táblával a nyakában végig hurcolták a faluban. A táblára az volt írva »Így jár a nép ellensége«.¹⁸⁴

Az elbeszélés szerint Belényesi Endre az ÁVH támadása ellen a járási szervektől remélt segítséget, feltételezve, hogy a járás nem tud az akcióról, illetve el tudja háritani azt.

A község egyik köztisztvisletben álló gazdája, Belényesi Endre nyilvános megszégyenítésével a hatalom elsősorban a község lakóinak üzent. Más időszakokban és rendszerekben is gyakran alkalmazott eljárás volt a leigázottak feletti uralom szimbolikus eszközökkel történő megjelenítése. A szégyentábla nem a Rákosi-korszak találmánya, hanem régi megszégyenítő büntetőeszköz volt, amit általában kisebb bűncselekmények elkövetőivel szemben mellékbüntetésként alkalmaztak. Ahogy korábban, más vonatkozásban már utaltam rá, a fából vagy keménypapírból készült táblára ráírták az elkövetett bűncselekményt vagy a bűnt szimbolizáló rajzot festettek rá, majd a táblát a község főutcáján sétáltatott vagy a pellengér mellé állított tettes nyakába akasztották.¹⁸⁵ A megszégyenítés e rituáléjának hatásmechanizmusa azon alapult, hogy a község lakosai valóban bűnösnek tartották és elítélték a tábla hordozóját. Belényesi esetében azonban hiányzott az a közös értékrend, amely lehetővé tette volna, hogy a büntető hatalom és a helyi társadalom hasonló módon ítélkezzen. Belényesit a tyukodiak nem tekintették bűnösnek, sőt nyíltan szolidárisak voltak vele. »Az én nagymamám tehetetlen dühében leköpte az egyik ávóst«¹⁸⁶ – emlékezett vissza Varga Olga, aki szerint a nagymamát, Fodor Sándornét ezért telepítették ki a Hortobágyra.

A kiszolgáltatott helyzet, a méltatlan büntetés kényszerű elviselése azonban akkor is szégyenérzetet kelt az emberben, ha nem is kíséri kirekesztés, a község megvetése. A szemtanú Belényesi Vilma feltételezése szerint »Édesapánknak a verésnél is fájdalmasabb volt az a megszégyenítés, hogy táblát akasztottak a nyakába«.¹⁸⁷ Hasonló szégyenérzetről beszélnek az emlékezők, amikor a kihallgatások során megvert emberek magatartásáról szólnak: »A gazdák egy-egy ilyen berendelés után ki sem mertek mozdulni a lakásból, mert kékek, zöldek voltak [...], szégyellték a verések nyomait.«¹⁸⁸ A község központjában elhelyezett szégyentáblát¹⁸⁹

is »komolyan vették« az emberek. Bármennyire is elutasították azt a politikát és ideológiát, amelynek jegyében a beszolgáltatást nem teljesítő (többnyire már teljesen kiszipolyozott vagy ezt elkerülni kívánó) gazdák neve felkerült erre a táblára, a jelképes pellengérre állítás mégis hatott, úgy érezték, hogy nevük kiírása szégyent hozott rájuk.

»A nyáron apám neve itthon felkerült a szégyentáblára, amelyen a kulákok szerepeltek, azok, akik nem teljesítették a beszolgáltatást. Letöröltem a tábláról az apám nevét, mert jogtalanul írták ki.«¹⁹⁰

Az esetre visszaemlékező Kovács Gyula szerint ennek a cselekedetének is köze lehetett internálásához.

Tyukodhoz képest Porcsalmán csendesebben zajlott a »bűnösök« összegyűjtése. Kovács Gyula így idézte fel ennek egyik mozzanatát:

»En aznap este, mikor az ávósok megjelentek, a kultúrházban a színjátszókkal a »Különös házasság«-ot próbáltam. Én játszottam a tót fiút, aki az ágy felhúzható szerkezetét csinálta. Kihívtak a próbáról, és se szó, se beszéd, leütöttek. [...] A rendőrségen tértem magamhoz. De ott a rendőrök már csak kisasok voltak. Az ávósok nem hagyták őket beleszólni semmibe, mindent maguk intéztek.«¹⁹¹

14. Kriminalizálás

1951. március 31-én Porcsalmáról 13, Tyukodról 16 személyt vettek őrizetbe. A tyukodiakat először a porcsalmi rendőrsre vitték, majd onnan valamennyiüket Nyíregyházára, az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztályának Sóstói úti épületébe, ahol megkezdődött a kihallgatásuk.¹⁹² Az őrizetbe vett személyek, a »bűnösök« kívá-

¹⁹⁰ Csendes 1990: 51.

¹⁹¹ Csendes 1990: 52.

¹⁹² Az ÁVH fogságában töltött időről és apja haláláról így írt naplójában az 1951-ben 23 éves Belényesi Zsigmond: »1951. III. h 31-én du. 1/2 1 órakor viték el az ávósok, akkor hozzáfogtak kizsákolni, du. 5 óráig. Aztán 3 szor locsoltak fel mert igen meg kínoztak. Ezalatt az idő alatt Édesapámat megbilincselte és Tábla kötvé a nyakába úgy kísérték végig az utcákon. Tovább utána együvé bilincseltek és be vágta benünket az autóbá a porcsalmi őrsön le álotunk ot újra kezeltek benünket. Aztán be viték mindketönket Nyíregyházára ot újra ütlegek fogadtak benünket. Ot már szörnyű volt a hely és a hejzet akor beviték benünket egy setét zárkába ot le vetkeztek benünket. Ot már nagyon szörnyű volt leni mert már volt ojan aki meg volt zavarodva. És ütés közben nekünk is azt modtak hogy adig nem kerülünk ki amíg úgy nem járunk mint az amelyik már ész nélkül ordít. Aztán el tetek külön celába benünket. Én Szatmári Báliatt kerültem egy celába és Porcsalmáról Kovács Gyula volt volt még aba a celába... Április 17-én szörnyű jajgatás halatszot a felső zárka felől ekkor mi szemel fülel hallgatóztunk. Én azonal észre vetem, hogy Édesapámat kínozák. De ezek a többiek azt mondták, hogy nem az. Bár ők is tudták, hogy édesapám, de engem akartak nyugtatni. De

¹⁸⁴ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 48.

¹⁸⁵ Ortutay (főszerk.) 1981: 580.

¹⁸⁶ Varga Olga visszaemlékezése. P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 69.

¹⁸⁷ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 48.

¹⁸⁸ Csúri Albertné visszaemlékezése. Szalay 2005: 60. A témáról lásd még: Kunt 2003.

¹⁸⁹ A Tyukodi Községi Tanács VB 1951. április 14-i ülésén a következő határozat született: »[A] tanácsház előtt négy tábla legyen kifüggesztve. Az első tábla a beszolgáltatás kiértékelése, a másik a versenyállás kiértékelése, a harmadik tábla a becsületes dolgozó parasztok, élen járók feltüntetése, a negyedik tábla pedig a hanyagul teljesítők névsorát tartalmazza. Ezen a táblán minden nap friss adatok állítanak össze és hetenként egyszer körbedobolás formájában az élen járók és hanyagul teljesítők közhírré legyenek téve.« MNL SZSZBML XXIII.917.b. Jegyzőkönyv a Tyukodi Községi Tanács VB 1951. április 14-i üléséről.

lasztása már az ÁVH által kitervelt koncepció jegyében történt, és elsősorban nem a tüntetések legaktívabb résztvevőit vitték be. A 13 porcsalmi lakos közül csupán négyen voltak ott valamelyik tüntetésen. Tyukodról sem a leghangosabbakat vitték el, ahogyan azt az egyik községi lakos is megállapította:

„[N]eki az a meglátása [...], hogy voltak olyan kicsi emberek, akik a felvonuláson igen lármáztak, s mégsem vitték el őket, vagy ha elvitték, hazaengedték, voltak olyanok, akik nem voltak olyan hangosak, és mégis elvitték őket. [...] Belényesi Endre nem hangoskodott, mint a kisparaszt és mégis elvitték.”¹⁹³

A bűnösnek „kiválasztott” emberek nagyobb része a korabeli hivatalos ideológia által kreált „ellenség” kategóriájába tartozott: egyházi személy, nagygazda („kulák”), terménykereskedő („kupec”), hajdani nagybirtokos, csendőr volt. A helyi társadalomból való kiszakításuk (büntetésük letelte után sem térhettek vissza eredeti lakóhelyükre) elsősorban a volt községi elit felszámolásának céljával történt.¹⁹⁴ (A volt csendőrök nagy részét, akik vagyontalanok vagy kiscgazdák voltak, szabadon engedték, és csupán rendőri felügyelet alá kerültek.) Az őrizetbe vettek közül a porcsalmi Gyene Zsigmond 140 holdon gazdálkodott 1950-ig, amikor földjét „felajánlotta” az államnak.¹⁹⁵ Papp Jánosnak 54 holdja volt, amiből 29 holdat szintén

engem nem tudtak megnyugtatni főleg akkor amikor a nagy kinok között azt kiabálta hogy kedves fiam ne hagyj hogy megöljenek. Sajnos én nem tudtam a mentésére menni csendesen eltelt a nap, de az éjszaka sem volt job tehát úgy kintózták, hogy hárman voltak körülötte és állandóan ütöttek. Hidegzuhanyozták. Anyászült meztelen lehetett csak a celába. Ez így ment április 17 reggel 8 órától Április 19 este 10 óráig. Már az utolsó nap délutánján eszméletlenül volt 20. 21. 22. ezen a három napon félrefele beszélt. Április 23-án reggel 8 óra 15 perckor meghalt Áltólag meghalása úgy történt, hogy felakasztotta magát Enek én elégtételt adok mert tudom azt hogy nem birta idegileg Ezalat az idő alatt hogy mit éreztem nem tudom le írni...” A naplóról Belényesi Zsigmond az ÁVH vizsgálati fogságából való kiszabadulása után kezdte el. Halála után (1952 júniusában a Hortobágy folyóban találták meg holttestét, valószínűleg öngyilkos lett) testvérei őrizték meg naplóját és mutatták meg Csenedes Csaba újságírónak, aki a már többször említett írásában idézett belőle. A napló azután eltűnt, így csupán a Csenedes által közölt szövegrészleteket ismerjük. Csenedes 1990: 51.

¹⁹³ ÁBTL V-51913. 37. Lombos Lajos áv. őrnagy jelentése az ÁVH-központnak, 1951. március 31.

¹⁹⁴ Virág Endre porcsalmi párttitkár – valószínűleg az ilyen esetekben használt sablonszöveg mintájára – a következő módon indokolta meg, hogy miért tartja célszerűnek a kiválasztott személyeknek a községből való eltávolítását. Pécsi Manó esetében: „Nevezett produktív termelőmunkát nem végez, az ellenséges személyek gyűjtőpontja, jelenlétével gátolja Porcsalma szövetkezeti községi tszcs-inek megerősödését.” ÁBTL V-91584. 150. Jegyzőkönyv Virág Endre tanú kihallgatásáról, 1951. április 12. Gyene Zsigmond esetében: „Porcsalma szocialista községben Gyene dologkerülő jelenléte nem kívánatos, a tszcs-k erősödését károsan befolyásolná a községbeni tartózkodása.” Uo. 155. Jegyzőkönyv Virág Endre tanú kihallgatásáról, 1951. április 12.

¹⁹⁵ ÁBTL V-91584. 77. Feljegyzés Gyene Zsigmond kihallgatásáról, 1951. április 1.

1950-ben adott le.¹⁹⁶ Pécsi Manó úri birtokos 118 holdját 1945-ben osztották ki.¹⁹⁷ A tyukodi Zs. Nagy József és Belényesi Endre termény- és állatkereskedéssel is foglalkozó sikeres parasztpolgárok voltak, Kiss Gyula 60 hold földjét 1948-ban az állami gazdaságnak „adta át”,¹⁹⁸ Gyarmati Károly pedig katolikus pap volt. Porcsalmáról öt, Tyukodról két csendőr volt a letartóztatottak között. Az ellenük folyó eljárás ugyanakkor annak az állambiztonsági és bírósági gyakorlatnak is része volt, amely az „ellenséget” mint politikai-ideológiai manipulációs eszközt létrehozta. Az ellenség létének és veszélyességének folyamatos bizonyításával a fogalmat megteremtő intézmények egyben létezésük szükségességét is igazolták.

A tyukodi és a porcsalmi eseményeket értelmező ÁVH-tisztek az „ellenség” fogalmának használatával anélkül tudták elbeszélni a kollektivizálás elleni tömegmegmozdulások történetét, hogy be kellett volna ismerniük: a parasztság nem akarja a közös gazdálkodást. A tüntetések valódi okainak feltárása és leírása ugyanis nem illett bele a szocializmus építéséről és a falusi társadalomról hirdetett hivatalos eszmék rendszerébe. A mezőgazdaság szocialista átalakításáról szóló tantételek szerint ugyanis a parasztság (a korabeli hivatalos szóhasználat szerint a „dolgozó parasztság”) meggyőződve a társas gazdálkodás és a nagyüzemi forma előnyeiről önként alakít termelőszövetkezeti csoportokat. Az önkéntesség tiszteletben tartása fontos elvnek számított, ugyanakkor azonban a kistulajdonosokból álló parasztságot olyan konzervatív társadalmi csoportnak tartották, amely nem egykönnyen ismeri fel saját érdekeit, és ésszerűtlenül sokáig kötődhet földtulajdonához és a gazdálkodás egyéni formáihoz. Ezért döntéseik „helyes” irányba terelésére, meggyőzésükre, „felvilágosításukra” van szükség. A hatalom célkitűzéseit és uralmi gyakorlatát népszerűsítő mindennapi propaganda, amely a hivatalos beszédmódot is erősen áthatotta, a fenti eszmékből építkezett, az elméletet gyakorlati céljainak megfelelően alakította át. A kollektivizálásról szóló korabeli hivatalos szövegek (tanácsi, párt- és ÁVH-iratok) a falut csataterként jelenítették meg, ahol kíméletlen harc folyt a „dolgozó parasztok” megnyeréséért a kommunisták és az „ellenség” között. A falu lakói ebben a megközelítésben passzív szereplők, saját érdekeik felismerésére önmaguktól képtelen, manipulálható személyek voltak, akiket a kommunisták a „jó”, az „ellenség” a „rossz” irányba befolyásolt. Az ellenség fogalmának az értelmezési keretbe emelése lehetővé tette, hogy úgy lehessen elbeszélni a kollektivizálás esetleges kudarcait, hogy a fő ok ne a gazdálkodók ellenállása, hanem az „ellenség” nyílt vagy rejtett praktikái legyenek.

A porcsalmi és tyukodi eseményeket is e sablon szerint értelmezték az ügyet vizsgáló ÁVH-tisztek, valamint utóbb a tanulságokat kiértékelő tanácsi és

¹⁹⁶ ÁBTL V-91584. 84. Jelentés Porcsalma községen élő ellenséges személyekről, 1951. április 2.

¹⁹⁷ ÁBTL V-91584. 97. Feljegyzés Pécsi Manó kihallgatásáról, 1951. április 2.

¹⁹⁸ ÁBTL V-51913. 240. Id. Kiss Gyula környezettanulmánya, 1951. április 13.

pártszervek: „nem voltunk kellő éberek, s így az ellenség felülkerekedett rajtunk”¹⁹⁹ – fogalmazta meg a hivatalos álláspontot a tyukodi gépállomás egyik dolgozója az üzemi pártszervezet 1951. március 31-i taggyűlésén. Az állambiztonsági szervek „nyomozása” során kikerekedő történet szerint a két községben az „ellenség” képviselői több irányból is támadtak. A kollektivizálás kezdetén rémhírekkel igyekeztek elrettenteni a becsületes dolgozó parasztokat a tszcs-től. Később azonban, amikor látták, hogy a lakosok nagy része mégis csak belép a csoportba, taktikát változtattak. Ők is csoporttagok lettek – sőt többen elnökök is –, de csak azért, hogy belülről bomlasszanak. A megtévesztett tyukodi és porcsalmi parasztok tehát az ő határukra lázadtak csak fel és tüntettek napokig a kollektivizálás ellen.

Az ellenség azonosításához szintén sablonokat használtak az ÁVH-nyomozók. Az elsődleges „falusi ellenség” a korszak ideológiájában és politikai gyakorlatában a „kulák” volt. Bár léteztek különféle meghatározások arról, hogy ki is tekinthető annak, a hatalomnak nem állt igazából érdekében a „kulák” fogalom precíz definiálása, mivel bizonytalan, elmosódott jelentésével univerzálisabb harci eszköznek bizonyult. Általában a helyi társadalom tekintélyes, szilárdabb anyagi bázissal és nagyobb termelési tapasztalattal rendelkező gazdáinak megkülönböztetésére, kirekesztésére és tönkretételére szolgáló hatalmi eszköz volt.²⁰⁰ Szintén ellenséggé definiálták az 1945 előtti hatalmi rendszerben funkciót betöltő személyeket: a helyi önkormányzat tisztviselőit, alkalmazottjait, valamint a csendőröket. Küzdőfélnek tekintették rajtuk kívül a papokat, a lelkészeket, a „szektatagokat”. Ugyancsak gyanús volt mindenki, aki valamilyen ellenőrizhetetlen kereskedelmi tevékenységgel, „kupeckedéssel” foglalkozott.

A tyukodi és porcsalmi tüntetések kivizsgálásával megbízott nyomozók azonban a hivatalos ideológia szerint ellenséggé azonosítható személyeket²⁰¹ nem tudták tetten érni a tüntetéseken, ami pedig jelentősen megkönnyítette volna számukra a „bizonyítékok” összegyűjtését. A „kuláklistán” szereplő gazdák, a volt csendőrök, vagy a volt porcsalmi jegyző ugyanis – mint láttuk – tudatosan elkerülték az olyan helyzeteket, amikor konfliktusba keveredhettek volna a hatalommal. A hatalom képviselői figyelmének középpontjában álló, folyamatosan pellengérré állított személyek egyébként sem voltak tszcs-tagok, mivel „kulákokat”, „ellenséges elemeket” formailag nem lehetett beszervezni a csoportokba. (A kevésbé szem előtt lévő tekintélyes gazdákat persze – ahogy ezt később látni fogjuk – a sikerre törekvő hatalom mégiscsak megpróbálta bevonni a tszcs-k alakításába, valamint a csendőr múlttal rendelkező kisparasztokat is beszervezték.) Őket tehát a csoportok feloszlása vagy megmaradása közvetlenül nem érintette: nem volt miért tüntetniük.

¹⁹⁹ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 18. ő. e. Jegyzőkönyv a Tyukodi Gépállomás pártszervezetének taggyűléséről, 1951. március 31.

²⁰⁰ A „kulák” társadalmi-politikai fogalmának történetéről lásd: Bolgár 2008.

²⁰¹ ÁBTL V-91584. 84. Jelentés Porcsalma községben élő ellenséges személyekről, 1951. április 2.

Az ÁVH-nyomozóknak tehát valamilyen módon kapcsolatba kellett hozniuk a termelőszövetkezeti csoportokból kilépni akaró, tüntető tömeget az „ellenséggel”. Ennek többféle technikáját alkalmazták. A „rejtőzködő ellenség” verziója szerint a bomlasztás előidézői és a tüntetők felbujtói a háttérben maradtak és közvetítő-kön keresztül, a befolyásuk alatt tartott „emberek” segítségével irányították az eseményeket. Pécsi Manórol, a porcsalmi volt úri birtokosról például azt állították a jelentések, hogy volt cselédeit küldte tüntetni:

„Pécsi [...] szintén egyik főmozgatója volt a tsz-mozgalom ellenes szervezkedésnek, aki tevékenységét igyekezett a legmesszebbmenőkig leplezni, azonban a befolyása alatt álló kisparasztsgot, akik a múltban a cselédségéhez tartoztak, felbujtani igyekezett, ami látható abból, hogy a lezajlott tömegtüntetéseken nagy számban voltak találhatók olyan személyek, akik a múltban mint nincstelen emberek a cselédségéhez tartoztak.”²⁰²

„[A] tömeg között azoknak a személyeknek volt a legnagyobb hangja és lázították a tömeget, akik a múltban mint cselédek Pécsinek a bizalmas emberei voltak [...] és] akiket még mindig befolyása alatt tart.”²⁰³

Gyarmati Károly tyukodi katolikus papot is azzal vádolták meg többek között, hogy az egyik hívőt, Horváth József kisparasztot rábeszélte arra, hogy titkosügy-nökként épüljön be a falu legszilárdabb termelőszövetkezeti csoportjába, hogy ott a tagság között elégedetlenséget gerjesszen, és erősítse kilépési szándékukat. Horváth vallomása szerint:

„Ő nekem azt mondta, hogy tudjam meg melyik a legszilárdabb tszcs, jelentkezsek felvételre és majd amikor csoportgyűlés lesz, álljak fel és mondjam azt, hogy én ki akarok lépni a csoportból, mert Rákosi elvtárs maga mondta, hogy a csoportból kiléphet mindenki, aki akar. Hozzátette még a tisztelendő úr azt is, hogy »meqlátja, ezután mindenki jelentkezni fog, hogy ki akar lépni a tszcs-ból.«”²⁰⁴

Az ÁVH-szövegek szerint a gazda és volt cselédjei, illetve a pap és hívei közti kapcsolaton kívül a rokonsági kötelékek is olyan csatornákat jelentettek, amelyeken keresztül az „ellenség” megszólalhatott és érvényesíthette akaratát. A nyomozók szerint a tüntetések legfőbb hangadói mögött „ellenséggé” azonosítható családtagok álltak. A porcsalmi tüntetésen lehangosabban kiabáló középparaszt-asszonyoknak, Sályi Zsigmondnének és Csobai Jenőnének az apja volt „kulák”, míg Nagy Imre nyolcholdas kisparasztnak az apósa. Ahol nem lehetett a családi háttérre hivatkozni, ott egyéb kapcsolatot találtak. Így például a szintén hangosan tüntető újjgazda-feleség, Harsányi Pálné viselkedését a volt porcsalmi főjegyző befolyásával magyarázták:

²⁰² ÁBTL V-91584. 214. Péntek Károly főhadnagy jelentése, 1951. április 17.

²⁰³ ÁBTL V-91584. 148. Czibere Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 12.

²⁰⁴ ÁBTL V-91584. 190. Horváth József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 11.

„Harsányiné szoros kapcsolatot tart fenn Erdei István porcsalmai lakossal, aki a múltban vezető jegyző volt. Fenti személy szokott házhoz járni, és így alaposan gyanúsítható azzal, hogy Harsányinét ő biztatta, azért volt magatartása olyan támadó.”²⁰⁵

Az ellenségkeresés és -teremtés egyéb technikáit is alkalmazták a nyomozók. A tyukodi Belényesi Endre esete a „kulákosításra” jó példa. Belényesit, aki 13 holdas, középparasztnak számító gazda volt; eredetileg nem tartotta ellenségnek a községi/járási hatalom. 1950 őszén tanácstagnak jelölték, 1951 februárjában pedig jóváhagyták, hogy az akkor alakított Rákóczi Tszcs elnöke legyen. Belényesi megítélésében a tszcs-ellenes megmozdulások hoztak változást. Ő is részt vett ugyanis a tüntetéseken és nem tartotta vissza a kilépni szándékozó tagokat. Viselkedése felfedte „valódi énjét” – állították az ÁVH-nyomozók –, bizonyossá vált számukra, hogy ő is „ellenség”. Életrajzában is találtak egy-két olyan elemet, amely szerintük azt bizonyítja, hogy Belényesi nem „becsületes dolgozó paraszt”, hanem másokon „élősködő kulák”: 1945 előtt ugyanis terménykereskedő volt,²⁰⁶ ami a korabeli hivatalos megítélés szerint a nyereszkes, „dologkerülő kupec” figurájával egyenértékű. A középparasztot „kulákká” átnevező eljáráshoz hasonlóan csináltak ellenséget Lengyel Zoltán tyukodi tanácsitkárból is, aki már 1945 előtt is mint jegyző a helyi közigazgatásban dolgozott. Ő az ÁVH-konstruálta történetben a helyi hatalomba beférkőzött „belső ellenség” szerepét kapta.

A letartóztatott tyukodi és porcsalmai lakosok további sorsáról a megyei ÁVH az MDP megyei pártbizottságával való egyeztetés után döntött,²⁰⁷ amit az ÁVH központban hagytak jóvá.²⁰⁸ A Porcsalmáról őrizetbe vett 13 lakos közül két személyt, Papp Lászlót („kulák”) és Ináncsi Lászlót (kisparaszt) a kistarcsai internáló táborba vitték. Hat embert, Sályi Zsigmondot („kulák”), Papp Jánost („kulák”), Gyene Zsigmondot (volt földbirtokos), Pécsi Manót (volt földbirtokos), Csuka Lászlót (volt csendőr) és ifj. Erdős Sándort (volt csendőr) a Hortobágyra, az Árkus-tanyára telepítették ki (az április 3-án odaszállított családtagjaik mellé). Öt lakost, Kovács Gyulát (kisparaszt), Osváth Józsefet (volt csendőr), Petri Istvánt (volt csendőr),

Siroki Zsigmondot (volt csendőr) és Tisza Pált (hivatásos katona) pedig szabadon engedték, de rendőri felügyelet alá helyezték őket.²⁰⁹

A 16 tyukodi letartóztatott közül öt személyt, Belényesi Zsigmondot („kupec-kulák”), Gyarmati Bélát („kulák” származású tanító), Domokos Lajost („kulák”), Varga Zsigmondot („kulák”) és id. Kiss Gyulát („kulák”) a porcsalmaiakkal együtt a Hortobágyra vitték. Három embert, Német Jenőt (jehovista „kulák”), Kiss Andrást („kulák”) és Gyarmati Károlyt („kulák” származású római katolikus pap) internálták, ötöt pedig rendőri felügyelet mellett szabadon bocsátottak: Szatmári Bálintot (kisparaszt), Somjai Sándort (letartóztatásakor „kulák”, kiengedésekor kisparaszt!), Csüri Albertet (volt csendőr), ifj. Rác Lajost (kisparaszt) és Fási Árpádot (Belényesi Endre sógora, tízholdas gazda).²¹⁰ A nyíregyházi államügyészségre, majd a nyíregyházi járásbíróhoz elvitték három lakos, Zs. Nagy József („kulák-kupec”), Bajka Mihály („kulák”) és Rádi Géza („kulák”) ügyét. (Az eredetileg főbűnösnek kikiáltott Belényesi Endre meghalt a vizsgálati fogságban.) Termelőszövetkezet elleni izgatás bűntette miatt emeltek vádat ellenük,²¹¹ és a bíróság mindhárom személyt bűnösnek ítélte.²¹² Bajka két év, Rádi egy év hat hónap, Zs. Nagy pedig egy év négy hónap börtönbüntetést kapott. Mellékbüntetésük vagyonelkobzás (épületektől mentes mezőgazdasági ingatlanjaik fele) és pénzbüntetés (1000–1500 Ft) volt, továbbá a közügyektől öt évre eltiltották őket. A megyei bíróság mint fellebbezési bíróság Zs. Nagy büntetését egy évre leszállította.²¹³

A hatalom nemcsak a falusi társadalom volt-elitjével számolt le, hanem befelé is lesújtott: a párt- és a tanácsapparátus tagjait is büntették. Ezzel elsősorban a bűnbakteremtés volt a cél, de az eljárással az „éleződő osztályharcról” és a hatalomba „beférkőzött ellenségről” szóló hivatalos tantételeket is igazolni akarták. Tyukodon a községi vezetőket teljesen lecserélték: Györfi Imre tanácselnököt távozásra bírták (formailag egészségügyi okokra hivatkozva maga kérte távozását), Lengyel Zoltán tanácsitkát leváltották és egyben a pártból is kizárták.²¹⁴ Forgács Árpád községi párttitkár szintén leváltották, valamint szigorú megrovásban is részesítette a megyei pártbizottság. A „vezéráldozat” azonban Végh András csengeri járási párttitkár lett. Őt tették felelőssé azért, hogy a két községben ennyire elmérgesedett a helyzet, ezért távoznia kellett a járási pártbizottság éléről.²¹⁵ A vezetők büntetése közel sem volt olyan súlyos, mint az internált, börtönbüntetésre ítélt, vagy

²⁰⁵ ÁBTL V-91584. 26. Jelentés, d. n., szerző nincs jelölve.

²⁰⁶ ÁBTL V-51913. 27. Belényesi Endre környezettanulmánya, 1951. március 29.

²⁰⁷ ÁBTL V-51913. 362. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. május 12.

²⁰⁸ ÁBTL V-51913. 364. Utasítás az ÁVH-központból, 1951. július 18. A felterjesztés és a jóváhagyás közt eltelt majdnem két hónap alatt a letartóztatott emberek az ÁVH nyíregyházi fogdáiban voltak. A megyei ÁVH osztályvezetője, Pallagh Sándor a fogda túlszűfolttsága miatt többször is kérte a döntés meggyorsítását: „[A] fogdában igen nagy létszám van és túlszűfolttság, ez a munka menetét bizonyos mértékig akadályozza. [...] Tekintettel arra, hogy az aratás és a cséplések ideje megkezdődött, és így mezőgazdasági jellegű bűncselekmények elkövetése lehetséges, a tettesek vizsgálati kihallgatásai nehézségekbe ütköznek.” ÁBTL V-91584. 294. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. június 21.

²⁰⁹ ÁBTL V-91584. 295. Utasítás az ÁVH-központból, 1951. július 18.

²¹⁰ ÁBTL V-51913. 362. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. május 12.

²¹¹ ÁBTL V-51913. 400. A nyíregyházi államügyészség 1951. 13.951/2. határozata a termelőszövetkezeti izgatás miatt Zs. Nagy József és társai ellen indított bűnügyben, 1951. július 21.

²¹² ÁBTL V-51913. 419. A nyíregyházi járásbíróhoz B.0014/1951-4. sz. ítélete Zs. Nagy József és társai ügyében.

²¹³ ÁBTL V-51913. 425. A nyíregyházi megyei bíróság ítélete, 1952. március 21.

²¹⁴ MNL SZSZBML XXIII.222. A Csengeri Járási Tanács VB 1951. május 17-i ülése, 231/1951. hat.

²¹⁵ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.

Államvédelmi Hatóság Nyiregyházi Osztálya. ~~Magyar Államrendőrség~~ kapitánysága

301

szám.

Tárgy: Petri István
rendőrhatalósági felügyelete.

Vég határozat

Petri István 1888 január 4. évbeli

Szeghalom születésű nős, családi állapota volt özvegy.
foglalkozása Porcsalma lakosnak Lehel utca 20 sz.

(apja: Petri Geregely anyja Balonya Zsuzsanna 1830/1939.

M. E. sz. rendelet 1. §-ának a) pontja és a 760/1939. B. M. sz. rendelet 1. §-ának 1. bekezdése alapján

Porcsalma város, község, tartózkodási hellyel rendőrhatalósági felügyelet alá helyezem és ugyanezen rendelet 3. §-a alapján rendőrhatalósági felügyeletét az alábbiak szerint szabályozom.

Az 1929. évi XXX. tc. 56. §-ának b) pontja alapján ezt a vég határozatot azonnal végre kell hajtani.

A rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett:

1. Az állandó tartózkodási helyeül kijelölt helység területét rendőrhatalósági engedély nélkül el nem hagyhatja.

2. Köteles az elsőfoku rendőrhatalóságnál és ha ilyen hatalóság nincs, a községi előjáróságnál a rendőrhatalóság által megjelölt időben személyesen

hetenként két- szer. vasár- szerda napokon d. e. a hivatalos órák alatt jelenkezni.

3. Lakásáról este 10 órától reggel 5 óráig el nem távozhat.

4. Nyilvános helyeket, pórthelyiségeket nem látogathat. Gyűléseken, összejöveteleken, felvételásokon részt nem vehet.

5. Forgalmasabb utcákban, utvonalakon, tereken általában oly helyeken, ahol a közönség tömegesen szokott megfordulni, nem tartózkodhat, forgalmi eszközöket indokolatlanul nem használhat.

6. Táviratot nem adhat fel, távbeszélőt nem használhat, postaküldeményei rendőrhatalósági ellenőrzés alatt állanak.

7. A rendes környezetéhez tartozó személyeken kívül mással nem érintkezhet, a másokkal való érintkezés csak a rendőrhatalóság kivételes engedélyével és az ellenőrzéssel megbízott személy jelenlétében mehet végbe.

8. Nem tarthat birtokában oly sajtótermékeket, iratokat, ábrázolatokat, melyeknek szövege, tartalma, terjesztése esetén, a közönségre és közbiztonságra veszélyes lehetne.

Amennyiben a rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett a fenti rendelkezéseket megszegné és rendes foglalkozásának előfeltételei a megszegést nem indokolnák, a 8130—1939. M. E. sz. r. 3 §-a, illetve az 1939. II. tc. 212. §-ának 1. bekezdése és az 1928. évi X. tc. 21. §-a alapján két hónapig — háború esetén pedig hat hónapig — terjedhető elzárásra és további hat hónapra átváltoztatható pénzbüntetéssel sújtható.

11a—11b. kép. Petri István rendőrhatalósági felügyelet alá helyezéséről szóló határozat

Indokok:

Igyekelett határozni mert államvédelmi szempontból ref.alatt való tartása szükséges.

Miután ezek szerint szabadságkorlátozások nélküli itartózkodása a közrend és közbiztonság — fontos állami érdek szempontjából — aggályos, gazdasági okokból káros, rendőrhatalósági felügyeletét elrendelem s ezzel kapcsolatban vele szemben a megállapított szabadságkorlátozó rendelkezéseket alkalmaznom kellett.

Jelen vég határozat ellen a kihirdetés napjától számított 15 nap alatt a m. Belügyminis-terhez intézendő és hatalóságomhoz írásban benyújtandó vagy szóbelileg bejelentendő fellebbezésnek van helye.

Kelt Nyiregyháza 1951 július 19. nap.

Az előttem kihirdetett rendőrhatalósági felügyeletet elrendelő vég határozatban jogaimra történt kioktatás után megnyugszom, ellene fellebbezéssel élek.

KmIt.

Petri István

A kiadmány hitelesül

av.szds. osztályvezető

Nyiregyházi nyomda 2239

(11b)

kitelepített tyukodi és porcsalmi lakosoké. Lengyelt büntették a legkeményebben: kitiltották Tyukodról és a Szolnok megyei Fegyvernekét jelölték ki számára kényszerlakhelyül. Végh Andrást viszont a Hodászi Állami Gazdaság igazgatójává nevezték ki. Györfi és Forgács továbbra is a községben maradtak.

15. A legyőzött falu

A lázadó községek megfélemlítésének következő lépése a letartóztatott férfiak családjának kitelepítése volt, amelyre 1951. április 3-án éjszaka került sor. A szűkebb család mellett igyekeztek a szélesebb rokonságot is összeszedni.²¹⁶ Két olyan családot is felpakoltak az elszállítást végző teherautókra, akiknek hozzátartozója nem volt az ÁVH foglya. Az egyik a „hosszúkabátos kém” bántalmazó Fodor Sándorné és férje volt, a másik pedig Gyene Sámuel családja, akik rokonságban állhattak a Porcsalmáról kitelepített Gyene Zsigmonddal. Porcsalmáról a fogvatartottak hozzátartozóin kívül kitelepítették még családjával együtt a község volt főjegyzőjét, Erdei Istvánt, valamint három „kulákot”, Papp Jenőt, Végh Gyulát és Pálkás Illést.²¹⁷

A visszaemlékezők történeteiből úgy tűnik, hogy ez az éjszaka nagyon erős nyomot hagyott az átélőkben. Kényszerű hortobágyi együttlétük alatt bizonyára számos alkalommal beszéltek el egymásnak elhurcolásuk történetét és az egyéni történetek idővel valamiféle kollektív emlékké álltak össze, ami átformálta az egyedi emlékeket is.²¹⁸ Az április 3-án²¹⁹ történtek emléknymait mindenesetre az emlékezők hasonló módon és hasonló motívumokból szerkesztették elbeszéléssé. Belényesi Vilma története:

²¹⁶ Zs. Nagy Józsefnek például nemcsak feleségét és két gyermekét vitték el, hanem Móric nevű testvérét és annak családját is. Ugyanez történt Kiss Gyula testvéreivel, Istvánnal is. P. Szalay-Szalay (szerk.) 2008: 35.

²¹⁷ ÁBTL V-91584. 108–116. Az ÁVH Nyiregyházi Osztályának véghatározatai, 1951. április 2.

²¹⁸ A Hortobágyra kitelepített családok életéről lásd: Hantó et al. (szerk.) 2001; Füzes (szerk.) 2002; Hantó (szerk.) 2006.

²¹⁹ A kitelepítés időpontjára minden visszaemlékező nagyon pontosan emlékezett, míg más időpontokra kevésbé. Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy amikor másnap Árkus tanyára megérkeztek, április 4-e volt, amit a frissen érkezőknek is meg kellett ünnepelniük. Domokos Eszter így számolt be erről: „Délután megérkeztünk a telepre [...]. Nem szólhattunk egymáshoz, némán álltunk, néztük egymást. Családonkint szólítottak bennünket, leellenőriztek bennünket kint, majd bemehettünk az épületbe, amelyben 17 szoba volt. Ezt a korábban érkezett kitelepítettek építették. A helyiségekben semmi nem volt. Középen nagy ágak voltak, két oldalt szalma földre terítve, arra kellett feküdni. A tető alatt nagy kővér patkányok szaladgáltak. Amint elhelyezkedett mindenki, ki kellett menni az épület elé, ünnepséget tartottak, ekkor már április 4. volt. El kellett énekelni az Internacionálét, tapsoltunk, ünnepeltük a felszabadulást.” P. Szalay-Szalay (szerk.) 2008: 62–63.

Államvédelmi Hatóság Nyiregyházi Osztálya.
Szám: 109/1951. IV. 3.

VÉGHATÁROZAT.

Papp Jenő és családja/név/.....kulák...../foglalkozás/
porcsalmi.....lakosnak a 8.130-1939.M.E.sz. rendelet
1 §-ának b./ pontja és a 228.010/1948. IV/1. B.M. sz. rendelet 2 §-a
alapján kitiltását rendelem el az al, hogy tartozik jelenlegi lakhelyét
elhagyni és Hajdú-Bihar.....megye.....Hortobágy.....helyiségekbe
kényszerintézkedési helyre távozni.

A kényszerintézkedési helyül kijelölt helyiséget a kiutasított személy nem hagyhatja el. E tilalom megszegése, azonnali internálást von maga után.

Indoklás:

Nevezettnek a községben való tartózkodása államvédelmi szempontból káros.

Nevezettnek eddigi lakóhelyéről való kiutasítása és új lakóhelyének elfoglalása kényszerből szükségessé vált.

E véghatározat az 1929. XXX.t.c. 56 §-a alapján fellebezésre való tekintet nélkül azonnal végre kell hajtani.

E véghatározat ellen fellebezésnek helye nincs.

1951. április hó 2-án.

Előtte kihirdetett és kitiltásomat elrendelő véghatározatot átvettem.

Nyiregyháza.....1951.....ápr.....hó.....2.....nap.

Papp Jenő.....

12. kép. Papp Jenő és családja Hortobágyra való kitelepítéséről szóló határozat

„Április 3-án este Édesapánk és Zsiga bátyám az ávon volt. Édesanyánkkal és a beteg testvéremmel hárman voltunk otthon. A nagyanyám is ott aludt nálunk, hogy ne legyünk magunkban. Éjszaka beállt az udvarra egy teherautó. Öt percet kaptunk, hogy összepakoljuk azt, amit vinni akarunk. Én mint kilencéves gyerek a székeket kezdtem kihordani, mert azt bírtam. Így hét széket tettek fel a teherautóra. Ha nem jóléltű fiatal ávosok lettek volna, Édesanyám semmit nem tudott volna összeszedni, mert teljesen összeomlott. Így ők szalonnát, lisztet, zsírt pakoltak össze. Feltettek egy és fél ágyat. Az ávosok sem voltak mind gazemberek, csakhogy nekik is parancsoltak. Amikor a nagyfőnök megjött, aki személyautóval cirkált a faluban és ellenőrizte az elhurcolást, mindent be kellett fejezni azonnal, így került fel a kocsira csak a fél ágy. A nagyanyánkat azért vitték el velünk együtt, mert nálunk volt. Asszony nővéremnek akkor volt kisgyermek. A férjét, Fási Árpádot ugyancsak elvitték az ávosok. A néném a kis gyermekkel az anyósáékhoz ment éjszakára aludni. Így nem volt otthon, amikor beállt az udvarukra az autó, ezért nem vitték el őt. A teherautó végében ült az ávos. Ponyvás teherautó volt ponyvatartó nélkül, a vászon folyamatosan az egész úton verte a fejünket. Nem tudtuk, hogy hova visznek bennünket.”²²⁰

Gyene Kamilla története:

„Az elhurcolásunk napján hajnali két órakor jöttek a teherautók. Bekopogtak, felszólítottak, készüljünk, visznek bennünket. Öt percet adtak. Az állam nevében letartóztatot, készüljön – mondták. Bátyám annyira megijedt a hat géppisztolyos ávostól, hogy a Hortobágyon még egy hétig beteg volt. Dunyhát, párnát, ruhaneműt és egy kevés élelmet vittünk magunkkal. Felültünk a teherautóra, két ávos ült a plató végében. Semmit nem láttunk, csak sejtettük, hogy előttünk és utánunk is teherautók jönnek, sokan lehetünk. Út közben egy öreg porcsalmi néni meghalt, megállt a menet, őt letették. Annak örültünk, hogy két olyan ávos került hozzánk, aki nem volt olyan rossz. Volt olyan, aki, ha egymáshoz szóltak, máris ütött.”²²¹

A családok kitelepítése után Porcsalmán és Tyukodon elkezdődött a helyben maradt falusiak kihallgatása, pontosabban olyan tanúvallomások konstruálása, amelyekkel igazolni lehetett a letartóztatottak elleni vádak. Április 6–12. között a két község közel 70 lakosát hallgatták ki.

Ezzel párhuzamosan zajlott Tyukodon a községi vezetés cseréje. Az 1951. április 7-i tanács végrehajtó bizottsági (VB) ülésen Lengyel Zoltán helyett Szakács Gábor csengeri lakost bízták meg a titkári teendők ellátásával, Györfi Imre tanácselnök helyére pedig a 26 éves vagyontalan Harsányi Sándor (tyukodi lakos, MDP-tag) került.²²² Az új vezetés a következő VB-ülésén határozatot hozott a „kulák származású” tanácsstagok visszahívásáról és a „kuláklista” kibővítéséről.²²³ 1956 nyarán, amikor a „kuláklistát” felülvizsgálták Tyukodon, az ott szereplő 41 „kulákból” 24-et mentesítettek. Az indoklás szerint ezek a földdel egyáltalán nem vagy csak néhány holddal rendelkező gazdák „azért kerültek a kulák listára, mert

²²⁰ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 49–50.

²²¹ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: 71–72.

²²² MNL SZSZBML XXIII.917.b. Jegyzőkönyv a Tyukodi Községi Tanács VB 1951. április 7-i üléséről.

²²³ MNL SZSZBML XXIII.917.b. Jegyzőkönyv a Tyukodi Községi Tanács VB 1951. április 14-i üléséről.

1951-ben a tyukodi megmozdulásban állítólag szervezkedtek, bár ahogy az elvtársak a vita során elmondották, akkor sem volt jogos és helyes az ellenük való eljárás.”²²⁴

A községi pártszervezet soraiban is tisztogatások folytak. A pártszervezet élére Tardi Sándort nevezték ki, a párttagok közül pedig kizárták a tüntetések aktívabb résztvevőit²²⁵ („kizártak egy pár olyan elemet, aki a kulák uszályában van”²²⁶). A termelőszövetkezeti csoportokban szintén megindult a „rendcsinálás”. A felbomlott csoportokat újjáalakították, új elnököket és vezetőséget „választottak”, és kizárták a tagok közül a „kulákként” megjelölt személyeket.

A hatalom a félelemkeltés mellett különféle jelképes aktusok segítségével is igyekezett széjjelzúzni a község lakóinak egységét, ellenállását, és a hatalom melletti nyilvános színvallásra késztetni őket. A lojalitás látványos kifejezésére több fórum is rendelkezésre állt. Porcsalmán a helyi vezetés arra a tanácsülésre, amelyen a húsvéti eseményeket kívánták demonstratív módon elítélni, a község lakói is mozgósította, hogy az „ítélkezés” kollektív jellegét hangsúlyozza. A tanácsülésről készült jegyzőkönyv szerint a tanácsstagokon kívül 200–250 ember hallgatta végig a tanácselnök beszédét. Az elhangzottakból könnyen rájöhetett mindenki, hogy milyen ideológiai sablonok és beszédpanelek állnak rendelkezésre azok számára, akik „rebellis” községlakókból újra „becsületes” dolgozókká akarnak válni:

„[A]z ellenség [...] szervezett támadást indított, s a dolgozó parasztság az ellenség mellé állt, a községben megmutatkozott zendülés bizonyította ezt. Ezzel a község az ország feketepontja lett ez időben. Majd amikor Pártunk és Népi demokráciánk állama bebizonyította erejét, s a dolgozó parasztság is meglátta, hogy tévedett, újból visszatért a helyes útra, s folytatja azt az utat, amelyet a csoportok alakításával kezdett. Javasolja, hogy a fekete szennypontot a termelőszövetkezeti csoportok jó munkájukkal mossák le, s a község dolgozói példát mutassanak a környező községek dolgozóinak a végzett jó munkán keresztül.”²²⁷

Egy másik beszámoló szerint némelyek máris hajlandóak voltak behódolásukat verbálisan is kifejezni: „A dolgozó parasztság megbánást mutat, – jelentette a

²²⁴ MNL SZSZBML XXXV.14. 14. d. 40. f. 2. cs. 46. ő. e. Jelentés a kulákok felülvizsgálatáról, 1956. június 29.

²²⁵ 1951. április 20-án az MDP Csengeri Járási Bizottsága jóváhagyta a tyukodi Majtényi Györgynek és nejének kizárását a pártból. Az indoklás szerint osztályidegen elemek (a férj 1945 előtt hivatásos katoná volt), de „olyan alattomosan végezték a munkájukat, hogy mind ez ideig nem tudtuk gaztetteiket felszínre hozni. [...] Ezek az ügyek csak a tyukodi események következtében jöttek felszínre.” Május 25-én a porcsalmi Kicska Lászlót zárták ki azzal az indokkal, hogy nem látogatja a taggyűléseket és „kulák befolyás” alatt van, mivel „kiderült, hogy amikor Porcsalmán volt a zendülés, annak ő volt a szervezője és az elsők között vonult fel Pártunk és termelőcsoportunk ellen.” MNL SZSZBML XXXV.14. 16. d. 40. f. 2. cs. 51. ő. e. Kizárások 11/5/66/1951; 11/5/18/1951.

²²⁶ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 3-i üléséről.

²²⁷ MNL SZSZBML XXIII.861.a. Jegyzőkönyv a Porcsalmi Községi Tanács 1951. április 7-i üléséről.

ÁLLAMVÉDELMI HATÓSÁG

Szám:/.....-19

Tanukihallgatási jegyzőkönyv.

A jegyzőkönyv készült Pórosalma 19 51 évben április hónap 11. napján.

A tanu vezeték és utóneve: Tóth Bálintné

Születési hely és év: Gebe, 1898.

Anyja neve: Szerdahelyi Borbála

Nemzetisége: magyar

Anyanvelve: _____ **mavva**

Állampolgársága: magyar

Lakóhelye (pontos címe): Porcsalma, Lehel u. 63.

Szociális származása: szegényparaszt

Szociális helyzete: vagyontalan

Munkahelye és beosztása: Porcsalma, községi szülésznő

Iskolai végzettsége: 6 éleml

Partállás: MDP

Pártállása a múltban: pártonkívüli

Milyen tömegszervezetnek tagja és milyen funkciója van: MSzT tag, MNDSS választmányi tag,

Egészségügyi Szakszervezet tagja.

Volt-e büntetve: állítása szerint ezideig büntetve nem volt.

Az ügyben szereplő gyanúsított, vagy gyanúsítottakhoz való viszonya: érdektelen.

A március hónapban Porcsalma községben lezajlott ellensége tüntetés-
sel kapcsolatban az alábbiakat tudom és kívánom előadni:

Március hó 26-án d.e. mentem a munkám végezni, amikor velem szemben kb. 250-300 főnyi tömeg jött és a tanácsház felé tartott. En megálltam és figyeltem a fejleményeket, közben figyeltem a hangoskodókat. A tömegben láttam Sályi Zsigmond porcosalmi kulákt, aki késővel gesztikulált és kiabált. A kiabálások úgy egybefolytak, hogy pontosan nem tudtam kivenni, hogy Sályi mit ordít. Később láttam, hogy Sályit a tanácsba behívatták, azt akkor nem tudtam, hogy miért, később megtudtam, hogy a tanácsotitkárra hívatta be, mivel Sályinak nagy a befolyása a dol-

Joh. Bälintne;

gozó parasztokra és mondta neki, hogy szóljon a kintlevőknek, hogy menjenek nyugodtan haza, vagyis oszolanak szójel. Sálvi amikor kijött a tanácsszobából a tömeg felé fordult, én az arca tiszán láttam és, mivel közelebb mentem hallottam, hogy mondotta, "emberek menjünk haza", közben azonban a szemével kacsintott, az arcával pedig grimasz csinált, amiből mindenki érzett, hogy pont az ellenkezőjét kell csinálni mint, amit mond. A tömeg így továbbra is ottmaradt és folytatta az ellenséges kiabálásokat.

Sályi Zsigmondot és feleségét már régebben ismerem és más alkalomkor is meggyőződtem arról, hogy ők rendszerellenesek. A cséplés idejében azt történt meg, hogy amikor a községben ünnepélyesen az első terményt a terményraktárba szállítottuk, mi MNDSz asszonyok minden kocsát felkészítettük, hogy ezzel is emeljük a jelentőségét és ünnepélyesebb tegyük a beszállítást. Sályiéék akkor kigúnyoltak bennünket, nem akarták kocsi-beszolgáltatást. Sályiéék akkor kigúnyoltak bennünket, nem akarták kocsi-beszolgáltatást. Sályiéék akkor kigúnyoltak bennünket, nem akarták kocsi-beszolgáltatást. Sályiéék akkor kigúnyoltak bennünket, nem akarták kocsi-beszolgáltatást.

[illegible]

Egyebet előadni nem kívánok, vallomásom az igazságnak megfelelően tettem meg, a jkv- t a felolvasás után h.h. aláírtam.

Kmit.

Felvette:

Tanu

Tanu:
Tóth Balintné
/Tóth Bálintné/

megyei ÁVH vezetője – az egyik kijelentette, hogy szégyenli magát, hogy hagyta magát befolyásolni a kulákok által, a másik azt mondta, hogy ő nagyon hangos volt a tüntetésen, de az áv tudja azt, hogy ő ezt csak a kulákok befolyására tette”.²²⁸

A hatalom képviselői a templomot is fel kívánták használni a hívő lakosság lojalitásának erősítésére, illetve a vallási vezetők lejáratására. A tyukodi római katolikus pap, Gyarmati Károly – mint láttuk – nem volt hajlandó a hatalom érdekeinek megfelelően prédikálni. Bizonyára ennek is nagy szerepe volt abban, hogy letartóztatták.²²⁹ A református lelkész azonban – talán éppen Gyarmati sorsán okulva – kész volt az együttműködésre:

„A református pap mai [április elsejei] prédikációjában kitért az eseményekre, a tüntetést elítélte. Beszélt arról is, hogy harcolni kell a békéért és ezért a község vezetőit meg kell hallgatni és azok ellen nem szabad fordulni. Majd azzal fejezte be beszédét, hogy áldja meg az isten vezetőinket és népünket, hogy békességben élhessünk.”²³⁰

Hasonló szellemben szóltak a szószékről a porcsalmi papok is:

„[K]ihangsúlyozták, hogy a hívek helytelenül viselkedtek, amikor a demokratikus rend ellen, valamint a tanács ellen lázongtak. Felhívták a templomban levők figyelmét, hogy a békéért mindent kövessenek el és a békeívet mindenki írja alá.”²³¹

A újjáalakult termelőszövetkezeti csoportok gyűlésein is hasonló forgatókönyv szerint zajlottak az események: a jelentések szerint a tagok elhatárolták magukat a tévesz-ellenes akcióktól és kirekesztették a bűnbakként kezelt csoporttagokat.

„Megemlítendő a Rákóczi tszcs gyűlése, ahol az őrizetbe vett személyek [...] feleségei jelen voltak, akik férjeiket akarták képviselni. Azonban a vezetőség a csoporttagok névsorát felolvasta, és azok neveit, akik őrizetbe lettek véve, kihagyták, ill. a tagság kizárta és a teremből eltávolították [őket]. A csoportgyűléseken általában foglalkoznak a tüntetésekkel és a kulákságnak az aknamunkáját elítélik, vagyis olyan hangok voltak, hogy ezeket a kulákság csinálta és főleg Belényesire haragusznak.”²³²

²²⁸ ÁBTL V-51913. 57. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. április 1.

²²⁹ A kistarcsai internálótáborban készült jelentés szerint Gyarmatit nem érte váratlanul letartóztatása. „Internálásáról az a véleménye, hogy az internálás számára egy befejezett megkönnyebbülést jelent, mert két év óta állandóan félelemben élt, hogy letartóztatják.” ÁBTL V-51913. 458. Jelentés Gyarmati Károlyról, Kistarcsa, d. n.

²³⁰ ÁBTL V-51913. 57. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. április 1.

²³¹ ÁBTL V-51913. 57. Pallagh Sándor áv. százados jelentése, 1951. április 1. Az úgynevezett békeívek aláírása elvileg a békemozgalomhoz való csatlakozás, az „imperialisták” és az atombomba első alkalmazói ellen való tiltakozás jele volt. A mozgalmat az állam azonban propagandisztikus céljainak érdekében, többek között az egyházak társadalmi befolyásának megtörésére használta fel. Balogh 2000.

²³² ÁBTL V-51913. 63. Jelentés, 1951. április 1. Szerző nincs jelölve.

Nem kétséges, hogy ezeket a behódolásra ösztönző, vagy annak látszatát keltő akciókat a helyi hatalom kezdeményezte, nem pedig a korábban még lázadó tyukodi és porcsalmi lakosok hirtelen megváltozott viselkedését tükrözik. Ugyanakkor magatartásukra a visszahúzódas és a passzivitás lett jellemző. Látszólag eltűrték azt, hogy a hatalom újra visszaszerezze korábbi pozícióit és tovább uralkodjon felettük. A diktatórikus hatalommal szembeni nyílt és kollektív ellenállást feladva a falvak lakossága valószínűleg rejtőzködőbb és kisebb közösségek (például család, rokonság) összefogását igénylő ellenállási formára tért át.

16. A bűnbakképzés mechanizmusa: Lengyel Zoltán tanácsitkár esete

„Kommunista vagyok, és ha kizárnak is az leszek.”²³³ Ezzel a hatásos mondattal zárta le Tyukod község korábbi tanácsitkára, Lengyel Zoltán az MDP Csengeri Járási Bizottságához írt levelét, amelyben az ellen tiltakozott, hogy a községi alapszervezet 1951. április 20-án kizárta a pártból.²³⁴ A kizárás nem érthette váratlanul. Az április 7-i községi tanácsülésen²³⁵ ugyanis már határozat született arról, hogy visszahívják a végrehajtó bizottságból és kezdeményezik, hogy függesszék fel állásából. A tanácsitkár személyesen nem tudott védekezni egyik döntés ellen sem, mivel március elsejétől a nyíregyházi kórházban feküdt, ezért írásban próbálta megcáfolni az ellene felhozott vádak.

A tyukodi tanácsitkár esete, a hatalomból való kirekesztésének körülményei, elsősorban azokba a hatalmi viszonyokba engednek betekintést, amelyek a falusi települések lakóinak életét az 1950-es évek elején meghatározták. Az ügyben kezelt szövegekből kiindulva, a Lengyel elleni vádak nyomvonalán haladva kísérlem meg feltárni a hatalmi hierarchia alsó szintjén álló tanácsitkár mozgásterét, döntési lehetőségeit az eseményeknek háttérrel adó kollektivizálás idején. Az elemzéshez használt szövegeket egy kivételével a tanácsitkár által képviselt, majd az ellene felépő hatalom; tanács, párt- és ÁVH-szervek hozták létre. Az egyetlen eltérő jellegű szöveg Lengyel Zoltán idézett levele. A különböző céllal készült konstrukciók összevetéséből próbálok hihető történetet alkotni.

²³³ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ő. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

²³⁴ Az MDP pártfegyelmi eljárásrendjéről lásd Koltai Gábor PhD-disszertációját: Koltai 2014. Ezúton is köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot. Az MDP szervezeti felépítéséről lásd például: Rákosi 1964; Czetz 2012.

²³⁵ MNL SZSZBML XXIII.917.b. Jegyzőkönyv a Tyukodi Községi Tanács VB 1951. április 7-i üléséről.

A „kulákmentő” tanácsitkár avagy a hatalom manipulációi a „kulákfogalommal”

A tyukodi tanácsitkár bukása az 1951 telén/kora tavaszán zajló kollektivizálás eseményeivel és az azt követő tüntetésekkel hozható összefüggésbe. Amint láttuk, a középparasztot „kulákká” átnevező eljáráshoz hasonlóan csináltak ellenséget Lengyel Zoltánból is. Amennyire a rendelkezésemre álló forrásokból megítélhető, a községi tanácsitkár igyekezett megfelelni felettesei elvárásainak, és a hatalom céljait támogató, eszméivel azonosuló egyénnek mutatta magát. Feltételezésemet éppen azokra a megállapításokra alapozom, amelyekkel a hatalom Lengyel bűnösségét igyekezett igazolni.

A történések idején 40 éves Lengyel Zoltán jegyzőként már 1945 előtt is a községi közigazgatásban dolgozott. 1945-ben belépett az MKP-ba, egy évvel később pedig a község főjegyzője, majd 1950-től tanácsitkára lett. A hatalomhoz (a kommunista párthoz, a rendszerhez) való viszonyát értékelő szövegekből arra lehet következtetni, hogy Lengyel fontosnak tartotta, hogy látványosan demonstrálja kommunista meggyőződését, az „élcsapathoz” való tartozását. Egy 1951. április 13-án, tehát már az ellenségeteremtés idején készült ÁVH-környezettanulmány szerint „a pártban magát igen jól tudta forgatni, igyekezett párton belül magát a legjobbnak feltüntetni, ha pártmunkát kellett végezni, azt is igyekezett vállalni, azonban eredményesen sehol sem végzett jó munkát”.²³⁶ A Csengeri Járási Tanács VB 1951. május 10-i ülésén Lengyel fegyelmi ügyének előadója pedig azt állította:

„Az eddig felvett jegyzőkönyvből megállapítható, hogy nevezett valóban olyan magatartást tanúsított, amelyből az tűnt ki, hogy a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével.”²³⁷

Mindkét szöveg azzal a céllal jött létre, hogy Lengyel lojális magatartásának őszinteségét megkérdőjelezze, és bebizonyítsa, hogy mindez csak jól eljátszott szerep, a hatalomba beférkőzött „ellenség” álcája volt. A történetíró számára viszont azt valószerűsítik, hogy Lengyel látványosan juttatta kifejezésre a kommunista/az uralkodó eszmékkel való azonosulását („nagy hangoskodását” említik), illetve aktív résztvevője volt a lojalitást deklaráló cselekményeknek, hatalmi rítusoknak.

Egy másik vád, amely a szövegalkotók szándéka szerint Lengyel „kulákbarát” magatartását lett volna hivatva bizonyítani, inkább egy kötelességtudó, a hatalom rendelkezéseit mindenképpen végrehajtani igyekvő köztisztviselő képét idézi fel:

„A községben teljesen a kulákok mentője volt, ezt lehetett több esetben is tapasztalni, volt eset, amikor saját maga figyelmeztette a kulákokat, hogy vigyázzon, hajtsa végre a kiadott rendeletet, mert ellenkezőleg súlyos büntetésnek teszi ki magát.”²³⁸

Hasonló következtetésekre juthatunk, ha a tyukodi tanácsitkár ellenséges beállítottságát bizonyítandó fő vádat, a kollektivizálás során tanúsított magatartását vizsgáljuk. Lengyel a község kollektivizálása során is úgy viselkedett, hogy azzal megfeleljen azoknak az elvárásoknak, amelyeket egy községi tanácsitkárral szemben támasztottak. Ez igazából megoldhatatlan feladat volt, mivel egymást kizáró kívánalmaknak kellett egyszerre eleget tennie. Úgy kellett gyors „sikereket” elérnie a kollektivizálásban, hogy közben betartja a mezőgazdaság „szocialista átalakításáról” hirdetett elveket: a gazdák minden külső erőszak nélkül, csupán meggyőződésből lépjenek be a tszcs-be, az „osztályidegenek” (így például a volt nagygazdák, a „kulákok”) pedig ne lehessenek tszcs-tagok. A hatalom is tisztában volt a kétféle célkitűzés egyidejű megvalósíthatatlanságával, de mivel látványos eredményekre vágyott, ezért hallgatólagos megegyezés alakult ki a „megrendelő” és a „végrehajtók” között (a megye és a járás egyszerre volt mindkettő). A látszat megtartásával – vagyis az elvek folyamatos hangoztatása mellett – ezeknek ellentmondó technikákat is lehetett, sőt, a siker érdekében kellett alkalmazni. Nem célom az összes olyan eszköz felsorolása, amellyel a kollektivizáló hatalom a vonakodó parasztságot arra kényszerítette, hogy adja fel az egyéni gazdálkodást, és alakítson termelőszövetkezeti csoportot, csupán néhány, a Lengyel-ügy kapcsán előkerült módszerre térek ki részletesebben. A tyukodi tanácsitkár téesszervező tevékenységének két elemét kifogásolták: az egyik vádpont a „kulákmentés”, a másik pedig az erőszakos szervezési módszerek alkalmazása volt.

A tyukodi tanácsitkár „kulákmentő” akciójáról szóló hivatalos szövegekből a kollektivizáló hatalom kényszerítő technikáira lehet következtetni. A konstrukcióban megfogalmazott vád szerint Lengyel Zoltán „kulákgyanús” személyeket rejtett el az alakuló termelőszövetkezeti csoportokban:

„[A] vele közvetlen jó barátságban lévő kulákokat, akik még abban az időben helytelen körülmények között nem lettek kulákká nyilvánítva, arról értesítette, hogy a községben a közel jövőben 45 középparasztot fognak kulákká minősíteni, és hogy ezt elkerüljék, jobb, ha azonnal belépnek a tszcs-be.”²³⁹

A kárhoztatott eljárás a kollektivizálás idejének általánosan alkalmazott és a hatalom képviselőinek részéről is hallgatólagosan támogatott téesszervezési gyakorlata volt. A kollektivizálást elősegítő, hasznosnak tartott módszert csak a Lengyel-ügy kontextusában ítélte el a bűnbakot kereső hatalom. A kollektivizálási stratégia fontos része volt ugyanis a helyi társadalom befolyásos gazdáinak, az úgynevezett

²³⁶ ÁBTL V-51913. 238. Lengyel Zoltán környezettanulmánya, 1951. április 13.

²³⁷ MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. május 10-i üléséről.

²³⁸ ÁBTL V-51913. 238. Lengyel Zoltán környezettanulmánya, 1951. április 13.

²³⁹ ÁBTL V-51913. 250. Jelentés a Tyukod községben lezajlott tszcs ellenes tüntetésekről, 1951. április 17.

kulcsembereknek a beszerzése. A téesszervezők egy-egy köztisztletben álló személy belépésétől azt várták, hogy példájukat követve a többiek is könnyebben feladják ellenállásukat. Ha megnyerésük másként nem ment, azzal fenyegették meg a többnyire nagyobb földbirtokkal és elismert gazdálkodási tapasztalattal rendelkező gazdákat, hogy „kulákká” nyilvánítják őket.²⁴⁰

A „kulák kategória” határait meglehetősen rugalmasan, a pillanatnyi céloknak vagy a pillanatnyi helyi erőviszonyoknak megfelelően lehetett alakítani: középparasztot „kulákká”, „kulákot” pedig középparasztta átnevezni. Bizonyára voltak olyan nagygazdák, akiknek diszkriminációját nagyobb feltűnés nélkül nem lehetett megszüntetni, de a gazdatársadalom egy része ide-oda áthelyezhető volt. Hivatkozási alap lehetett a birtoknagyság, a cselédtartás, cséplőgép birtoklása, üzlet, ipar működtetése, terménykereskedelem folytatása. Lehetett valaki a saját „jogán” (illetve kárán) „kulák”, de lehetett a „kulákbélyeg” apai örökség („apja kulák”) vagy a feleséggel kapott hozomány is („apósa kulák”).

A kollektivizálás idején, a teljesítési kényszer nyomozó légkörében a községi/járási vezetők a „kuláklisát” elsősorban zsarolási lehetőségként, nem pedig az „osztályharc” eszközeként használták. A Tyukodi Községi Tanács VB üléseiről januárban és februárban felvett jegyzőkönyvek azt mutatják, hogy a kulcsemberek kiválasztásánál nemigen érdekelte a VB-tagokat, hogy ezek a személyek besorolhatóak-e a „kulák kategóriába”. Az ÁVH-tisztek számára nem jelentett nehézséget, hogy amikor a helyzet megváltozott és elkezdődött a termelőszövetkezeti csoportok bomlása, a korábbi kulcsemberek közül többeket is „kuláknak” nyilvánítsanak.

A tanács VB 1951. január 6-i ülésen például öt olyan gazdát jelöltek ki, akikről úgy gondolták, hogy belépésük a többi gazda csatlakozását is megkönnyítené. Meggyőzésükkel a „legfejlettebb” (azaz a kommunista eszméket és propagandát jól ismerő) VB-tagokat, köztük Lengyel Zoltánt bízták meg:

„[H]a már ezek belépnek, a többi vb-tagok már könnyebben meg tudják győzni [...] azokat a belépni szándékozókat, akik eddig azért nem akartak belépni, mert nem akartak első lenni.”²⁴¹

A kiválasztottak közül két személyről az ÁVH-tisztek később egyértelműen azt állították, hogy „kulákok” voltak. A 62 éves Kiss Gyulának például, aki 1932–1935 között községi bírósági volt, 75 katasztrális hold földje volt, amelyből 1948-ban 60

²⁴⁰ Gergely László, a csengeri járási tanácselnök a járási pártbizottsági ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint elítélően beszélt erről a gyakorlatról: „Én nekem a tapasztalatom az, hogy egyes községekben a vb 4-5 középparasztot kiemel és azt mondják nekik, hogy ha nem lépnek be a tszcs-be, akkor kuláknak lesznek minősítve, erre nekünk vigyáznunk kell, hogy ilyen ne forduljon elő.” MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 3. ó. e. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Pártbizottság 1951. február 28-i üléséről.

²⁴¹ MNL SZSZBML XXIII.917.b. Jegyzőkönyv a Tyukodi Községi Tanács VB 1951. január 6-i üléséről.

holdat „leadott” egy állami gazdaságnak. A maradék 15 katasztrális holddal pedig végül is fiai léptek be a Rákóczi Tszcs-be. Bár ő nem vett részt a tüntetéseken,²⁴² ennek ellenére mégis mint felbujtót vették őrizetbe, és családjával együtt kitelepítették a Hortobágyra.²⁴³

A másik, februárban még kulcsembernek tartott, de márciusban már ellenségnek kikiáltott, és családjával együtt szintén a Hortobágyra kitelepített 34 éves gazda, Domokos Lajos 24 és fél hold földet művelt, apját és apósát „kulákként” tartották számon.²⁴⁴ 1951. februárban Tardi Sándort (29 éves, MDP-tag), a községi tanács VB egyik tagját bízták meg Domokos „megagitálásával”. Később, a nyomozás során az ÁVH-tisztek tevékenységét készségesen segítő Tardi – aki akkor már a község párttitkára volt! – több olyan „kuláknak” mondott személy, köztük Domokos Lajos ellen is tanúskodott, akiket korábban még mindenáron be akart szervezni a tszcs-be. Az alábbi vallomásaiban Tardi a megváltozott szituációnak megfelelően ellenséges „kuláknak” mutatja be Domokost, nem figyelve arra, hogy így önkéntelenül is a helyi hatalom téesszervezési technikáját, benne saját tevékenységét leplezi le, hiszen ha Domokos „kulák”, akkor a végrehajtó bizottság is „kulákokból” akart tszcs-t csinálni:

„Domokos Lajos kulákot hosszú évek óta ismerem, [...] világéletében szövetkezetlenes egyén volt. A tavaszi tszcs-szervezések alkalmával felkerestük őt is azzal a szándékkal, hogy megagitáljuk és beléptessük a tszcs-be. Ez alkalommal Domokos ígéretet is tett, hogy be fog majd lépni [...], de előbb arra vár, hogy hátha kulák rokonságával közösen tudnának egy tszcs-t alakítani. Mi ezen találkozásunk után még népművelőkön keresztül többször felkerestük, azonban azok elől nyíltan elzárkózott, és minden esetben úgy vélekedett a tszcs-ről, hogy ő kolhozba nem hajlandó bemenni és nem hajlandó ott ingyen dolgozni.”²⁴⁵

Az 57 éves Orosz Antal esete szintén jó példája a „kulák” megnevezés körüli manipulációs gyakorlatnak. Őt a január 6-i VB-határozat szintén a kulcsemberek közé sorolta, és elnöklétével sikerült is megalakítani a Győzelem Tszcs-t, ami márciusban sem bomlott fel teljesen. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy Orosz Antalból – annak ellenére, hogy több vallomás²⁴⁶ is egyértelműen utalt

²⁴² ÁBTLL V-51913. 283. Id. Kiss Gyula gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 24.

²⁴³ ÁBTLL V-51913. 362. Pallag Sándor áv. százados jelentése, 1951. május 12.

²⁴⁴ „Ellenséges kulák” voltát egy ÁVH-jelentés szerint az is mutatta, hogy „igen szeret kupeckedni”, földjét pedig harmadosokkal és igaerő-uzsorával művelti meg, ráadásul még amerikai és angol rádiót is hallgat. ÁBTLL V-51913. 186. D. Varga János áv. főhadnagy jelentése, 1951. április 10.

²⁴⁵ ÁBTLL V-51913. 172. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10. Domokos Lajos végül a Győzelem Tszcs-be lépett be, majd onnan átlépett „Rákóczi”-ba.

²⁴⁶ „Orosz Antal 30 holdas kulák volt az konkrétan, akit többször leplezttem a járási párttagok és a helyi tanács előtt, valamint a gépállomáson is kifejtettem azt, hogy nem értek egyet azzal, hogy olyan kulákot, mint Orosz a csoportba bevesznek, sőt elnöknek választanak meg.” ÁBTLL V-51913. 47. Feljegyzés Bajka Mihály kihallgatásáról, 1951. március 31.

arra, hogy 25 katasztrális holdnál több földje volt – nem csináltak ellenséget: nem gyanúsítottként, hanem tanúként hallgatták ki, a kihallgatási jegyzőkönyvben pedig mint 14 és fél holdas középparasztot jelenítettek meg.²⁴⁷ Az egyik gyanúsított tyukodi lakos kihallgatása során így számolt be a „kuláklistánál” fenyegetett Orosz Antal és a falu gyors kollektivizálására rászorított helyi hatalom közötti egyezségről:

„A tszcs-be való belépésnek gondolata 1951. novemberben vetődött fel olyanformán, hogy Orosz Antal tyukodi lakos felvetette előttem, aki egy 27 holdas kulák, hogy neki a Tanácsházán megígérték, hogy ha megalakítanak egy tszcs-t, a községházán kihúzzák a kuláknévsorból. [...] Akkor azonban a csoportot megalakítani nem sikerült, mivel a kívülállókat nem tudtuk rávenni arra, hogy belépjenek a tszcs-be.”²⁴⁸

A „kulákfogalom” kollektivizálás érdekében történő prakticista felfogása és használata nemcsak a községi hatalmat jellemezte. Lengyel Zoltán leveléből arra következtethetünk, hogy a járási vezetők is hasonló módon manipuláltak vele. A tyukodi tanácstitkár egyik védekezési módszere az volt, hogy az ellene felhozott vádakát cáfolva mások hibáira terelje a figyelmet. Ártatlansága bizonyítékául egy február végi megbeszélésen történeteket írt le, ahol állítása szerint a „kulákkérdésben” egyedül ő képviselte az elvszerű álláspontot, míg a többi résztvevő (a járási párttitkár, a járási pártbizottság egyik tagja, a községi párttitkár, a tanácselnök és helyettese, valamint a tyukodi gépállomás politikai helyettese) hajlandó volt a téesszervezés érdekében megalkudni, eltérni az szigorú előírásoktól.

„A bizottság azért jött össze [...], hogy megtárgyalja, kik azok közül kulákok, akiknek üzletük-iparuk van és földjük is van. Mert erre rendelet jött [...]. A bizottság úgy határozott, hogy minden eddigi kulákot is még egyszer megvizsgál. Amikor ezt láttam, megkértem Nyirán alelnök kartársat, hogy olvassa fel a rendeletet részletesen, amelyben kifejezetten benne van, hogy akinek 25 hold földje van vagy volt mielőtt az államnak leadta, kulák. Ennek ellenére mégis kezdték kitérgyalni a kulákokat és eltértek a rendeletről. Amikor Kiss Károly 44 holdas [...] és Gyene Sámuel 28 holdas kulákokat visszaminősítették parasztnak azzal az indokkal, hogy cselédjük nem volt, akkor felszólaltam, hogy mi lesz, ha ezekből, akiket eddig mindig kulákként kezeltünk, holnap mint középparaszt belép a tszcs-be [...]. Tiltakozásom eredménytelen volt. Bogdán elvtárs [a járási pártbizottság tagja] még azt is mondta, hogy paragrafusos vagyok, nem azt kell nézni, erre elhallgattam.”

Lengyel már kórházban volt, amikor eljutott hozzá a hír, hogy a „visszaminősított kulákokat” bízták meg a tszcs-k szervezésével:

„Láttam már akkor, hogy baj lesz, mert milyen Tszcs lesz, amelyet kulák szervez!!! A kulákok örömben úgy hallottam jól dolgoztak, a kisparasztok nagy részét a kulákok tényleg behozták a Tszcs-be. Én ekkor már nem voltam odahaza!”²⁴⁹

A község lakói is tisztában lehettek azzal, hogy a „kulákfogalom” önkényes használata kiváló eszköz a hatalom kezében céljai megvalósítására. Belényesi Endre az egyik tanú vallomása szerint így fogalmazta meg ezt:

„Belényesi [...] a Tanácsháza előtt kb. 400 ember előtt is nyíltan kijelentette, hogy [...] ő kilép a csoportból, ha úgy tetszik, akkor csináljanak belőle kulákot, úgy is azt akarják, hogy a kisembereket is kuláknak minősítsék, ha nem lépnek be a tszcs-be.”²⁵⁰

Visszatérve a Lengyel Zoltán téesszervező tevékenységét ért vádakra, jóval valószínűbbnek tűnik, hogy a tanácstitkárt inkább a feladat sikeres megoldása, mint Tyukod tekintélyes gazdáinak megmentése motiválta. Természetesen nem zárható ki az utóbbi magyarázat sem, és az is elképzelhető, hogy Lengyel egyszerre akart megfelelni mindkét szerepnek: úgy teljesíteni felettesei elvárásait, hogy közben „befelé” a gazdák védelmezőjének mutatja magát.

A „nyomozás” során keletkezett ÁVH-szövegekben megjelenített Lengyel-kép változása jól mutatja a nyomozók koncepciójának alakulását. A „kupec-kuláknak” nevezett Zs. Nagy József (14 katasztrális hold birtokosa, 1949-ig terménykereskedéssel foglalkozott) kihallgatásáról két irat készült. Az 1951. április 1-én, közvetlenül a tüntetések után keletkezett feljegyzésben – amikor még Lengyel nem szerepelt a bűnösök között – a férfi még inkább a zsaroló-fenyegetőző, mintsem a jóakaró tanácstitkár szerepében jelenik meg:

„Engem felhívatott a községházára Lengyel tanácstitkár, és azt mondta, hogy lépjek be a tszcs-be, alakítsak termelőcsoportot és akkor nem fognak úgy kezelni, mint kulákot. Én ezt a feladatot el is vállaltam és még aznap lelátogattam öt másik kulákot.”²⁵¹

A második kihallgatásról szóló jegyzőkönyv április 13-án készült, amikor az ÁVH-tisztek már jobban odafigyeltek arra, hogy az általuk készített szövegek (jegyzőkönyvek, jelentések) alkalmasak legyenek a Lengyel elleni vádak bizonyítására. A tanácstitkár ebben a szövegben már egyértelműen a „kulágmentő jó barát” alakjában jelent meg.

„Előadni kívánom, hogy 1951. február havában föl hívatott a tanácsházára Lengyel Zoltán községi tanácstitkár, akivel már régebből meglehetősen jó viszonyban voltam. Lengyel az irodájában baráti alapon beszélgetés közben felhívta figyelmemet [kiemelések tőlem – F. Gy.], ill. közölte velem, hogy a községben több személyt kulákká fognak minősíteni és

²⁴⁹ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ő. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

²⁵⁰ ÁBTL V-51913. 138. Kerecsi Gáspár tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 7.

²⁵¹ ÁBTL V-51913. 79. Feljegyzés Zs. Nagy József kihallgatásáról, 1951. április 1.

²⁴⁷ ÁBTL V-51913. 351. Orosz Antal tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. május. 11.

²⁴⁸ ÁBTL V-51913. 65. Feljegyzés Rádi Géza kihallgatásáról, 1951. április 1.

így engem is, és ha meg akarok menekülni a kulákká való minősítés alól, feltétlenül lépjek be a tszcs-be. Ez alkalommal felhívta a figyelmemet arra is, hogy a rokonságomban lévő kulákokat – akik szintén azzá lesznek minősítve – igyekezzek rábeszélni arra, hogy a saját érdekükben lépjenek be ők is a tszcs-be.”²⁵²

Aznap több gyanúsítottat is kihallgattak, és többek között Lengyel Zoltánról is kérdezték őket. A kihallgatásokról készült jegyzőkönyvekben a tanácsitkáról szóló szövegrészek megfogalmazása meglepő hasonlóságot mutat. A Bajka Mihály (10 katasztrális hold, de „kulák” após) vallomását tartalmazó jegyzőkönyv is „barátomnak” nevezi Lengyelt, akivel Bajka „meglehetősen jó viszonyban” van, és aki „baráti alapon közölte” vele, hogy megmenekülhet a „kulákká” minősítés alól, ha belép a tszcs-be.²⁵³ Bajka Mihály május 8-i kihallgatása során készített jegyzőkönyv pedig már nem is csupán „kulákbarátként”, hanem számító, korrupt alakként jelenítette meg a tyukodi tanácsitkárt, aki anyagi viszonzásért menti a gazdákat:

„Ezt a beszélgetésünket Lengyel igyekezett kihasználni olyan formában is, hogy kért tőlem két zsák csövestengerit, és megígérte azt is, hogy meg fogja akadályozni, ha esetleg mégis kulákká akarnak nyilvánítani. Hasonló formában Lengyel már egy alkalommal megzsarolta sógoromat is.”²⁵⁴

Menekülő „kulákok” – alku a hatalommal

A „kuláklistán” lévő és az ezzel fenyegetett tyukodi gazdák félelmeit jól mutatja annak a hét, valamikor jómódú „kulák” családnak a döntése, akik a kollektivizálás vége felé, a „szövetkezeti falu” létrejötte előtti utolsó pillanatban elmenekültek a községből.²⁵⁵ Földjeiket már valószínűleg korábban „leadták” az államnak, házaikat hátrahagyták, ingóságaikat pedig megbízható községi lakosoknál helyezték el vagy elajándékozták.²⁵⁶ Az egyik menekülő család, Baloghék motivációjáról rendelkezünk adatokkal. Kényszerű döntésükben nagy szerepe volt annak, hogy a 64 éves Balogh Miklós februárban az ÁVH vizsgálati fogságában meghalt.²⁵⁷ Fiait is állandóan zak-

latták, a tanácsházára idézgették, hosszabb-rövidebb időre letartóztatták. Az unoka, az akkor 16 éves Balogh Pálma visszaemlékezése szerint Tyukod elhagyásának célja maga a túlélés volt: „Egy napon mindent itt kellett hagyni, a pusztta életünkkel, csupán kevés ruhaneművel elmentünk új életet kezdeni Debrecenbe, 1951. március 4-én.”²⁵⁸

A község korábban jómódú családjai ellen hozott látványos fenyítő-büntető intézkedések gyakoribbá és erélyesebbé válása a kollektivizálás idején szintén a szervezési stratégia része volt. A hatalom a „kulákok” ellen lépett fel, de ezzel a község többi lakójának is üzent. A félelem és a kiszolgáltatottság érzetének erősödésétől a téesszervezők a gazdák ellenállásának feladását várták: „a parasztokat úgy félemlítik meg, hogy a kulákokat elviszik minden nélkül és amikor a népnevelők agitálni mennek, akkor hivatkoznak arra, hogy ha nem tesz eleget a beszoigáltatásnak, vagy nem lép be a tszcs-be, akkor ugyanúgy fog járni mint a kulák”²⁵⁹ – közölte rabtársaival az egyik Kistarcsára internált tyukodi lakos.

A hét „kulák” család elmenekülése Tyukodról nemcsak a volt nagygazdák kilátástalan helyzetét bizonyítja, hanem egyben a községi vezetők egyezkedési hajlandóságának is a jele. A „kulákokkal” kapcsolatos elvi álláspontot hangoztató hivatalos szövegek szerint a helyi vezetőknek – köztük Lengyel Zoltánnak – az említett hét családot nem lett volna szabad elengedniük a községből. Az indoklás szerint a „kulák” akkor is „ellenség”, ha már semmije sincs, ezért állandóan szemmel kell tartani.²⁶⁰ Azonosításuk csak eredeti környezetükben lehetséges, idegenben könnyen láthatatlanná, felismerhetetlenné válnak. Nem volt véletlen tehát, hogy Baloghék Tyukodról Debrecenbe, egy nagyvárosba menekültek.²⁶¹ A családok elköltöztetését az egyik ÁVH-tiszt találó módon a „kulákok önlíkvidálásnak” nevezte.²⁶² A csengeri járási párttitkár a „láthatatlan kulákok” veszélyességére egy propagandafilmre utalva hívta fel a figyelmet az egyik párttaggyűlésen:

„Ennél a kérdésnél vegyük példának *A párttitkár* c. filmet, ahol a kulák elment egyik községből a másikba, s ott dolgozott mint nincstelen paraszt és utána elment üzembe

²⁵⁸ P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: A Balogh család története. Elmondta: Németh Kis Endréné Balogh Pálma.

²⁵⁹ ÁBTL V-51913. 471. Jelentés Németh Jenőről a kistarcsai internálótáborból, 1951. július 27.

²⁶⁰ „Tudni kell nekünk Sztálin elvtársnak azt a megállapítást, amivel Buharin állítását megcáfolta, hogy az osztályellenség nem nő bele a szocializmusba. Nekünk látni kell ezt és így kell nevelnünk a falusi párttitkárokat, falusi funkcionáriusainkat, lássák az ellenséget és meggyűlöljék” – foglalta össze a tan lényegét a megyei párttitkár. MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság kibővített üléséről, 1951. április 12.

²⁶¹ A Hortobágyra kitelepített tyukodi és porcsalmi lakosok 1953 nyarán, miután kiszabadultak, nem térhettek vissza korábbi lakóhelyükre, hanem új lakóhelyet kellett választaniuk, ami nem lehetett nagyváros: „Megmondták, hogy haza nem mehetnek, Budapestre, nagyobb városokban szintén nem mehetnek, csak kisebb helyekre.” Szalay–Szalay (szerk.) 2008: A Domokos család története. Elmondta: Bartalisné Domokos Eszter.

²⁶² ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv. hadnagy jelentése, 1951. március 29.

²⁵² ÁBTL V-51913. 210. Zs. Nagy József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 13.

²⁵³ ÁBTL V-51913. 206. Bajka Mihály gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 13.

²⁵⁴ ÁBTL V-51913. 295. Bajka Mihály gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. május 8.

²⁵⁵ ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv. hadnagy jelentése, 1951. március 29.

²⁵⁶ Az elmenekült gazdák „holmiaikat és egyéb ingóságaikat a községben elhelyezték megőrzés végett, több szegényparaszt sietett nekik segíteni elhurcolni. Így Orosz Menyhért szegényparasztot is láttam, amikor egy szekérrel Balogh Zsigmond kuláktól bútorokat vitt elhelyezni megőrzésre.” ÁBTL V-51913. 41. Feljegyzés Gyarmati Béla kihallgatásáról, 1951. március 31.

²⁵⁷ Az unoka visszaemlékezése szerint minden alap nélkül vádolták meg a közellátás veszélyeztetésével. P. Szalay–Szalay (szerk.) 2008: A Balogh család története. Elmondta: Németh Kis Endréné Balogh Pálma.

dolgozni és ott végezte romboló munkáját. Nekünk is erre kell gondolni, s ezeket a kulákokat [a tyukodi elköltözőket] vissza kell hozni, ha másként nem, rendőrséggel is.”²⁶³

Valójában a csengeri járási párttitkár sem ragaszkodott oly nagyon a „kulákok” jelenlétéhez a járás községeiben. Az egy héttel korábban tartott párttaggyűlésen éppen azt hangsúlyozta, hogy a kollektivizálás érdekében egyes „kulákokat” el kell távolítani, a korabeli hivatalos szóhasználatkal élve „ki kell emelni” a községekből.²⁶⁴ A tüntetésekért felelőssé tett községi lakosokat szintén „kiemelték” Tyukodról, amit a községi párttitkár a katolikus pap esetében a következőképpen indokolt:

„Mint dologkerülő, a falu ellenséges elemeivel összeforrt jobboldali egyén nem kívánatos jelenléte a községben. Tyukod szocialista község tszcs-inek megerősítése Gyarmati eltávolítása nélkül nagyban akadályoztatva volna. [...] Mint a község párttitkára, neveztem a községből való eltávolítását javasolom.”²⁶⁵

A „kiemelés” ebben az esetben internálást, kitelepítést, kényszerlakhely kijelölését jelentette, azaz fizikai, térbeli elkülönítést a „dolgozók” virtuális társadalmából való kirekesztés mellett. (A falu valódi társadalmá inkább szolidáris, mint kirekesztő volt velük szemben!) A hét tyukodi család nyilvánvalóan ezt akarta megelőzni, amikor elhagyta a községet. Forrásaink szerint ebben nem akadályozták meg őket a község vezetői, azaz a számon kérő hatalom logikája szerint segítették őket a menekülésben.

Mivel a Lengyel Zoltán ellen felhozott vádak között a „kulákok” elengedése is szerepelt, az egykori tanácsbíró védekező levelében erre is kitért. Védekezése során – a már ismertetett módon – önmaga felmentésével egyidejűleg a felelősséget másokra igyekezett áthárítani. Az erről szóló levélrészletben demonstratív módon jelenítette meg az elkötelezett hivatalnoktól elvárt kötelező „kulákgyűlöletet” is:

„En aznap reggel, mikor elutaztam (márc. 1.) délelőtt a 11-es vonattal, még felmentem megírni a VB jegyzőkönyvet és akkor láttam, hogy a két Szarka kijelentkezik. Ők kérdezték akkor tőlem, hogy elmehetnek-e? [...] Engem meglepett, hogy ezek a kulákok, akiket eddig elverni sem lehetett volna, most maguktól el akarnak menni. Gondoltam is magamban, bár az utolsó menne már el. Mindjárt arra gondoltam, hogy a Pártház, MNDSZ-helyiség és a Zöldkereszt Egészségház ügye milyen egyszerűen megoldódna. Nem beszélve arról, mennyivel kevesebb munkánk lenne, ha

legalább a fele elmenne ezeknek a kulákoknak. Mennyit akadályozták a szocializmus építését. Minden dologban, amit akartunk, benne volt a reakciós kezük. Az összes hazug propaganda tőlük eredt [...]. Nem tudok elképzelni olyan tanácselnököt és titkárt, aki ne örvendene, ha a kulákok közül csak egy is elmegy a falujából. Tudtam, hogy senki sem fogja őket megsíratni. A dolgozók általában utálták őket. Én azonban azt mondtam nekik, hogy olyan törvényt nem ismerek, amely megtiltaná, hogy elmenjenek, de jó lesz, ha azt még megkérdik a párttitkár elvtársától és a tanácselnöktől, mert velem 11 órakor már megy is a vonatom. Tudomásom van róla, hogy négy vagy öt kulák, biztosan nem tudom, az én eljövetelem után öt nap múlva ment el a közből, mégpedig úgy, hogy Forgács párttitkár írásban javasolta Györfi tanácselnök elvtársnak a kulákok elköltözködését és Györfi elvtárs is engedélyezte az elköltözésüket.”²⁶⁶

Egyéb források²⁶⁷ szerint is a községi párttitkár döntött a „kulákok” elköltözésének kérdésében (a falut érintő fontos politikai kérdésben), a helyi hatalom más képviselői, a tanácselnök és a tanácsbíró csupán végrehajtotta utasításait. Egy másik jelentés²⁶⁸ azt is megemlíti, hogy a tanács eredetileg nem engedélyezte a falu elhagyását, az engedélyt csak a párttitkár utasítására adták ki. A hivatalos indoklás Forgács Árpád tettét „kulákbárságával” („eljár a kulákokkal borozgatni a kocsmába”²⁶⁹) és korrupciójával magyarázta („a községben azt beszélik, hogy a párttitkár pénzt kapott a kulákoktól, valamint a kulák javából egy darab gerendát”²⁷⁰). A párttitkár tényleges motivációját nem ismerjük (ugyanúgy lehetett szimpátia, szolidaritás, mint haszonszerzés). Ami viszont bizonyosnak tűnik, hogy az ideológikus elvárások ellenére Forgács és az elköltözni vágyók között megegyezés jött létre: olyan alkut kötöttek, amely mindkét fél pillanatnyi érdekeinek megfelelt. A családok reményeik szerint elkerülték a rájuk váró még rosszabb sorsot (börtönt, kitelepítést), a párttitkár, illetve a község vezetői (akik többnyire a helyi társadalom szegényebb rétegeiből kerültek ki vagy idegenből „hozott” emberek voltak) pedig „eltűntették” azokat a község vezetésében valamikor jelentős szerepet játszó vagy sikeres gazdálkodásuk miatt megbecsült családokat (Szarka Bálint, az egyik családfő például tíz évig volt községi bíró), akiknek a lakosság körében még mindig nagy tekintélyük volt. A hivatalos ideológia és a mindennapi hatalmi gyakorlat többnyire hiába törekedett arra, hogy a község társadalmá kirekessze magából valamikor módos tagjait, diszkriminációjuk inkább erősítette a velük való szolidaritást.

²⁶³ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 3. ő. e. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Pártbizottság 1951. március 7-i üléséről.

²⁶⁴ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 3. ő. e. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Pártbizottság 1951. február 28-i üléséről. Gergely László a járási tanács elnöke is a következőket mondta a járási pártbizottság ülésén: „Császlóból, ami még kulák ott van, azt el kellene onnan telepíteni egy másik helyre, ahol nem gátolná a munkánkat.” Uo. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Pártbizottság 1951. február 20-i üléséről.

²⁶⁵ ÁBTL V-51913. 194. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 11.

²⁶⁶ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ő. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

²⁶⁷ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről; ÁBTL V-51913. 131. Összefoglaló jelentés, 1951. április 6.

²⁶⁸ ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv. hadnagy jelentése, 1951. március 29.

²⁶⁹ MNL SZSZBML XXXV.1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1951. április 12-i kibővített üléséről.

²⁷⁰ ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv. hadnagy jelentése, 1951. március 29.

Erőszakos szervezési módszerek

A Lengyel elleni konstrukció szerint a tanácsitkár legnagyobb bűne az volt, hogy „erőszakosan fejlesztette a tszcs-t”. Azzal vádolták, hogy a kampány finisében – amikor már csak kis híja volt annak, hogy Tyukod termelőszövetkezeti község legyen – a falu legmakacsabbul ellenálló gazdáit azzal fenyegette meg, hogy elviteti, illetve elüldözi őket a községből. A megfélemlítést mint téesszervezési módszert csak a tyukodi tüntetések kontextusában ítélték meg negatívan a hivatalos szervek. A gyakorlatban ugyanolyan hallgatólagosan támogatott kampányeszköznek számított, mint a „kulák kategóriával” való manipuláció.

A fenti váddal több célja is volt a konstrukció létrehozóinak. Mindenekelőtt Lengyel bűnösségét kívánták bizonyítani. Jellemző a hatalom képviselőinek érvelési módszereire az, ahogyan a tanácsitkár tettét értelmezték. Nem azzal vádolták, hogy téesszervező buzgalmában megsértette az önkéntesség elvét, hanem azzal, hogy azért erőltette be a parasztokat a tszcs-be, hogy az így létrejött csoportok később könnyen széteszenek; vagyis nem segíteni, hanem szándékosan akadályozni kívánta a kollektivizálást:

„Lengyel Zoltán [...] a tavaszi tszcs szervezések idején tudatosan igyekezett a községben lakó parasztságot erőszakkal és különböző ijesztő üzenetekkel a tszcs-kbe beszervezni, hogy ezen tevékenységével az újonnan alakult tszcs tagjai között már közvetlenül az első időben nagyfokú tszcs-ellenes hangulatot keltsen és bomlasztást idézzon elő. [...] Olyan hangok ütötték fel a fejüket a belépő tagok között, hogy a tszcs-be való tagszervezés erőszakkal történik, ennek lett a következménye az, hogy a község területén hatalmas arányú tszcs-ellenes mozgalom fejlődött ki.”²⁷¹

Ez a verzió sokkal jobban beleillett abba a koncepcióba, amely Lengyelt a helyi hatalomba befurakodott és belülről bomlasztó ellenségként kívánta bemutatni, mint hogyha csak „baloldali elhajlóként” ábrázolták volna. Lengyel elítélésével a hatalom nemcsak „ellenséget”, hanem bűnbakot is teremtett. Az erőszakos téesszervezést megtestesítő tanácsitkár megbüntetése egyben a többi szervező felmentését is jelentette, Lengyel feláldozásával a kollektivizálás többi résztvevőjét kívánták tisztára mosni.

Elégge valószínűnek tűnik, hogy Lengyel tényleg megfenyegette a vonakodó gazdákat. Az a tény, hogy ezt az ÁVH-jegyzőkönyvek szerint több tanú is állította, természetesen még nem lenne elegendő bizonyíték. A Lengyel elleni vád azonban már akkor megjelent a kihallgatásokról készített szövegekben, amikor a tanácsitkárnak szánt ellenség- és bűnbakszerep még teljesen nem formálódott ki. Az ÁVH-tisztek ekkor azt még rágalomnak tartották, amelyet az „ellenség” terjeszt a helyi vezetők lejárására. Ezt írta Nehéz János főhadnagy március 26-án: az

elhurcolásról szóló hír „megállapításom szerint nem a tanács tagjaitól, vagy párttagoktól indult el, hanem ezt [...] a jobboldali elemek dobták be”.²⁷²

Lengyel ellen szólnak azok a körülmények is, amelyekben a neki tulajdonított fenyegető kijelentés elhangzott. A tanácsitkár levelében így jellemezte a tyukodi kollektivizálás állását kórházba vonulása előtt: „Mielőtt befele jöttem a kórházba, február 26- vagy 28-án, [...] már hét csoport volt és úgy látszott, hogy pár nap múlva szocialista falu lesz Tyukod.” Úgy tűnhetett tehát, hogy a kollektivizálást teljes „sikeréhez” már csak az utolsó lépések hiányoznak. Ha „felgyorsítják” a szervezést, akkor még az MDP február 24-től március 2-ig tartó II. kongresszusa alatt – ahogy azt a központi koreográfia megkívánta – látványosan be tudják jelenteni a szocialista falu létrejöttét, sőt, talán még Lengyel is részese lehet kórházba vonulása előtt az ünnepélyes aktusnak.

Az elhurcolással való fenyegetés valószínűleg azon kisebb gazdák ellen irányult, akiket a „kuláklistával” nem lehetett megzsarolni. A tanúként kihallgatott öt érintett gazda közül egynek volt csak tíz holdja, a többiek négy-hatholdas gazdálkodók voltak.²⁷³ Lengyel szintén azt írta – bár más vonatkozásban – levelében, hogy március elején „már a középparasztok beléptek a tszcs-be és kitűnt, hogy a kisparasztok megagitálása még nehezebb feladat”.²⁷⁴

A fenyegetőző tanácsitkárrol szóló vallomásszövegek feltűnő vonása, hogy a fenyegetés tartalmát illetően eltérnek egymástól. A kihallgatottak egy része azt állította, hogy Lengyel üzenete úgy szólt, hogy a belépési nyilatkozat aláírását megtagadókat el fogják vinni a községből: „ha nem lépünk be a csoportba 20 kg-os csomagokkal vagonokba raknak és elszállítanak”;²⁷⁵ „el lesznek transzportálva a községből”;²⁷⁶ „legjobb, ha azonnal csomagolnak, mert elviszik őket”;²⁷⁷ „legjobb, ha hétfőn összecsomagolok, mert úgyis elvisznek”.²⁷⁸ Mások szerint viszont arra szólította fel Lengyel a belépési nyilatkozatot alá nem író személyeket, hogy költözzenek el a faluból, illetve saját érdekük, hogy elhagyják a községet: „akik a következő vasárnapra nem lépnek be a tszcs-be, azok legjobban teszik azt, ha menekülnek a községből, mert különben kellemetlenségeik lesznek”;²⁷⁹ „ha a március 1-ét követő

²⁷² ÁBTL V-51913. 24. Nehéz János áv. főhadnagy jelentése, 1951. március 26.

²⁷³ ÁBTL V-51913. 115. Nagy Endre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6; uo. 72. Feljegyzés Somlyai Mihály kihallgatásáról, 1951. április 1; uo. 117. Fecske Imre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6; uo. 121. ifj. Szatmári Károly tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6; uo. 119. Kócsi András tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

²⁷⁴ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ő. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csen-geri Járási Bizottsághoz.

²⁷⁵ ÁBTL V-51913. 52. Feljegyzés Kiss András kihallgatásáról, 1951. március 31.

²⁷⁶ ÁBTL V-51913. 119. Kócsi András tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

²⁷⁷ ÁBTL V-51913. 113. Pallai Bálint tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

²⁷⁸ ÁBTL V-51913. 117. Fecske Imre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

²⁷⁹ ÁBTL V-51913. 115. Nagy Endre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

²⁷¹ ÁBTL V-51913. 250. Péntek Károly áv. főhadnagy jelentése, 1951. április 17.

vasárnapig, déli 12 óráig nem lépek be a tszcs-be, akkor már később ne is merjek emiatt a tanácshoz menni, hanem legjobb lesz, ha már hétfőn csomagolok és elhagyom a községet”.²⁸⁰

Bár nem mindegy – mint korábban láthattuk – hogy valakit „elvisznek a községből”, vagy valakinek el kell menekülnie a községből a rá váró „kellemetlenségek” elől, mindkét fenyegetés rendkívül tragikus módon befolyásolhatta az egyéni sorsokat, változtathatta meg a családok életét. Mit üzenhetett Lengyel a gazdáknak? Nem tudhatjuk pontosan. Viszont valószínűleg olyan dolgokkal próbálta megfenyegetni a tszcs-ellen tiltakozó embereket, amelyekről úgy gondolta, hogy elrettentő, riasztó hatásuk nagyobb, mint a tszcs-től való félelmük. Ezt a hatást a vallomások szerint kiválthatta mind az elhurcolásról, mind a menekülésre késztetésről szélnek eresztett hír. A község lakosainak egyúttal olyan tapasztalatokkal is kellett rendelkezniük, amelyek mellett Lengyel szavai nem üres fecsegésnek tűntek, hanem valódi fenyegetésként hangzottak. A leírások szerint ugyanis a tanúként kihallgatott lakosok (és állításuk szerint mások is) Lengyel szavainak hatására léptek be a tszcs-be:

„Én ennek az üzenetnek a hatására azonnal be is léptem a tszcs-be, mert attól féltem, hogy ha ezt nem teszem, akkor engem valóban elvisznek.”²⁸¹

„Másnap közöltem is azokkal a személyekkel, akik nem léptek be a tszcs-be, hogy mit üzent nekik a tanácsttkár, ennek hatására négyen azonnal be is léptek.”²⁸²

Persze módosulhat a fenti kép, ha a szövegek keletkezési körülményeit figyelembe vesszük. Egyrészt ezek a vallomások a bűnbakgyártás folyamatának termékei voltak. A kihallgató tiszteknek olyan vallomásszövegeket kellett teremteniük, amelyek Lengyelt mint a lakosokat sikeresen terrorizáló községi vezetőt jelenítik meg. Ugyanakkor a kihallgatottnak is érdekében állt, hogy arra hivatkozzanak: ők csak a megfélemlítés hatására léptek be a tszcs-be, ezért kilépésük, illetve a tüntetéseken való részvételük akár jogosnak is mondható.

A kollektivizálási kampány: irányítók és végrehajtók

Az erőszakos agitációval vádolt Lengyel Zoltán ártatlanságának igazolására levelében részletesen írt a kollektivizálási kampányról is. Ezzel azt kívánta bebizonyítani, hogy a helyi hatalom képviselőjeként csupán elhanyagolható mellékszereplője volt a Tyukodon zajló téesszervezésnek. Annak igazi irányítói a hatalmi hierarchiában felette álló

²⁸⁰ ÁBT L V-51913. 121. Ifj. Szatmári Károly tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

²⁸¹ ÁBT L V-51913. 117. Fecske Imre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

²⁸² ÁBT L V-51913. 119. Kócsi András tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

párt- és állami szervek képviselői voltak, tehát érvelésének logikája szerint mindenért, ami Tyukodon történt, őket terheli a felelősség.

A község kollektivizálását Lengyel elbeszélése szerint „az egész tszcs-fejlesztés ideje alatt Budapestről Abonyi tszcs-fejlesztő elvtárs irányította”.²⁸³ Abonyi valószínűleg az MDP KV Mezőgazdasági Osztályának lehetett a munkatársa, aki csak egy ideig, a kampány kezdetén volt személyesen is jelen a községben. Távozása után a megyei pártbizottságtól egy bizonyos Kovácsvölgyiné lett a felelős Tyukod átszervezéséért – állította Lengyel. Állandóan kint volt a községben továbbá egy-két káder a csengeri járási tanács mezőgazdasági osztályától és a járási pártbizottságtól, a megyei pártbizottság pedig szinte naponta ellenőrizte a munkát. Így helyezte magát a kollektivizálás vezérkarán kívülre a tyukodi tanácsttkár:

„Én csak harmad vagy negyedrangú munkatárs voltam. Sok megbeszélésen jelen sem voltam, én utasításra jártam el, politikailag nem én irányítottam és nem én voltam a felelős.”²⁸⁴

Bár a szervezésre gyakorolt befolyását – védekezési stratégiájához híven – jelentéktelennek kellett bemutatnia, a magáról alkotott kép azonban azt sem sugallhatta, hogy a tanácsttkár nem tett semmit a község „szocialista átalakítása” érdekében. Lengyel a fáradhatatlanul dolgozó, nélkülözhetetlen háttérszereplő alakjában tudta magát úgy megjeleníteni, hogy mindkét kíváncsolomnak eleget tegyen. Levele szerint tehát a helyismerettel rendelkező tanácsttkár a háttérben hangyaszorgalommal végezte az aprómunkát: információkkal látta el a szervezőket, érveket adott az agitátoroknak, nyilvántartást vezetett a belépési nyilatkozatokat már aláírt parasztokról:

„Az én munkám főleg az volt, hogy naponta figyelemmel kísértem, hogy kik léptek be, és naponta elkészítettem azt a névsort a helyi ismereteim alapján, ahova a népnevelőknek menni kell. [...] Naponta átlag 50-60 népnevelő pár indult ki agitációs munkára, így a nyíregyházi és nyírbátori pártfőiskolások, a csengeri Tanács brigád, az MNDSZ-brigád, az ÁG népnevelői stb. Előre elkészített cédulákra írtam fel két-három olyan helyet, ahová menni kell a népnevelőknek, fel is világosítottam őket, hogy az, akihez mennek, milyen dolgozó, hogy a fia Kossuth akadémista,²⁸⁵ vagy katona, fia vagy leánya középiskolás stb., hogy hány hold földje van, hogy az asszonnyal kell beszélni még, mert a férj már jól nyilatkozott. Egyszer csak egész nap a népnevelőkkel voltam elfoglalva. Ha bejött egy népnevelő pár, kikérdeztem mit mondtak, felírtam, és ha másik népnevelő párt küldtem, elmondtam hogyan nyilatkoztak.”²⁸⁶

²⁸³ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ö. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

²⁸⁴ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ö. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

²⁸⁵ A megnevezés a Honvéd Kossuth Akadémiára utal, amely 1947. október 1-től 1949. július 15-ig létezett. Helyét, funkcióját, kiképző állományát a július–augusztus folyamán megszervezésre kerülő fegyvernemi tiszti iskolák vették át. A témáról lásd bővebben: N. N. 2008.

²⁸⁶ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ö. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

A levélben említett 50-60 „népnevelő pár” minden bizonnyal a kampánynak abban a szakaszában agitált a községben, amikor Tyukod a kollektivizálás „súlyponti” községének számított, és ide vezényelték a járási aktivisták nagy részét, valamint a megyei téesszervezőket is.²⁸⁷ A járási tanács végrehajtó bizottságának február 21-i ülésén elhangzott beszámoló is hasonló számokról tett említést: a megelőző héten Tyukod községben 100-150 „népnevelő” szervezte a tszcs-t.²⁸⁸ A „népnevelő gárda” elsősorban idegenekből állt össze, akik helyismerettel nemigen rendelkeztek, viszont minden bizonnyal a helyi „népnevelőknél” jobban ismerték a kollektivizálás agitációs érveit és a „hatékonyak” tartott szervezési módszereket.

Lengyel – állítása szerint – csak néhányszor vett részt az úgynevezett házi agitációban. A meggyőzni kívánt gazdák lakására egy-egy járási tanácsi vagy párt-funkcionárius kíséretében ment el, akik valószínűleg befolyásos gazdákhöz lettek beosztva. A tanácsitkár munkájának sikertelensége („megagitálni nem sikerült nekem csak Szalai Geizáékat és Szalai Lajost, máshol eredményt nem értünk”²⁸⁹), amelyet egy másfajta kontextusban bizonyára nem hangsúlyozott volna, itt jó érvek kínálkoztak: hogyan is alkalmazott volna erőszakot, ha az általa „megagitált” emberek nem is léptek be a tszcs-be? A Szalai család beszerzéséről szóló történetben is türelmes, nyugodt, megfontolt téesszervezőnek mutatja be magát:

„Szalai Geizánál kétszer voltam, egy ízben Endrédi elvtárral, egy ízben Juhász elvtárral. Ez volt az a hely, ahol már a férfi az Sz betűt aláírta a belépési nyilatkozatra, de a felesége kikapta a tollat a kezéből és azt mondotta, hogy majd akkor lép be, ha négy-öt olyan közép ember lesz benne, mint ők. Ezzel el is mentünk és akkor mentem vissza pár nap múlva, amikor már vagy hat középparaszt volt bent. Ekkor alá is írta a belépési nyilatkozatot.”

Lengyel hatásos védekezési módszernek gondolta azt is, hogy „népnevelő” társait, a járási tanács mezőgazdasági osztályának vezetőjét és beosztottjait jelölje meg ártatlanságának tanúiként:

„A felsorolt tanúkat [...] kérem erre vonatkozóan kihallgatni, hogy alkalmaztam-e terrort, fenyegettem-e valakit. Ők velem voltak, főleg ők beszéltek, hiszen ők jobban is értettek az agitációhoz, mint én, de én sehol sem kényszerítettem senkit, csak a tiszta meggyőzéssel igyekeztem a Tszcs-t fejleszteni.”²⁹⁰

²⁸⁷ „Hónap a megyei pártbizottságtól kapunk tíz jó népnevelőt és mind a tíz elvtársat Tyukodra fogjuk küldeni, ezek az elvtársak olyan fejlettek, hogy megfelelnek brigádvezetőnek is és fel kell osztani minden utcáját Tyukodnak, hogy mindenütt legyen népnevelő” – mondta a csengeri járási párttitkár az 1951. február 20-i járási pártbizottsági ülésen. MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 3. ő. e. Jegyzőkönyv a csengeri járási pártbizottság 1951. február 20-i üléséről.

²⁸⁸ MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. február 21-i üléséről.

²⁸⁹ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ő. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

²⁹⁰ MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ő. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

Vajon mennyire mutatta volna be másként Lengyel Zoltán a község kollektivizálásában játszott szerepét, ha a tyukodiak nem lázadnak fel a tszcs ellen, és ő mint a termelőszövetkezeti község diadalmas tanácsitkára beszéli el a történetet? És vajon melyik változat állna közelebb a „valósághoz”? Más nézőpontból létrehozott történeti források segítenek hitelesebbé tenni a képet.

A tyukodi tanácselnök is Lengyelhez hasonlóan mutatta be az irányítók és a helyi vezetők viszonyát a kollektivizálási kampány során. Ha Lengyel mellékszereplőként ábrázolta magát levelében, Györfi Imre a neki tulajdonított szöveg szerint olyan résztvevőnek érezte magát, akire egy elrontott színdarab főszerepe vár. Az egyik tanú állítása szerint Györfi a termelőszövetkezeti csoportokra panaszkodó asszonyoknak a következőket mondta:

„[N]agyon jól tudjátok, én két hétig távol voltam a községből, nem tudom, hogy távol létemben mit kotyvasztottak össze, most itt hagyták nekem, hogy én egyem meg, de én azt mondom, hogy aki főzte, az egye is meg.”²⁹¹

Elgondolkoztató és Lengyelnek a helyi vezetők mellőzéséről szóló állítását látszik igazolni az a tény, hogy Györfi tanácselnök február második felében, pont akkor, amikor a járásból szinte mindenki Tyukodra jött téesszt szervezni, kéthetes pártiskolára utazott. Egyéb adatok is azt bizonyítják, hogy a felettes szervek nem ragaszkodtak ahhoz, hogy a szervezés alatt a falu irányítói teljes létszámban jelen legyenek. Lengyel Zoltán például januárban tíz napra szabadságra ment: „amikor hazajöttem, Abonyi elvtárs már irányította a szervezést”²⁹² – írta levelében. Lengyel március elsején újra elhagyta a községet, igaz, hogy a régóta tervezett kórházi gyógykezelése céljából. Ugyanabban az időben utazott el Forgács párttitkár is Nyíregyházára, őt két hónapos pártiskolára küldték.²⁹³ Március elején tehát, amikor még csak papíron léteztek a termelőszövetkezeti csoportok, és már érezhetőek voltak a későbbi tüntetésekhez vezető feszültségek, a községből két vezető is hiányzott. Vajon mindez tudatos megfontolás, vagy csupán rossz szervezés, esetleg érdektelenség eredménye lehetett?

Forrásaim másik része, a tanácsi és pártiratok mindenesetre arról szólnak, hogy a felsőbb szervek, köztük a járás, milyen nagy szerepet tulajdonított annak, hogy a községi vezetők aktívan részt vegyenek a mezőgazdaság „szocialista átalakításában”. Pontosabban arról szólnak ezek az iratok, hogy mennyire *nem* vettek részt a kollektivizálásban a községek, illetve azok a lakosok, akiktől ezt elvárták. A célok megvalósításában aktív közreműködést és személyes példamutatást ugyanis nemcsak a község vezetőitől és a helyi párttagoktól várták el, hanem mindenkitől,

²⁹¹ ÁBTL V-51913. 160. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 10.

²⁹² MNL SZSZBML XXXV.14. 40. f. 51. ő. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele a MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

²⁹³ ÁBTL V-51913. 131. Összefoglaló jelentés, 1951. április 6.

aki valamilyen formában a pártállamtól függött, illetve annak befolyása alatt állt: a tanácsstagoktól, a tanács dolgozóitól, a pedagógusoktól, az állami gazdaságban és a gépállomáson dolgozóktól, az ipari munkásoktól, a termelőszövetkezeti tagoktól, a földműves szövetkezet alkalmazottjaitól és a tömegszervezetek tagjaitól. A belőlük összeálló „népnevelő gárdának” kellett volna a helyi társadalmat befolyásolnia és mozgósítania a hatalmi célok érdekében: rábeszélni a gazdákat, hogy időben tegyenek eleget beszolgáltatási kötelezettségüknek, jegyezzenek békekölcsönt és alakítsanak termelőszövetkezeti csoportokat.

Passzivitásuk állandó témája volt a járási tanács VB-üléseinek. A január 24-i ülésen Végh András járási párttitkár (egyben a járási tanács VB-tagja) úgy fogalmazott, hogy a községi tanácsok és a meglévő tszcs-k „lanyhán kezelik”²⁹⁴ a téesszervezés kérdését. Pedig a tyukodi tanács VB-üléseinek készült jegyzőkönyvek tanúsága szerint a község vezetői rendszeresen foglalkoztak a téesszervezés ügyével. A hetente megtartott VB-üléseknek két állandó napirendi pontja volt: a begyűjtés és a tszcs-fejlesztés. Ezekből a jegyzőkönyvekből a felsőbb szervek elvárásainak megfelelni vágyó, kötelességtudó községi vezetők képe bontakozik ki, akik azt teszik, amit kell (megbeszélik a módszereket, kiosztják a feladatokat, vállalásokat tesznek, versenykihívásokat írnak), de mégsem tudják teljesíteni a maguk elé kitűzött célokat: nem gyűlik össze az előírt mennyiségű burgonya és nem alakul meg a régóta tervezett tszcs.

Milyen lehetett a tyukodi vezetők valóságos hozzáállása a kollektivizálás kérdéséhez és általában azokhoz a feladatokhoz, amelyek konfliktust idéztek elő a lakossággal? A források arra engednek következtetni, hogy a hatalom helyi képviselői egyedül, külső segítség nélkül általában nem tudták végrehajtani a felsőbb szervek azon utasításait, amelyek a lakosság komolyabb ellenállásába ütköztek. Ezt a feltevést kiegészíthetjük azzal a megállapítással, hogy a községi vezetők egy részének, és a helyi társadalom tagjaiból álló aktivisták többségének gyakran nem is állt érdekében e célok sikeres megvalósítása. Gazdaként őket is sújtotta a beszolgáltatás és fenyegette a kollektív gazdálkodás.

A település vezetői önreprezentációjukban természetesen a lelkiismeretes, megbízható tisztviselő, az elvhű kommunista képét mutatták, akiknek eltökélt szándékuk, hogy teljesítsék a felsőbb rendelkezéseket. A mindennapi gyakorlatban viszont nem tudtak, és sokszor nem is akartak megküzdeni a szívosan ellenálló gazdátársadalommal. Ezért folyhatott a községben a járási párttitkár szavaival élve „lanyhán” a terménybegyűjtés, a kollektivizálás és minden olyan feladat, amelynél a községi vezetőknek a lakosság erőteljes szembeszegülésével kellett számolnia.

Köztudott, hogy a terménybeszolgáltatás milyen súlyos, a gazdaságok teherbírását messze meghaladó terheket rótt a parasztságra,²⁹⁵ akik ez ellen különböző

²⁹⁴ MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. január 24-i üléséről.

²⁹⁵ Erdmann 1992: 98–137.

önvédelmi-túlélési technikákkal (a termények elrejtése, feketén történő eladása, az állatok feketevágása, nyilvántartási manipulációk) védekeztek.²⁹⁶ A helyi tanácsok csak akkor tudtak eleget tenni a begyűjtési előírásoknak és határidőre (sőt határidő előtt) összegyűjteni az éppen aktuális terményt, ha felszámolták a paraszti ellenállást: felkutatták az elrejtett terményt, leleplezték a disznaját feketén levágó vagy engedély nélkül eladó gazdát és kiderítették, hogy a ténylegesnél kevesebb mennyiség szerepel a termést nyilvántartó gabonalapon.

A tyukodi tanács begyűjtési munkájáról szóló járási kritikák alapján arra következtethetünk, hogy a helyi lakosság állandó zaklatásával járó, népszerűtlen feladatot amennyire lehetett, elhanyagolta a helyi vezetés. Egy-egy látványos, a falusi osztályharc szellemében a „kulák” hátralékosokat, terményrejtegetőket és feketézőket leleplező és megbüntető akcióval próbálták feledtetni, hogy a község nem teljesítette időre beadási kötelezettségét. 1951 februárjában a járási tanács begyűjtési osztályának vezetője például arról panaszkodott, hogy a gazdák helyszíni elszámoltatásában a „községi tanácsok legtöbb helyen a járási tanács brigádjára támaszkodnak, önállóan nem tudnak vagy nem akarnak eredményeket elérni”.²⁹⁷ Az ellenőrzési csoportvezető szerint „az alkalmazottak, egytől egyig bent ülnek a hivatalban és a terménybegyűjtés érdekében az elmúlt hét során semmit nem tettek”.²⁹⁸ Tyukodot külön is kiemelik, mint olyan községet, amely „szép vállalatot tett, de nem teljesítette”.²⁹⁹

Hasonló lehetett a községi vezetők hozzáállása a kollektivizálás kérdéséhez is. Az 1950 ősze óta tartó kampány során, amíg alapvetően a helyi hatalom és a helyi „népnevelők” végezték a szervezést, hetente csupán egy-két földnélkülit vagy legfeljebb néhány holdnyi földet művelő lakost sikerült rábeszélni a belépésre. Akkor tudták csak a gazdálkodók nagy többségét bekényszeríteni a termelőszövetkezeti csoportokba, amikor 1951 februárjában a községi vezetők a felettes szervek vették át a falu átszervezésének irányítását. Tyukod kollektivizálása, a „falu megszállása”³⁰⁰ és a lakosság meggyőzése/legyőzése ekkor már egy nagyobb (megyei, járási) haditerv részeként zajlott, és a vezérkarban a községi vezetők csak mellékszereplők lehettek.

Hogyan végződött a tyukodi tanácsitkár története? Lengyel Zoltán nem tudta elérni, hogy ne ő legyen a tyukodi kollektivizálás elleni megmozdulások egyik főbűnöse. A Csengeri Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága fegyelmi eljárást kezdeményezett ellene, melynek eredményeként május 31-én felmentették

²⁹⁶ Erdmann 1992: 136. Erdmann Gyula „paraszti ellenhúzásoknak” nevezi a rendeletek kijátszását. A paraszti túlélési technikákról: Oláh 2001: 199–258.

²⁹⁷ MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. február 14-i üléséről.

²⁹⁸ MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. február 21-i üléséről.

²⁹⁹ MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. február 14-i üléséről.

³⁰⁰ A megnevezés Juhász Páltól származik. Juhász 1989.

állásából,³⁰¹ majd pedig az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztálya kitiltotta a közösségből. Kényszertartózkodási helyként a Szolnok megyei Fegyvernek községet jelölték ki számára. Úgy tűnik, hogy a tyukodi tanácsitkárt ugyan feláldozták, azonban mégsem bántak el vele úgy, mint a helyi társadalom tagjaival. Lengyel ügyét a többi, ellenségnek kiválasztott tyukodi lakos (volt nagygazdák, volt csendőrök és a katolikus pap) elleni eljárástól elkülönítve kezelték. Őt az ismert források szerint nem hallgatta ki az ÁVH, nem volt vizsgálati fogságban, mint a többiek. A kórházból való távozása után rendőri felügyelet alá helyezték. Bár állását elveszítette és korlátozták mozgási szabadságát, büntetése sem volt hasonló a többiekéhez, akik közül hárman börtönbe kerültek, hárman a kistarcsai internálótáborba, míg családtagjaikat és még további öt „bűnöst” szintén családotól a Hortobágyra telepítettek ki.³⁰²

III.

TÜNTETÉSEK 1953 NYARÁN

³⁰¹ MNL SZSZBML XXIII.222. Jegyzőkönyv a Csengeri Járási Tanács VB 1951. május 17-i üléséről, 231/1951. határozat.

³⁰² ÁBTL V-51913. 362. Pallag Sándor áv. százados jelentése, 1951. május 12.

érdekeiket. Kilépési szándékukról közös nyilatkozatot készítettek, amit küldötteik útján eljuttattak a Földművelésügyi Minisztériumba, valamint közösen próbálták visszaszerezni belépési nyilatkozataikat is.

A helyi párt- és tanácsapparátust váratlanul érte mind a kollektivizálásról szóló hivatalos beszéd mód megváltozása, mind pedig az addig többé-kevésbé uralhatónak tartott paraszti társadalom szembeszegülése. Az egyértelmű központi irányításhoz szokott helyi vezetőket a felülről érkező hírek ellentmondásossága is megzavarta. A régi stílust idéző Rákosi-beszéd, amely az engedmények helyett az „eredmények” megőrzésének fontosságát hangsúlyozta,⁶ érthetőbb és követhetőbb volt számukra, mint a nagy erőfeszítések árán megalakított téészek bomlását elindító Nagy Imre-féle új hang. A helyi hatalom jellegzetes hozzáállása a téészek minden áron való megtartására irányuló törekvés volt.⁷

A téészekből való kilépést és feloszlásukat szabályozó szeptember 25-én megjelent miniszteri rendelet⁸ létrehozóira is befolyással voltak a téésztagek spontán akciói. A jogszabály a „közös” gazdaságok nagyarányú bomlásától tartva megnehezítette a tagok kilépését és a téészek feloszlását. A kilépőkkel szemben egyértelműen a bennmaradók érdekeit tartotta szem előtt. A gyakorlatban a helyi hatalmi szervek tovább nehezítették az egyéni gazdaságok restaurálását. Az apparátus elsősorban a kilépéssel járó hátrányok hangsúlyozásával próbálta meg visszatartani a tagokat. A téészeknek nyújtott kedvezmények ugyanis nem jelentettek akkora vonzerőt, hogy emiatt a téésztagek jelentős része lemondott volna az egyéni gazdálkodás újrakezdésének reálisnak tűnő lehetőségéről.⁹ A téesz mellett agitálók ezért inkább a kilépőkre kirótt magas adósságterhek elrettentő, semmint a téésztagek várhatóan magasabb év végi részesedésének marasztaló hatásában bíztak.

A helyi hatalom képviselői a propaganda mellett adminisztratív eszközöket is bevetettek a bomlás megállítására. A kilépést szorgalmazó „hangadókat” megpróbálták eltávolítani a téészekből: a közgyűléssel megszavaztatták kizárásukat, valamint néhány esetben rendőri, bírósági eljárást is kezdeményeztek ellenük. A tagság

⁶ Rákosi Máttyás többek között a következőket mondta a július 11-i budapesti pártaktíva-értekezleten: „Amikor mi segítjük a dolgozó parasztokat, akkor ezzel nem változik meg a politikánk, hogy a tsz-eket még inkább segítjük. Ki kell mondanunk világosan és félreérthetetlenül, hogy pártunk és népi demokráciánk változatlanul a tsz-ekben látja a falu szocialista építésének útját [...]. Nem fogjuk tétlenül tűrni, hogy a falu szocialista építésének eddigi eredményeit az ellenség most megpróbálja aláásni.” *Szabad Nép* 1953. július 12. 3.

⁷ Jól tükrözik a megyei vezetők hozzáállását a Szabolcs-Szatmár megyei pártlapban július folyamán megjelenő cikkek címei: Nem is gondoltunk arra, hogy kilépünk a szövetkezetből. *Néplap* 1953. július 11; Megvédjük a termelőszövetkezetet! Hatalmas lelkesedéssel fogadták Rákosi elvtárs beszédét Nagyhalászon. *Néplap* 1953. július 12; A termelőszövetkezet ellen lázító kártevőt ítél el a nyírbátori járásbíró. *Néplap* 1953. július 21.

⁸ 4/1953. (IX. 25.) F. M. sz. rendelet. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953: 296.

⁹ Varga 2014a: 122.

megfélemlítésével azt kívánták elérni, hogy minél kevesebben hagyják ott a téészt, de legalább tíz tag mindenképpen a bennmaradás mellett döntsön, mivel ebben az esetben nem lehetett feloszlítani a „közös” gazdaságot. A megfelelő számú bennmaradó téésztage biztosítása érdekében olykor a központi rendelkezéseket is hajlandóak voltak megsérteni. Azokban a téészekben például, ahol még nem volt meg a téesz mellett biztosan kitartó tíz tag, nem hívták össze megfelelő időben a feloszlásról döntő közgyűlést. Ez a gyakorlat többször okozott konfliktust a helyi apparátus és a központi hatalom között. Bár az illetékes központi szervek is a téészek ésszerű együtt tartására törekedtek, a mezőgazdasági termelés zavartalansága érdekében túl akartak lenni a válsághelyzeten, amit a helyi szervek időhúzó politikája hátráltatott.

A hatalom sem a jogalkotással, sem adminisztratív intézkedésekkel nem tudta jelentős mértékben visszafogni a téészek bomlását. Az 1953 nyarat követő egy éven belül országosan a téészek és tszcs-k 15%-a bomlott fel, a tagságuk 34%-a lépett ki, területük pedig 31%-kal csökkent.¹⁰ A téészek szétesése éppen Szabolcs-Szatmár megyében volt az egyik legjelentősebb, ahol a téészek és a tszcs-k 28%-a bomlott fel, tagságuk 59%-a lépett ki, és 53%-kal csökkent a művelésük alatti terület nagysága.¹¹ A legtöbben azokban a megyékben léptek ki, ahol az előző években jelentősebb „felfejlesztés” zajlott.¹² Szabolcs-Szatmár megyében 1951 és 1953 között több mint 27 ezer új belépő volt, többségük, 23 ezer fő 1951 őszén és 1952 tavaszán lépett be. 1953-ban ebben a megyében volt a legtöbb téésztage (46 ezer fő). A kollektivizálás felgyorsítása a megye vezetőinek azon elgondolásával állhatott összefüggésben – amit 1953 augusztusában a nagykállói járási MDP-titkár „helytelen munkamódszernek” nevezett –, hogy „Szabolcsba [sic!] előbb kell a szocializmust felépíteni, mert a Szovjetunió határán vagyunk”.¹³ Az ekkor megalakult téészek tagsága már többnyire olyan birtokos gazdákból állt, akik csupán kényszerből lépek be a téészbe, és az új helyzetben igyekeztek kihasználni az egyéni gazdálkodás számára kedvezően megváltozott gazdasági-politikai környezetet. Kilépésüket az is megkönnyítette, hogy a viszonylag újonnan alakult téészek még nem adósdottak el annyira, mint a régiek, továbbá sok helyen még nem történt meg a tagosítás sem, ami az eredeti tulajdonviszonyok visszaállítását segítette elő.

¹⁰ Varga Zsuzsanna a nyilvánosságra hozott és a belső használatra készült statisztikák összevetéséből nagyobb arányú bomlást mutatott ki. Eszerint 1953 júliusától az év végéig a szövetkezeti tagság közel 40%-a lépett ki a téészekből, ami 1954 végére – figyelembe véve a belépéseket is – 50%-ra nőtt. Varga 2014a: 126.

¹¹ Hasonló fokú bomlás csak Somogy megyében volt, ahol a „közös” gazdaságok 26%-a bomlott fel, a tagság 60%-a lépett ki és területük 54%-kal csökkent. Jelentős volt még a bomlás mértéke Zala, Békés, Csongrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Vas megyében. KSH 1971: 348–349, 412–415; KSH 1965: 48, 50.

¹² Varga 2014a: 123–126.

¹³ MNL SZSZBML XXXV.7. I. fcs. 10. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagyikallói Járási Pártbizottság 1953. augusztus 6-i üléséről. A járási pártbizottság munkájának kiértékelése a Nagy Imre elvtárs beszéde óta eltelt időben.

17. Megyei körkép

Szabolcs-Szatmár megyében az új kormányprogram hírére a tagok kétféle módon jeleztek, hogy nem kívánnak tovább a téeszben maradni.¹⁴ Egyrészt írásba foglalták kilépési, illetve feloszlási szándékukat, amit eljuttattak a Földművelésügyi Minisztériumba, másrészt megpróbálták visszaszerezni belépési nyilatkozataikat. Az „írás” (a forrásokban hol kilépési, hol feloszlási jegyzőkönyvnek vagy kérvénynek nevezett dokumentum) mielőbbi elkészítésére az a megyeszerte elterjedt hír sarkallta őket, hogy csak akkor lehet a téeszből kilépni vagy feloszlalni azt, ha ez irányú szándékukat július 16-ig (más források szerint július 10-ig)¹⁵ jelzik a minisztériumnak.¹⁶ A lemaradástól való félelem mellett a helyi hatalommal szembeni nagyfokú bizalmatlanság is jellemezte a téeszeket elhagyni kívánó tagok magatartását. Tömeges jelenség volt ugyanis, hogy a feloszlási jegyzőkönyveket a helyi hatalom megkerülésével, saját küldötteik útján a központba juttatták el. „Fel kell vinni Budapestre, mert a járási szervek ezt nem fogják tovább vinni”¹⁷ – fogalmazta meg gyanakvásuk okát a kemecsei járási párttitkár.

A legnagyobb méretű bomlás éppen az idézett párttitkár járásában mutatkozott. Egy szeptemberi jelentés szerint a kemecsei járás 47 tszcs-jéből 32-ben készítették feloszlási jegyzőkönyvet.¹⁸ Ez az arány csak a nyírbátori járásban volt nagyobb, ahol a kormányprogram bejelentését követő egy hónapon belül a 62 tszcs közül 50-ben készült jegyzőkönyv, és 36-ban a belépési nyilatkozatokat is visszaszerezték („erőszakkal kivitték”¹⁹). A nyírbátori járáshoz tartozó Nyírbogáton például mind az öt tszcs-ben „kiszedték a belépési nyilatkozatokat”, négyben pedig „feloszlási kérvényt” is írtak.²⁰ A közeli Nyírlugoson pedig valamennyi tszcs-ben írtak feloszlási kérvényt, de a négy közül csak egyben osztották szét a belépési nyilatkozatokat.²¹

A helyi hatalmi szervek kezdetben Szabolcs-Szatmár megyében is tehetetlenül szemlélték az eseményeket, és csak több napos késéssel reagáltak a téesztagok

akcióira. A funkcionáriusok elbizonytalanodását, majd magukra találását jól mutatja a vásárosnaményi járási tanács mezőgazdasági osztályvezetőjének a beszámolója:

„A Nagy Imre elvtárs rádió beszéde után nagy lazulások álltak be különösen téeszaink menetében. E nagyfokú lazulások betudhatók annak, hogy maga a mezőgazdasági osztály dolgozói sem értették meg egyszerre az új kormányprogramot; mivel a kormányprogram egyes pontjainak értelme nem volt azonos a mezőgazdasági osztály már előzőleg elkészített munkatervével. Az új kormányprogramnak a rendeletekben ösmertetett pontjai kezdtek meghozni az osztály dolgozóiban is azt a munkalendületet, amelyben egyre jobban kezdte felösmerni minden egyes dolgozó Rákosi elvtársnak azokat a szavait, hogy továbbra is szocializmust építünk.”²²

Az apparátus talajvesztéséről szólt a nyírbátori járási pártbizottság titkára is:

„Az első napokban mi magunk, a J. B. [járási pártbizottság] sem tudtunk segítséget adni alapszervezeteinknek, mivel mi is tétlenül álltunk, mind addig, amíg felsőbb szerveink nem segítettek a munkaterv kidolgozásában.”²³

A téeszek szétesésének megállítására kidolgozott „haditerv” egyik első lépése a lázongó téesztagok összefogására (kilépési szándékuk megerősítésére és a szükséges teendők megbeszélésére) alkalmat adó csoportgyűlések megtiltása volt. „Egy időben gátoltuk, hogy a termelőszövetkezetekben csoportértekezleteket tartsanak. Ez akkor helyes volt, mert komoly zűrök voltak, amelyek nem vitték volna előre a csoportértekezleteket”²⁴ – tekintett vissza szeptember közepén az MDP megyei másodtitkára a párt korábbi stratégiájára.²⁵ A feloszlási jegyzőkönyvek nagy száma azonban arról tanúskodik, hogy a helyi hatalom számos helyen nem tudta érvényre juttatni akarátát. Valószínűleg a téeszelnökök hozzáállásán, illetőleg a tagság elszántságán múltott, hogy engedelmeskedtek-e a felülről jövő utasításoknak, vagy a felettes szervek tilalma ellenére

¹⁴ A kormányprogram hatásáról Szabolcs-Szatmár megyében: Nagy 1998.

¹⁵ ÁBTL V-112454. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

¹⁶ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 30. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. július 15-i üléséről. A KV határozat végrehajtásában a pártszervezetek előtt álló feladatok.

¹⁷ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 30. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. július 15-i üléséről. A KV határozat végrehajtásában a pártszervezetek előtt álló feladatok.

¹⁸ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. szeptember 14-i üléséről. A kommunisták helytállása a kemecsei járás termelőszövetkezeteiben.

¹⁹ MNL SZSZBML XXXV.8. I. fcs. 12. ő. e. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Pártbizottság 1953. augusztus 12-i üléséről. Jelentés a tszcs-k megszilárdításáról.

²⁰ MNL SZSZBML XXXV.8. I. fcs. 12. ő. e. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Pártbizottság 1953. augusztus 12-i üléséről. A Nyírbogáti Községi Pártbizottság jelentése a tszcs-k megszilárdításáról.

²¹ MNL SZSZBML XXXV.8. I. fcs. 12. ő. e. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Pártbizottság 1953. szeptember 16-i üléséről. A Nyírlugosi Községi Pártbizottság jelentése a pártszervezet megszilárdításáról.

²² MNL SZSZBML XXIII.412. Jegyzőkönyv a Vásárosnaményi Járási Tanács VB 1953. szeptember 17-i üléséről. A Mezőgazdasági Osztály jelentése az új kormányrendeletek ismertetéséről és végrehajtásáról.

²³ MNL SZSZBML XXXV.8. I. fcs. 12. ő. e. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Pártbizottság 1953. augusztus 12-i üléséről. Jelentés a tszcs-k megszilárdításáról.

²⁴ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. szeptember 14-i üléséről. Kommunisták helytállása a kemecsei járás termelőszövetkezeteiben. Kocsány Gyula (másodtitkár) hozzászólása.

²⁵ Azokat a községi tanácsüléseket is elhalasztották a megyében, amelyeknek tervezett időpontja Nagy Imre beszédéhez közeli napokra esett. Így számolt be erről a vásárosnaményi járási tanács munkatársa: „Az eredeti beütemezés szerint 11 községünkben f. hó 5-én tartottunk tanácsülést, melyeknek időpontja szorosan egybeesett a Nagy Imre elvtárs programbeszédjének rádióközvetítésével és így már ezeken az első tanácsüléseken érezhető volt az ellenséges elemek lábrakapása, pl. Lónya községben már a kulákok teljes önbizalommal jelentek meg a tanácsülésen. A többi 19 községünkbe beütemezett és előkészített tanácsülésünket *felsőbb rendelkezés folytán* (kiemelés tőlem – F. Gy.) el kellett halasztanunk és azokat f. hó 18- és 19-én kellett megtartani.” MNL SZSZBML XXIII.412. Jegyzőkönyv a Vásárosnaményi Járási Tanács VB 1953. július 27-i üléséről. Jelentés a július havi községi tanácsülések lefolyásáról.

is összegyűltek, és szervezkedni kezdtek. A téeszelnökök nem viselkedtek mindenhol a hatalom elvárásainak megfelelően, gyakorta a kilépési hangulat csillapítása helyett a téesz feloszlását segítették elő. A nyírbátori járásban például a 62 téeszelnök közül 20-25 leváltását javasolta járási pártbizottság, azzal az indokkal, hogy agítálnak a téesz ellen.

A „lázító” elnökök közé tartozott a nagykállói Új Barázda Tszcs elnöke, Nagy Kálmán is, akiről részletesebben szólnak a jelentések. A járási tanács mezőgazdasági osztályvezetője szerint a férfi a következő módon érvelt magatartásának jog- és ésszerűsége mellett:

„[H]a a Párt elhatározta, hogy ki lehet lépni, akkor nekünk [a járási tanácsnak] nincs jogunk ahhoz, hogy akadályozzuk a csoportból való kilépést. Azt kérdezi, lehet-e neki egyénileg gazdálkodni, mert amennyiben lehet, ő is jobbnak látja az egyénileg való gazdálkodást, mert ő tavaly a 12 hold földjéből sokkal nagyobb jövedelmet hozott, mint most a termelőcsoportból. Ő neki tavaly termésátlaga búzából 14 mázsa volt, a tsz-ben neki 8 q [mázsa] volt.”²⁶

Az Új Barázda Tszcs 1952 szeptemberében alakult 27 családdal, 62 taggal, 522 katasztrális hold területen.²⁷ Az adatokból úgy tűnik, hogy olyan kis- és középbirtokos gazdák alakították, akik – utolsó esélyként – így próbáltak menekülni a magas adó- és beszoolgáltatási terhek elől. Az elnököt (a 12 holdas Nagy Kálmánt) is maguk választhatták, amit a téesz megalakulásában érdekelt helyi hatalom is jóváhagyott. (A korábban alakított „mezítlábas” téeszek élére jellegzetesen kommunista elkötelezettségű szegényparasztok kerültek.) A tszcs-t megalakító nagykállói gazdák minden bizonnyal csak átmeneti állapotnak, ideiglenes menedéknek tekintették a téeszt, és arra törekedtek, hogy addig is, amíg nem lesznek kedvezőbbek az egyéni gazdálkodás feltételei, saját elképzeléseik szerint működtessék a „közös” gazdaságot. Erre utal például az a mód, ahogy a „kulák” gazdák felvétele körül kialakult konfliktushelyzetet kezelték. A járási tanács utasítására a csoportból tavasszal kizárt „kulák” gazdákat a tszcs vezetése ugyanis titokban visszavette. Miután fény derült az illegális akcióra, azzal érvelt az elnök, hogy a volt nagygazdák „jó munkaerők és azoknak is meg kell élni”²⁸ (Az Új Barázda Tszcs volt az egyike annak a két tszcs-nek a nagykállói járásban, amely végül ténylegesen feloszlott.²⁹)

²⁶ MNL SZSZBML XXIII.322. Jegyzőkönyv a Nagykállói Járási Tanács VB 1953. szeptember 17-i üléséről. Jelentés a tszcs megszilárdításáról, valamint a nagykállói Új Barázda Tszcs felülvizsgálásáról.

²⁷ Nem derül ki a forrásokból, hogy III. típusú vagy az egyéni gazdálkodáshoz legközelebb álló I. típusú tszcs-t alakítottak. Annyit tudunk, hogy a nagykállói járásban 15 III. és két I. típusú tszcs volt 1953 nyarán. MNL SZSZBML XXXV.7. I. fcs. 10. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagykállói Járási Pártbizottság 1953. október 14-i üléséről. A Mezőgazdasági Osztály beszámolója a tszcs-knél megtartott közgyűlésekről.

²⁸ MNL SZSZBML XXIII.322. Jegyzőkönyv a Nagykállói Járási Tanács VB 1953. szeptember 17-i üléséről. Jelentés a tszcs megszilárdításáról, valamint a nagykállói Új Barázda Tszcs felülvizsgálásáról.

²⁹ MNL SZSZBML XXXV.7. I. fcs. 10. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagykállói Járási Pártbizottság 1954. január 27-i üléséről. A járási tanács mezőgazdasági jelentésének tárgyalása a téeszből kilépő tagok kérdésével kapcsolatban.

A rossz példák között említették a hivatalos jelentések a tákosi (vásárosnaményi járás) tszcs elnökének viselkedését is, aki nem volt hajlandó együttműködni a járási szervekkel a „lázító” téesztagok leleplezésében: „Tákoson maga a tszcs elnöke kijelentette, hogy nem árul el senkit, még ha akasztófa alá állítják is.”³⁰ A nyírlugosi Rákóczi Tszcs elnöke, Zelenák János szintén a téesz felbomlasztásán dolgozott, annak ellenére, hogy maga is párttag volt, írta a nyírlugosi helyzetéről beszámoló községi párttitkár: „[E]gyenesen semmibe veszi a Párthatározatokat [sic!], az ellenséggel megalkuszik, szoros kapcsolatot tart fenn a rk. pappal.”³¹ A jelentésíró funkcionáriusok más téeszekkel kapcsolatban is a párttagoktól elvárt lojalitás hiányáról panaszkodtak. Az egyik nyírlugosi tszcs-ben például a héttagú pártszervezet valamennyi tagja a kilépés mellett volt: „[A] legutóbb lezajlott felvonulás alkalmával a Pártszervezet [sic!] tagjai is magas hangon követelődtek. Mondhatnánk, hogy élen jártak a követelőzésben.”³² A vasmegyeri (kemecsei járás) Petőfi Tszcs-ben is „mind a kilenc párttag ingadozik, sőt Vig és Borbély elvtársak megmondták nyíltan, hogy kilépnek, mert nem hisznek a pártnak. Ezt azzal magyarázzák, hogy akit megloptak, fél a zsidóktól.”³³ Azokban a téeszekben, ahol az elnök nem támogatta a feloszlást, ott a kilépni, illetve a téeszt feloszlattani szándékozó tagok a téeszelnök ellenére szervezték meg akcióikat. Valószínűleg ezek közé tartoztak azok a megmozdulások is, amelyekre a MDP megyei másodtitkára utalt. Elmondása szerint a nyírbátori járásban illegálisan a házaknál tartottak csoportértekezleteket, hogy elkészítsék a feloszlási jegyzőkönyveket. „A nyírbátori járásban is vittük azt, hogy ne tartsanak csoportértekezletet és illegálisan házaknál mégis tartottak.”³⁴

A helyi hatalom következő próbálkozása a téeszek megtartásáért folytatott sikertelennek látszó küzdelemben azoknak a tagoknak (döntően a föld nélkül belépett mezőgazdasági munkásoknak, törpebirtokosoknak) az aktivizálása volt, akik továbbra is a téeszben akartak maradni. Az ő közreműködésükkel úgynevezett ellenkérvényt juttattak el a Földművelésügyi Minisztériumba, amelyben a téesz korábbi feloszlási kérvényének érvénytelenítését kérték, arra hivatkozva, hogy azt a megtevesztett tagok az „ellenség” hatására készítették. Ez a próbálkozás sem váltotta be azonban a hozzá fűzött reményeket. A nyírbátori járásban például egy

³⁰ MNL SZSZBML XXIII.412. Jegyzőkönyv a Vásárosnaményi Járási Tanács VB 1953. szeptember 17-i üléséről. A Mezőgazdasági Osztály jelentése az új kormányrendeletek ismertetéséről és végrehajtásáról.

³¹ MNL SZSZBML XXXV.8. I. fcs. 12. ő. e. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Pártbizottság 1953. július 15-i üléséről. Nyírlugos község pártszervezetének agitációs munkája.

³² MNL SZSZBML XXXV.8. I. fcs. 12. ő. e. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Pártbizottság 1953. július 15-i üléséről. Nyírlugos község pártszervezetének agitációs munkája.

³³ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. szeptember 14-i üléséről. Kommunizáció helytállása a kemecsei járás termelőszövetkezeteiben.

³⁴ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. szeptember 14-i üléséről. Kommunizáció helytállása a kemecsei járás termelőszövetkezeteiben. Kocsány Gyula (másodtitkár) hozzászólása.

szeptemberi jelentés szerint a több mint 12 ezer téesztagból csak 1016 írta alá az ellenkérvényt, és a 62 csoport közül csak 13-ban sikerült megszervezni, hogy el is küldjék a miniszteriumba.³⁵ A vásárosnaményi járásban is arról számolt be a járási tanács mezőgazdasági osztályának vezetője, hogy a 25 felosztási jegyzőkönyvet beküldő tszcs közül csupán hétben sikerült olyan tagokat találni megfelelő számban, akik hajlandóak voltak részt venni az ellenakcióban.³⁶

Az események értelmezésének hivatalos helyi verziója szerint a téeszkek bomlása elsősorban az „ellenség” tudatos aknamunkájának a következménye volt. Bár a magyarázatokban – az új szakasz szellemében kötelező önkritika részeként – az apparátus által elkövetett hibák is megjelentek (többek között az önkéntesség megsértése és a túlzott állami beavatkozás a téeszkek gazdálkodásába), a legfőbb ok azonban, amiért a „becsületes dolgozók” ki akartak lépni a téeszkből, az „ellenség” lázító tevékenysége volt. A jelenséget értelmező megyei, járási funkcionáriusoknak nem volt könnyű úgy megteremteniük a veszélyes ellenség képét, hogy ugyanakkor ne vádolhassák őket azzal, hogy nem voltak elég éberek, és hagyták, hogy a téeszkekbe tömegével furakodhassanak be „osztályidegen elemek” („kulák”, csendőr, „spekuláns”, egyházi személy). A nyírbátori járási tanács mezőgazdasági osztályának vezetője úgy próbálta megoldani ezt a dilemmát, hogy beszámolójában a járási szerveknek az „ellenség” leleplezésére tett komoly erőfeszítését is hangsúlyozta. Ezzel nemcsak felmentette az apparátust az „osztályharc” elhanyagolásának gyanúja alól, de a veszély nagyságát is fokozni tudta: lám, minden igyekezet ellenére is milyen erős maradt az „ellenség”!

„Járásunk területén lévő termelőcsoportokban Nagy Imre elvtárs, a Minisztertanács elnökének beszéde után az ellenség befolyására komoly zavarok állottak be. Népi demokráciának, de különösen a dolgozó parasztság és termelőcsoportjaink legádázabb ellensége, a kulákság a kuláklista eltörléséből azt a következtetést vonták le, hogy most már ők lesznek ismét az urak, és a termelőszövetkezeteket érintő kérdéseket a maguk javára elferdítve adták a dolgozók tudomására és erős támadást intéztek a klerikális reakcióval szövetségben a fiatal és nem eléggé szilárd termelőcsoportjaink ellen. Ez a támadás és híresztelés megfelelő talajra talált, mivel az osztályidegenek különböző fajtái még bőven megtalálhatók termelőszövetkezeti csoportjainkban. *Dacára annak, hogy ezidáig 107 kulák, csendőr, kupec és egyéb elemeket zártak ki termelőcsoportjaink soraiból.* (Kiemelés tőlem – F. Gy.) Ezek az elemek a kérvények sorozatait küldték vagy vitték személyesen az FM és más alsóbb szervekhez is a becsületes dolgozókat is félrevezetve a termelőszövetkezetek felrobbantása vagy abból való kilépés engedélyezése végett.”³⁷

³⁵ MNL SZSZBML XXIII.342. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Tanács VB 1953. szeptember 17-i üléséről. A Mezőgazdasági Osztály jelentése a téeszkek megszilárdításáról.

³⁶ MNL SZSZBML XXIII.412. Jegyzőkönyv a Vásárosnaményi Járási Tanács VB 1953. szeptember 17-i üléséről. A Mezőgazdasági Osztály jelentése az új kormányrendeletek ismertetéséről és végrehajtásáról.

³⁷ MNL SZSZBML XXIII.342. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Tanács VB 1953. augusztus 21-i üléséről. A Mezőgazdasági Osztály jelentése a téeszkek megszilárdításáról.

Vásárosnaményi kollégája más taktikát követett: a „hagyományos ellenségek” mellé új ellenségkategóriákat kreált. Az „osztályidegenek” károkozását nála a „lógósok” és a „zavarosban halászók” erősítették fel. Az ő interpretációjában a középparasztok is ellenségként jelentek meg, annak ellenére, hogy a hivatalos központi álláspont szerint ezt a réteget nem elriasztani, hanem megnyerni kellett volna a helyi szerveknek.

„Az új kormányprogram megjelenésével termelőszövetkezeteinkben meghúzódó osztályidegen elemek megkezdték aknamunkájukat. A nem elégül [sic!] fejlett, amúgy igen becsületes jó munkás Tsz-tagokat igyekeztek megfélemlíteni, félrevezetni, elhitetni velük hogy az új kormányprogram egyben politikai változást is jelent és főleg igyekeztek elhitetni, hogy Nagy Imre nem Kommunista [sic!] és nem támogatja a termelőszövetkezeti mozgalmat. Ebbe a hadjáratba az osztályidegen elemeken kívül bekapcsolódtak a lógósok és azok, akik mindig szerettek a zavarosban halászni. Jó szívvel böcsmérelték a termelőszövetkezetet és annak eredményeit azok a középparasztok is, akik úgy gondolták el, hogy majd földjeiket újra harmadosoknak, feleseknek adhassák ki és az igájukért majd az igaerővel nem rendelkező szegényebb sorsú gazdálkodók segítenek megművelni földjüket.”³⁸

A nagykállói járási párttitkár helyzetértékelésében is szerepet kaptak a „lógósok” és az „ellenséggel paktáló középparasztok”, valamint megjelent a történetek a „háttérből irányító ellenséggel” és a manipulálható „dolgozó parasztsággal” magyarázó értelmezés is.

„[A] felvonulások mind az ellenség kezdeményezésére születtek, de legtöbb esetben ezek félrehúzódtak, s mint ahogy a Birii [sic!] tapasztalat is mutatja, a hangoskodók sem a legjobb dolgozók közül kerültek ki. Ebben az időszakban a középparasztság is teljes egészében az ellenség oldalára állt. Ez egyrészt azért történt, mert a felsorolt hibák következtében egyrészt nem találta meg számítását a Tszcs-ben, másrészt pedig ő, aki igen ritkán dolgozott saját maga például cséplőgépnél, jelenleg neki is dolgozni kell. A középparasztság általában a szegényparasztokat tolta előtérbe, azokat készítette fel a hangoskodásra és bízta a kilépésre, egyrészt azért, hogy a Tszcs felbomoljon és ő visszakapja a földjét, másrészt pedig azért, hogy ha a Tszcs felbomlik, legyen neki harmadossa [sic!].”³⁹

A téeszkekből való kilépést, valamint felosztásukat szabályozó szeptember 25-én megjelent miniszteri rendelet újabb hatásos eszközt adott a helyi apparátus kezébe. A rendeletnek különösen az az előírása bizonyult jól hasznosíthatónak, amely szerint tíz bennmaradó tag esetén a téeszt nem lehetett felosztatni. Erről számolt be

³⁸ MNL SZSZBML XXIII.412. Jegyzőkönyv a Vásárosnaményi Járási Tanács VB 1953. október 22-i üléséről. Beszámoló a tsz-megszilárdítással kapcsolatosan tett intézkedésekről.

³⁹ MNL SZSZBML XXXV.7. I. fcs. 10. ó. e. Jegyzőkönyv a Nagykállói Járási Pártbizottság 1953. augusztus 6-i üléséről. Száraz János járási titkár beszámolója.

a megyei tanács végrehajtó bizottságának október 19-i jelentése is.⁴⁰ A megyében október első két hetében 59 „meglazult” tszcs-nél (a „meglazult” csoportok nagyjából felénél) tartották meg az úgynevezett feloszlató közgyűlést, amelyen a tagok a kilépés-bennmaradás kérdésről döntöttek. Közülük 47 tszcs-ben (80%-ukban) a bennmaradók száma meghaladta a 10 főt, hétben kérték egyöntetűen a feloszlást, ötben pedig – nem tudni milyen okból – elmaradt az eredmény kihirdetése. Összesen 8879 téesztag szavazott, közülük 1829 fő, a tagok 20%-a döntött a téesz mellett. Utóbbiak 90%-a volt kisparaszt és agrárproletár. A megyei tanács elnöke aggasztónak tartotta azt a tendenciát, hogy bár a téeszek nagy része megmarad, de a tagok tömegesen lépnek ki belőlük, és a járási apparátust tette felelőssé ezért a jelenségért:

„A járások csak arra töreksenek, hogy a tíz tag meglegyen, de az nem fontos, hogy ezek jól dolgozók legyenek. Hiba ez azért, mert úgy magunkat, mint a felsőbb szerveket félrevezetjük, hogy kevés az a csoport, amelyik feloszlik, de úgy már nem vizsgáljuk, hogy vajon a megmaradt termelőcsoport képes lesz-e bebizonyítani munkáján keresztül a nagyüzemi gazdálkodás előnyét.”⁴¹

A végleges, 1954 közepi adatok – mint korábban láthattuk – valamivel jobb arányokat mutatnak: a téeszek és tszcs-k 72%-a maradt meg, és taglétszámuk csupán 41%-ra csökkent. Utóbbiban azonban már szerepelnek az 1954 első felében visszalépett, illetve az újonnan belépett tagok is.⁴²

A megyei tanács elnöke a nyomásgyakorlás formáiról is szólt beszámolójában. A kilépni szándékozó tagokat a jelentős nagyságú – sokszor a ténylegesnél jóval nagyobb – adósságterhekkel akarták elriasztani a kilépéstől.

„A nyírgyulai Rákosi Tszcs közgyűlésen öt-hat tagnak is felsorolták, hogy mit kell visszafizetnie, ha kilép a termelőcsoportból és a felsoroltak mind olyanok voltak, akiknek 14-16000 forintot⁴³ kell visszatéríteni. Tehát ezzel próbálták a kilépők szándékát az értekezleten megváltoztatni.”⁴⁴

⁴⁰ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. október 19-i üléséről. A Megyei Tanács VB jelentése a feloszlató közgyűlések területén végzett munkáról és a párthatározat végrehajtásáról.

⁴¹ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. október 19-i üléséről. A Megyei Tanács VB jelentése a feloszlató közgyűlések területén végzett munkáról és a párthatározat végrehajtásáról.

⁴² Jelentős volt még a bomlás mértéke Zala, Békés, Csongrád, Borsod-Abaúj, Zemplén és Vas megyében. KSH 1971: 348–349; 412–415; KSH 1965: 48, 50.

⁴³ 1953-ban a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó átlagos havibére – amelynél a téesztagok jövedelme a téeszek döntő hányadánál kisebb lehetett – 940 forint volt. KSH 1957: 296.

⁴⁴ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. október 19-i üléséről. A Megyei Tanács VB jelentése a feloszlató közgyűlések területén végzett munkáról és a párthatározat végrehajtásáról.

A kilépőkkel való elszámolás halogatása szintén a presszió egyik eszköze volt. Sok helyen késleltették azoknak a közgyűléseknek a megtartását, amelyeken a bennmaradt téesztagok arról döntöttek, hogy a téesz mennyi földet és gazdasági felszerelést tart vissza, és a kilépő tagoknak hol adja ki a földterületet. A megyei tanácselnök értékelése szerint a halogatás rossz taktika, mivel éppen a közgyűlések döntései tartanak vissza a kilépő tagokat: „a föld kiadásának meggyorsításával szét tudjuk zúzni azt a téves nézetet, hogy mindenki az általa beadott eredeti földterületet fogja megkapni”.⁴⁵ Az addigi kiosztások körüli konfliktusok is azt bizonyítják – érvelt –, hogy a kilépők nagy része nincs megelégedve a számukra kijelölt földterülettel, ami visszatartó hatással lehet a többiekre is.

A nyírbátori járásban, ahol a 62 tszcs közül 50-ben volt nagyon erős a tagok között a feloszlási szándék, végül „csak” 30 csoport szűnt meg, 20 tszcs feloszlását sikerült megakadályoznia a helyi apparátusnak. Igen jelentős volt ugyanakkor ezekben a tszcs-kben a kilépők száma.⁴⁶ A nagykállói járás 17 tszcs-je közül csak kettő szűnt meg, köztük a nagykállói Új Barázda (amely csoportról előzőleg már volt szó). Nem sikerült feloszlania viszont a Béke Tszcs-nek Biri községben, amellyel a legtöbb „baj” volt a járásban (többek között az itt történtek bemutatásával foglalkozik a fejezet következő része). A helyi hatalom éppen ezért tarthatta fontosnak minden áron való megmaradását. A „siker” árát jól mutatja, hogy bár a tszcs nem oszlott fel, a 249 családból 232 család (!) lépett ki a csoportból.⁴⁷

18. Közelképek

A továbbiakban olyan konfliktusokat vizsgálunk, amelyek közvetlenül a kormányprogram nyilvánosságra kerülése után alakultak ki a téeszekből azonnal kilépni szándékozó téesztagok és az ezt megakadályozni igyekvő helyi hatalom között. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban hat olyan vizsgálati dossziét találtam, amely Szabolcs-Szatmár megyei községben lezajlott tömegmegmozdulás nyomozati anyagát tartalmazza. A községek közül négy, Aporliget (1975-től Bátorliget), Nyírbátor, Nyírcsászári és Nyírvasvári a nyírbátori járáshoz, Biri a nagykállói, Barabás pedig a vásárosnaményi járáshoz tartozott.

⁴⁵ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 31. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. október 19-i üléséről. A Megyei Tanács VB jelentése a feloszlató közgyűlések területén végzett munkáról és a párthatározat végrehajtásáról.

⁴⁶ MNL SZSZBML XXIII.342. Jegyzőkönyv a Nyírbátori Járási Tanács VB 1953. november 5-i üléséről.

⁴⁷ MNL SZSZBML XXXV.7. I. fcs. 10. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1954. január 27-i üléséről. A járási tanács mezőgazdasági jelentésének tárgyalása a téeszkből kilépő tagok kérdésével kapcsolatban.

A megye más falvaiban is voltak hasonló megmozdulások – erre többek között a vizsgált községek nyomozati iratai utalnak –, de azokkal kapcsolatban nem rendelkeztek el nyomozást. Bár a Szabolcs-Szatmár megyei vizsgálati napló⁴⁸ bejegyzései szerint termelőszövetkezet elleni izgatás gyanújával több személyt is letartóztattak 1953 nyarán és őszén, de egyiket sem a Nagy Imre-féle beszéd utáni tömegtüntetések szervezése miatt. Polonkai István tiszadadai (tiszalöki járás) lakost például 1953 szeptemberében azért vették őrizetbe (és ítélték később háromévi börtönre), mivel a vád szerint az Új Élet Tszcs tagjai az ő ösztönzésére akadályozták meg az őszi gabona közös elvetését. (A tagok az őszi vetést már egyénileg akarták elvégezni.) Az ügyben lefolytatott nyomozás irataiból derült csak ki, hogy a községben július elején-közepén is voltak zavargások, amelyekből azonban nem lett rendőrségi ügy:

„A kormányprogram után, amikor az ellenség általános támadásba kezdett a termelőszövetkezeti mozgalom ellen, a tiszadadai Új Élet tsz tagsága megingott és egymást érték júliusban az erőszakos cselekmények, csoportosulások, tömeges felvonulások. Ennek hatására pl. a tsz vezetősége kénytelen volt szétosztani a belépési nyilatkozatokat is.”⁴⁹

Csak találgatni lehet, hogy a megye egyes járásaiban miért léptek fel keményen a lakosság megmozdulásaival szemben, más helyeken pedig miért nem. Az erélyesség mértéke múlhatott a járási funkcionáriusok hozzáállásán (eltökélttségén, konfliktuskezelési gyakorlatán), de magyarázhatja a lázadó községek „engedetlenségének” foka is. (A „nem dokumentált” – azaz az esetről szóló államvédelmi konstrukció nélküli – megmozdulásokról rendelkezésünkre álló csekély információ sajnos nem teszi lehetővé a „dokumentáltakkal” való összehasonlítást.)

Az elemzendő konfliktusok rendőrségi vizsgálata során keletkezett szövegek – a tyukodi és a porcsalmi nyomozás irataihoz hasonlóan – elsősorban arról szólnak, hogy az ÁVH és a bíróság hogyan támogatta a maga eszközeivel a hatalomnak a kollektivizálás „eredményeinek” megőrzésére irányuló törekvését. A nyíregyházi megyei bíróság C. Papp György biri lakos ügyében hozott súlyos ítéletének (öt év börtön és részleges vagyonelkobzás) indoklása így fogalmazta meg ezt a célkitűzést:

„A büntetés kiszabásánál figyelembe vette a bíróság azt is, hogy a kormánynyilatkozat utáni időben a vádlotthoz hasonló egyének izgatására több Szabolcs megyei községben volt tömegtüntetés és ezekre tekintettel szabott ki a bíróság olyan büntetést, amely véleménye szerint alkalmas lesz arra, hogy a vádlottat és a hozzá hasonló elemeket a további bűncselekménytől visszatartsa. (Kiemelés tőlem – F. Gy.)”⁵⁰

A nyomozó- és a jogszolgáltató szervek olyan szövegeket konstruáltak, amelyek a július eleji akciók résztvevőit, illetve közülük a hangadóknak tartott

személyeket bűnösökként, törvényellenes akciók kitervelőiként, a „félrevezetett” téesztagok felbujtóiként ábrázolták. A nyomozás során létrehozott szövegek nagyobb része kihallgatási jegyzőkönyv, kisebb része pedig az ügyvel foglalkozó ÁVH-tisztek jelentése. A tanúként kihallgatott személyek többsége a községi hatalmat képviselő, vagy ahhoz szorosan kötődő lakos, illetve a járási és a megyei tanácstól, valamint a pártbizottságról az akciók megfékezésére, a lakosság lecsendesítésére kirendelt funkcionárius volt. Utóbbiak általában a hatalom elvárásainak megfelelően beszélték el a történeteket. Bár e szövegek alkotóinak (a gyanúsítottaknak éppúgy, mint a tanúknak és az ÁVH-tiszteknek) a célja nem az események hiteles rekonstrukciója volt, számos olyan információt tartalmaznak, amelyekből következtetni tudunk a kollektivizálás ellen fellépő paraszti közösségek akcióira.

Az 1953-as megmozdulások egy fontos dologban eltértek az 1951-es tyukodi és porcsalmi, valamint a később ismertető 1960-as nyírcsaholyi tüntetésektől. Azokra a „győztes” téeszszervezési kampány befejezése után került sor, olyan helyzetben, amikor mind a központi, mind a helyi hatalom a kollektivizálás mielőbbi végrehajtását sürgette. A nyílt összetűzéshez vezető konfliktus az éppen „legyőzött” gazdák és a sikereik megünneplésére készülődő téeszszervezők között alakult ki. 1953-ban mindkét fél más helyzetben volt. Egyrészt a tüntetők már korábban is téesztagok voltak, ezért nemcsak előítéletekkel, hanem tapasztalatokkal is rendelkeztek a többnyire rosszul gazdálkodó téeszkekről. Másrészt meggyengült a kollektivizálást mindenáron erőltető politikai akarat, ami a téeszkekből kilépni szándékozó tagokat felbátorította, míg a hatalmi hierarchia alsóbb szintjein tevékenykedő funkcionáriusokat elbizonytalanította.

Továbbá 1953-ban az önállósulni kívánó téesztagok csupán meggyorsítani kívánták a kilépési folyamatot, és azzal a meggyőződéssel szálltak szembe az őket ebben akadályozó helyi funkcionáriusokkal, hogy törekvéseik – az eredmény szempontjából – nem ellentétesek a központi hatalom elképzeléseivel. Ez lehet az egyik magyarázata a szembeszegülők feltűnően öntudatos viselkedésének. Emellett az is erősíthette önbizalmukat és csökkenthette félelmeiket, hogy a megye nagyon sok községében hasonló követelésekkel álltak elő a téesztagok, és a sikeres akcióikról érkező hírek – nemegyszer álhírek – gyorsan elterjedtek a környező településeken. Ezzel szemben az 1951-ben Porcsalmán és Tyukodon történtek példa nélküli események voltak a megyében.

A hat község⁵¹ mezőgazdasággal foglalkozó népessége 1949-ben hasonló rétegződést mutatott.⁵²

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. Szabolcs-Szatmár megyei vizsgálati napló.

⁴⁹ ÁBTL V-112456. 42. A tiszalöki járásbíróság ítélete, 1953.

⁵⁰ ÁBTL V-108624. 99. A nyíregyházi megyebíróság ítélete, B.003/1953/4. 1953. augusztus 5.

⁵¹ Nyírbátor 1973-ban lett újra város, miután az 1872. évi közigazgatási átszervezéskor elvesztette városi rangját.

⁵² KSH 1950a: 126–127, 394–399.

	Népesség (fő)	Terület (kat. hold)	A gazdasággal rendelkezők aránya (%)	
Biri	1664	3921	22	
Nyírbátor*	11 501	14 296	12,7	
Nyírvasvári	2353	4940	17,1	
Nyírcsászári	1090	2290	20,6	
Barabás	1604	6667	24,5	
A gazdasággal rendelkezők megoszlása birtokkategóriák szerint (százalékban)				
Terület (kat.hold)	0-1	1-5	5-10	10-25
Biri	0,8	27,2	53,2	17,7
Nyírbátor*	18,6	37,9	27,2	14,2
Nyírvasvári	2,2	43,7	36,5	15,9
Nyírcsászári	1,3	47,2	42,2	7,1
Barabás	4,3	45,5	32,6	14,5

*Az 1949. évi népszámlálás idején Aporliget Nyírbátor része volt.

A településeken jelentős agrárszegénység élt, a birtokos gazdák 70-80%-a 1-10 katasztrális hold közötti földdel rendelkezett. Barabás döntően református, Nyírvasvári döntően görög katolikus település volt. Biri lakosságának kétharmada volt görög, egyharmada pedig római katolikus. Nyírcsászáriban szintén a lakosság közel kétharmada volt görög katolikus, közel egyharmada pedig római katolikus, a többiek reformátusok voltak. Nyírbátor lakóinak fele a református felekezethez tartozott, másik fele római és görög katolikus volt.⁵³

A hír és hatása

Hogyan jutott el az új kormányprogram híre Szabolcs-Szatmár megye falvaiba? Nagy Imre miniszterelnöki expozéja 1953. július 4-én, szombat délelőtt hangzott el. A rádió már aznap, a déli hírek között beszámolt róla, este nyolc órakor pedig teljes terjedelmében közvetítette felvételtől a beszédet. A délből elhangzottak után az esti rádióadást valószínűleg akkor is tömegek hallgatták volna, ha a helyi pártszervek nem

⁵³ KSH 1976: 261, 265.

szervezik meg – a politikai propaganda korabeli terjesztésének megszokott módján – a közös rádióhallgatást.⁵⁴ A másik hírforrás, ahonnan értesülhettek a beszéd tartalmáról a sajtó volt; a központi pártlap, a *Szabad Nép*, valamint a megyei *Néplap* másnapi, július 5-i száma.

A nyomozati iratokban nincs direkt utalás arra, hogy a vizsgált községek lakosai mennyire voltak tisztában a nagypolitika történéseivel: számítottak-e a politikai fordulatra, és várták-e az erről szóló híradásokat. A kihallgatási jegyzőkönyvekből az derül ki csupán, hogy a rádió és a sajtó révén a falvakba eljutó hírek a politika iránt fogékonyabb (jórészt „hivatalból” érdeklődő) személyektől az információáramlás hagyományos falusi csatornáin terjedtek tovább a többi községi lakoshoz. Gajdics Sándor, nyírvasvári lakos vallomása⁵⁵ szerint ő például a helyi tszcs elnökétől és párttitkárától hallott „Nagy Imre elvtárs beszédéről”. Barabáson Székely Sándor, a Kossuth Tszcs tagja aratás közben olvasta fel a *Szabad Népből* a kormányprogramra vonatkozó cikket a brigád többi tagjának,⁵⁶ este pedig a csoportgyűlésre összegyűlt tagságnak.⁵⁷

Másnap, július 5-én, vasárnap az istentisztelet és a piac gyorsította fel az információ terjedését. A nyírbátori id. Pócsik Kálmán vallomásában megemlítette, hogy gazdatársaival templomba menet vitatták meg a rádióban előző nap hallottakat: „a rádió arról beszélt nyíltan, hogy a tszcs feloszlik és mindenki kiléphet, ők is visszaveszik a földjüket”. A piacról hazafelé igyekvő asszonyok pedig azt közölték vele, hogy „a piacon nyíltan beszélnek, hogy most már mindenki megszabadulhat a tszcs-től, aki akar. Baracsiné újságolta, hogy most már kiveszi a tszcs-nek leadott földet és dolgozhatja a fia felébe, ha akarja, mert ezelőtt a fia művelte a földjét.”⁵⁸ Hétfőtől a közös munkavégzéssel járó aratási munkák könnyítették meg az információáramlást, és tették lehetővé a helyzet közös értékelését, valamint az egyéni és kollektív cselekvési tervek formálódását. A Biriben lakó Bakati Mihály vallomása szerint

⁵⁴ A nagykállói járási párttitkár egyik későbbi beszámolójában ezt mondta: „Pártunk gazdaságpolitikájának új irányvonalát, illetve ennek tudatosítását a járásunk területén megszerveztük. Igen nagy tömegek hallgatták már szombat este a rádiót, de vasárnap délután még többen.” MNL SZSZBML XXXV.7. I. fcs. 10. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1953. július 16-i üléséről. Száraz János járási titkár beszámolója. Az ötvenes évek első felében a hivatalos ideológiát az emberekre erőltető propaganda-hadjárat része volt a közös és kötelező újság(fel)olvasás mintájára megszervezett rádióhallgatás, amire akkor került sor, amikor az ország vezetőinek beszédeit, fontos bejelentéseit közvetítette a rádió. A rádióknak mint propagandaeszköznek a felhasználását az a tény segítette elő, hogy az ötvenes években egyre több parasztházban jelent meg az úgynevezett néprádió. Elterjedését azzal is elő kívánták segíteni, hogy a különböző termelési, beadási stb. versenyek győzteseinek gyakran rádiót adtak ajándékba.

⁵⁵ ÁBTL V-112454. 50. Jegyzőkönyv Gajdics Sándor kihallgatásáról a nyíregyházi ügyészségen, 1953. július 20.

⁵⁶ ÁBTL V-108553. 31. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, 1953. július 11.

⁵⁷ ÁBTL V-108553. 38. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, 1953. július 16.

⁵⁸ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

napközben az aratók egész nap az egyéni gazdálkodásról beszélgettek.⁵⁹ A nyírbátori id. Pócsik Kálmán szintén arról beszélt kihallgatása során, hogy hétfőn reggel (mielőtt hozzákezdtek volna az aratáshoz) „elkezdünk vitatkozni, hogy kilépünk a tszcs-ből. A tszcs-ből való kilépési vitatkozásunkhoz az egész brigád csatlakozott, hogy feloszlassuk a tszcs-t és kilépünk belőle.”⁶⁰ Egy másik nyírbátori brigád (Harcza Lajos brigádja) is „együtt megbeszélte a kilépést az aratás közben.”⁶¹ Barabáson is rögtön hozzákezdtek a feloszlás részleteinek megtárgyalásához, miután – ahogy már idéztem – az aratás szünetében Székely Sándor felolvasta a *Szabad Nép* cikkét. Abban is megállapodtak például, hogy „a kuláknak is vissza kell adni a földet, mert a tagosításnál sok kulákot erőszakkal zavartak le a földről.”⁶²

A kormányprogram lényegét a falvak lakói abban foglalták össze a maguk számára, hogy ki lehet lépni a tszcs-ből, más megfogalmazásban: „visszaadják a földet”,⁶³ illetve „mindenki megszabadulhat a tszcs-től.”⁶⁴ A helyi társadalom szóhasználatát és nem a hivatalos beszédmodot tükröző megnevezések is jól mutatják a beszélőknek a kollektivizálással kapcsolatos álláspontját, amely szerintük földjük, tulajdonuk „elvétele”, jogtalan eltulajdonítását, és egy számukra idegen és előnytelen gazdálkodási forma rájuk kényszerítését jelentette.

A rendőrségi vizsgálatok során keletkezett dokumentumok arra vonatkozóan is tartalmaznak néhány utalást, hogy a falvak lakói hogyan értelmezték a nagypolitika szintjén zajló változásokat. A barabási Szalma István (33 éves, MDP-tag, aki hat hold juttatott földjével 1952-ben lépett be a tszcs-be)⁶⁵ a neki tulajdonított kijelentések szerint gyökeres politikai fordulat jelének tekintette a kormányprogramot, a vezető politikusok cseréje az addig hatalmon lévők bukását és a politikai irányvonal teljes átalakulását jelentette számára. A változásokat a „magyarellenés zsidó összeesküvés” toposza segítségével kommentálta:

„[M]ost már nem dirigálnak olyan zsidók, mint Bogdán elvtárs [Bogdán Miklós, a járási pártbizottság titkára volt], mert azt már úgysem fogadjuk. Mivel meglátszik már, hogy az új kormányrendeletet magyarok dolgozták ki, nem pedig zsidók, akik eddig bennünket az orrunknál fogva huzigáltak és kiraboltak.”⁶⁶

Az aporligeti Petőfi Tszcs elnöke, Berta Endre (44 éves, 1945-től a kommunista párt tagja, tíz hold juttatott földjével lépett be 1953 januárjában a tszcs-be)⁶⁷ azt állította

⁵⁹ ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, 1953. július 14.

⁶⁰ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁶¹ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁶² ÁBTL V-108553. 52. Varga Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 17.

⁶³ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁶⁴ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁶⁵ ÁBTL V-108553. 31. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, 1953. július 11.

⁶⁶ ÁBTL V-108553. 19. Jelentés Szalma István ellenséges tevékenységéről, 1953. július 10.

⁶⁷ ÁBTL V-108558. 39. Berta Endre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 16.

vallomásaiban, hogy a csoporttagok Nagy Imre beszédét szintén mélyreható politikai fordulat jelének tekintették:

„A beszéd elhangzását követő napon elterjedt [...] az a hír, hogy megbuktak a kommunisták, Rákosit megölték, most már nem az oroszok diktálnak, [...] most már megfordult a helyzet, most már az amerikaiak diktálnak.”⁶⁸

Az új kormányprogramot a rendszerváltás jeleként értelmező vélemények mögött valószínűleg a kommunisták bukásában való reménykedés felerősödése rejtett. Az ötvenes évek elején még sokakban élt a bizakodás egy közeli és gyökeres politikai fordulat eljövételében.⁶⁹

Miután az új kormányprogram híre elterjedt a falvakban, a tszcs-tagok általános véleménye az volt, hogy élni kell a lehetőséggel és ki kell lépni a csoportból. Barabáson például a *Szabad Népből* tájékoztató aratóbrigád tagjai közül egy kivételével mind a kilépést támogatták. (A véleményével egyedül maradó Szalma Ignác úgy vélekedett, hogy „neki van szalonnája, kenyere, megvan mindene, neki jó a tszcs.”⁷⁰) Biriben a Béke Tszcs egyik tagja pedig úgy mérte fel a helyzetet, hogy a csoporttagoknak a negyede sem fog a bennmaradás mellett dönteni.⁷¹

Mint láttuk, Nagy Imre beszéde csupán jelezte az új kormány politikájának főbb irányvonalát, közte a meglévő téeszekkel és a további kollektivizálással kapcsolatos elképzeléseket. Bár kinyilvánította, hogy lehetővé teszik a tagok számára a téeszből való kilépést, sőt akár a téesz teljes feloszlást is engedélyezik, mindez azonban csak a gazdasági év végén történhet meg. A tagoknak tehát még közösen kell learatniuk a gabonát, elvégezniük a termények betakarítását, a szántást és az őszi kalászosok elvetését. A földek kimérésére, az állatok, a gazdasági eszközök és egyéb vagyontárgyak szétosztására csak ezután kerülhet sor. Ennek a döntésnek a gazdálkodás szempontjából számos racionális oka volt, ugyanakkor azonban a kormány időt is szeretett volna nyerni vele. Abban bíztak, hogy a téeszeknek időközben nyújtandó kedvezmények sokakat eltérítenek majd kilépési szándékuktól. A téesztagok viszont úgy érezték, hogy egyéni gazdaságaik helyreállítása a bizonytalan jövőbe tolódik ki, és több olyan munkafolyamatot is még csoporttagként kell elvégezniük, amelyek hatását már egyéni gazdaként fogják megérezni (például őszi szántás, őszi vetés).

⁶⁸ ÁBTL V-108558. 30. Berta Endre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

⁶⁹ Hasonló várakozásokról számoltak be azok az ügynökök is, akik 1951 és 1955 között a Bács-Kiskun megyei Lajosmizse község lakosait figyelték meg. A megfigyelt gazdák túlélési stratégiáját jelentős mértékben meghatározta a közeli rendszerváltásban való reménykedés. Úgy gondolták, hogy a hatalommal szemben az alkalmazkodás, nem pedig a szembeszegülés a legcélszerűbb magatartás. Inkább hagyják veszni a földet, a vagyont, minthogy személyes biztonságuk kerüljön veszélybe, börtönbe kerüljenek, internálják őket. A közeli rendszerváltás után úgys visszaáll a régi rend – gondolták. Vö. Farkas 2006b.

⁷⁰ ÁBTL V-108553. 52. Varga Béla tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 17.

⁷¹ ÁBTL V-108624. 33. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, 1953. július 15.

A téesztagok ezért sok helyen azonnal és saját érdekeiket szem előtt tartva kezdtek hozzá volt gazdaságaik restaurálásához. Ez olykor egyéni akciók formájában ment végbe (az önmagát már egyéni gazdának tekintő tag a közös istállóból hazahajtotta a téeszbe bevitt lovát vagy tehenét), olykor viszont az egész tagság vagy egy domináns csoport közös fellépésének, kollektív döntésének eredménye volt. Nyírbogáton például úgy döntött az ottani téesz, hogy már az aratást sem fogják közösen végezni, hanem az aratnivalót családonként szétosztják, és a learatott gabonát mindenki a saját portájára hordja be.⁷²

Az engedetlenség okait keresve minden bizonnyal a hatalom intézkedéseivel szembeni bizalmatlanság lehetett az egyik legfontosabb tényező. Bár a falvak parasztsága valószínűleg nem tudhatott sokat a nagypolitika kulisszái mögött törtétekről (a hazai és a szovjet vezetésen belüli ellentétekről, hatalmi harcokról), amelyek befolyással voltak a politikai irányvonal változásaira, a diktatórikus hatalom kiszámíthatatlansága, a propaganda és a politikai gyakorlat nyilvánvaló különbözősége sokak mindennapi tapasztalata volt. Az ígérek visszavonásától tartó érintettek számára ésszerű megoldásnak tűnhetett a pillanatnyinak vélt lehetőségek gyors megragadása, az azonnali cselekvés. A nyírvasvári községi tanács elnökének vallomása szerint is a bizonytalanság és a bizalmatlanság volt a fő oka a vasvári csoporttagok engedetlenségének, akik a belépési nyilatkozataik azonnali kiadását követelték:

„A tagok nem azonnal akarták feloszlítani a szövetkezetet, ők úgy követelték a belépési nyilatkozatokat, hogy attól függetlenül dolgoznak majd tovább, befejezik a gazdasági évet, s a termést betakarítják, de biztosnak akarták magukat érezni, hogy kiléphetnek, s ezért kellett nekik a belépési nyilatkozat.”⁷³

Jól jellemzi az általános közhangulatot, hogy milyen gyorsan hitelt adtak az emberek egy megyeszerte terjedő rémhírnek. Futótűzként terjedt el ugyanis, hogy azok a téesztagok, akik július 10-ig nem jelentik be írásban kilépési szándékukat a Földművelésügyi Minisztériumnak, később már nem léphetnek ki. Ez a komolyan vett hír volt az az impulzus, amely a falvak egy részében a téesztagokat aktív cselekvésre, sok helyen a helyi hatalommal való szembeszegülésre ösztönözte. A falvak lakói úgy gondolták, hogy a hatalom megyei, járási és sokszor községi képviselői – akiknek a kollektivizálás iránti elkötelezettségéről gyakorlati tapasztalataik voltak – tudatosan titkolták el előlük ezt az információt, hogy megakadályozzák a téeszek felbomlását. Ebben a bizonytalan, információszegény helyzetben a téesztagok az új

központi hatalmat szövetségesnek, érdekeik védelmezőjének, míg a helyi hatalom képviselőit ellenfélnek, a változások ellenzőinek tekintették.

A téeszek tagsága a járási, megyei hatalom megkerülésével maga akart érintkezésbe lépni a központtal. Küldötteket választottak, akiket azzal bíztak meg, hogy Budapestre utazva a Földművelésügyi Minisztériumban szerezzenek információkat a kilépéssel kapcsolatban, továbbítsák a kilépni szándékozó téesztagok erről szóló nyilatkozatait, és járjanak el téeszük feloszlása ügyében. A nyírbogáti tszcs-ból például Molnár Károly 76 éves kocsis (aki korábban Bogáti József helyi földbirto- kos parádés kocsis volt) küldték fel a minisztériumba, „hogy intézze el nevükben a tszcs feloszlását”.⁷⁴ Molnár elbeszélése szerint a minisztériumban „azt mondták neki, hogy menjen haza, akkor ott lesz a nyilatkozat és meg is fogják kapni” – valószínűleg a tagok által követelt belépési nyilatkozatokra gondolt. Elmondta továbbá, „hogy amikor hazajött meg is kapták, mert a tanácson közölte, hogy a Minisztériumban mit mondtak neki”.⁷⁵

A nyírbogáti eset híre több községben is arra sarkallta a csoporttagokat, hogy ők is közvetlenül a minisztériummal vegyék fel a kapcsolatot. Jegyzőkönyvet készítettek kilépési-feloszlási szándékukról, és azt maguk továbbították a minisztériumba. A rendőrségi vizsgálat során keletkezett szövegekből alig tudni meg valamit arról, hogy kiket tartottak alkalmasnak erre a közvetítő feladatra. A már említett nyírbogáti küldött valószínűleg megbecsült, tekintélyes személy lehetett a faluban, hogy 76 éve ellenére őt bízták meg az ügy elintézésével. Bár lehet, hogy éppen az életkora miatt választották, úgy gondolván, hogy a „bölcös öreg” hatásosabban tudja képviselni érdekeiket. Nyírcsászári községből szintén idősebb, bár Molnár Károlynál egy generációval fiatalabb személyek, két 55 éves férfi utazott Budapestre.⁷⁶ A csoporttagoknak ezt a törekvését a helyi hatalom csupán egyetlen esetben tudta megakadályozni az általam vizsgált források szerint: az egyik biri tszcs Budapestre igyekvő küldötteit az ÁVH az újfehértói vasútállomáson feltartóztatta, és Nyíregyházára szállította.⁷⁷

Csupán egyetlen olyan személyről tudok Szabolcs-Szatmár megye területéről, akit később azért vontak felelősségre, mivel a csoport megbízásából Budapestre vitte a feloszlási jegyzőkönyvet, pedig feltételezhető, hogy olyan emberek hajtották végre ezt a feladatot, akik a helyi akciók tevékeny részesei voltak. Az említett személy, Győri András, gacsályi (fehérgyarmati járás) lakos (54 éves, 1949-ben négy hold juttatott földjével lépett be a téeszbe), az egyik legaktívabb kezdeményezője volt a jegyzőkönyv létrehozásának. Már a Nagy Imre-beszéd elhangzása után közvetlenül,

72 ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, 1953. július 14; ÁBTL V-105925. 31. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 15.

73 ÁBTL V-112454. 22. Jegyzőkönyv a nyíregyházi megyei bíróságon Gajdics Sándor ügyében megtartott tárgyalásról, 1953. augusztus 5.

74 ÁBTL V-105925. 31. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 15.

75 Molnár Károly szavait id. Pócsik Kálmán idézte. ÁBTL V-105925. 31. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 15.

76 ÁBTL V-105930. 15. Feljegyzés Krasznai János kihallgatásáról, 1953. július 13.

77 ÁBTL V-108624. 24. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról. Nyíregyháza, 1953. július 14.

1953. július 8-án is felvetette a kilépést tervező csoporttagok szándékának írásba foglalását, de a Dózsa Tszcs elnöke megtagadta az erre lehetőséget adó csoportgyűlés összehívását. Győri és néhány társa csak azután kezdett el külön szervezkedni, miután céljukat a július 25-én mégis megtartott csoportgyűlésen sem sikerült elérniük. Másnap reggel nyolc gazda Győri András lakásán készítette el végül a jegyzőkönyvet, amelyet 129 tszcs-tag írt alá. Ennek körülményeiről Győri a következőket vallotta kihallgatása során:

„A kérvény megírása után elmentem a tszcs irodára, ahol húst mértek a tszcs-tagoknak és ott mondtam, hogy írtam egy jegyzőkönyvet, amiben kérjük a tszcs-ből való kilépésünket és ezt elviszem a FM-be, és aki akarja, írja alá, hogy ő is ki akar lépni és az jöjjön a lakásomra, mert ott van a jegyzőkönyv.”⁷⁸

Győri másodmagával utazott Budapestre. Az út költségeire 180 forintot adtak össze a jegyzőkönyvet aláíró emberek. A férfit csak szeptemberben tartóztatták le téesz elleni izgatás vádjával, miután a járási szerveknek sikerült a közgyűléssel kizáratni őt a csoportból. Ügye nem került bíróságra, a nyomozást irányító tiszt a férfi operatív munkára való felhasználását javasolta, amire szerinte „hírszerző lehetőségei és személyi tulajdonságai alkalmassá teszik”.⁷⁹

A vizsgált községekben a helyi hatalommal való összeütközés oka elsősorban nem az volt, hogy a téesztagság írásba foglalta kilépési szándékát és eljuttatta az illetékes központi szerveknek. Ez a törekvésük csupán annyiban rúgta fel a „megszokott rendet”, hogy ügyeiket a helyi vezetők megkerülésével intézték. A fő konfliktus akkor alakult ki a helyi hatalom és a téesztagok között, amikor belépési nyilatkozataik visszaadását kezdték el követelni. A kilépési szándékukat deklaráló, maguk alkotta dokumentumról valószínűleg úgy gondolták, hogy nincs olyan „ereje”, mint a kollektivizáló hatalom által kikényszerített belépési nyilatkozatoknak. Az egyik nyírvasvári csoporttag ezt így fogalmazta meg: „[A] jegyzőkönyv aláírása nem sokat ér [...], hanem a belépési nyilatkozatot adják ki, mert az egy hivatalos okmány.”⁸⁰ A téesztagság tényét rögzítő hivatalos dokumentum visszaszerzése annak a biztos jele volt számukra, hogy többé már nem téesztagok.

A belépési nyilatkozat szerepének felértékelődése, egyszerű okmányból jelképes tárggyá válása nyilvánvalóan létrejöttének körülményeivel függött össze. A kollektivizálási kampány során a szervezők fő törekvése nem a gazdák tényleges csatlakozási szándékának felkeltése, hanem a belépési nyilatkozat aláírása volt. A „belépett-nem lépett be” dilemmája többnyire az „aláírt-nem írt alá” kérdéseként jelent meg a korabeli nyelvhasználatban. A belépési nyilatkozat birtoklása a helyi hatalom

⁷⁸ ÁBTL V-108557. 13. Győri András gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. szeptember 30.

⁷⁹ ÁBTL V-108557. 54. Pánczél Károly áv. százados jelentése, 1953. szeptember 28. Nincs adat arról, hogy a férfit végül sikerült-e beszervezni.

⁸⁰ ÁBTL V-112454. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

számára is nagy jelentőséggel bírt. Tisztában voltak azzal, hogy kiadása a velük szembeszegülők győzelmét, saját gyengeségük elismerését jelenti. Az ellentétes érdekek legélesebben tehát a nyilatkozat körüli összecsapásokban váltak láthatóvá.

A szervezkedés

1953-ban a termelőszövetkezeti csoportok munkaszervezete adta a keretet ahhoz, hogy a tagok azonos célok érdekében közösen fellépő csoporttá szerveződjenek. A brigádokban, munkacsapatokban dolgozók az aratás során beszéltek meg az új helyzet kínálta lehetőségeket, határozták meg céljaikat, és alakították ki a célok eléréséhez alkalmasnak gondolt stratégiát. A Nyírbátorban történtek példáján mutatom be, hogyan lett a kisebb csoportok kezdeményezéseiből az egész téesztagságot mozgósító akció. A rendőrségi vizsgálat során létrejött szövegek a nyírbátori Vörös Csillag Tszcs Harcsa-brigádjának (nevét a brigádvezetőről, Harcsa Lajosról kapta) nézőpontjából mutatják be a történeteket. A brigád két tagját, a 61 éves id. Pócsik Kálmánt és 28 éves fiát tették ugyanis felelőssé a községben lezajlott akciókért, és terrorcselekmény, valamint téesz elleni izgatás gyanújával indított eljárást ellenük a megyei ÁVH. A vizsgálati anyag zömét tehát az ő, valamint a tanúk róluk szóló vallomásai alkotják. Ezt a körülményt azért kell megemlíteni, mivel – mint látni fogjuk – Nyírbátorban nem a Harcsa, hanem egy „vásártérinek” nevezett brigád volt a legaktívabb az események alakításában. A két Pócsik azonban elsősorban a velük történeteket mondta el, és csak utalásszerűen jelentek meg elbeszéléseikben az ő történetükhöz szorosan nem kötődő személyek és akciók. Jelenleg nem tudok választ adni arra a jogosan felmerülő kérdésre, hogy vajon miért nem a napokig sztrájkoló „vásártéri” brigád tagjai közül vonta valakit később felelősségre. A korabeli kriminalizálási gyakorlat ismeretében elképzelhető, hogy a szóba jöhető „hangadók” közül ők feleltek meg leginkább az „ellenségről” alkotott korabeli képnek. Az idősebb Pócsikot „kulák” származásúnak nevezték a nyomozati iratok, aki 22 holddal lépett be 1952 tavaszán a tszcs-be. Korábban „kupeckedéssel” is foglalkozott, „sőt”, még a Független Kisgazdapártnak is a tagja volt.⁸¹

A kihallgatások során elmondott vallomások szerint a Harcsa-brigád tagjai a hétfői aratás alatt beszéltek meg, hogy kilépnek a tszcs-ből:

„Hétfőn reggel Oláh Jánosné, Tóth Andrásné, Oláh Béláné, Tóth Béláné, Kiss Miklósné, Szabó Pálné, Szabó Józsefné elkezdtek kiabálni, hogy ők tovább nem dolgoznak a tszcs-be, mennek vissza a dohány szárítóba,⁸² kiabáltak, hogy kéri vissza a belépési

⁸¹ ÁBTL V-105925. 22. 5. Id. Pócsik Kálmán őrizetbe vételi javaslata, 1953. július 12.

⁸² Az asszonyok a Nyírbátori Dohánybevéltő Hivatalba akartak visszamenni.

nyilatkozatokat, mert ha learatnak, nem dolgoznak tovább, nem bánják, ha nem kapnak semmit sem. Az asszonyokhoz csatlakoztam én is és a többi brigádtag.”⁸³

Eközben az aratást felügyelő agronómustól arról értesültek, hogy a „vásártéri” brigád tagjai nem mentek ki reggel aratni, hanem egész nap a tanácsháza előtti piactéren tartózkodtak, és a párttitkártól követelték a belépési nyilatkozatok kiadását. Másnap egy harmadik csoport, Rózsa Ferenc brigádja segített Harcsáéknak az aratásban. Ők hozták a hírt, hogy a vásártéri brigád aznap sem vette fel a munkát, továbbra is sztrájkoltak. A vásártériek üzenetet is küldtek Rózsaékkal: addig a Harcsa-brigád se arasson, amíg nem kapják vissza a belépési nyilatkozatokat. A sztrájkhoz való csatlakozáson kívül közös demonstrációra is felszólították őket: „Azt is üzenték, hogy július 7-én, kedden este gyűlést tartanak, ahol mindenki követelje erősen a nyilatkozatot.” Harcsáék ugyan tovább folytatták a munkát, viszont az esti gyűlés hírért ők is terjeszteni kezdték a csoporttagok között. Idősebb Pócsik így beszélt el a kedd este történetét:

„Július 7-én este, amikor megvacsoráztam, elindultam a gyűlésre és az utcán lakó Német Sándor, Debránczi Miklós, Kerekes Mihály, Fülöp Béláné tszcs-tagoknak szoltam, hogy ők is jöjjenek a csoportgyűlésre és ezekkel a személyekkel együtt el is mentem.”⁸⁴

A gyűlés nem érte el célját. A tszcs elnöke és a járási tanács mezőgazdasági osztályának ott tartózkodó munkatársa elutasította a csoporttagoknak a belépési nyilatkozat kiadására vonatkozó követelését („nem lehet kiadni, most még arra nincs törvény”⁸⁵), az iroda előtt összegyűlt tömeg pedig, bár zúgolódva, de hazatért. A következő reggel a Harcsa-brigád újra kiment aratni, a vásártériek viszont továbbra is sztrájkoltak. Erről a tényről az aratók délből értesültek a tszcs szőlőbe igyekvő küldöncétől. Elhatározták, hogy este ők is csatlakoznak a tiltakozókhoz: „ha a vásártéri csoport követeli vissza a nyilatkozatot, akkor menjünk mi is este a csoporttirodába, és követeljük a belépési nyilatkozatot vissza.”⁸⁶ A szerda esti gyűlésen megint összegyűlt a Vörös Csillag Tszcs tagjainak nagy része, 100-110 fő.

Valószínűleg a többi brigád mobilizálása is hasonló módon történt. Vajon miért nem csatlakozott senki a vásártériek többnapos sztrájkjához? Miért csak munka után nyilvánították ki szolidaritásukat és vettek részt a belépési nyilatkozatok megszerzéséért indított akciókban? A nyírbátori esetet elbeszélő szövegekből erre nem kapunk választ. Csak feltételezni tudom, hogy az okok között az egyik a félelem lehetett. Jogosan tarthattak attól ugyanis, hogy a munka, különösen az aratás megtagadását nagyon szigorúan bünteti a hatalom. Nyírvasváriban a vallomásszövegekbe is belekerült egy erre való utalás. Ott az aratást napközben abbahagyó és a kilépési

⁸³ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁸⁴ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁸⁵ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁸⁶ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

jegyzőkönyvet aláírni a községbe igyekvő csoporttagokat azzal a figyelmeztetéssel riasztotta vissza egyik társuk, hogy a hatóságok esetleg szabotáznak tartják majd akciójukat. Félelmük nem volt alaptalan. C. Papp György biri lakos ügyében ítélező megyei bíróság a büntetés (öt év börtön) kiszabásánál súlyosbító körülménynek tekintette, hogy a vádlott a téesz elleni lázítást éppen aratási időben követte el.⁸⁷

A sztrájkot több községben is az érdekérvényesítés hasznos eszközének tartották. Volt, ahol csak fenyegetőztek vele, volt, ahol napokra le is állt a munka. Nyírcsászáriban például két napig nem arattak, a tagok ott is a belépési nyilatkozat szétoztatását követelték.⁸⁸ Biri községben is azt határozták el a Béke Tszcs tagjai július 9-i esti gyűlésükön, hogy másnap reggel a tanácsháza előtt gyülekeznek, és addig nem mennek aratni, amíg nem teljesítik követeléseiket. Az egyik tüntető asszony a következő szavakkal küldte vissza a tszcs munkába induló kocsisát:

„Hova mégy? Fordulj vissza, eredj azonnal haza és fogjál ki! Az este megbeszéltük, hogy addig nem megyünk sehova, amíg [...] a kilépéshez nem kapjuk az írást.”⁸⁹

Ugyanez történt egy nappal később Aporligeten is. A tanács előtt hajnalban összegyűlt 250-300 fős tömeg azt kiabálta, hogy „addig nem mennek dolgozni, amíg a tszcs-be való belépési nyilatkozatukat vissza nem adják”.⁹⁰

Nyírvasváriban másként történt a téesztagok összefogása. A község három tszcs-jében külön-külön szervezkedtek az emberek, de akcióik nagymértékben hatottak egymásra: mintát nyújtottak és cselekvésre sarkalltak. A községből a Vasvári Pál Tszcs egyik tagját, a 28 éves Gajdics Sándort („kulák” származású, szüleinek 18 holdja és cséplőgép garnitúrája volt) vették őrizetbe és vonták felelősségre. A kihallgatások során készült szövegek ezért többnyire Gajdics, illetve a „Vasvári” tagjainak látószögéből mutatják be a községben lezajlott eseményeket.

Július 9-én reggel a Vasvári Pál Tszcs aratásra összegyűlt tagjait az a hír foglalkoztatta, hogy a község másik csoportjában, az Új Világ Tszcs-ben már „elkészítették a jegyzőkönyvet, melynek alapján a [belépési] nyilatkozatot meg fogják kapni, ha Bp.-ről visszajönnek”. A hír hatására ők is cselekvésre szánták el magukat: elhatározták, hogy együttesen bevonulnak a községbe, hogy megírják/megírassák saját jegyzőkönyvüket. „Mi csak a munkával törődünk ahelyett, hogy mennénk a saját sorsunkat intézni”⁹¹ – sürgették, ösztönözték egymást. Az a híresztelés készítette őket gyors cselekvésre, amely szerint július 10-ig, vagyis másnapig lehet csak a kilépési szándékukat bejelenteni. Mégsem jutottak el a csoporttirodáig, ugyanis

⁸⁷ ÁBTL V-108624. 99. A nyíregyházi megyebíróság ítélete, B.003/1953/4.

⁸⁸ ÁBTL V-105930. 15. Feljegyzés Krasznai János kihallgatásáról, 1953. július 13.

⁸⁹ ÁBTL V-108624. 47. Szilágyi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

⁹⁰ ÁBTL V-108558. 22. Házi György rendőr főhadnagy jelentése a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőrfőkapitányságra az aporligeti eseményekről, 1953. július 11.

⁹¹ ÁBTL V-112454. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

útközben találkoztak a téesz könyvelőjével, aki megígérte nekik, hogy estére elkészíti a kívánt iratot, és arra kérte őket, hogy akkor menjenek aláírni. A csoport többi tagját is mozgósították az esti összejövetelre. A Gajdics elleni egyik vádpont éppen az volt, hogy megszervezte a kocsisbrigádot, és együtt mentek este az irodához.

A kihallgatott személyek között szerepelt az Új Világ Tszcs egyik tagja, Baksán Mihály is. Az ő elbeszéléséből tudjuk, hogy a fentiekkel egy időben mi történt a másik termelőszövetkezeti csoportban. Ott a tagok arra biztatták egymást, hogy menjenek a csoportirodába, és írják alá – a valószínűleg előző este elkészített – jegyzőkönyvet. Baksán így beszélt el a vele történeteket: 9-en reggel hat óra körül többekkel együtt aratni indult, amikor összetalálkozott Polacsek Andrásal.

„[Polacsek] már bejelentette, hogy kilépett a csoportból és egy jegyzőkönyvet is aláírt a csoportnál és küldött, hogy mi is menjünk és írjuk alá. Mi el is mentünk az irodába és útközben is kiabált utánunk, hogy menjétek, írjatok ti is alá. A csoportirodán nem találtunk senkit. S kimentünk a földre. Amikor kimentünk a földre, Polacsek újra neki állt, hogy menjünk vissza a faluba és hagyjuk abba a munkát addig, amíg [...] a jegyzőkönyvet alá nem írjuk. Mi többen nem akartunk jönni, de a mi munkacsapatvezetőnk, Sivadó György elkezdett blamálni bennünket, hogy »ilyen a magyar ember, így nem tart össze« és becsmérelt bennünket. Erre mi is mentünk utánuk. Útközben találkoztunk Ö. Nagy Györggyel, aki mondotta, hogy inkább menjünk vissza aratni, mert szabatásznak veszik, ha abbahagyjuk a munkát, majd estére el lehet intézni. Mi erre vissza is tértünk.”⁹²

Baksán Mihály beszámolója azokat az apró mozzanatokat is látni engedi, amelyek távolabbról nézve egységesnek és határozott irányúnak tűnő kollektív cselekvéssé állnak össze. Láthatjuk, hogyan alakult ki az a kohéziós erő a tagok között, amely közös fellépésüket lehetővé tette. Megfigyelhetjük, milyen tényezők befolyásolták a csoport tagjainak viselkedését (mintakövetés, elbizonytalanodás, kényszer-cselekvés, megerősítés), és a domináns személyek (Polacsek, a munkacsapat-vezető, Ö. Nagy) véleményének milyen hatása volt a többiek cselekedetére.

Esti demonstrációjukon a Vasvári Pál Tszcs összegyűlt tagjai nemcsak a jegyzőkönyvet írták alá, hanem kiharcolták azt is – hogy miként, arról a későbbiekben lesz szó –, hogy a tszcs vezetése kiadja nekik a belépési nyilatkozatokat. Sikeres akciójuk a késő esti órákban a község két másik csoportját is mozgósította. Az „Új Világ” tagjai először a csoportirodába mentek, majd, mivel ott nem kapták meg a nyilatkozatokat, a tanácselnököt ébresztették fel. Gajdics elbeszélése szerint dühösök voltak a „Vasvári” tagjaira: „szidtak minket, mert nem szoltunk nekik arról, mit akarunk csinálni”.⁹³ Minden bizonnyal a községben lévő termelőszövetkezeti csoportok nagyobb összefogását hiányolták. A harmadik tszcs, a „Kossuth” tagjairól

⁹² ÁBTL V-112454. 23. Baksán Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

⁹³ ÁBTL V-112454. 50. Jegyzőkönyv Gajdics Sándor kihallgatásáról a nyíregyházi ügyészségen, 1953. július 20.

csak annyit tudunk, hogy a hír hallatán kijelentették: „menjünk mink is és kérjük a nyilatkozatot”.⁹⁴

Itt említtem meg, hogy milyen erős hatással voltak az egyes községekben lezajlott sikeres vagy annak vélt megmozdulásokról terjedő hírek a többi település lakóira. Minél több helyen sikerült a tagoknak megszerezniük a belépési nyilatkozatokat, vagy Budapestre eljuttatniuk a kilépési szándékukat tartalmazó jegyzőkönyvet, annál kisebb lett a többiek félelme és annál bátrabb mintakövető magatartása. Az egyik nyírvasvári csoport tagja például azzal biztatta a következők miatt aggódó társát, hogy „nem lesz belőle semmi [baj], mert mindenféle így megy, mindenki követeli a nyilatkozatot”.⁹⁵ A bomló téeszekről és a hazahajtott állatokról szóló információkat sokszor a községek azon lakosai szállították, akik munkájuk révén gyakran jutottak el a szomszéd településekre. A Nyírbátorban történtek hírére például a biri téesz járási székhelyen járt kocsisa vitte haza falujába, és adta tovább a szövetkezeti bolt előtt beszélgető embereknek. Aporligeten a Pusztateremről járó tejbegyűjtő, Boros József híresztelte el, hogy náluk már kiosztották a belépési nyilatkozatokat.⁹⁶ Danka János, biri lakos a nyírbátori vásárban találkozott szomszédos falubeliekkel, akik örömmel mesélték neki, hogy „megkapták a tszcs-ból a kilépési nyilatkozatot, és most szabad emberek”.⁹⁷ A Nyírpilisről rokonlátogatóba érkező Somogyi Ilona meg is mutatta saját belépési nyilatkozatát.⁹⁸ Nyírbátorban a vásártéri brigád tagjai a tanácsházára vittek be egy arra járó nyírbogáti asszonyt a nála lévő belépési nyilatkozatával együtt, hogy „bizonyíttassák vele, hogy a tszcs-t fel lehet osztatni”.⁹⁹ Az aporligeti Varga János (a tszcs vezetőségi tagja) viszont maga ment el személyesen a szomszédos Újtanyára, hogy megtudja, ott hogyan intézték el a kilépést.¹⁰⁰

Biri és Barabás példáján a szerveződés egy másik formáját mutatom be. Mindkét helyen igen erős volt a tagoknak az a törekvése, hogy kezükbe vegyék az események alakítását, és önállóan döntsének maguk és a tszcs további sorsáról. Tevékenységük fontos eleme volt továbbá annak erőteljes hangoztatása, hogy megváltoztak a korábbi erő- és függőségi viszonyok, és ők szabadnak érzik magukat.

Biri 1952-ben lett termelőszövetkezeti község, három termelőszövetkezeti csoportjából a „Béke” volt a legnagyobb (249 család, 2400 katasztrális hold).¹⁰¹ A téeszfejlesztés a községben – ahogy ezt 1953 nyarán a kötelező önkritika jegyében

⁹⁴ ÁBTL V-112454. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

⁹⁵ ÁBTL V-112454. 25. Svecz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

⁹⁶ ÁBTL V-108558. 28. Jegyzőkönyv Kis Mihályné tanú kihallgatásáról, 1953. július 11.

⁹⁷ ÁBTL V-108624. 24. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, 1953. július 14.

⁹⁸ ÁBTL V-108558. 28. Jegyzőkönyv Kis Mihályné tanú kihallgatásáról, 1953. július 11.

⁹⁹ ÁBTL V-105925. 20. Pánczél Károly áv. százados utasítása Major áv. századosnak, 1953. július 14.

¹⁰⁰ ÁBTL V-108558. 26. Kovács Gyula tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

¹⁰¹ MNL SZSZBML XXIII.322. Jegyzőkönyv a Nagykálló-i Járási Tanács VB 1953. augusztus 27-i üléséről. A biri Béke Tszcs munkájának értékelése.

a járási párttitkár is elismerte – „adminisztratív nyomással párosodott”.¹⁰² Nem meglepő tehát, hogy az erőszakkal létrehozott, hatalmas létszámú Béke Tszcs tagjainak jelentős része szabadulni akart a télesztől. Az ÁVH-vizsgálat során keletkezett tanúvallomások szerint a csoportban Petrás Mihály irányította az eseményeket. (Társadalmi helyzetéről nem tudunk meg semmit, mivel végül nem őt vonták felelősségre a községben történekmért, még tanúként sem hallgatták ki.)

A kihallgatott személyek elbeszéléseiben Petrás először július 6-án, hétfőn este – a Nagy Imre beszéde utáni első munkanapon – a tanácsháza előtt összegyűlt 250 főnyi tömegben jelent meg. A szövegekből nem derül ki, hogyan verődtek össze a Béke Tszcs tagjai, de valószínűleg ők is aznap, munka közben beszéltek meg, hogy összejönnének tanácskozni a kilépés ügyéről. A gyűlésen Petrás igazi „népvezérként” viselkedett: szónokolt, lelkesített, programot adott, szervezett és irányított. A közönség tagjaként annak nevében fogalmazta meg mondandóját:

„Petrás a tanácsház lépcsőjén állva kiabálta [...] »Ki akar bennmaradni a tszcs-ben, az nyújtsa fel a kezét«, amire [azaz az eredmény láttán] Petrás azt mondta, hogy »Rendben van, akkor kilépünk.« Azt is kiabálta, hogy »Mától kezdve ne szántson nekünk a traktor«, amit szintén helyeselt a tömeg. Majd azt mondotta, hogy »Emberek, felmegyünk a minisztériumba, és megtudjuk hogyan megy a tszcs-ből való kilépés«. Ezután elhallgatott, majd egy kevés idő múlva újból szót kért és kiabálta: »Emberek, nem voltunk mi a Minisztériumban akkor sem, amikor beléptünk a tszcs-be, akkor nem megyünk most sem, hanem én megtudom, hogyan megy a kilépés.« Kiabálta még: »Emberek, most már egyéniek lettünk, vasárnap felosztjuk a földet, mától kezdve ne szántson nekünk a traktor, nem kell nekünk kombajn, nem kell 1200 ft-ért agrónomus. Megszántjuk mi a földet magunk is, igaz, emberek?« Ezt az emberek helyeselték.”¹⁰³

Petrás ezek után azzal oszlatta fel a gyűlést, hogy másnap este tárgyalják meg, mi legyen a traktorszántással¹⁰⁴ és az agrónomus foglalkoztatásával. Este hat órára hívta őket az iskola udvarába. Másnap, 7-én az aratók egész nap az egyéni gazdálkodásról beszélgettek; biztatták egymást, hogy igyekezzenek befejezni az aratást, mert most már mindenki megkapja a földjét. Az esti gyűlésen, ahol olyan nagy tömeg volt, hogy „alig fértek az iskolaudvaron”,¹⁰⁵ Petrás azt kérte, hogy minden brigádból küldjenek egy-egy embert a csoportirodára „felleltározni a csoport értékeit”, ők

¹⁰² MNL SZSZBML XXXV.7. I. fcs. 10. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1953. augusztus 6-i üléséről. A járási pártbizottság munkájának kiértékelése a Nagy Imre elvtárs beszéde óta eltelt időben.

¹⁰³ ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, 1953. július 14.

¹⁰⁴ A vásárosnaményi járásban is arról panaszkodtak a hivatalnokok, hogy a tszcs-kben „gépellenes hangulat” van, nem akarják igénybe venni a gépállomás drágán és rosszul dolgozó gépeit. MNL SZSZBML XXIII.412. Jegyzőkönyv a Vásárosnaményi Járási Tanács VB 1953. szeptember 17-i üléséről. A mezőgazdasági osztály jelentése az új kormányrendeletek ismertetéséről és végrehajtásáról.

¹⁰⁵ ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, 1953. július 14.

lesznek azok, akik a vezetőséget elszámoltatják a csoport anyagi helyzetéről.¹⁰⁶ Azt is elhatározták, hogy kérvényt írnak a Földművelésügyi Minisztériumba a csoport felosztatásáról. Petrás a következő napra is gyűlést hívott össze, amelyen beszámolnak majd „a tszcs tartozásáról és jövedelméről”.¹⁰⁷ Úgy tervezték, hogy a beadást közösen teljesítik, a megmaradt terményt pedig felosztják a tagok között a teljesített munkaegység arányában.¹⁰⁸

9-én este szintén gyűlés volt, amit ezúttal a tszcs elnöke kezdeményezett. Az irányítás azonban újra Petrás kezébe ment át. Az összejövetel végén az általa megfogalmazott kérvény aláírására szólította fel a tagokat. Ekkor kezdték el az emberek – a környező községekből érkező hírek hallatára – a belépési nyilatkozatok kiadását is követelni. Azt is elhatározták, hogy ha nem kapják meg a nyilatkozatokat, akkor másnap reggel nem mennek aratni.¹⁰⁹ A hatalom július 9-ig nem avatkozott be az eseményekbe. Az esti gyűlésen megjelenő járási funkcionárius annak a jele volt, hogy a lassan magához térő helyi hatalom hozzákezdett a számára kedvezőtlenül megváltozott erőviszonyok visszaállításához.

A vásárosnaményi járáshoz tartozó Barabáson a Kossuth Tszcs tagjai is aratás közben beszéltek meg, mit gondolnak az új helyzetről. Az egyik brigádban felolvasták a *Szabad Népből* Nagy Imre beszédét, majd arról folyt a szó, csoportgyűlést kellene összehívni, hogy ott a csoport elnökétől még többet tudjanak meg a kilépés körülményeiről.

„Mindenki helyeselte a gyűlés összehívását, mert azt tudtuk a rádió meghallgatása után, hogy ősszel ki lehet lépni, de nem volt teljesen tisztában a kormány határozatával mindeki, vagyis nem tudta, mi a helyzet a tszcs-vel kapcsolatban.”¹¹⁰

Az egyik brigádtag kivételével mindenki kijelentette, hogy ki akar lépni a csoportból.

Eközben egymás után keresték meg az aratókat a téesten és a községen belüli hatalmi hierarchiában a csoporttagok felett álló személyek, akik az addigi gyakorlatot követve, ellenőrizni, irányítani, tájékozódni akartak: a növénytermelési brigád vezetője, a tanácselnök és a község függetlenített párttitkára. Az aratók azonban abban a hitben, hogy átrendeződtek a hatalmi viszonyok, nem a régi szerepüknek megfelelően viselkedtek. Bár a megfogalmazás a csoporttagok egyöntetű reakciójára enged következtetni, nyilván ebben a szituációban sem viselkedett a csoport minden egyes tagja egyformán. A többség néhány olyan domináns személyt követett, akik meg tudták fogalmazni, és ki is merték mondani véleményüket, a többiek pedig a hangadók kijelentéseinek megerősítésében vettek részt.

¹⁰⁶ ÁBTL V-108624. 33. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, 1953. július 15.

¹⁰⁷ ÁBTL V-108624. 29. Feljegyzés Bakati Mihály kihallgatásáról, 1953. július 14.

¹⁰⁸ ÁBTL V-108624. 22. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, 1953. július 13.

¹⁰⁹ ÁBTL V-108624. 24. Feljegyzés C. Papp György kihallgatásáról, 1953. július 14.

¹¹⁰ ÁBTL V-108553. 52. Jegyzőkönyv Varga Béla tanú kihallgatásáról, 1953. július 17.

A vizsgálati iratokban megjelenített „hangadók” persze nem mindig egyeztek meg a tényleges „szóvivőkkel”. Az ÁVH konstruálta történetekben előbb-utóbb ugyanis azok lettek a domináns személyek, akiket bűnösnek akartak bemutatni.

A Barabáson történetekről szóló ÁVH-szövegek három személyt, a később őrizetbe vett Szalma Istvánt (33 éves, szegényparaszt származású, hat hold juttatott föld, 1947 óta tagja a kommunista pártnak¹¹¹), illetve Szőke Jánost és Kecskés Jánost jelölték meg hangadókként. Az utóbbi két tévesz-tag a növénytermesztési brigád vezetőjéhez, Simon Péterhez (30 éves, vagyontalan, MDP-tag¹¹²) a következő szavakat intézte az ÁVH-tiszt jelentése szerint:

„[M]it keres itt [...] nekik már brigádvezetőre nincs szükségük, mivel úgyis felbomlasztják a csoportot. Ők most már irányítás nélkül is fogják tudni végezni a munkájukat. Ugyanakkor a fenti két személy azt is mondotta, hogy a tarlóhántást a Gépállomás traktoraival meg ne merjék kezdeni, mert ők másodvetést nem fognak vetni. Az aratást végző többi személy is helyeselte a kijelentéseket.”¹¹³

Balázs Bertalan (32 éves, vagyontalan¹¹⁴) függetlenített községi párttitkár megjelenése nagyobb indulatot váltott ki az aratók között. Az elutasítás nemcsak pozíciójának, hanem személyének is szólt. Balázst nem kedvelték a tszcs-tagok. A vele kapcsolatos történetek szerint a csoport irányításába, a gazdálkodás kérdéseibe is komolyan beavatkozó párttitkár számos konfliktushelyzet okozója volt. Ezt még a jelentésíró ÁVH-tiszt is megemlíttette beszámolójában („több hibát is követett el”¹¹⁵). Ilyen hibája volt többek között, hogy a tszcs-nek a kötelező beszolgáltatás teljesítése után még megmaradt takarmánykészletét is beadatta, ami miatt több állat elhullott.

Az üggyel foglalkozó ÁHV-tiszt jelentése szerint Szalma István az aratók közé érkező Balázsinak a következő szavakkal adta tudtára trónfosztását:

„[M]it keresel itt, már neked semmi dolgod nincs közöttünk, hisz mi úgyis feloszlassuk a tszcs-t, és a jószágot, a terményt szétosszunk, az épületeket pedig lebontjuk és hazahordjuk a saját portánkra. Most már elég volt a kizsákmányolásból, [...] most már nem dirigálnak olyan zsidók, mint Bogdán elvtárs [a járási párttitkár], mert azt már úgysem fogadjuk.”¹¹⁶

¹¹¹ ÁBTL V-108553. 31. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, 1953. július 11.

¹¹² ÁBTL V-108553. 42. Simon Péter tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

¹¹³ ÁBTL V-108553. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről, 1953. július 11.

¹¹⁴ ÁBTL V-108553. 56. Balázs Bertalan tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 9.

¹¹⁵ ÁBTL V-108553. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről, 1953. július 11.

¹¹⁶ ÁBTL V-108553. 19. Simán György áv. alhadnagy jelentése Szalma István ellenséges tevékenységéről, 1953. július 10.

Bíró Sándor községi tanácselnök szerint Szalma azt is mondta, hogy „úgy merjen a Járási Pártbizottság vagy egyéb aktatás a tszcs földjére menni, hogy [Szalma] a kaszával fogja a nyakukat levágni.”¹¹⁷

Szalma István nemcsak a véleménye szerint túlságosan nagy hatalommal rendelkező helyi párttitkár, hanem a községet és a tszcs-t is irányítani akaró járási apparátust is szidalmazta, sőt indulatos kritikája a „Pártra” és a „vezérekre” is kiterjedt: „[A] párt beszél, hogy harcolni kell a kizsákmányolók ellen, hisz az a legnagyobb kizsákmányoló és azok a csirkefogó vezetői, akik fent vannak a központban.”¹¹⁸ Szalma vallomása szerint Balázs az ellene fellépőkkel szemben a korábbi hierarchikus viszonyok változatlan érvényességét, kiváltságos hatalmi helyzetének továbbélését hangsúlyozta. Azt közölte velük, hogy „majd ő megmutatja, hogy nem léphetünk ki a tszcs-ből.”¹¹⁹ A távozó párttitkár után érkező Bíró Sándor tanácselnök (39 éves, vagyontalan¹²⁰) valószínűleg szintén hatalmi pozícióját érzékeltetve beszélt – bizonyára a téveszből való kilépés lehetőségeiről – az emberekkel. Az aratók azzal fenyegették meg, hogy „vigyázzon, mert ő is úgy kezdi a velük való beszélgetést, mint Balázs a függetlenített Párttitkár [sic!], akit nem régen kergettek el.”¹²¹

A mezőn elkezdődött erőpróba következő helyszíne a tszcs irodája volt, ahol 7-én este az elnök tilalma ellenére is összejöttek a tagok. Itt újra felolvasták a *Szabad Népből* a kormányprogramot, majd a könyvelő jegyzőkönyvet készített arról, hogy „aki ki akar lépni a csoportból, mit kap és meddig köteles dolgozni.”¹²² 22 tag írta alá. A gyűlésen megjelenő Balázsra – a párttitkár vallomása szerint – Szalma a következő szavakkal támadt:

„[E]lmondott mindenféle csirkefogó-csavargónak, hogy most már te nekünk nem dirigálsz, mert meg van a lehetőség, hogy mi döntsünk saját ügyeinkben, és így egyáltalán terád nincs szükség, jó lesz, ha azonnal kitakarodsz a helyiségből.”¹²³

Három nap múlva, éjszaka Szalma Istvánt őrizetbe vette az ÁVH. Felesége megfogalmazása szerint „férjét éjszaka bűntelenül elrabolták.”¹²⁴ A barabási történet innentől kezdve a többi községben történetektől eltérően alakult. A falu és a hatalom konfliktusa ebben a községben nem a kilépés-bennmaradás kérdése mentén alakult

¹¹⁷ ÁBTL V-108553. 54. Bíró Sándor tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

¹¹⁸ ÁBTL V-108553. 56. Balázs Bertalan tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 9.

¹¹⁹ ÁBTL V-108553. 31. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, 1953. július 11.

¹²⁰ ÁBTL V-108553. 54. Bíró Sándor tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

¹²¹ ÁBTL V-108553. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről, 1953. július 11.

¹²² ÁBTL V-108553. 33. Feljegyzés Szalma István kihallgatásáról, 1953. július 11.

¹²³ ÁBTL V-108553. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről, 1953. július 11.

¹²⁴ ÁBTL V-108553. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről, 1953. július 11.

tovább, éleződött ki és vezetett nyílt összecsapáshoz, hanem ugyanúgy, mint Porcsalmán 1951-ben, a közösség egyik „bűntelen” tagjának kiszabadítása érdekében fogtak össze és léptek fel a hatalom ellen az emberek.

A tüntető tömeg

Az előző fejezetekben azt mutattam be, hogy a politikai fordulat híre hogyan jutott el a hat Szabolcs-Szatmár megyei községbe, hogyan értelmezték azt az emberek, és miként befolyásolta a tszcs-tagok elgondolásait, cselekedeteit. Az önálló gazdálkodás újrakezdésének ígérete mindenhol aktivizálta, kollektív cselekvésre ösztönözte a téeszkekből kilépni szándékozó tagokat. A tszcs-k tömeges bomlását megakadályozni igyekvő helyi hatalommal szemben, egymással összefogva, szuverén erőként fellépve fogalmazták meg szándékaikat, szervezték meg akcióikat. Ez a folyamat nagyvonalakban hasonló módon zajlott mindegyik községben, közelebbről figyelve azonban községenként eltérő változatok jöttek létre.

Ebben az alfejezetben a megmozdulásoknak azt a szakaszát figyelhetjük meg, amelyben a helyi társadalom és a hatalom nyílt összeütközésére került sor. Valamennyi községben egy-egy nagyobb tömegtüntetésbe torkollott a téesztagok önállósulási törekvése. A kollektív erőszak akkor jelent meg érdekérvényesítési módszereik között, amikor másként nem tudták együttműködésére szorítani a téeszke bomlását megállítani szándékozó helyi hatalom képviselőit. A konfliktus a belépési nyilatkozat körüli csatározásokban éleződött ki. A nyilatkozat birtoklása a tagok számára a szabadulást, a hatalom számára a nehezen létrehozott téeszke megmentését, a „rend” védelmét jelentette.

A tüntetések helyszíne általában a tanácsháza vagy a tszcs irodája előtti terület volt. Az emberek itt gyülekeztek a korábban megbeszélt időpontban: kora reggel, munkába indulás előtt, illetve este, a munka befejezése után. A reggeli tüntetés több esetben sztrájk is volt egyszerre: a tüntetők követeléseik teljesítésétől tették függővé az aratás megkezdését. Akciójuktól azt várták, hogy a község lakóinak összefogását demonstráló hatalmas tömeg látványa meggyőzi, jobban mondva megretenti majd az épületben tartózkodó funkcionáriusokat.¹²⁵

A tanácsházát és a csoportirodát a község lakói (a porcsalmi tüntetőkhez hasonlóan) a hatalom jelképes épületeinek tekintették. A tüntetések alatt ezekben az épületekben tartózkodtak általában a községi hivatalnokok, a téesz vezetői, és ide igyekeztek a tüntetés hírére a járástól és a megyétől kirendelt funkcionáriusok. Ezek egyikében őrizték a belépési nyilatkozatokat is. Az összecsapás során a tüntetők és

¹²⁵ Nyírbátorban július 9-én este 100-110 fő, Nyírvasváriban ugyanakkor 200-300 fő tüntetett. Nyírcsászáriban 10-én este 300-an, 11-én reggel 350-en gyűltek össze. Biriben 10-én reggel 300, Aporligeten 11-én reggel pedig 150-200 téesztag követelte a belépési nyilatkozatot.

a hatalom konfliktusa a „kintiek” és a „bentiek” szembenállásaként nyert térbeli formát. Porcsalmán a tüntetők azt követelték, hogy *a bentiek jöjjenek ki* a tüntetők közé. Az 1953-as megmozdulásokon viszont általában *a tüntetők akartak bejutni* az irodába vagy a tanács épületébe, hogy hozzájussanak a belépési nyilatkozatokhoz. A hatalom tereinek megszállása a bentiek feletti uralom megszerzését is jelentette számukra. Az épületek „ostroma” – amelyre csupán néhány községben került sor – azonban a tüntetők utolsó próbálkozása volt, amit a kollektív erőszak egyéb eszközeinek használata előzött meg.

A gyülekező tömeg látványa, az embereknek a megszokottól eltérő térhasználata már önmagában is figyelem- és félelemkeltő volt. A tüntetők tudták, hogy demonstrációjuk sikere a tiltakozó tömeg nagyságától is függ, ezért igyekeztek minél több embert mozgósítani. Barabáson például, ahol 11-én éjszaka az ÁVH letartóztatta Szalma Istvánt, kora hajnalban felesége és testvére körbejárta a rokonokat, a szomszédokat s a csoporttagokat, és arra kérték őket, hogy a férfi kiszabadítása érdekében tiltakozzanak a tanácsháza előtt. Mivel reggelre 35-40 ember gyűlt csak össze, a később szintén letartóztatott Szűcs Mihály az arra járókat próbálta rábeszélni az akció támogatására: „[M]aradjatok itt, míg vissza nem adják az emberünket!”¹²⁶ – mondta az egyik tanú vallomása szerint. A tüntető emberek látványa egyébként az addig kívülállókat minden külön szervezés nélkül is csatlakozásra készítette.

A hatalom épületeit körülvevő embertömeg hatásgyakorlásának egyik legfontosabb eszköze a verbális erőszak volt: követeléseiket, fenyegetéseiket, szidalmait erős, megemelt hangon adták elő. Az olykor együtt, olykor összhang nélkül kiabáló tüntető emberek hangja jellegzetes hangzássá, hangzavarrá állt össze, amit a tüntetésekről szóló beszámolók „zaj”, „lárma”, „zúgás” szavakkal neveztek meg. A balkányi állami gazdaság kombájnvezetőjét, aki Biriben az aratás idején éjszakánként a tanácsháza közelében álló kombájn mellett aludt, 10-én reggel a tüntetés hangjai ébresztették fel: „össze-vissza kiabáltak, káromkodtak, szitkozódtak”¹²⁷ – mondta tanúként való kihallgatása során.

Mit kiabáltak a tüntetők? A tüntetések elsődleges célja a belépési nyilatkozatok visszakövetelése volt. Emellett azonban az emberek hangot adtak évek óta felgyülemlett sérelmeiknek is, és nyíltan kimondták a helyi hatalomról és általában a kommunista rendszerről alkotott véleményüket. A tömegben megszólaló embert nem némították el azok a gátlások, amelyek az individuumként cselekvő egyént önkorlátozásra készítették. Standeisky Éva az 1956-os tömegmozgalmakat elemző munkájában így ír erről a jelenségről:

„A tömeg [...] az együttlétben egyenrangúként, névtelenként megjelenő individuumok átmeneti közössége. A közös cselekvés uniformizálja, utánzásra készíti tagjait, felmenti

¹²⁶ ÁBTL V-108553. 40. Szalma Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

¹²⁷ ÁBTL V-108624. 47. Szilágyi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

az egyént az önvizsgálat kényszere alól. Névtelenséget, közös felelősséget ígér, ami sokakra felszabadítóan hat, egyeseket már-már mámoros érzéssel tölt el. A lélektan ezt a jelenséget egyéniségvesztésnek nevezi. A tömegben az eszmék és érzelmek spontán jutnak kifejezésre.”¹²⁸

A tömegben eltűnő „racionális” egyén sok hasonlóságot mutat az ittas emberrel. A részegségre való hivatkozás több esetben is a „rendszerellenes” kijelentésekkel vádolt emberek védekezési eszköze volt. Az egyik biri vádlott például a következőket mondta kihallgatása során:

„[N]em emlékszem vissza [a tanúk által előadottakra], mivel a lázadást megelőzően a szövetségi vendéglőben két féldeci rumot fogyasztottam el, amely megártott.”¹²⁹

A tüntetők kijelentései többek között arról szóltak, hogyan tette tönkre őket az elősködő hatalom. A nyírbátori idősebb Pócsik Kálmán azzal a nyelvi ötlettel fejezte ki Farkas István volt tanácselnökről alkotott véleményét, hogy vezetékneve után a farkassal, a vadságot és a rablásvágyat megtestesítő ragadozóval¹³⁰ azonosította:

„Beismerem, hogy július 8-án, szerdán este [...] magamból kikelve kiabáltam Farkas Istvánnak [...] »Nem hiába, farkas voltál, megnyúztál bennünket, tönkre tettetek, elszedtetek mindenünket, gazemberek vagytok.«”

A nyírbátori tüntetők közül többen is az „éhező mi” és a „jőllakott ti” szembeállításával jelenítették meg a hatalom és a kisemmizett parasztok ellentétét. Idősebb Pócsik Kálmán a parazita funkcionáriusok iránti ellenszenvét a következő módon fejezte ki:

„Szídtam őket, hogy az istenit ennek a sok ingyenélőnek, akik helyett mink dolgozunk, mindenki keressen magának kenyeret, mink nem dolgozunk nektek tovább.”¹³¹

Farkas István vallomása szerint a következőket kiabálták a tüntetők: „Amit beadunk is tik eszitek meg, mi meg éhezünk.”¹³² Az egyik szemtanú pedig így idézte vissza az elhangzottakat: „[E]lszedtetek tőlünk mindent, de majd most már mi leszünk az urak, eddig ti ettetek meg mindent, de nem sokáig esztek, mert az éjjel elteszünk benneteket láb alól.”¹³³ A kilátásba helyezett szerepcsere – az éhezők felülkerekedése és a jőllakottak bukása – Farkas István „fogva tartásával” egy rövid időre beteljesedni is látszott. A tüntetés során azzal fenyegették meg ugyanis

¹²⁸ Standeisky 2010: 34.

¹²⁹ ÁBTL V-108624. 70. C. Papp György gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 16.

¹³⁰ A farkas a kereszténység felfogásában az ördög egyik alakja, amely a juhoknak tekintett hívőket akarja elragadni. Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadán 1988: 63.

¹³¹ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

¹³² ÁBTL V-105925. 46. Farkas István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹³³ ÁBTL V-105925. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

Farkast, hogy ameddig nem adja ki a belépési nyilatkozatokat, nem engedik ki a csoportirodából. Fogsága pedig éhezéssel jár: „Nem bánjuk, ha éhen döglessz is, mi idehozatjuk magunknak az ennivalót.”¹³⁴ A nyírbátoriak, ahogy később látni fogjuk, nagy fogékonyságot mutattak a szimbolikus cselekedetek iránt.

A „mi” és „ti” oppozíciója a tüntetők más kijelentéseire is jellemző volt. A „mi” fogalmát olykor a „nép” kifejezéssel jelölték: „Gyertek csavargók, majd számolok veletek, vagy cselekedtek, ahogy a nép kívánja, vagy végzünk veletek.”¹³⁵ A nagykállói járási rendőrkapitány vallomása szerint azzal fenyegették meg őt, hogy „amennyiben nem intézkedek [...], úgy a bőrömet nem viszem haza, hanem itt a nép ítélete fog érvényesülni [...], vagy teljesítem a nép akaratát, vagy itthagynom a bőröm.”¹³⁶ Nyírcsászárban is a nép nevében jelentek meg a tszcs elnökénél a tüntetők küldöttjei: „8 óra tájban lakásomon megjelent Ascsillán Ferenc tszcs. tag és megkért arra, hogy a nép nevében osszam ki a belépési nyilatkozatokat.”¹³⁷

A tüntetéseken elhangzott szitokszavak a falusi társadalomnak a hatalom képviselőiről alkotott képét tükrözték. Sajnos a nyomozás során készült szövegek nem mindig sorolták fel a gyalázkodó beszédek részleteit, legtöbbször csak „szidalmakról”, „drasztikus, durva szavakról” szóltak. Konkrét kifejezések azokban a szövegrészekben fordultak elő, ahol látszólag szó szerint idézték fel a tüntetők szavait: „piszkos senkiházi”, „csavargó”, „ingyenélő”, „csirkefogó”, „hazug”, „gazember”. Bár a nyelvi agresszióknak a szitkozódásban, káromkodásban megnyilvánuló formáival az emberek elsősorban indulataiknak és megvetésüknek adtak hangot, nem volt véletlen, hogy a tüntetők éppen ezeket a szavakat választották. A szidalmazó kijelentések a tanácsi és pártfunkcionáriusokat dologtalan, munkakerülő, másokon elősködő („csavargó”, „ingyenélő”) emberekként jelenítik meg, akik nem tartoznak semmiféle közösséghez („csavargó”) és aljas, becstelen dolgokra kaphatók („csirkefogó”, „hazug”, „gazember”). Nem nehéz felfedezni e megítélés mögött a hagyományos paraszti értékrend mércéjét, amelyben a tisztességes megélhetést biztosító szorgalmas munkának, a szülőföldhöz, a falusi közösségekhez való ragaszkodásnak és a közösségen belüli presztízsnak fontos helye van.

A szövegekben megjelenő népitételre, kivégzésre való utalás szintén a verbális erőszak része volt: a harag, a felháborodás, a düh nyelvi síkon történő megjelenése, nem pedig a valódi szándék jele, ahogy később az ÁVH-nyomozók tudatosan félreértelmezték. A szavakban történő emberöléshez használt „gyilkos nyelvi jel” legtöbbször a kasza, illetve a sarló volt. Nemcsak azért, mivel mindkettő a parasztság „hagyományos” fegyverének számított, hanem azért is, mivel az aratni induló emberek a reggeli tüntetéseken sokszor valódi sarlóval és kaszával jelentek meg.

¹³⁴ ÁBTL V-105925. 46. Farkas István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹³⁵ ÁBTL V-108624. 51. Száraz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 16.

¹³⁶ ÁBTL V-108624. 41. Sándor György tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

¹³⁷ ÁBTL V-105930. 23. Rojnik István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

Magától adódott a párhuzam. Nyírbátorban az egyik sztrájkoló-tüntető például azt kiabálta: „[G]abonát nem megyek aratni, de holnap este itt aratok köztetek kaszával.”¹³⁸ (A barabási példát más vonatkozásban már idéztem: „[Ú]gy merjen a Járási Pártbizottság vagy egyéb aktatáskás a tszcs földjére menni, hogy a kaszával fogja a nyakukat levágni.”¹³⁹) A tüntetők is tisztában voltak a harcra is alkalmas munkaeszközök jelképes tartalmával. A járási párttitkár elbeszélése szerint a tüntető nők Biriben fenyegetésképpen „sarlóval hadonásztak”.¹⁴⁰

A tüntetések verbális jellegzetessége volt az is, hogy a demonstrálók kisajátították a megszólalás jogát. A hozzájuk beszélni kívánó funkcionáriusokat (többnyire a „rendcsinálás” szándékával a járástól vagy a megyétől érkező funkcionáriusokat, „pártmunkásokat”) sokszor nem engedték szóhoz jutni. Nemcsak azért tették ezt, mert tisztában voltak a beszélők céljaival, hanem az elhallgattatás szimbolikus aktusával dominanciájukat is kifejezésre akarták juttatni. „Nem hallgatunk a kommunistákra, mert miénk a hatalom, mi rendelkezünk”¹⁴¹ – kiabálta Nyírvásváriban a tömeg.

Biriben a tömeg közé keveredő járási párttitkárt nemcsak beszélni nem engedték, de fizikailag is bántalmazták: „fojtogatták”, a „földre tiporták”, elgáncsolták. A vele együtt érkező pártaktivistát pedig ütlegelték, taszigálták.¹⁴² Valószínűleg túlzóak ezek az állítások. Az „indokolatlan” agresszióról szóló történetek ugyanis azoknak a járási vezetőknek (a párttitkárnak és a rendőrkapitánynak) a vallomásából származnak, akik végül, engedve a tömeg nyomásának, kiosztották a belépési nyilatkozatokat. Az „életveszélyes szituáció” verbális megkonstruálása védekezési stratégiájuk része lehetett, amellyel meghátrálásukat próbálták megmagyarázni. A tettelegességgel vádolt tüntetőknek ugyanakkor agresszív viselkedésük tagadása állt érdekükben. Vallomásukat erősen befolyásolta az a félelem, hogy a hivatalos személyek bántalmazását szigorúbban büntetik. Feltételezésük nem volt alaptalan, ahogyan ezt a nyíregyházi államügyészség Bakati Mihály, biri lakos elleni vádirata is bizonyítja. A vádirat érvelése szerint Bakati azzal, hogy a járási párttitkárt elgáncsolta és fojtogatta, „pártunk funkcionáriusait és ezen keresztül a pártot a politikailag kevésbé tájékozott falusi dolgozó tömegek előtt közmegvetésnek tette ki”.¹⁴³ A „közmevetés” előidézése egyébként valóban lehetett a tömeg látszólag öncélú agressziójának motivációja. Tettükkel nevetségessé kívánták tenni, kiszolgáltatott helyzetben akarták látni a hatalom korábban „érinthetetlen” képviselőit.

¹³⁸ ÁBTL V-105925. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹³⁹ ÁBTL V-108553. 54. Bíró Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

¹⁴⁰ ÁBTL V-108624. 51. Száraz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 16.

¹⁴¹ ÁBTL V-112454. 21. Murnyák József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹⁴² ÁBTL V-108624. 51. Száraz János (járási MDP-titkár) tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 16.; uo. 41. Sándor György (járási rendőrkapitány) tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 12.

¹⁴³ ÁBTL V-108624. 80. A nyíregyházi államügyészség vádirata.

A tüntetők agresszivitása általában valamilyen konkrét célt szolgált. Aporligeten például a járási tanács pénzügyi osztályvezetőjével szemben akkor alkalmaztak erőszakot, amikor azt gondolták, hogy a férfi a belépési nyilatkozatokat őrző szekrény kulcsát titokban ki akarja csempészni a tanács épületéből. „80 fő kordont alkotva körülöttem felszólítottak, majd kezemet csavargatva, ruhámat tépve akartak meggyőződni, hogy a [...] szekrénykulcs nálam van-e”¹⁴⁴ – mondta kihallgatása során az érintett. Az olyan erőszakos akciók is célzatosak voltak, mint a hatalom épületeinek „elfoglalása”, a bent tartózkodó személyek fogva tartása, vagy a belépési nyilatkozatokat tartalmazó szekrény feltörése. A kollektív erőszaknak ezt a formáját a nyírbátori téesziroda „ostromának” példáján mutatom be.

A járási székhelyen július 8-án, szerda este kilenc órakor azzal a céllal gyülekeztek a Vörös Csillag Tszcs tagjai a csoport irodája előtti udvaron, hogy megszerezzék a belépési nyilatkozatokat. Az épületben éppen párttaggyűlést tartottak, amelyen a tszcs szinte egész „vezérkara”; az elnök, az agronómus és a párttitkár is jelen volt. Rajtuk kívül ott tartózkodott még Farkas István traktoros brigádvezető is (helyi születésű, 47 éves, „munkás”), aki korábban, a község kollektivizálásának idején tanácselnök volt. (Leváltásának okáról nem szólnak az általam ismert iratok.) Az épület előtt összegyűlt 100-110 tüntető, miután meggyőződött arról, hogy a „bentiek” nem teljesítik követelésüket, megpróbálták bejutni az épületbe. Az „ostromra” nem azonnal került sor. Először csupán, térfoglalási szándékuk jelzéseként, benyitogatással zavarták meg a párttaggyűlést („állandóan nyitogattak a taggyűlésre úgy, hogy azt nem is tudtuk befejezni és abba kellett hagyni”¹⁴⁵), majd „ajtón, ablakokon keresztül”¹⁴⁶ beözönlöttek a terembe. A „bentiek” sikertelenül próbálták védelmezni területüket. Az agronómus vallomása szerint idősebb Pócsik először az ablakon akart bemászni a helyiségbe, de attól ő „visszariasztotta”, végül azonban „az ajtón többedmagával együtt mégis sikerült bejönnie”.¹⁴⁷

A terembe bejutott emberek először az agronómustól követelték a belépési nyilatkozatokat, aki napközben ígéretet tett, hogy estére kiadja azoknak, akik kéri. Most azonban megtagadta a kérés teljesítését. A vásártéri brigád egyik tagja elkéseredetten szidalmazta:

„[M]it bolondítgat bennünket, ha megígérte, hogy kiadja! Hát ne csináljon belőlünk bolondot. [...] Ilyen a magyar becsület? Minek ígéri, ha nem osztja ki?”¹⁴⁸

¹⁴⁴ ÁBTL V-108558. 5. Major József áv. százados jelentése Erdei Miklós aporligeti lakos lázító magatartásáról, 1953. július 12.

¹⁴⁵ ÁBTL V-105925. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹⁴⁶ ÁBTL V-105925. 46. Farkas István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹⁴⁷ ÁBTL V-105925. 40. Tarpai László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹⁴⁸ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

Az agronómus valószínűleg napközben tett ígéretével csupán a község nyilvánossága előtt napok óta sztrájkoló-demonstráló vásártéri brigádot próbálta meg munkára bírni, és eltüntetni a község központjából.

A tüntetők ezután Farkas Istvántól kezdték követelni a nyilatkozatokat. A párttaggyűlés többi résztvevőjét hagyták szabadon eltávozni, őt viszont nem. Addig akarták „fogva” tartani, amíg nem teljesíti követelésüket. Két őrt is állítottak mellé, hogy ne tudjon „megszökni”.¹⁴⁹ A traktoros brigádvezető a térszben betöltött pozíciója alapján jóval kisebb hatalommal rendelkezett, mint a „haza engedett” elnök, agronómus és párttitkár, a tagok mégis tőle várták a belépési nyilatkozatok kiadását. Mi állhatott e látványlag érthetetlen döntésük mögött? Lehet, hogy Farkasnak jóval nagyobb hatalma volt a községben, mint amekkora pozíciója alapján sejthető? Ha ugyanis a megmozdulások résztvevőinek cselekedeteit racionális megfontolások irányították, azoktól kellett követelniük a belépési nyilatkozatokat, akiket ügyükben dönteni hivatott és dönteni képes személyeknek tekintettek. A kompetens személy kiválasztása tehát egyben a község sajátos belső hatalmi viszonyairól, a lakosoknak a helyi vezetőkről szerzett tapasztalatairól is szól. Aporligeten például egyértelmű volt, hogy a tanácselnöktől kell kérni a nyilatkozatokat, Biriben szintén a tanácselnökhöz mentek, Nyírcsászáriban és Nyírvasváriban viszont a térszelnöket tartották erre hivatott személynek.

Úgy tűnik azonban, hogy Farkas István kiválasztásánál Nyírbátor lakóit mégsem ezek a racionálisnak tűnő szempontok irányíthatták, hanem a szimbolikus jóvátétel igénye. A nyilatkozatok visszaadását attól az embertől követelték, akinek tanácselnökként nagy szerepe volt a község kollektivizálásában, a belépési nyilatkozatok aláírásának kikényszerítésében. Idősebb Pócsik Kálmán vallomása alapján egyértelműen erre következtethetünk:

„Kiabáltam Farkasnak, hogy te nyúztál meg bennünket, te szedted be a nyilatkozatokat, és te add ki, mert addig nem megyünk el innen.”¹⁵⁰

A volt tanácselnöknek szánt szerep egyszerre valósította meg a térszbe kényszerített gazdák két törekvését: elégtételt szerezni a sérelmekért és megbüntetni a község kollektivizálásért felelős személyt. A fogva tartott és „kiéheztetéssel” fenyegetett Farkas István is érezhette döntése szimbolikus jellegét, és talán ezért is állt ellen az erőszaknak. Nem adta oda a nyilatkozatokat, és arra sem volt hajlandó, hogy miután a tüntetők feltörték a nyilatkozatokat tartalmazó szekrényt, azokat maga ossza szét a jelenlévők között:

„A nyilatkozatot erőszakosan kivették a szekrényből és az asztalra dobták, aztán a tömeg körülfogta az asztalt és mindenki kereste a maga nyilatkozatát.”¹⁵¹

¹⁴⁹ ÁBTL V-105925. 6. Pánczél Károly áv. százados javaslata id. Pócsik Kálmán őrizetbe vételéről, 1953. július 12.

¹⁵⁰ ÁBTL V-105925. 22. Feljegyzés id. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

¹⁵¹ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

A tüntetők általában csak a legvégső esetben folyamodtak ahhoz a megoldáshoz, hogy saját maguk szerezzék meg és osszák szét a belépési nyilatkozatokat. Úgy tűnik, hogy a dokumentum birtoklása önmagában nem volt elég megnyugtató számukra, a „visszaadás” gesztusát is igényelték mellé. Ebben az esetben valószínűleg nem a szimbolikus jóvátétel állhatott a háttérben, hanem az a vélekedésük, hogy a „papír” akkor jelenti csak ténylegesen is a térsztől való megszabadulásukat, ha azt a hatalom képviselőitől kapják vissza. Még akkor is, ha ez kényszer hatására történik. A tüntetők bizonyára a kollektivizálási kampányok során alkalmazott szervezési módszerek analógiájára cselekedtek, ahol ugyanúgy nem a szándék valódisága számított, hanem csupán az, hogy megtörtént-e a belépési nyilatkozat aláírása vagy sem.

A tüntetők viselkedését természetesen a félelem is alakította. Egyes községekben (például Nyírbátorban) kevésbé tartottak a hatalom megtorló intézkedéseitől, más településeken jobban. Összeülni, tiltakozni, kiabálni – a szembeszegülésnek ezek a formái még elfogadhatóak voltak több falusi közösség számára, de például a „hivatalos papírok” önhatalmú elvételét (nem beszélve a papírokat őrző szekrény feltöréséről) már jóval veszélyesebb lépésnek tartották. A szabályszegéstől, a hatalom által kijelölt korlátok átlépésétől való félelem jó példája a nyírcsászári eset. Ebben a községben a tszcs elnöke, akit bár a járási tanács elnöke arra utasított, hogy „semmilyen körülmények között”¹⁵² ne adja ki a nyilatkozatokat, felajánlotta a tüntetőknek, hogy ha valaki vállalja a felelősséget a nyilatkozatok kiosztásáért, annak odaadja a szekrénykulcsot. Július 10-én este nem volt senki a 300 tüntető között, aki ezt meg merete volna tenni:

„A tszcs-elnök a tömegnek megmondotta, amennyiben valaki is vállalkozik arra, hogy kinyitja a szekrényt és kiosztja a nyilatkozatokat, az jelentkezzen, és ő minden további nélkül odaadja a kulcsot részére. Erre Simon János tszcs-tag jelentkezett, de nem tette meg, hogy átvegye a kulcsot, így a tömeg, mivel a tszcs-elnök is eltávozott, hamarosan szétszórt.”¹⁵³

Másnap is csak egy ember volt, aki vállalta a kiosztással járó felelősséget, amelynek súlyát megnövelte az elnök ügyes taktikája. A kulcsot átvevő kétlaki diósgyőri munkás „vakmerő” tettét hangos éljenzéssel – „Éljen Krasznai!” – ünnepelte a tömeg. Krasznai János még arra is hajlandó volt, hogy – a tszcs elnökének kívánságára – jegyzőkönyvet készítsenek az eseményről.

„Ekkor Krasznai (Kótabé) János előállott és jegyzőkönyvet írt alá, melyet a tszcs-elnök mondott, hogy ő átveszi a kulcsot és kiosztja a nyilatkozatokat. Ezután a tömeg helyeslése közben a szekrényt felnyitotta és 256 drb. nyilatkozat kiosztását megkezdte.”¹⁵⁴

¹⁵² ÁBTL V-105930. 23. Rojnik István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

¹⁵³ ÁBTL V-105930. 13. Agócs Mátyás áv. hadnagy jelentése a nyírcsászári eseményekről, 1953. július 12.

¹⁵⁴ ÁBTL V-105930. 13. Agócs Mátyás áv. hadnagy jelentése a nyírcsászári eseményekről, 1953. július 12.

Vajon Krasznai magatartását befolyásolta-e az a körülmény, hogy munkája révén lazábban kötődött a faluhoz? A szövegekből annyit tudhatunk meg róla, hogy 1951 januárjában három holddal lépett be a III. típusú Haladás Tszcs-be. 1953 áprilisától azonban megélhetési gondjai miatt a diósgyőri Mélyépítő Vállalathoz ment el kubikosnak, ahonnan hetente járt haza. A csoportban felesége dolgozott. Kihallgatása során a következőket mondta:

„A tszcs-ben nem tudtam annyit keresni, hogy magamnak és családomnak ruhát vegyek. Rajtam is rossz ruha van és már nem tudtam egy hivatalos helyen megjelenni.”¹⁵⁵

A községből többen is ezt a megélhetési stratégiát választották. Harapkó Mihály, aki szintén belépett a csoportba, szerelő és szigetelő segédmunkásként dolgozott Diósgyőrben. 10-én azzal az „eltökélt szándékkal” érkezett haza Nyírcsászáriba az esti vonattal, hogy a csoportba beadott tehenét ő is „kiveszi” és férjhez menő lányának ajándékozza.¹⁵⁶

Aporligeten a belépési nyilatkozatokat őrző szekrény kulcsának megszerzéséért folyt a küzdelem. A tanácsház előtt 11-én reggel összegyűlt 250-300 ember, miután meggyőződött arról, hogy a tanácselnök magától nem osztja ki a nyilatkozatokat, benyomult az épületbe. Akciójuk célja a szekrénykulcs előkerítése volt. Először a tanácselnököt fogta le néhány asszony, ő azonban titokban továbbadta a kulcsot egy határőrtisztnek (Aporliget a magyar-román határnál fekszik). Mivel az egyik asszony úgy látta, hogy a szobából éppen távozó járási pénzügyi előadónál van a kulcs, „ráuszította” a tömeget: „Emberek, viszi ez a jambósapkás”¹⁵⁷ a kulcsot, fogják meg, ne engedjék el!”¹⁵⁸ A vizsgálati anyagból nem derül ki, hogy végül Aporligeten miért nem sikerült a tüntetőknek megszerezniük a belépési nyilatkozatokat. Azért-e, mivel kulcs nélkül nem merték feltörni a szekrényt, vagy pedig a kiérkező karhatalom akadályozta meg őket ebben.

Nyírvásváriban 9-én este 2-300 ember gyűlt össze a csoportiroda előtt. Először a kilépési szándékukat tartalmazó jegyzőkönyv elkészítését követelték a tszcs vezetésétől, amit hamarosan meg is kaptak.

„Összejött ez a gyűlés, ahol többen kiabáltak és követelték, hogy írják meg a jegyzőkönyvet, s erre a könyvelő megírta. Egy asztalra tették, hogy ott lehessen aláírni, s az asztal körül mindig nagy tömeg volt.”¹⁵⁹

Az irodában tartózkodó vezetők és a kinti tüntetők közötti konfliktus a belépési nyilatkozatok követelése kapcsán éleződött ki. A tömeg erőszakos fellépésének több mozzanata is hasonlított a Nyírbátorban történetekhez. A bentiek (a tszcs elnöke, a könyvelő és a megyei pártbizottság kiküldöttei) úgy próbálták megakadályozni a kintiek térfoglalási akcióját, hogy kulccsal bezárták az iroda ajtaját, ami tovább gerjesztette az indulatokat. A tüntetésért később felelősségre vont Gajdics Sándor az egyik tanú vallomása szerint „magából kikelve lázította a tömeget, hogy »Nézzétek meg, magukra zárták az ajtót!«”¹⁶⁰ A tömeg elől bezárkózó emberek ugyanakkor a tüntetők foglyai is lettek. Szabadon engedésük feltétele a demonstrálók követeléseinek teljesítése volt. („Ne engedjétek el őket az anyjuk kutya úristenit, amíg a nyilatkozatot ki nem adják!”¹⁶¹) A Nyírbátorban történetektől eltérően Nyírvásváriban egy idő után „megadták” magukat a bentiek, és kiosztották a nyilatkozatokat. A tszcs vezetői később ugyanúgy védekeztek, mint a többi hasonló helyzetű funkcionárius, és az „életveszélyes helyzettel” indokolták meghátrálásukat: azért adták ki a belépési nyilatkozatokat, hogy elkerüljék „az esetleges emberölést”.¹⁶²

A Biriben lezajlott megmozdulás annak a története, hogy a tüntetők miként kényszerítették rá akarataikat a községbe érkező járási funkcionáriusokra. Ebben a községben nagyon erős volt a csoporttagok önszerveződése, amit a helyi hatalom tehetetlenül nézett. Nagy Sándornak, a fiatal, 28 éves helyi születésű tanácselnöknek, aki csupán 1952 októberétől töltötte be a községben ezt a pozíciót, nem lehetett nagy tekintélye a községben. (Ezt a járási tanács vezetői is így gondolhatták, mivel a történetek után a járás egy másik községébe helyezték át, szintén tanácselnöknek.)¹⁶³ A Béke Tszcs tagjai arra kérték a tanácselnököt, hogy írásban támogassa a csoport feloszlási kérelmét. Ezt a nyomozati iratokban megbízólevélként emlegetett iratot a kilépni szándékozó tagok által aláírt jegyzőkönyvvel együtt akarták a Földművelésügyi Minisztériumba vinni. Mivel a községi tanácselnök – a járási tanácselnök-helyettes utasítására hivatkozva – megtagadta kérésük teljesítését, július 10-én kora reggel 300 csoporttag gyűlt össze a tanácsháza előtt, hogy nyomatékat adjon a kérésnek. Ebben a szituációban a tanácselnök azonnal átengedte az irányítást a hatalom járási képviselőinek. Sürgős segítséget kért a rendőrségtől, a tanácstól és a pártbizottságtól is. Elsőként a járási rendőrkapitány, majd a járási pártbizottság titkára érkezett a helyszínre. A tömeg leszerelésének céljával érkező funkcionáriusokat – mint korábban láthattunk – a tüntetők nem engedték szóhoz jutni, s fizikailag is bántalmazták. Végül magát a járási párttitkárt

¹⁵⁵ ÁBTL V-105930. 15. Feljegyzés Krasznai János kihallgatásáról, 1953. július 13.

¹⁵⁶ ÁBTL V-105930. 26. Harapkó Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

¹⁵⁷ Karima vagy ellenző nélküli, bojtos kötött sapka.

¹⁵⁸ ÁBTL V-108558. 15. Feljegyzés Erdei Miklós kihallgatásáról, 1953. július 15.

¹⁵⁹ ÁBTL V-112454. 22. Jegyzőkönyv a nyíregyházi megyei bíróságon Gajdics Sándor ügyében megtartott tárgyalásról, 1953. augusztus 5.

¹⁶⁰ ÁBTL V-112454. 34. Tóth Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 19.

¹⁶¹ ÁBTL V-112454. 21. Murnyák József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 10.

¹⁶² ÁBTL V-112454. 32. Gajdics István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 19.

¹⁶³ Lehet, hogy Nagy Sándor áthelyezése csupán az úgynevezett káderforgó része volt. Az ötvenes évek káderpolitikájának bevett gyakorlataként ugyanis a települések vezető pozícióiba helyezett kádereket egy idő után – tevékenységüktől függetlenül – más községbe helyezték át, nehogy betagozódjanak a falu társadalmába (Gyarmati 1991: 55).

kényszerítették arra, hogy megfogalmazza (a rendőrkapitányt pedig arra, hogy legépélje) a fent említett megbízólevelet, amelyben a „Párt nevében” a tszcs felosztatását kérte.¹⁶⁴ A sikeren felbuzdulva a tüntetők a belépési nyilatkozatok visszaadását is kikényszerítették. A járási szervek képviselői a vizsgálat során azzal mentegőzködtek, hogy „látva a nép felbőszült állapotát”,¹⁶⁵ nem volt más lehetőségük.

Barabáson – ugyanúgy, mint 1951-ben Porcsalmán – letartóztatott társuk kiszabadítása érdekében gyűltek össze az emberek 11-én reggel a tanácsháza előtt. A szolidáris tömeget az éjszaka folyamán őrizetbe vett Szalma István hozzátartozói, felesége és leánytestvére szervezték meg. A tüntetők nemcsak jelenlétükkel és verbálisan tiltakoztak, fenyegetőztek („ha nem hozzák vissza Szalma Istvánt [...] betörnek a tanácsházára, ott mindent felborogatnak, aki bent van, kidobálják az utcára”¹⁶⁶), hanem írásos formában is nyomtatékosították követelésüket. A Kossuth Tszcs könyvelője, Kecskés Erzsébet fogalmazta meg és íratta alá az emberekkel a Szalma szabadon bocsátásáról szóló kérvényt, amely azt tartalmazta, hogy a büntetlenül letartóztatott Szalma Istvánt azonnal „hozzák haza, [...] hallgassák ki ő előttük, mondják meg mi a bűne”.¹⁶⁷

A 20 éves Kecskés Erzsébet azok közé a nők közé tartozott, akik a vizsgálati iratok szerint aktívan részt vettek az események alakításában. Nemcsak a fenti kérvényt, hanem a tszcs felosztási jegyzőkönyvét is ő írta. Az asszonyok meghatározó szerepéről beszélt egy 1953 nyarára-őszére visszatekintő pártjelentés is. A megyei pártbizottság agitációs és propaganda osztálya szerint a „legtöbb Tsz-községekben [sic!] az ellenség befolyására [...] az asszonyok kezdeményezték a TSZCS-k felbomlasztását és nem egy esetben a férfiakat is maguk után vitték”.¹⁶⁸ A példaként felhozott községek között szerepelt Aporliget és Biri is.

Biriben Kondor Lászlónét demokráciaellenes izgatás miatt őrizetbe is vette az ÁVH. A „kuláknak” nevezett asszony (a nyomozati iratok szerint 35 hold földje és cséplőgépe volt), az egyik tanú szerint a következő szavakkal „lázította” a tüntetésen körülötte álló asszonyokat:

„Hál’ istennek kiadták a papírt, megszűnt a kommunizmus. Asszonyok, most tartsunk ki, mert ha nem tartunk ki, visszaáll a kommunizmus és tovább kell a tszcs-ben dolgozni.”¹⁶⁹

¹⁶⁴ ÁBTL V-108624. 58. Pánczél Károly áv. százados jelentése az ÁVH-központnak, 1953. július 14.

¹⁶⁵ ÁBTL V-108624. 104. Nagy Sándor kihallgatási jegyzőkönyve, Nagyálló, Járási Ügyészség, 1954. május 18.

¹⁶⁶ ÁBTL V-108553. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése a Barabás községben történt eseményekről, 1953. július 11.

¹⁶⁷ ÁBTL V-108553. 16. Kovács József áv. őrnagy jelentése az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztályának a Barabás községben történt eseményekről, 1953. július 11.

¹⁶⁸ MNL SZSZBML XXXV.1. I. fcs. 32. ő. e. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság 1953. december 14-i üléséről. Az Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a nők között végzett politikai munkáról.

¹⁶⁹ ÁBTL V-108624. 39. Mogyorósi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 11.

Egy iskolás gyermeket pedig a templomhoz küldött, hogy a „rendszerváltás öröme” húzza meg a harangot.

A tüntető asszonyokat többnyire itt is úgy ábrázolják a leírások, mint az 1951-es tüntetések esetén: kisebb-nagyobb asszonycsoportok tagjaiként vettek részt az akciókban. Kondorné például a körülötte álló asszonyokhoz intézte szavait. Nyírbátorban szintén több asszony ejtette „fogságba” Farkas Istvánt:

„Ezután a fellázadt tömegből Bihari Etel, Fegyver Irén, Miklósi Jolán, Kovács Borbála erőszakosan magukkal vitték Farkas Istvánt abba a szobába, ahol a belépési nyilatkozatok voltak a szekrényben.”¹⁷⁰

A nagyállói járási párttitkár szintén az őt körülfogó, sarlóval hadonászó nőkről beszélt.¹⁷¹

A hatalom lépései

Mint láthattuk, a politikai fordulatot jelző Nagy Imre-beszéd után a helyi hatalom magatartását az elbizonytalanodás jellemezte, majd a gyorsan bomlásának induló tszcs-k láttán a korábbi politikai gyakorlat mintájára a „közös gazdaságok” egyben tartására törekedtek. Mivel a vizsgált községek közül négy (Nyírbátor, Nyírvasvári, Nyírcsászári és Aporliget) ugyanahhoz a – nyírbátori – járáshoz tartozott, annak példáján mutatom be az ellenlépéseket kitervelő és végrehajtó járási hatalom működésének sajátosságait.

A tanácstalan járási vezetők az első napokban nem avatkoztak bele közvetlenül a szervezkedő, gyűléseket tartó csoporttagok akcióiba, legfeljebb csak telefonon biztatták kitarásra a községek vezetőit. A szembeszegülők elleni fellépés kezdetben politikai nyomásgyakorlásban nyilvánult meg. A járási és a megyei hatalom képviselői (párttitkár, rendőrkapitány, a tanács mezőgazdasági osztályának vezetője) felkeresték az elégedetlenkedőket, megpróbálták meggyőzni őket „helytelen” álláspontjukról („nincs még törvény a kilépésről”, „csak a gazdasági év végén lehet”). A vizsgálati iratok nem részletezik a tömegnek szánt verbális üzeneteik tartalmát, de valószínűleg a racionális érvelés mellett fenyegető, indulatos szövegek is elhangzottak (ami tovább gerjeszthette az indulatokat). A hatalmi gépezetben fontos pozíciót betöltő funkcionáriusok valószínűleg arra számítottak, hogy pusztán megjelenésük visszatartó hatással lesz az engedetlen falusiakra. Mint láttuk azonban, a tüntető tömeg pillanatnyilag erősebbnek tartotta magát a funkcionáriusok személyében megtestesülő hatalomnál, és ezt kifejezésre is juttatta: elnémította, szidalmazta, fizikailag is bántalmazta őket. A községi vezetők (tanácselnök, párttitkár, téesz-elnök,

¹⁷⁰ ÁBTL V-105925. 14. Feljegyzés ifj. Pócsik Kálmán kihallgatásáról, 1953. július 13.

¹⁷¹ ÁBTL V-108624. 51. Száraz János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 16.

agronómus) többnyire együttműködtek a felsőbb hatalmi szervek képviselőivel, illetve maguk is kísérleteket tettek – szintén sikertelenül – a községlakók lecsendesítésére.

A Nyírbátori járás vezetői az első napokban nem nyúltak erőszakos eszközökhöz. Nem avatkoztak be sem a 7-i, sem a 8-i nyírbátori tüntetésbe, és 9-én Nyírvasváriban sem került sor erőszakra. Nyírcsászáriban és Aporligeten azonban már 11-én megjelent a karhatalom. A másik két járásban (a nagykállói járáshoz tartozó Biriben és a vásárosnaményi járásban fekvő Barabáson) szintén 11-én zavarta szét a karhatalom a tömeget.

Nyírbátorban és Nyírvasváriban 10-én jelentek meg az ÁVH-nyomozók, és kezdtek el a történetből bűnügyet konstruálni. Ekkor fogtak hozzá a tanúk kihallgatásához, a gyanúsítottakat pedig 11-én és 12-én vették őrizetbe. Nyírcsászáriban és Aporligeten már 11-én, a tüntetés napján megszállták a nyomozók a falut, és a bűnösöknek tartott személyeket még aznap, illetve másnap őrizetbe vették. A felsorolt időpontokból úgy tűnik, hogy 10–11-én „szedte rendbe” magát az apparátus, és folyamodott erőszakhoz. Valószínűleg a központból kapott utasításoknak is szerepe volt a határozottabb fellépésben. Nem lehetett véletlen a helyi szintű politika megváltozásának és Rákosi július 11-i, a budapesti pártaktíva-értekezleten elmondott beszédnek egybeesése.

Aporliget „megszállásáról” a következő leírást adta a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőr-főkapitányság egyik jelenlévő tisztje:

„Aporliget községbe érkezve a tanácsháza előtt 250-300 fős tömeg volt. [...] A megérkezésünkkor a tömeget csoportokra bontottuk, és az egyes csoportokon belül agitációs munkát végezve viselkedésük helytelenségéről győztük meg őket. Ez a munka eredményes volt, mert a tömegnek kb. a fele haza is ment. A még visszamaradó tömeg, melynek veszélyessége már nem volt olyan mértékű, mint megérkezésünkkor, továbbra is a nyilatkozatot követelte. Ez idő közben megérkezett Győre elvtárs [az MDP megyei titkára], aki átvette az irányítást és beszélt a tömeggel, majd megadta az utasítást a még visszamaradt tömeg széttaszására. Ezt a karhatalmi egység hajtotta végre 14 órakor. Ez időtől kezdve a tömeg teljesen távolmaradt és jelenleg az esti órákban hangulata már egészen kedvezővé vált. Az elvtársakkal beszélgetnek és kifejezést adnak a mai napon végzett cselekedetük megbánásának. Megérkezésünk első percétől kezdve arra vettük az irányt, hogy a megmozdulás szervezőire nézve, valamint a hangadók személyére nézve adatokat szerezzünk be.”¹⁷²

Biriben bizonyára arra a hírre jelent meg a karhatalom, hogy a tüntetők a járási párttitkára és rendőrkapitányra kényszerítették rá akaratukat. Barabáson más volt a hatalom fellépésének koreográfiája. A vásárosnaményi járás vezetői kihagyták a „meggyőzés” szakaszát és 10-én éjszaka az engedetlen tszcs-tagok közül Szalma Istvánt váratlanul letartóztatták. Úgy tűnik, hogy ebben a járásban a „kemény fellépés”, a gyors elrettentés módszerét találták célravezetőnek. Kecskés Erzsébet,

¹⁷² ÁBTL V-108558. 22. Házi György rendőr főhadnagy jelentése a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőr-főkapitányságra az aporligeti eseményekről, 1953. július 11.

a tszcs könyvelője is ezt tapasztalta egy korábbi járási értekezleten, amelyen a járási pártbizottság egyik tagja a tiszaszalkai tszcs bomlása kapcsán a következőt jelentette ki: „[H]a a csoportból elviszünk vagy 4-5 embert, akkor meg lesz akadályozva a csoportból való kilépés.”¹⁷³ Barabáson azonban az erőszakkal éppen azt idézték elő, amit el akartak kerülni: a lázongó csoporttagok megfélemlítése helyett szolidaritási tüntetést generáltak. A karhatalom ennek megfékezésére jelent meg a faluban, ami után újabb letartóztatás következett.

A letartóztatások és a bírósági ítéletek célja a hasonló tömegmegmozdulások megakadályozása, a tszcs-k bomlásának megállítása volt. Az ÁVH-tisztek és a jogszolgáltató szervek hasonló bűnügyeket konstruáltak 1953-ban is, mint 1951-ben a tyukodi és a porcsalmai tüntetések kapcsán. Most is kiemeltek a tüntetők közül néhány személyt, „ellenséget” formáltak belőlük, és ezzel felmentették a többi „megtévesztett” csoporttagot. A legalkalmasabb „ellenségnek” továbbra is a „kulák” kínálkozott. A kilenc letartóztatott személy közül négyről állították azt a szövegek, hogy „kulákok” vagy „kulák származásúak”. Veszélyességüket a hivatalos ellenségkép egyéb elemeivel is megnövelték. A „kulák” származásuként megjelenített nyírvasvári lakos, Gajdics Sándor például a nyomozati iratok szerint csendőrrökkel barátkozott, engedély nélküli fakivágásért pedig már korábban is három hónap börtönre ítélték. Már a tüntetések előtt is renitens módon viselkedett, ő volt az, aki 1953-ban húsvét második napján a párttitkárt meg akarta verni, mivel a munkanappá kinevezett ünnepnapon a tszcs tagjait dolgozni küldte.¹⁷⁴

A másik öt letartóztatott (majd közülük három elítélt) személyt nem sorolták az osztályellenség kategóriájába. A barabási Szalma Istvánt például a nyomozati iratok „szegényparasztnak” nevezik, és azt állítják róla, hogy már 1947 óta tagja volt a kommunista pártnak.¹⁷⁵ Elég nagy a valószínűsége annak, hogy ő a községi párttitkárral való személyes konfliktusa miatt lett letartóztatva. Szalma ügye feltehetően nem is került bíróság elé. Bár a nyíregyházi államügyészség elkészítette a vádiratot¹⁷⁶ (amelyben tévesz elleni izgatással vádolták), de bírósági tárgyalásának iratait nem tartalmazza a vizsgálati dosszié. Egy 1953. augusztus 2-án kelt utasításból arra lehet következtetni, hogy valószínűleg megzsarolta és beszervezte az ÁVH.¹⁷⁷ Ifjabb Pócsik szintén ezzel az alkuval szabadulhatott.¹⁷⁸ A Szalma István melletti tüntetés megszervezésével vádolt 24 éves Szűcs Mihály vagyontalan, állami gazdasági

¹⁷³ ÁBTL V-108553. 50. Kecskés Erzsébet tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 17.

¹⁷⁴ ÁBTL V-112454. 36. Gajdics Sándor környezettanulmánya, 1953. július 11.

¹⁷⁵ ÁBTL V-108553. 64. Szalma István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. július 16.

¹⁷⁶ ÁBTL V-108553. 76. A nyíregyházi államügyészség vádirata Szalma István ellen, 1953. augusztus 5.

¹⁷⁷ ÁBTL V-108553. 59. Palik áv. százados utasítása az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztálya vezetőjének, 1953. augusztus 2. Az utasítás szerint Szalma ügyét azzal az instrukcióval adják át az ügyészségnek, hogy „felfüggesztett ítéletet kapjon vagy szervezzék be és úgy helyeztessék szabadlábra”.

¹⁷⁸ ÁBTL V-105925. 53. Hivatalos emlékeztető ifj. Pócsik Kálmán beszervezéséről, 1951. július 18. Id. Pócsik Kálmánt hazaengedték.

dolgozó volt. Öt tíz hónapi börtönre ítélte izgatásért a megyei bíróság.¹⁷⁹ Enyhítő körülménynek könyvelték el részegségét.

Nyírcsászáriból Krasznai János diósgyőri munkást vették őrizetbe, mivel nyilvánvaló volt, hogy ő osztotta ki a községben a nyilatkozatokat. Krasznait azonban tíz nap múlva szabadlábra helyezték. A legsúlyosabb ítéletet két olyan személy kapta, akiknél nem hivatkoztak ellenséges osztályhelyzetükre. A Biriben lakó C. Papp Györgyöt (eredetileg cipész volt, a történetek idején pedig a tszcs-ben brigádvezető) és Bakati Mihályt (cipészsegéd, apja helyett dolgozott a csoportban) öt év börtönnel büntette a megyei bíróság. Egyszer már idéztem az indoklásnak azt a részletét, amely szerint az ítélettel a bíróság példát akart statuálni:

„A büntetés kiszabásánál figyelembe vette a bíróság azt is, hogy a kormánynyilatkozat után időben a vádlotthoz hasonló egyének izgatására több Szabolcs megyei községben volt tömegtüntetés és ezekre tekintettel szabott ki a bíróság olyan büntetést, amely véleménye szerint alkalmas lesz arra, hogy a vádlottat és a hozzá hasonló elemeket a további bűncselekménytől visszatartson.”¹⁸⁰

Valószínűleg az is szerepet játszhatott a súlyos ítélet meghozatalánál, hogy a járási hatalom Biriben szenvedte el a leglátványosabb kudarcát: a járási párttitkárt bántalmazták, személyesen kellett kiosztania a belépési nyilatkozatokat és megbízólevelet írtak vele a párt nevében.

¹⁷⁹ ÁBTL V-108553. 76. A nyíregyházi megyebíróság ítélete Szűcs Mihály ügyében, 1953. augusztus 5. B. 4/1953/3.

¹⁸⁰ ÁBTL V-108624. 99. A nyíregyházi megyebíróság ítélete Bakati Mihály ügyében, 1953. augusztus 10. B.003/1953/4.

IV. A NYÍRCSAHOLYI ASSZONYTÜNTETÉS, 1960

„szoknyájukat felemelve, hátsó testrészüket mutatták a tanácsháza ajtaja felé”¹

Az 1956-os forradalom leverése nem jelentette a korábbi agrárpolitika változatlan visszatérését. A társadalmi támogatást nélkülöző Kádár-kormány a paraszti követelések részleges teljesítésével próbálta konszolidálni hatalmát vidéken, szűkíteni a vele szemben állók körét. A kötelező beszolgáltatási rendszert nem állította vissza, és taktikai okokból, valamint politikai erő hiányában a felbomlóban lévő termelőszövetkezetek erőszakos együtt tartására sem törekedett, sőt, a gazdálkodási mód szabad megválasztására tett ígéretet. Korlátozottan lehetővé tette a szabad földforgalmat, megszüntette a vetéskényszert, és vissza lehetett igényelni azokat a földeket is, amelyeket tulajdonosaik korábban felajánlottak az államnak. A mezőgazdaság-fejlesztési járulék eltörlése a paraszti társadalom felső rétege elleni politika végét jelentette. Mindezek a változások a növekvő adóterhek és a kinyíló agrárrolló ellenére is sokak számára újra vonzóvá tették az egyéni gazdálkodást, és a korábbi években a mezőgazdaságot elhagyók tömegei, 150-200 ezer fő, kezdtek el ismét önállóan gazdálkodni. Úgy tűnt, hogy a bukás ellenére a társadalom egy széles rétege, a parasztság mégis hasznélvezője lehet a forradalomnak, a hatalom komolyan számol az önkéntes szövetkezeti társulások mellett a paraszti kisüzemek tartós jelenlétével.²

A hatalom ugyanakkor nem mondott le a kollektivizálás folytatásáról, de ennek módjáról viták folytak a párt és az állam vezető szerveiben. E viták központi kérdése az volt, hogy a gazdasági vagy a politikai-ideológiai szempontok kerüljenek előtérbe a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” során. A két legmarkánsabb álláspontot Fehér Lajos, az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának vezetője és Dögei Imre földművelésügyi miniszter képviselte. A Dögei-féle irányzat lényegében a kollektivizálás régi módszereit elevenítette fel, és a paraszti gazdálkodókat elsősorban gazdasági és politikai kényszerintézkedésekkel kívánta államilag irányított mezőgazdasági nagyüzemekbe szervezni. E nézet szerint a kollektivizálás üteme alapvetően politikai döntés kérdése. A másik elképzelés a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges anyagi-technikai háttér (gépesítés, beruházások, szakember-ellátottság) megteremtésétől tette függővé a téések alakításának ütemét.

Álláspontja helyességét mindkét fél a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatásával indokolta. Dögei szerint a mezőgazdaság fejlődésében a tulajdonviszonyok és az üzemi forma a döntő szempont, Fehér Lajos viszont úgy vélte, hogy a téések csak akkor hatékonyabbak a paraszti kisüzemnél, ha a nagyüzemi gazdálkodás feltételei már adóttak, s e feltételek hiányában megindított kollektivizálás a termelés jelentős visszaesésével járhat.

¹ ÁBTL V-147447. 317. A Nyíregyházi Megyei Bíróság ítélete Sváb Sándorné és társai ügyében, 1960. május 24.

² Valuch 2000; Valuch 2001: 195.

Eltérő volt a két politikus véleménye a megvalósítandó szövetkezeti forma és a paraszti társadalom különböző rétegeinek kérdésében is. Míg a Dögei-féle álláspont az egész országban egységesen a szovjet kolhozokhoz legközelebb álló termelősövetkezetek szervezését ösztönözte, a másik az ország különböző területeinek eltérő termelési adottságait is figyelembe vette, és nagyobb lehetőséget adott volna a kollektivizáltság alacsonyabb fokán álló, egyszerűbb szövetkezetek létrehozására. A Dögei-féle koncepció a hagyományos szövetségesnek tekintett szegényparasztságra támaszkodva, a Fehér Lajos-féle irányzat pedig a birtokos paraszti rétegek megnyerésével kívánta megvalósítani a „szocialista mezőgazdaságot”.³

A pártvezetés hivatalos állásfoglalására elsőként az 1957 júliusában megjelent agrárpolitikai tézisekben került sor. A dokumentum alapvetően a Fehér-féle elképzelést tükrözte.⁴ A központi vezetés álláspontja azonban 1958 közepétől egyre közelebb jutott a Dögei-féle koncepcióhoz, és 1958 decemberében a KB a mezőgazdaság szocialista átszervezésének gyorsításáról hozott határozatot.⁵ A döntés annak az általános gazdaságfejlesztési stratégiának volt a része, amely a mezőgazdaság kollektivizálását a legfejlettebb tőkés államok eléréséhez és túlszárnyalásához szükséges „nagy ugrás” előfeltételének tekintette, az elképzelés ekkor jutott érvényre a „szocialista tábor” többi országában is.⁶ Az 1958 őszi újrainduló téeszervezési kampány – három hullámban – 1961-re teljes egészében kollektivizálta a magyar mezőgazdaságot.

1959 elején Szabolcs-Szatmár megyében is teljes erővel újrakezdődött a kollektivizálás,⁷ amely a mátészalkai járásban 1960 tavaszára fejeződött be. A mezőgazdasággal foglalkozó lakosság 98,5%-a lépett be a téeszekbe, csupán 320 család 1890 katasztrális hold földön maradt egyéni gazdálkodó.⁸ A téeszek ellen irányuló „ellenséges megnyilvánulásokról” beszámoló – korábban már idézett – belügyi jelentés szerint 1960. februárban nyolc téeszellenes tüntetés volt az országban, amelyből öt Szabolcs-Szatmár megyében történt.⁹ A kollektivizálás ellen nyíltan fellépő paraszti közösségek közé tartoztak Nyírcsaholy község asszonyai is. A nyírcsaholyi asszonytüntetésről az események rendőri kivizsgálása során létrehozott nyomozati iratok alapján próbálunk meg hihető történetet létrehozni.¹⁰

³ Simon 1988; Papp 2010; Varga 2013.

⁴ Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei, 1957. július.

⁵ Közlemény az MSZMP KB 1958. december 7-i ülésének határozatáról. A párt agrárpolitikájával kapcsolatos egyes kérdésekről és a termelősövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről.

⁶ Pető-Szakács 1985: 440.

⁷ A Szabolcs-Szatmár megyei kollektivizálásról: Konczné 2001: 119–127.

⁸ MNL SZSZBML XXIII.2. A Mátészalkai Járási Tanács VB beszámolója a téeszek megszilárdítására irányuló munkáról, 1960. március 4.

⁹ Somogy megyében kettő, Heves megyében egy helyen tüntettek a kollektivizálás ellen. ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/22. Összefoglaló jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól 1960. február hónapban, 1960. március 17.

¹⁰ ÁBTL V-147447-es dosszié.

19. Kollektivizálás Nyírcsaholyban

Nyírcsaholy, a Mátészalkától öt kilométerre délre, a nyírségi homok és az Ecsedi-láp határán fekvő, közel háromezer¹¹ lakosú település a megyei kollektivizálási kampány végére szintén termelősövetkezeti község lett. A Vörös Csillag Termelősövetkezetbe (amelynek 1959 végén még csak 46 tagja és 444 katasztrális hold földje volt)¹² 36 gazda kivételével a község valamennyi gazdálkodóját beléptették. A téesz területe 4736 holdra növekedett, tagjainak száma pedig 742 főre (733 család) nőtt.¹³ A számok azonban azt is jelzik, hogy családonként csupán egy-egy fő lett téesztag.

A kollektivizálás Nyírcsaholyban is a gazdálkodók akarata és érdekei ellenére, erőszakos módszerek alkalmazásával történt. A Vörös Csillag Téesz gazdálkodása nem ösztönözte a gazdákat a belépésre. 1959 szeptemberében, az őszi kollektivizálási kampány kezdetén, maguk a téesz pártszervezetének vezetői is tisztában voltak ezzel a ténnyel:

„Sajnos úgy ismerik szövetkezetünket, hogy itt züllött emberek vannak és munkájuk eredményeként nincs biztosítva a tagság megélhetése [...]. Egyes tsz-tagok azt híresztelik a községben, hogy itt még kenyere sincs a tagságnak.”¹⁴

A nyírcsaholyi római katolikus plébánián vezetett, az egyházközséget érintő fontosabb eseményeket naplószerűen rögzítő historia domus-ba a következőket írták a kollektivizálásról:

„Amitől rettegetve félt a község, bekövetkezett. Megkezdődött községünk szocializálása. Ellepték községünket az agitátorok. Először főképpen pedagógusok jöttek, akik többnyire kellemes emberek voltak. Az emberek azonban nem akarták aláírni a belépési nyilatkozatot. Ekkor jött az erősebb modorú brigád. Ez azután megtörte az ellenállást, fokozatosan. Ennek minden eszköz jó volt!”¹⁵

A szervezést Nyírcsaholyban is jórészt nem helybeli, főleg a közeli Mátészalkáról érkezett agitátorok végezték. Az agitációs brigád tagja volt például a mátészalkai Sütőipari Vállalat igazgatója, a járási kultúrház igazgatója, valamint művészeti előadója. A kultúrház-igazgató Endrész László kihallgatása során a szervezőkkel ellenségesen viselkedő csaholyi lakosokról beszélt. Sváb Sándornéről például, akit a nyomozók a tüntetés egyik fő szervezőjének tekintettek, a következőket állította:

¹¹ 1960-ban Nyírcsaholy népessége 2736 fő volt. A mezőgazdaságból élt 2024 fő. A község területe 6014 katasztrális hold volt. KSH 1962: 45.

¹² KSH 1960: 249.

¹³ KSH 1961: 225.

¹⁴ MNL SZSZBML XXXV.38. 7. doboz. 6. Jegyzőkönyv a nyírcsaholyi Vörös Csillag Téesz üzemi pártszervezete 1959. szeptember 11-i taggyűléséről.

¹⁵ Idéz: Cservenyák 1993: 230.

„rablónak nevezett, hogy rablók vagyunk, el akarjuk rabolni a földjét”.¹⁶ Sváb Sándorék 1959-ben (kölcson felvételével) még földet vásároltak,¹⁷ ami arra utal, hogy hosszú távra tervezték az önálló gazdálkodást, a megszokott paraszti életformát fenntarthatónak gondolták, és nem készültek arra, hogy rövid időn belül megváltozik a hatalom kollektivizálással kapcsolatos politikája. A község lakóinak ellenállását, a szervezőkkel szembeni indulatait valószínűleg ez a készületlenség is magyarázza.

Az „erősebb modorú brigád” meggyőzési módszereiről – érthető módon – nem szólnak a nyomozás során keletkezett iratok, csupán egy-két utalást találni bennük a lakosság félelmeiről és védekezési technikájáról. Az erőszakos szervezési módszerek¹⁸ közül egyedül a gazdáknak a tanácsházára történő behívását említette meg a tanúként kihallgatott nyírcsaholyi tanácselnök, és arról is azt állította, hogy csupán rövid ideig tartó, kisebb elhajlás volt, és nem változtatott az agitáció erőszakmentes jellegén.¹⁹ A kampányt értékelve a járási tanács elnöke is azt állította, hogy a szervezés alatt a járásban nem történt semmi olyan erőszakos cselekmény, amely kétségbe vonná azt a tényt, hogy a gazdák szabad akaratukból lettek a téészek tagjai:

„A számszerű fejlesztés idején kényszerrel sehol sem alkalmaztunk, az önkéntesség elve nem lett megsértve és nagyobb számú megteleveztetések²⁰ sem történtek. Az átszervezés befejezése után nagyon kevés dolgozó jelentkezett olyan problémával, amelyet az átszervezés ideje alatt a népmunkások megígértek és nem intéztek el.”²¹

A téesszervezőknek végül 1960. február közepére 36 gazda kivételével a község valamennyi gazdálkodójával sikerült aláírniuk a belépési nyilatkozatot. Az

¹⁶ ÁBTL V-147447. 224. Jegyzőkönyv Endrész László kihallgatásáról, Nyírcsaholy, 1960. február 28.

¹⁷ ÁBTL V-147447. 39. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, Nyíregyháza, 1960. március 11.

¹⁸ Az 1958 végén kezdődő kollektivizálás kampány során alkalmazott erőszakos szervezési módszerekről bővebben: Farkas 1995: 204–215; Ö. Kovács 2008: 61–62; Ö. Kovács 2009a, 2009b.

¹⁹ A csaholyi tanácselnök vallomása szerint a kampány során semmiféle erőszak nem történt, csupán „az első hónapokban néhány személyt behívtak a Községi Tanácshoz elbeszélgetésre”. ÁBTL V-147447. 239. Jegyzőkönyv Rapos Gyula kihallgatásáról, 1960. február 26.

²⁰ A Nyírbátori Járási Tanács VB beszámolója az 1960. március 18-i megyei tanács VB-ülésen tesz említést egy ilyen esetről: „Egyes községekben a járási és községi vezetők és a népmunkások is elvtelen ígéretesekkel igyekeztek rábírní a dolgozó parasztokat a tsz-be való belépésre. [...] Súlyos hiányosságként jelentkezett [...] Nyírbétek községben az, hogy a községi párttitkár egyes dolgozó parasztoknak írásos igazolást adott arra vonatkozólag, hogyha a község nem megy át, úgy az ő belépési nyilatkozatát megsemmisítik. A későbbi felmérések és határozatok során ebben a községben le lett állítva a szervezés, amikor ezek a dolgozó parasztok a birtokukban lévő igazolás alapján kérték, hogy a belépési nyilatkozatukat megsemmisítsék meg, a községi párttitkár és a községi vezetők kinevették őket és azt mondták, hogy minek hitték el azt, hogy a belépési nyilatkozatuk meg lesz megsemmisítve.” MNL SZSZBML XXIII.2. Kiegészítő jelentés a Nyírbátori Járási Tanács VB beszámolójához a tsz-ek számszerű fejlesztéséről és a megszilárdítási munkákról, 1960. március 18.

²¹ MNL SZSZBML XXIII.2. A Mátészalkai Járási Tanács VB beszámolója a tsz-ek megszilárdítására irányuló munkáról, 1960. március 4.

agitátorok távozása után azonban tovább folyt az ellenállás, ezúttal az úgynevezett leltározó brigádok tevékenységével szemben, amelyek tagjai közül többen a korábbi szervezőkkel voltak azonosak. A „közösbe” beadandó gazdasági eszközök és állatok összeírása céljából a parasztudvarokon megjelenő brigádokat több portáról is elkergették, vagy nem írták alá az elkészült leltárt. A járási kultúrház igazgatója, Endrész László, aki – egy mátészalkai, egy nagydobosi és több helyi lakossal együtt – február 26-án a Hamulyák család portáját kereste fel leltározás céljából, kihallgatása során így mutatta be az egy udvarban lakó két asszony viselkedését:

„[Hamulyák Jánosné és Hamulyák Gyuláné] utunkat állta [...] és elmondtak minket [...] tekerőnek, csavargónak, dologkerülőnek, mondták azt is, hogy menjünk haza, hagyjunk nekik béküket [sic!], nincs nekik semmijük eladó, mit akarunk leltározni! Ne keserítsük meg a nyírcsaholyiak életét. [...] H]angoskodásukra kezdtek az utcán csoportosulni.”²²

Az asszonyoknak a szomszédok segítségével sikerült is egy időre meghátrálásra készítenniük a leltározókat.

Korompai Sándor, a mátészalkai gimnázium tornatanára, aki egy másik leltározó bizottsággal február 23-ától kezdve járta a falut, hasonló tapasztalatairól beszélt az őt kihallgató nyomozónak. Őt az egyik asszony így fogadta:

„Mit akar itten, itt az én házamba azt csinálhassa, amit én megengedek! Elvették a földemet, gazdasági felszerelést nem adok.”²³

Németh Pál 10 holdas gazda és szomszédjai sem írták alá a felvett leltárt. Németh erről így beszélt kihallgatása során:

„Én a leltározást meg nem akadályoztam, mindent hagytam, hogy összeírjanak, azonban amikor arra kértek, hogy írjam alá a leltárt, azt megtagadtam, azért mert minden gazdasági felszerelésemet leltárba vették. Én úgy számítottam, hogy egy részét [a] gazdasági felszerelésemnek beviszem a tsz-be, másik részét pedig magamnak megtartom, hogy ha esetleg valamilyen munkát a háztáji földön végezni kell, ne kelljen mindig fogat kérni a tsz-ből.”²⁴

A községi pártszervezet március 25-i taggyűlésén elhangzott beszámoló szerint még kétszázan voltak, akik nem írták alá a leltárt, abban reménykedve, hogy ily módon megmenekülnek a téesztől:

„A községben az ellenség olyan hangot híresztel, hogy ha május elsejéig nem írják alá a leltárt, visszakapják a földet. [...] Meg kell magyarázni az illetékeseknek, hogy nem a leltár, hanem a belépési nyilatkozat aláírása bizonyítja a tsz-tagságot. [...] Előfordult

²² ÁBTL V-147447. 224. Jegyzőkönyv Endrész László tanú kihallgatásáról, 1960. február 28.

²³ ÁBTL V-147447. 215. Jegyzőkönyv Korompai Sándor tanú kihallgatásáról, 1960. március 4.

²⁴ ÁBTL V-147447. 147. Németh Pál gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 27.

olyan is több helyen, hogy aláírta a leltárt, mégsem akarja a lovát vagy a szekérét beadni a közösbe.”²⁵

Még egy fél évvel későbbi, 1960 szeptemberében készült irat is arról szól, hogy a téesszbe kényszerített gazdák nem vitték be a „közösbe” a leltárba vett gazdasági felszereléseik jelentős részét:

„[A] községben a tavasz folyamán, amikor a leltározást tartották a belépő tsz-tagoknál 287 db szekeret vettek nyilvántartásba és értékelték fel. [...] Eddig mindössze csak 20 drb-ot sikerült a közösbe bevinni, ill. összeszedni. [...] A tsz-tagok a náluk kint maradt szekerekkel ki-kijárnak a földterületre azon a címen, hogy a háztájijukba mennek, és közben onnan visznek terményt éppen, ahonnan tudnak.”²⁶

A községben a február közepén-végén uralkodó hangulatot így jellemezte a római katolikus plébános:

„Sok könny, sok jaj, sok szomorúság és bánat borong a lelkeken. Úgy ülnek az emberek elosztott vagyonkájuk romja fölött, mint a bánat ércbeöntött szobrai, mert úgy érzik, hogy kihúzták lábuk alól a biztos talajt és félelemmel, szorongással és alig leplezett dühvel néznek az ismeretlen, az új életforma elé.”²⁷

Ebben a feszült hangulatban²⁸ terjedtek el azok a hírek, amelyek arról szóltak, hogy a közeli falvakban, Nyírparasznyán, Ópályiban és Pusztadoboson²⁹ a lakosság tüntetéseinek hatására visszaadták a belépési nyilatkozatokat.³⁰ Azt is lehetett hallani, hogy Ópályiban az asszonyok vonultak fel a tanács elé. Az információt a mátészalkai piacról vitték haza az asszonyok Nyírcsaholyba. A piac mellett az állomás is a községek közti információcsere helyszíne volt. A mátészalkai vasútállomáson a Nagyecsed, Vásárosnamény, Csenger és Nyírbátor felé induló vonatokra várakozó emberek beszámoltak egymásnak a településükön történt eseményekről, és továbbadták a máshonnan hallott híreket is. Sváb Sándorné – a nyírcsaholyi tüntetés megszervezésével vádolt egyik asszony – a kihallgatásáról készült jegyzőkönyv szerint február 24-én szintén az esti vonatra várakozva értesült a Nyírparasznyán történetekről:

²⁵ MNL SZSZBML XXXV.38. 7. doboz. 6. Jegyzőkönyv a nyírcsaholyi Vörös Csillag Téessz üzemi pártszervezete 1960. március 25-i taggyűléséről.

²⁶ MNL SZSZBML XXV.86. 6. doboz. A Mátészalkai Járási Ügyészség jelentése a megyei főügyészségnek, 1960. szeptember 15.

²⁷ Idézi Cservenyák 1993: 230.

²⁸ „[A]z emberek idegei [...] fel vannak zaklatva és könnyen botrányt csinálnak” – jellemezte a községben uralkodó hangulatot Cservenyák Mihály. ÁBTL V-147447. 125. Jegyzőkönyv Cservenyák Mihály gyanúsított kihallgatásáról, 1960. március 1.

²⁹ A mátészalkai járásban, a járási székhelytől északra fekvő, egymással szomszédos községek.

³⁰ ÁBTL V-147447. 27. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. február 27.

„A váróteremben igen sok községből való emberekkel találkoztam össze, s amíg a vonatra várakoztunk, addig beszélgettünk. Emlékezetem szerint Nyírkáta, Szamosszeg, Kocsordra való személyek voltak. [...] Ott a beszélgetés közben egy általam ismeretlen 40-45 éves kinézetű asszony, kinek feje kávébarna fejkendővel volt bekötve, ³¹ elmondta, hogy ő beszélt egy nyírparasznyai asszonnyal és férfival, azok elmondták neki, hogy Nyírparasznya községben szétbomlott a tsz, kiszedték a belépési nyilatkozatot, és azokat szétépték. Az asszony, akivel beszéltem még azzal bizonyította, hogy ez igaz, hogy behunya mind a két szemét és azt mondotta, hogy vakuljon meg, ha nem igaz. Elmondása szerint a nyírparasznyai asszony is így igazolta állításának valóságát. Én az asszonynak elmondtam, hogy Nyírcsaholy községben folyik a leltár, már sok helyen meg is volt, de nem akarnak aláírni, elmondottam még azt is, hogy 36 család kint maradt, azok nem léptek a tsz-be.”³²

Bár Sváb Sándorné rendőrségi kihallgatása során tagadta, hogy Nyírcsaholyban továbbadta volna a Mátészalkán hallottakat, valószínűleg jelentős szerepe volt a hírek ottani elterjesztésében. Az asszony azt állította, hogy megfogadta férje intelmeit, aki alaptalan asszonyi fecsegésnek tartotta az állomáson szerzett értesüléseit, és megtiltotta neki, hogy azokat továbbadja. („A férjem letiltott arról, hogy ezt bárkinek is elmondjam.”) Önmaga engedelmes asszonyként való megjelenítése azonban minden bizonnyal védekezési stratégiájának része volt: igyekezett minimalizálni saját szerepét a csaholyi asszonyokat feltűzelő és a tüntetéshez vezető hírek elterjesztésében. Az állította, hogy más asszonyok hozták be a faluba az információt. A felelősséget azonban úgy próbálta magáról elhárítani, hogy közben ne vádoljon meg senkit sem:

„Pénteken [február 26-án, a tüntetés napján] [...] a lakásomon tartózkodtam, s délelőtt, mikor a tizenegy órás vonat bejött, akkor az állomástól bejövő személyek menet közben beszélgettek. Én kint voltam a lakásom udvarán, az előző nap kimosott fonalat³³ terítettem ki a kötéltre. Munka közben hallottam, hogy az utcán menő asszonyok arról beszélnek, hogy Ópályiban is tüntetés van, nekünk is azt kellene csinálni. Én azt, hogy név szerint ezt ki mondhatta, nem figyeltem meg, s a hangjáról sem ismertem fel azt az asszonyt, aki a fenti kijelentést tette. Én háttal voltam az utca felé, nem tudtam felismerni, hogy ki lehetett.”

Svábné története is arra utal, hogy a nyírcsaholyi asszonyokban a járási székhelyről hozott hírek hallatán, a közös vonatúton érlelődött meg a mintakövető helyi akció terve.

³¹ Az ismeretlen asszony megbecsült életkorát kendője barna színének megemlékezésével akarta valószínűsíteni Svábné. A paraszti közösségek kendőhasználatáról, és a kendőknek a jelzésrendszerben betöltött szerepéről: Fülöp 2001.

³² ÁBTL V-147447. 27. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. február 27.

³³ A kenderfeldolgozással kapcsolatos munkák többször is megjelennek a szövegekben. A mosás a mótringokba kimért fonal lúgozás utáni, szövés előtti tisztítása volt. Szabó 1980: 86.

Az információ a falu belső kommunikációs csatornáin terjedt szét. Svábné valószínűleg elsőként szomszédjainak és a közelben lakó rokonainak mondta el, hogy mit hallott az állomáson. Az információcseré lehetséges helyszíne volt még az utca, a bolt, az artézi kút, a templom, valamint a férfiak találkozásának jellegzetes helyei; a kocsmá, a kovácsműhely és a borbély. Svábné a tejcsarnokot említette – ahová másnap reggel a tejet vitte leadni – mint olyan helyet, ahol az asszonyok kicserélték innen-onnan szerzett értesítéseiket. A Nyírcsaholyba házasság Juhász Istvánné a szomszéd faluban maradt rokonságától származó híreket osztotta meg a tejcsarnokban várakozókkal. Az ottani tévesz felbomlásáról szóló információt egyik családtagjára hivatkozva erősítette meg, azt állítván, hogy „az ő testvérének is visszaadtak egy lovat és egy zsák zabot”.³⁴

A járás községeiből érkező hírek hatására úgy döntöttek a nyírcsaholyi asszonyok, hogy ők is tüntetést szerveznek annak érdekében, hogy visszaálljon a kollektivizálás előtti állapot.³⁵

20. Asszonyok és emberek

A porcsalmai és a tyukodi tüntetések elemzése során láthattuk, hogy az asszonyoknak milyen nagy szerepük volt a demonstrációk létrehozásában. Azt is megfigyelhettük, hogy e megmozdulások fő célja elsősorban a veszély elhárítása, egy-egy letartóztatással fenyegetett községi lakos és általában a község férfi lakosságának (az éjszakai elhurcolással fenyegetett férjeknek és a katonának behívott fiúknak) a védelmezése volt. Az eredeti oltalmazó szándék a tüntetések alatt egyéb, a közös sorscsapások (így a kollektivizálás) kivédésére irányuló céllal bővült. Ezekben a tüntetéseken nők és férfiak egyaránt részt vettek, még ha gyakran külön-külön csoportot is alkottak a tömegben belül.

Nyírcsaholyban azonban csak a nők tüntettek. Néhány asszony tervezte ki a belépési nyilatkozatok visszaszerzéséért indított közös akciót, majd mobilizálták asszonytársaikat is. Vajon miért nem vonták be a falu egész lakosságát, miért hagyták ki a férfiakat? A férfiak pedig miért nem csatlakoztak?

A vizsgálati iratokban fellelhető válaszok közül az egyik szerint, amelyet Sváb Sándorné adott elő az öt kihallgató nyomozók kérdésére, a férfiak kihagyása nem volt tudatos döntés, csupán a körülmények, a férfiak munkarendje nem kedvezett részvételüknek:

„Azért az asszonyokat hívtuk, mert a férfiak általában mindenütt dolgoztak, és az asszonyok jobban ráérték.”³⁶

Svábné verziója szerint tehát a férfiak felvonulhattak volna az asszonyokkal együtt, de azért nem jöttek, mert nem értek rá, lefoglalta őket a munka.

A férfiak elfoglaltsága azonban nem lehetett a valódi ok. Bár február végén a tavaszi mezőgazdasági munkákra való felkészülés számos teendője – rendes körülmények között – indokolta volna távolmaradásukat, de a község kollektivizálása felborította a megszokott falusi munkarendet, elbizonytalanította a gazdálkodókat. Saját földjükön már nem lett volna értelme hozzáfogni az ilyenkor szokásos munkákhoz, a tévesz új munkaszervezete pedig még nem alakult ki. A férfiak zöme tehát feltehetően nem a földeken, hanem a községben tartózkodott a tüntetés napján, 1960. február 26-án. A kihallgatási szövegekben felvillanó „életképek” szerint ezen a napon Kicsák József például a házuk előtti árkot tisztította,³⁷ Pápai István tehénfogattal ment kóroért a lányához,³⁸ Pápai József Cserenyáknénál járt takarmányt vásárolni,³⁹ többen pedig az állatok körül voltak elfoglalva. Lemák Gyula is otthon tartózkodott, és várta, hogy a községi tanácstól megkapja a munkavállalási engedélyt. (Bár Lemák belépett a téveszbe, de, „miután a szövetkezeti munka még nem indult be”,⁴⁰ a mátészalkai Vegyesipari Vállalatnál akart elhelyezkedni. Ehhez azonban a községi tanács jóváhagyására lett volna szükség.) Még Pápai Lajos sem ment ki is a földjére dolgozni, pedig ő annak a 36 gazdának az egyike volt, akiknek sikerült kimaradni a téveszből, és megőriznie önállóságát. Pápai a kovácsműhelyben beszélgetve azt közölte az ott tartózkodó férfiakkal, hogy ő hétfőtől fogja „hordani [...] a trágyát a saját földjére”.⁴¹

A férfiak jelenléte a községben tehát arra utal, hogy az asszonyok mégiscsak szándékosan hagyhatták ki őket akciójukból, továbbá arra, hogy a férfiaknak tudomásuk volt a nők szándékáról, de nem akartak sem tömegesen csatlakozni, és nem akarták azt megakadályozni sem, bár mindkettőre voltak példák (nők között tüntető férfiak⁴² és a tüntetésről hazarendelt feleségek⁴³). A mellőzött/háttérbe vonuló férfiak ugyanakkor valószínűleg nem voltak közömbösek, figyelték asszonyaik aktivitását. A község központjában, a tanácsháza előtt tüntető nagyobb (egyes leírások

³⁶ ÁBTL V-147447. 35. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. március 8.

³⁷ ÁBTL V-147447. 57. Jegyzőkönyv Kicsák Józsené kihallgatásáról, 1960. március 7.

³⁸ ÁBTL V-147447. 198. Jegyzőkönyv Pápai István kihallgatásáról, 1960. március 5.

³⁹ ÁBTL V-147447. 147. Jegyzőkönyv Németh Pál kihallgatásáról, 1960. február 27.

⁴⁰ ÁBTL V-147447. 174. Jegyzőkönyv Lemák Gyuláné kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁴¹ ÁBTL V-147447. 176. Jegyzőkönyv Kulcsár Mihály kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁴² „[A] tanácsháza előtt nagy tömeg volt, főleg asszonyok voltak, az emberek csak itt-ott, a tömeg szélén ácsorogtak.” ÁBTL V-147447. 174. Jegyzőkönyv Lemák Gyuláné kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁴³ Hamulyák Gyuláné vallomása szerint férje utána küldte a tüntetés helyszínére kisfiát „hogy semmi helyem nincsen ottan és azonnal menjek haza”. ÁBTL V-147447. 255. Jegyzőkönyv Hamulyák Gyuláné kihallgatásáról, 1960. február 26.

³⁴ ÁBTL V-147447. 27. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. február 27.

³⁵ Csak asszonyokból szerveződő tüntetés korábban is volt a környéken. 1956. november 11-én a Nyírcsaholyhoz közeli Tiborszálláson az istentisztelet után tüntettek az asszonyok. A másnapi nagyecsedti tüntetésen szintén nagy számmal voltak jelen a nők. Ständeisky 2010: 30.

szerint 150-200, mások szerint 300-400 főnyi) asszonycsoporttól egy kissé távolabb, a katolikus templom környékén egy kisebb férficsoporthoz is összegyűlt. Ezek a férfiak a leírások szerint nem kiabáltak, nem avatkoztak bele az asszonyok tüntetésébe, és a karhatalom megjelenésekor gyorsan szétszéledtek.

Ez a távolról figyelő férficsoporthoz, passzivitása ellenére is, fontos helyet kapott az asszonytüntetésről szóló hivatalos értelmezésben. A nyomozók a vizsgálat kezdetén igyekeztek úgy elbeszélteni, illetve a kihallgatott emberekkel elbeszélgetni a történetet, hogy abban a férfiak szerepe a tüntetés idején mutatottnál nagyobb legyen. Kezdeti konstrukciójuk szerint ugyanis a férfiak passzivitása csak látszat volt, valójában ők küldték az asszonyokat tüntetni, miközben maguk a háttérben meghúzódtak, készen arra, hogy bármikor közbeavatkozhatnak. Abból a megfontolásból „tolták maguk elé” az asszonyokat, hogy a nők érvek meggyőzőbbek, a nők meggyőzési technikája hatásosabb,⁴⁴ de főleg azért, mivel azt feltételezték, hogy a hatalom elnézőbb lesz a tüntető nőkkel, mint a férfiakkal.⁴⁵

Bár ennek az interpretációnak egyes elemei külön-külön hihetőnek tűnnek, a belőlük fakadó következtetés már kevésbé tűnik valószínűnek. A nyírcsaholyi esetet nem lehet a férfitervek megvalósítása érdekében mozgósított nők akciójaként leírni. A férfiak bizonyára reménykedtek benne, hogy a felvonuló asszonyoknak sikerül megváltoztatniuk a kialakult helyzetet, de nem ők vették rá a nőket a tüntetésre. A hivatalos koncepciót nem igazolják a nyomozás során keletkezett szövegek. Ezek sokkal inkább azt mutatják, hogy a nyírcsaholyi asszonyok a férfiktól függetlenül, önállóan szervezték meg és bonyolították le a kollektivizálás elleni megmozdulásukat. Sőt! Aktivitásukat éppen a férfiak passzivitása generálta. Megnyilvánulásaikból arra következtethetünk, hogy megítélésük szerint a férfiak nem tettek meg mindent annak érdekében, hogy a falu elkerülje a kollektivizálást, hagyták, hogy elveszzen megélhetésük és önállóságuk alapja, a föld és a gazdaság. Az aktivizálódó asszonyok a család biztonságát veszélyeztető, nem a tőlük elvárt eréllyel védelmező férfiak helyett léptek akcióba.

⁴⁴ Arra a vélekedésre, hogy a nők jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, mint a férfiak, jó példa a munkavállalási engedélyt kérő Lemák Gyula esete, aki feleségét küldte a tanácshoz, hátha neki „hamarabb kiadják”. ÁBT L V-147447. 174. Jegyzőkönyv Lemák Gyulánál kihallgatásáról, 1960. február 28. 1950-ben a Szabolcs-Szatmár megyei Ibrányban is asszonyok tüntettek a leszerelt közégi malom visszaállításáért. Az egyik gyanúba kevert férfitől kihallgatása során megkérdezték, hogy miért csak az asszonyok vettek részt a tüntetésen, ő miért nem. Azt válaszolta: „Azt gondoltam, hogy asszonyoknak hamarabb megadják [teljesítik kérésüket], mint ha mi, férfiak megyünk”. ÁBT L V-36106. 43. Feljegyzés Stefán József kihallgatásáról, 1950. június 22. Lásd még: Major 1998.

⁴⁵ Az 1956. december 4-i budapesti nőtüntetésről írta Juhász Borbála: „A pietás, néma női gyászszal szemben az erőszak nem mer fellépni, mert éppen azt a konzervatív nőképet sértene meg, amely minden férfiközpontú hatalom alapja, ahol a nők elsősorban a férfiakhoz fűződő viszonyukban definiálódnak (mint anya, leány, húg vagy feleség), és nincs hangjuk (a politikai vélemény így nem is artikulálódik). Demonstrációjuk figyelemfelkeltő véleménynyilvánítás ugyan, mégsem veszélyezteti a fennálló hatalmat.” Juhász 2001: 39.

Vajon hogyan alakulhatott ki a csaholyi asszonyokban ez a vélekedés? Úgy gondolhatnánk, hogy miután ők is elszenvetők voltak a kollektivizálási kampánynak, saját maguk is megtapasztalhatták a magánszférájukba behatoló szervezők erőszakos módszereit, a belépési nyilatkozatot aláíró családfő döntését ők is elkerülhetetlen lépésnek, nem pedig idő előtti kapitulációnak tartották. Vagy talán másként élték meg a nők és másként a férfiak a kollektivizálást? Valószínűleg alapvetően azonos tapasztalatokat szerzett mindkét társadalmi nem, de mégis voltak különbségek. Az erőszak inkább a családon belüli döntéshozó, a családfő, a férfi ellen irányult.⁴⁶ A szervezők őt keresték fel, őt kívánták meggyőzni/megfélemlíteni, az ő aláírását szerették volna látni a belépési nyilatkozaton. Nem véletlen, hogy az agitátorok elől a férfiak rejtőztek el, míg az asszonyok otthon maradtak. A fizikai bántalmazás is főleg a férfiakat érte, őket hívták be a tanácsházára⁴⁷ „elbeszélgetni”.⁴⁸ Rendszerint férfiak voltak az áldozatai az ötvenes évek megtorló-megfélemlítő intézkedéseinek is, és nem volt távoli élmény a háború és a hadifogság sem.

Elképzeltető tehát, hogy amikor a lelki és fizikailag meggyötört férfiak feladták az ellenállást, a nők ezt a gyengeség jelének, meghátrálásnak tekintették, és további kitartásra buzdították őket. Az alábbi jelenetet az egyik Sváb Sándorné ellen tanúskodó férfi, Vajas Gábor (40 éves, a szeszfőzde alkalmazottja, párttag) idézte fel vallomásaiban. Február 16-án, amikor a téves alakuló közgyűlést tartották, az „emberek” (100-120 fő) először a piactéren gyűltek össze. Ott álldólgáltak, „sugdolóztak”, és csak Vajas felszólítására indultak meg a gyűlés helyszínére. A vonuló férficsapat láttán Sváb Sándorné háza tornácáról „fennhangon elkezdett kiabálni: »Marhák, hülyék, ne menjetek sehová, rajtatok múlik, hogy lesz-e téves vagy sem!« Svábné kirohanására sem én, sem pedig más nem szólt semmit, hanem tovább haladtunk.”⁴⁹ Akár jelképesnek is tekinthetjük a képet, ahogy a reményvesztett, többségében bizonyára férfiakból („emberekből”) álló csoport nagy nehezen megindul a

⁴⁶ Mátyus Alíz Pusztafalu (Zemplén megye) paraszti társadalmáról szóló tanulmányában írja: „[M]inden gazda családja vezetésében-irányításában autokratikusan működött, döntései egyszemélyes döntések voltak. Gyakran előfordult, hogy a család akár földvásárláskor, akár állatteladásról csak utólag értesült.” Mátyus 1987: 98.

⁴⁷ „A tanácsháza általában a keményebben ellenálló gazdálkodók meggyőzésének volt a helyszíne. Akkor idézték vagy vitték be ide a gazdákat a szervezők, ha a »házi agitáció« nem járt sikerrel. A községi tanács épülete egyben a falut megszálló agitátoroknak is a főhadiszállása volt. Az épület kiválasztásában praktikus okok mellett (mérete, fekvése, beosztása) lélektani tényezők is közrejátszottak. A tanácsház, ahova a korábbi években adó-, beszolgáltatási és egyéb termelési ügyekben tömegesen idézték be a gazdákat, a község lakosai számára az elnyomó és büntető hatalmat jelképezte. A hivatalos helyiségben megszűnt a biztonságnak és a védetségnek még az a gyenge érzése is, amit a háziagitáció során az otthon nyújtott.” Farkas 1995: 212.

⁴⁸ Konczné 2001: 125.

⁴⁹ ÁBT L V-147447. 228. Jegyzőkönyv Vajas Gábor kihallgatásáról, 1960. február 27.

gyűlés helyszínére (ahol deklarálják majd legyőzetésük tényét), és némán hallgatják a kiabáló asszony szidalmazó, felrázó szavait.⁵⁰

A Sváb Sándornéről szóló szövegekből (a bűnösségét bizonyítandó vallomásokból) azt is megtudhatjuk, hogy az asszony és a férje között milyen komoly konfliktust idézett elő a belépési nyilatkozat aláírása.⁵¹ A házastársak ellentétét a hatalom nézőpontjából mutatja be a téesszervező kultúrház-igazgató, Endrész László és a községi tanácselnök, Rapos Gyula. Elbeszélésükben a férjet a józanul gondolkodó gazda szerepében jelenítik meg, aki kisebb vonakodás után – a „népnevelők” meggyőző szavára – belépett a téesz-be. A feleségről bemutatott képben a konzervatív parasztasszony figurája keveredik a harcias amazonéval. Svábné a szövegek szerint nemcsak az agitátorokkal bánt ellenségesen (bezárta előttük az ajtót és konyhakéssel hadonászott), de a férjét is terrorizálta:

„Férjét, aki ebben az időben ágyban fekvő beteg volt, azzal fenyegette, hogyha aláírja a belépési nyilatkozatot, megöli, elvágja a nyakát késsel az ágyban, vagy pedig meg fogja mérgezni.”⁵²

Miután férje ennek ellenére is aláírt,

„állandó családi botrányok játszódtak le Svábnéknál. Egy alkalommal Sváb Sándor feljött hozzám [a tanácselnökhöz] és azt a kijelentést tette, hogy »Csináljak vele valamit, mert felakassza magát, a felesége nem hagy békét és állandóan szidalmazza, amiért aláírta a belépési nyilatkozatot.« Én azt válaszoltam Sándor bácsinak, üljön le, majd beszélgetünk a feleségével, hogy hagyjon félbe férjének a zaklatásával.”⁵³

A konstrukció tudatos csúsztatással hamis képet ad a családi konfliktusról. Úgy állítja be, mintha a férj és a feleség teljesen más álláspontot képviselt volna a kollektivizálás kérdésében. Sváb Sándor az elbeszélés szerint nem azért fenyegetőzik

⁵⁰ Az ellentét kedvéért idézem fel, hogy a hivatalos propaganda hogyan mutatta be a téesszgyűlésre vonuló porcsalmai parasztokat 1951-ben: „Szombaton már ünneplőbe öltözött az egész község. Úgy jártak-keltek az utcán, mint ünnepnap szoktak. Estefelé csoportosan, végeláthatatlan sorokban siettek a mozhelyiség felé. Kicsinek bizonyult a nagyterem, kétszáz dolgozó paraszt már csak az ajtóból, vagy az utcán, nyitott ablakon keresztül hallgatta a megyeiek, a párt szavát. »Ránk boldog világ vár...« csendült fel az úttörők éneke. [...] Csupa öröm és boldogság sugárzott valamennyi arcra. Csoportokba verődtek a szövetkezeti falu lakói, s már arról beszélgettek, hogyan is kezdik meg a tavaszi munkát. Aztán a zenészek is munkához láttak. Táncolt, örült az új élet útján elinduló Porcsalma.” Porcsalma is termelőszövetkezeti község lett. *Szabolcs-Szatmári Néplap* 1951. március 6.

⁵¹ ÁBTL V-147447. 31. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. február 26. Svábné a történések idején 47 éves volt és 14 holdon gazdálkodtak. Az asszony 1937-ben egy nála húsz évvel idősebb, hatgyermekes özvegyemberhez ment férjhez, akitől még két gyermeke született. 1956-ban a gyermekek közül ketten Kanadába disszidáltak.

⁵² ÁBTL V-147447. 224. Jegyzőkönyv Endrész László kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁵³ ÁBTL V-147447. 239. Jegyzőkönyv Rapos Gyula kihallgatásáról, 1960. február 26.

öngyilkossággal, mert a kollektivizálás miatt olyan helyzetbe került, amelyet nem képes megoldani, hanem azért, mert a felesége zaklatja.

Hasonló módon mutatja be Endrész László Hamulyák Gyuláék családi ellentétét is. Eszerint a férj csak azért nem akart belépni négy hold földjével a téeszbe, mivel félt felesége haragjától. A 33 éves Hamulyák Gyuláné azzal fenyegetőzött, hogy ha férje aláírja a belépési nyilatkozatot, akkor „a lakásba nem engedi be”.⁵⁴ Hamulyákat valószínűleg a tanácsra beidézve „győzték meg” arról, hogy adja fel ellenállását, és állítólag azt kérte a téesszervezőktől, hogy ezt ne árulják el feleségének: „Arra is megkért – állítja Endrész – hogy továbbra is küldjek lakásukra népnevelőket, hogy ezen keresztül felesége figyelmét eltereljük.”⁵⁵

A kollektivizálásról szerzett némileg eltérő női és férfi tapasztalatok figyelembevétele nélkül nem igazán tudnánk értelmezni azt a jelenséget, ami a nyírcsaholyi asszonytüntetés egyik jellegzetessége volt. A tüntető asszonyok ugyanis nemcsak a kollektivizáló hatalmat akarták befolyásolni demonstrációjukkal, hanem a férfiakat is. Nemcsak a belépési nyilatkozatok visszaadását követelték, hanem felszólították egymást a férjeik elleni sztrájkra, a házaselet megtagadására is. A leírások szerint a falu egyik „nagyhangú egyénisége”, a 47 éves Kicsák Józsefné (férjével 14 holdon gazdálkodott) ötlete volt az asszonysztrájk:

„Én kijelentettem a fenti személyek [a tüntető asszonyok] előtt, hogy az asszonyoknak sztrájkba kell lépni, ne feküdjenek a férjük mellé, ne éljenek házas életet, amíg a belépési nyilatkozatot vissza nem kapjuk. Ezt kiabáltuk, hogy vegyék át a többi asszonyok is. Én ezt az elhatározást a személyemre vonatkozóan is komolyan vettem, ezért mikor hazamentem, a férjemnek megmondtam, hogy amiért a tsz-be belépett, így nemileg nem közösek vele.”⁵⁶

Kicsákné azt is kifejtette, hogy a téesz tagjai amúgy sem tudnának „kamelni”,⁵⁷ mert nincs kalória [...] a tsz-tagok keveset keresnek, így nem táplálkozhatnak rendesen, aminek folytán képtelenek normális nemi életet élni”.⁵⁸ Az érdekérvényesítésnek ezzel a paraszti társadalomban (is) szokatlan eszközzel akarták a férfiakat felrázni, aktivizálni, cselekvésre bírni.⁵⁹ „Beismerem azt is, hogy ezzel az volt a célom, hogy az asszonyok ezeket a jelszavakat átveve a férfiakat is érdekeltté tegyék a tüntetésben.”⁶⁰ Még ha csupán pajzán ötletnek is szánta Kicsákné (a nyírcsaho-

⁵⁴ Az ötvenes évek elejéről származó központi pártjelentés is megemlíti a kollektivizálás idejének családon belüli konfliktusait. A férfiakat befolyásolni kívánó nők például megtagadták a főzést és elválással fenyegetőztek. MNL OL M-KS-276. f. 54. cs. 82. ő. e. A Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról és a fejlesztés irányvonaláról, 1950. január 18.

⁵⁵ ÁBTL V-147447. 224. Jegyzőkönyv Endrész László kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁵⁶ ÁBTL V-147447. 57. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 7.

⁵⁷ A nemi közösülés helyi megnevezése.

⁵⁸ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

⁵⁹ A paraszti szexualitásról: Morvay 1981: 147–156. Az asszony és a férje című fejezet.

⁶⁰ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

lyi Lysistrate⁶¹) a nők szexuális sztrájkját, akkor is jól jelzi az asszonyok férjeikkel szembeni elégedetlenségét. A 36 „kint maradó” gazda annak a bizonyítéka lehetett számukra, hogy nem a belépés volt az egyedüli alternatíva. Azt gondolhatták a Kicsáknéval egyetértő asszonyok, hogy ha férjük nem védte meg a család biztonságos megélhetését jelentő gazdaságot, akkor ők is megtagadhatják a férjük iránti házastársi kötelességük teljesítését.⁶²

A rendelkezésemre álló források nem teszik lehetővé, hogy a nyírcsaholyi férfiak nézőpontjából is megvizsgáljam a kérdést: vajon ők hogyan látták a kollektivizálás során tanúsított magatartásukat, milyen tényezők hatására adták fel végül a kezdeti ellenállást? Csupán azokat a magyarázatokat foglалhatom itt röviden össze, amit az ötvenes évek végi kollektivizálási kampány meglepően gyors „sikerének” okát kereső kutatók fogalmaztak meg. A történeti irodalomban⁶³ általában elfogadott nézet szerint elsősorban az 1956-os forradalom bukása és a megtorlások tapasztalata alakította ki azt a tudatot a magyar társadalomban, hogy innentől nem lehetséges más út, mint a Szovjetunióé. Ezt a tanulságot a parasztság, amelynek az 1956-os forradalom a bukása ellenére is – átmenetileg – pozitív változásokat hozott, a kollektivizálás 1958 végi újrakezdése után vont le. 1945–1948, 1953–1954 után immár harmadszor igazolódott be, hogy a kormányzat az egyéni gazdálkodást csak átmenetileg támogatja, majd minden eszközzel felszámolására törekszik. A kivárára, a gazdaságpolitika megváltozására építő paraszti stratégia csődöt mondott. A kollektivizálási kampány során a szervezők jó érzékkel ismerték fel ezt a társadalomlélektani jelenséget, és agitációjukat alapvetően a kollektivizálás elkerülhetetlenségének és az ellenállás hiábavalóságának hangsúlyozására építették.

A paraszti ellenállás feladását megkönnyítő tényezők között szokták még említeni azt is, hogy megváltozott a hatalomnak a falusi társadalom különböző rétegeihez való viszonya, és a korábbi osztályharcos személeket egy praktikusabb, a hagyományos paraszti értékítélthez közelebb álló ideológia váltotta fel (például törekedtek a tekintélyes gazdák megnyerésére). A korábbinál nagyobb szerepet kaptak továbbá a parasztság megnyerésére hozott intézkedések (a földjáradék kötelező fizetése, a télesztágok nyugdíjának és öregségi segélyének bevezetése). Az erőszakos módszerek alkalmazását illetően egyesek úgy vélik, hogy bár a lelki-pszichikai

ráhatás számos eszközét alkalmazták, a fizikai kényszer a korábbiakhoz képest háttérbe szorult. Mások szerint viszont a terror továbbra is fontos eleme maradt a szervezésnek.⁶⁴

Amennyiben a nyírcsaholyi példán teszteljük a fenti hipotéziseket, igazolhatónak tűnnek azok a nézetek, amelyek szerint a falusi társadalom teljesen elvesztette hitét abban, hogy megőrizheti tulajdonát és az ezzel járó relatív személyi és gazdasági autonómiáját. A tiltakozás reménytelenségét, az ellenállás értelmetlenségét, valamint azt, hogy a megváltozott körülményekhez való sikeres alkalmazkodás a túlélés feltétele,⁶⁵ úgy tűnik, Nyírcsaholyban a férfiak előbb belátták, mint az asszonyok.

21. A toborzás

A tiltakozó tömeg kialakulásának eddig több formájával találkoztunk. Porcsalmán a Szalmavárosból a község központjába bevonuló csoporttagok előző este szervezték meg a másnapi közös akciót. Az információval néhány szervező járta végig a tagokat. A kis zárt demonstráló csoport alakult át másnap a tanácsháza előtt nyílt tömeggé.⁶⁶ A tüntetők száma spontán módon növekedett, a tiltakozó tömeg látványra vonzotta oda a község többi lakóját. A rendkívüli időpont (a húsvéti ünnep) kedvezett a nagy tömeg létrejöttének. A porcsalmi télesztelnököket és Belényesi Endrét védelmező tömeg kialakulásához azonnali és gyors szervezésre volt szükség. Egy-egy mozgékony ember futott körbe, illetve biciklizett végig a falun, és hangos kiabálással mozgósította az embereket, hívta fel a figyelmüket a veszélyre. Tyukodon a csoportgyűlések alkalmából tüntettek az emberek. Ezeknek helye és ideje köztudott volt, a kisbíró dobolta ki a faluban. A község lakói külön-külön vagy kisebb csoportokban együtt mentek a gyűlés helyszínére. Az 1953 nyarán a téeszekből kilépni akaró tagok munka közben beszéltek meg az esti összejövetelek helyét és idejét, illetve az esti gyűlésen döntöttek a másnap reggeli akcióról.

Nyírcsaholyban többféle módon jutott el a tüntetés terve az asszonyokhoz.⁶⁷ A nyomozati iratok szerint az a néhány asszony kezdte meg a szervezést, akik aznap reggel tizenegy óra körül érkeztek haza vonattal Mátészalkáról. Az utazás közben, valamint a már korábban is hallott hírek hatására határozták el, hogy az Ópályiban

⁶¹ Lysistrate a férjét a házaselet megtagadásával zsaroló feleség Arisztophanész vígjátékában, aki a többi athéni nővel együtt ezzel a módszerrel akarta az állandóan háborúzó férfiakat a spártaiakkal való békekötésre kényszeríteni. Arisztophanész 2002.

⁶² A paraszti felfogás szerint a feleség kötelessége férje nemhiányait kielégítése, aminek megtagadása nemigen fordult elő. „Nyíltan nem mertek ellenkezni az asszonyok, mert tudták, hogy férjeik úgyis kikövetelik maguknak, mégpedig többnyire nem szép szóval, hanem durvasággal, ütlegekkel.” Vajda 1988: 91.

⁶³ A kérdést nem kerülhette meg egyetlen elemző sem. Orbán 1972: 217–218; Donáth 1977: 169–170; Pető-Szakács 1985: 445–446; Juhász 1989; Valuch 2001: 195–196. A különböző álláspontokat összefoglalja: Ö. Kovács 2009b: 136–140.

⁶⁴ Ö. Kovács 2009a, 2009b, 2012.

⁶⁵ A sikeres alkalmazkodásról, a kollektivizált mezőgazdaság keretei között zajló paraszti érdekérvényesítésről szól Varga Zsuzsanna könyve: Varga 2001.

⁶⁶ Canetti a spontán növekedő, természetes tömeget nyílt tömegnek nevezi, aminek ellentéte a határolt, „megtelepülő” tömeg. Canetti 1991: 14–16.

⁶⁷ A híresztelésnek a tömeg-toborzásban játszott szerepéről: Pataki 1998, *A híresztelés* című fejezet.

és Nyírparasznyán történtek mintájára Nyírcsaholyban is összehívják az asszonyokat a tanácsháza elé, és visszakövetelik a belépési nyilatkozatokat. A mozgósítás délelőtt tizenegy-től délután háromig-négyig tartott. A hír terjesztése egyrészt tudatos, célzatos tevékenység volt, a hírvivő/hírvető asszonyok egyenként vagy csoportokba szerveződve járták falut, és szólították fel asszonytársaikat a délutáni tüntetésen való részvételre, valamint a további hírvetésre. Másrészt az információáramlás megszokott csatornáin keresztül terjedt az információ. A község lakosai a mindennapi tevékenységükhöz kapcsolódó találkozósaik alkalmával adták tovább a hallottakat. Nemcsak a nőket, hanem a férfiakat is bevonták a szervezésbe. Sváb Sándorné például a lányához igyekvő Pápai Istvánt kérte meg a hír továbbítására:

„Pista bácsi, ha megy arra hazafelé, szóljon be az asszonyoknak, és mondja meg azoknak, hogy délután jöjjenek el a gyűlésre.”⁶⁸

Sváb Sándorné így mutatta be saját szerepét a híresztelésben:⁶⁹

„Én csak február 26-án délelőtt tizenegy órakor tudtam meg, hogy több asszony a faluban a tanácsházára akar menni a belépési nyilatkozatokat visszakérni. Ezt velem Hamulyák Jánosné, Zatin Károlyné és Pálinkás Gusztávné nyírcsaholyi lakosok közölték. Ők ugyanis akkor jöttek a vonattól és azt mondták nekem, hogy Ópályiban az asszonyok felvonultak, követelik a tsz-be való belépési nyilatkozatok visszaadását és ők már szölkak nálunk a faluban is pár asszonynak, hogy hasonlóképpen vonuljunk fel mi is a tanácshoz a nyilatkozatok visszaszerzése céljából. Hamulyákné kért engem, hogy menjek én is és hívjak másokat is. Erre én ígéretet tettem, majd délben elmentem anyám Dózsa György utcai lakására és útközben több asszonynak szölkam arról, hogy megyünk tüntetni, ők is jöjjenek délután. Amikor visszafelé jöttem anyámtól, ismét szölkam egy pár asszonynak, hogy délután tüntetés lesz, jöjjenek a nyilatkozatokat visszakövetelni. Ezekkel az asszonyokkal az utcán találkoztam, de volt úgy, hogy házhoz is beszölkam. Így többek között hívtam Sváb Józsefnét, Pápai Margitot, Majoros Juliannát, Majoros Erzsébetet, Paszternák Mihálynét és másokat. Miután így több személyt értesítettem, hazamentem, majd du. háromkor elindultam én is a községi tanács épülete elé. Egészen odáig Pápai Margittal mentem. Ott a tanács épülete előtt már nagyon sok kb. 150 asszony volt.”⁷⁰

Tóth Olga (17 éves, gimnazista) vallomása tudatosabb szervezőnek mutatta be Sváb Sándornét. Az asszony itt nem csupán egyike volt a toborzóknak, hanem ő maga irányította a szervezést, amit engedelmes asszonycsapat hajtott végre. Délután három óra körül a Széchenyi utcában (a község egyik nagyobb utcáján), Tóthék háza előtt jöttek össze az asszonyok, akiket Sváb Sándorné a következőkre utasított:

„[M]enjenek el az utcákba és mondják meg az asszonyoknak, hogy a Széchenyi utcán gyülekeznek. Svábné csoportokba osztotta azokat a személyeket, akik utcáról-utcára

⁶⁸ ÁBTL V-147447. 198. Jegyzőkönyv Pápai István kihallgatásáról, 1960. március 5.

⁶⁹ A február 27-i vallomásához képest, itt már néven nevezte a szomszédos falvakban történő tüntetések hírét hozó asszonyokat.

⁷⁰ ÁBTL V-147447. 35. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. március 8.

értesítették az asszonyokat. Egy csoportba három-négy asszony volt [...], kb. 30-40 asszony jött össze. Az összejött asszonyok együttesen jöttek fel a tanácsháza felé Svábné vezetésével.”⁷¹

Lemák Gyuláné (37 éves, négy gyermek anyja, férjével együtt hat hold földdel lépett be a térszbe) szintén csoportosan utcáról-utcára járó asszonyokról, valamint a tanácsházához való együttes felvonulásukról beszélt:

„[L]áttam a templom felől nagyobb csoport asszonyt jönni [... A]zt mondták nekem, hogy gyerünk a Vasút utcán menjünk végig és hívjuk a Vasút utcai asszonyokat is. [...] A Vasút utcából kb. 15-20 asszonnyal jöttünk a tanácsháza elé. Mire én a csoportommal ideértem, akkor már a tanácsháza előtt nagy tömeg volt.”⁷²

Többek figyelmét az utcákon vonuló, az udvarokba be-bekiabáló asszonycsapat látványa hívta fel az akcióra. A kovácműhelyben dolgozó férfiak is így szereztek tudomást az asszonyok szervezkedéséről. A műhelyből kinézve ezt látták:

„[A] Széchenyi utcán csoportosul több asszony. Az Árpád utcából is jöttek vagy negyvenen. A csoport előtt két asszony jött, akik minden házhoz beszölkak, hogy menjenek tüntetni. A Széchenyi utcába torkolló többi utcából is csoportosan vonultak az asszonyok, majd a Széchenyi utcán vonultak a tanács elé. Tóth Miklós tanító által lakott ház előtt gyülekeztek.”⁷³

A szervező asszonyok számára fontos volt, hogy minél több személyt tudjanak rávenni a részvételre. Sváb Sándorné azt kiabálta: „Mindenki álljon a sorba, ne maradjon otthon senki.”⁷⁴ Egy másik asszony is az összefogás fontosságára, a közös fellépésre hívta fel a figyelmet:

„Asszonyok fogjunk össze, ne hagyjuk magunkat, a tanácsháza előtt mindenki nyissa ki a pofáját, és ne engedjük meg, hogy mindenünket elvegyenek, nem akarunk tsz-tagok lenni tovább!”⁷⁵

Nemcsak a hatásosabb fellépés miatt volt fontos a tüntetők nagy száma, hanem azért is, mivel az együttes kiállítás megnövelte a tömeget alkotó egyén bátorságát, csökkentette félelmeit.

A tiltakozni készülő asszonyok igyekeztek nyomást gyakorolni azokra az asszonytársakra, akikről úgy vélték, hogy kívül akarnak maradni a kollektív akción. Erre utal Kicsák Józsefné elbeszélésének két epizódja is. Az utcán vonuló

⁷¹ ÁBTL V-147447. 221. Jegyzőkönyv Tóth Olga kihallgatásáról, 1960. február 27.

⁷² ÁBTL V-147447. 174. Jegyzőkönyv Lemák Gyuláné kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁷³ ÁBTL V-147447. 176. Jegyzőkönyv Kulcsár Mihály kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁷⁴ ÁBTL V-147447. 178. Jegyzőkönyv Tőkei Istvánné kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁷⁵ ÁBTL V-147447. 178. Jegyzőkönyv Tőkei Istvánné kihallgatásáról, 1960. február 28.

asszonyok a következő módon szidalmazták Kicsáknét, akiről úgy gondolták, hogy nem tárt velük:

„1960. február 26-án, pénteken délután férjem a házunk előtti árkot tisztította. Az utcán arra jött Zelenák Irén, Tarbaj Jánosné, Jurkó Sándorné és Juhász Gáborné. Ezek férjemnek kiabáltak, hogy »Anna elbújik, itthon tartja a nagy pocsáját, mi védjük meg a vagyonát.«⁷⁶

Később Majoros Erzsébet hívta őt a tanács elé tüntetni:

„[B]elemkarolt és mondotta, hogy jöjjenek a tanácsházához, mert ő már kirikácsolta magát, és hogy ha én nem fogok rikácsolni, a hétbajt rám hozza.”⁷⁷

A toborzás fontos eszköze volt az azonos helyzettudat kialakítása, megerősítése a község asszonyaiban. Kicsákné egy másik kihallgatása során némileg másként adta elő a fenti történetet. A házuk előtt megjelenő asszonyok közös érdekekre hivatkozva hívták őt maguk közé:

„Ez alkalommal Zelenák Irénnel volt Tarbaj Jánosné is, aki szintén hívott, hogy nekem is van mit védenem, menjek tüntetni. [...] Én fent nevezetteknek semmit sem válaszoltam, azonban gondolkodtam az eseten, a tüntetéssel egyetértettem, mert nekem is sérelmes, hogy a férjem a tsz-bé lépett.”⁷⁸

A tanúként vagy gyanúsítottként kihallgatott személyek érdeke azt kívánta, hogy a nyomozók előtt úgy beszéljék el a tüntetésen való részvételüket, mintha ők nem tartoztak volna a szervezett tömeghez, csak véletlenül kerültek volna a tüntetés helyszínére. Pitira Jánosné – elmondása szerint – a tanácsház melletti artézi kútra tartott, amikor találkozott a tüntetőkkel:

„Én magam nem vettem részt a tüntetésben, a tömegtől kb. öt-hat méter távolságra voltam, s onnan figyeltem az asszonyokat, kb. 15 perc múlva az üres kannát megtöltöttem vízzel és hazamentem. [...] A tüntető asszonyokból senkit sem ismertem fel.”⁷⁹

Grecz Jánosné azt vallotta, hogy éppen a szövetkezeti boltba ment, hogy gyermekeinek cukrot, tejet, férjének pedig borotvapengét vásároljon, amikor meglátta a kiabáló asszonyokat, és kíváncsiságból közéjük állt.⁸⁰ Kopasz Mihályné⁸¹ és Varga Sándorné⁸² ugyanezt állították; az egyik petróleumot, a másik pedig hipót akart

⁷⁶ ÁBTL V-147447. 57. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 7.

⁷⁷ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

⁷⁸ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

⁷⁹ ÁBTL V-147447. 101. Jegyzőkönyv Pitira Jánosné kihallgatásáról, 1960. március 25.

⁸⁰ ÁBTL V-147447. 190. Jegyzőkönyv Grecz Jánosné kihallgatásáról, 1960. február 26.

⁸¹ ÁBTL V-147447. 202. Jegyzőkönyv Kopasz Mihályné kihallgatásáról, 1960. március 8.

⁸² ÁBTL V-147447. 223. Jegyzőkönyv Varga Sándorné kihallgatásáról, 1960. március 3.

vásárolni. A kívülállás hangsúlyozása nem feltétlenül csak a kihallgató tisztek előtti védekezési taktika része volt. Az emberek tisztában voltak a hatalommal való szembeszégülés kockázatával, ami a tüntetés idején is megfontolt cselekvésre készítette őket. A 62 éves Zatik Györgyné, akit bár odasodort a kíváncsiság, nem ment el egészen a tanácsháza előtt álló tüntetőkhöz, hanem megállt a közeli görög katolikus templom bejárata előtt, és onnan figyelte a történéseket.⁸³ Ugyanezt tette a 17 éves Tóth Olga is, aki a tanácsház ajtaja előtt álló barátnőjét is hívta, hogy menjen vele a „tömeg oldalához”. Hamulyák Gyuláné is csak a templom bejáratáig ment el.⁸⁴ A templomot, s annak közvetlen környékét olyan semleges területnek tekinthették, amely a tanácsház előtti „hadszíntéren” kívül esik és biztonságot nyújt. Valószínűleg mint szakrális térnek is oltalmazó funkciót tulajdonítottak.

A férfiak félelmeit mutatja, hogy többen is megpróbálták hazarendelni feleségüket, nőrokonait. Cservenyák Mihály vallomása szerint nőtestvéreit ment keresni a tanács elé. Egyikük haza is ment vele, a másikat viszont hiába kérte, ő ottmaradt.⁸⁵ Kazamér Imre szabómester a nála dolgozó tanulólányt parancsolta haza: „Ha meglátod a Mancit, – kérte az egyik asszonyt Kazamér felesége is – küld haza, nehogy ő is lázongjon!”⁸⁶ Tóth Olgának és barátnőjének iskolai tanáruk szólt, szintén eredmény nélkül.⁸⁷ Mások ugyanakkor nem tartották veszélyesnek a helyzetet. A leírások szerint több gyermek is volt a tüntetők között. Gere Lajos rendőr főhadnagy jelentésében arról számolt be, hogy a tanács előtt 250-300 „nő és gyerek vegyesen” tartózkodott.⁸⁸ Bojér Jánosné elmondása szerint hét éves kislányával együtt ment először a boltba, majd a tanácsházához.⁸⁹ A piactérként is használt területen összegyűlt kiabáló asszonytömeg szokatlan látványa nyilván sok kíváncsi gyermeket is odavonzott. Nekik szintén szerepük volt az esemény hírének elterjesztésében. Özvegy Paszternák Aladárné elmondása szerint:

⁸³ ÁBTL V-147447. 210. Jegyzőkönyv Zatik Györgyné kihallgatásáról, 1960. március 5. Az 1956-os forradalom tömegjelenségeit elemző Ständeisky Éva így ír erről a jelenségről: „Tömeg nincs megfigyelők, bábéskodók nélkül. Az összegyűltek, felvonulók látványa mágnusként vonzza azokat, akik vagy nem akarnak a tömegtest részesei lenni, vagy nem is igen tudják a tömegmegnyilvánulás célját, indítékait: véletlenszerűen szembesülnek a nem szokványos látvánnyal, vagy hallomás alapján igyekeznek az izgalmasnak tűnő esemény tanúi lenni. A megfigyelő nem adja át magát testtől-lelkestől a tömeghangulatnak, többnyire ellenőrizni, elemezni képes a látottakat, hallottakat: mintegy olyan színházi nézőként viselkedik, akinek módja van benyomásait kommentálni, a körülötte állókkal megosztania, aminek következménye lehet a téves helyzetértékelésből adódó híresztelés, a továbbadott észlelések ferdítése, ferdülése, rémhírré nagyítása.” Ständeisky 2010: 59.

⁸⁴ ÁBTL V-147447. 255. Jegyzőkönyv Hamulyák Gyuláné kihallgatásáról, 1960. február 26.

⁸⁵ ÁBTL V-147447. 122. Jegyzőkönyv Cservenyák Mihály kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁸⁶ ÁBTL V-147447. 208. Jegyzőkönyv Kazamér Imréné kihallgatásáról, 1960. március 5.

⁸⁷ ÁBTL V-147447. 221. Jegyzőkönyv Tóth Olga kihallgatásáról, 1960. február 27.

⁸⁸ ÁBTL V-147447. 284. Gere Lajos rendőr főhadnagy jelentése, d. n.

⁸⁹ ÁBTL V-147447. 238. Jegyzőkönyv Bojér Jánosné kihallgatásáról, 1960. március 7.

„[A]z iskolából jövő gyerekek kiabálták, hogy Mariska néni nem-e hallotta, hogy a harangot félreverték és a piacon nagy csuda van. Én ezután magamra vettem a nagy kendőmet, valamint egy kötőt kötöttem magam elibe, és szaladtam megnézni, hogy mi történik a községi tanács előtt.”⁹⁰

Az asszonyok a szervezkedés idején is gyakran gyermeküket küldték át a szomszédba a hírrel. Bojér Jánosné és 18 éves lányát például a szomszéd iskolásfiú, Tereyica Miklós értesítette:

„[B]eszaladt hozzánk és mondta, hogy »Jaj Márti néni, tessenek jönni a tanácsházára, mert odafele mennek az asszonyok, és már Melánka is elment«. Mondta azt is az említett gyerek, hogy ezt Kazamér Melánka üzeni. Elmondta még, hogy a tanácsházára tüntetni kell menni. Ekkor én felöltöttem és elindultam a tanácsháza felé.”⁹¹

22. A tiltakozás formái

A tanácsháza előtt tüntető asszonyok hangos kiabálással – ahogyan Majoros Erzsébet fogalmazott, „rikácsolással” –, valamint fenyegető gesztusokkal („még a passzívabb asszonyok is vizes kannákkal és kézzel fenyegetőztek”⁹²) nyilvánították ki elégedetlenségüket, illetve adtak hangot követelésüknek. A korábbi kollektivizálás elleni tüntetések résztvevőihöz hasonlóan ők is az erőszakkal kikényszerített belépési nyilatkozataikat kérték vissza, abban a hitben, hogy azok visszaszerzése és megsemmisítése tévesztagságuk megszűnését is jelenti:

„A tömegből egyre kiabáltak többen is és egyszerre is, hogy »Követeljük a belépési nyilatkozatot, adják vissza, csak beerőszakoltak, elrabolták tőlünk a vagyonunkat, piszkos komonisták! [sic!] Nem akarunk tsz-t!«”⁹³

„A népnevelőket is sértegették hangos szóval, azt kiabálták, hogy »aktatáskás ingyenélők, kényszerítették őket arra, hogy aláírják a nyilatkozatot«.”⁹⁴

A templomi prédikációk erkölcsi tartalmú jelképes példabeszédeit tekinthette minának Sváb Sándorné, amikor a tüntetők igazát az alábbi módon próbálta megértetni a lecsendesítésükön fáradozó „népnevelőkkel”:

⁹⁰ ÁBTL V-147447. 253. Jegyzőkönyv özv. Paszternák Aladárné kihallgatásáról, 1960. február 26.

⁹¹ ÁBTL V-147447. 245. Jegyzőkönyv Bojér Erzsébet kihallgatásáról, 1960. február 28.

⁹² ÁBTL V-147447. 286. Szilágyi László és Németh József rendőr főhadnagyk jelentése, 1960. március 10.

⁹³ ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése, 1960. március 8.

⁹⁴ ÁBTL V-147447. 200. Jegyzőkönyv Tőkei István kihallgatásáról, 1960. február 28.

„Az egyik kiküldöttnek mondtam, hogy a rajta lévő kabátot adja nekem, aki azt mondta, hogy azt ő kereste, nem adhasa. Én erre azt válaszoltam neki, hogy én is úgy kerestem a földemet, és az éppen úgy az enyém, mint ahogy a kabát az övé.”⁹⁵

Az asszonyok a tüntetés koreográfiájának kialakításában valószínűleg az 1956. októberi tüntetéseket tekintették példának. Erre utalhat Kicsák Józsefné terve, aki szerezni kívánt egy nemzeti színű zászlót, hogy a tüntetők az alatt vonuljanak fel:

„Annak érdekében, hogy a tüntetés hatásosabb legyen, elmentem a római katolikus plébániára azzal a céllal, hogy kérek egy nemzeti színű zászlót, ami alatt az asszonyok a tanácsháza elé vonulnak és elénekeljük a himnusz.”⁹⁶

A nemzeti jelképek közösségi használata 1960-ban minden bizonnyal az 1956-os forradalom még igen közeli, de már tabusított emlékét idézte fel. Kicsákné az októberi napok meghatározó élményének (amelynek fontos része volt a „szabad-ság megtapasztalása”⁹⁷) felelevenítésével lelkesíteni, érzelmileg motiválni kívánta a nyírcsaholyi asszonyokat, valamint akciójukat párhuzamba állítani az akkoriakkal. A nemzeti zászló és a himnusz a zsarnoki hatalommal való korábbi sikeres szembeszégülés felidézésén túl talán egy nagyobb közösséghez való tartozás tudatát is erősíthette volna Kicsákné szerint az asszonyokban, ha sikerül a terve. A római katolikus plébánián azonban a plébános távollétében házvezetőnője fogadta, aki elutasította kérését („helytelenítette elgondolásmat, azt ostobaságnak minősítette, mondván, hogy az úgy sem ér semmit”⁹⁸).

Nem tudhatjuk, hogy Piskolti Ferenc plébános hogyan döntött volna, ha otthon tartózkodik. Utólag azonban ő is ostobaságnak ítélte az asszonyok megmozdulását. A historia domus-ban a következő bejegyzés olvasható a tüntetésről:

„Az elégedetlenség február 26-án az asszonyok ostoba megnyilvánulásában nyilvánult meg. Meggondolatlan emberek még a harangot is félreverték. Majdnem nagyobb baj lett belőle. Néhány asszonyt és férfit el is vittek. Ostobák voltak. Minket, papokat is többször kihallgattak. Azt kutatták, hogy nem mi szerveztük-e a felvonulást? Kellemetlen napok voltak. Most már kezdenek csitulni az indulatok. Ma már csak a lelkek mélyén ég a harag és az elégedetlenség. Csak a leltárt sokan még mindig nem írták alá. A munkát azonban már megkezdték. Remélhető, hogy kialakul a mindennapi kenyeret meghozó új életforma!”⁹⁹

Az asszonyok akcióját ostobának, értelmetlen, buta cselekedetnek tartó plébános véleménye kialakításában nyilván befolyásolta a megmozdulás sikertelensége,

⁹⁵ ÁBTL V-147447. 27. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. február 27.

⁹⁶ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

⁹⁷ Ständeisky Éva ezt a címet adta 1956-ról szóló monográfiájának (Ständeisky 2010).

⁹⁸ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

⁹⁹ Cserenyák 1993: 230.

valamint az, hogy az asszonyok nemcsak magukat, hanem személyesen őt is, illetve egyházát is veszélybe sodorták.

1956-ban a tüntetők sok esetben szintén a plébániáról vagy a lelkészi hivatalból kértek és kaptak nemzeti színű zászlót felvonulásukhoz.¹⁰⁰ Kicsákné számára is egyértelmű volt, hogy hova forduljon: „Eszembe jutott, hogy nemzeti színű zászló a róm. kat. plébánián van, mert István király napján azt ki szokták tűzni a templomra.”¹⁰¹ Arra számított, hogy a római katolikus plébános támogatni fogja akciójukat. Vagy mégsem a plébános segítségével bízott? Az asszonyt kihallgató nyomozók megkérdezték, hogy a görög katolikus vallású Kicsákné miért nem saját egyházához fordult zászló-ügyben. Kicsákné válaszában a távolságra hivatkozott (a római katolikus plébánia közelebb volt lakásához), de közben elmondta azt is, hogy a plébános házvezetőnője, Tempfiné mostanában nála vásárolja a vaját, tejfölt és a túrót. Elképzelhető tehát, hogy döntésében nem az egyház(ak)ról alkotott véleménye tükröződött, hanem a házvezetőnővel való jó kapcsolatát kívánta felhasználni a zászló megszerzése érdekében.¹⁰²

A vizsgálati iratokban még egy olyan eseményre történik utalás, amelyből egyházi személy korabeli viselkedésére következtethetünk. Február 14-én, a kollektivizálás befejezése utáni vasárnap Földvári József kántor a római katolikus templomban egy betiltott irredenta éneket kezdett el játszani az orgonán, amit a gyülekezet vele együtt énekelt tovább.¹⁰³ A dal szövege a következő volt:

„Bús Magyarok imádkoznak égi Atyánk Hozzád,
Fordítsd felénk, Magyarokra jóságos szent orcad!
Sírva kérünk, fohászkodunk, Hozzád száll a lelkünk,
Ennyi tenger sok fájdalmat meg nem érdemeltünk.
Pusztul, vérzik mindenfelé házunk és a Földünk,
Összefolyik a vérünkkel mindennap a könnyünk!
Fáj a szívünk, a lelkünkben össze vagyunk törve,
Küldd le nekünk a békeesség angyalát a földre!
Bús Magyarok imádkoznak, hallod Atyánk, hallod?
Se testünkkel, se lelkünkkel nem kívántunk harcot!
Megbocsátunk mindazoknak, akik reánk törtek,
Csak még egyszer add vissza a Drága Magyar Földet!”¹⁰⁴

¹⁰⁰ Ständeisky 2010: 618.

¹⁰¹ ÁBTL V-147447. 57. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 7.

¹⁰² ÁBTL V-147447. 59. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 14.

¹⁰³ ÁBTL V-147447. 272. Jegyzőkönyv Paszternák László kihallgatásáról, 1960. február 26.

¹⁰⁴ <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/23463/nemzeti-front/magyarok-imaja-zeneszoveg.html>
Utolsó letöltés: 2016. január 10.

A kántor a közismert¹⁰⁵ irredenta dal közös eléneklését, amit 1945 előtt bizonyára gyakran énekelt együtt a gyülekezet,¹⁰⁶ olyan szimbolikus cselekvésnek tekinthette, amelynek során lehetővé vált az elkeseredett emberek érzéseinek kollektív kifejezése, a „nyilvános gyász”. A trianoni „országvesztés” tragédiáját megidéző szöveg 1960-ban az önálló gazdálkodást feladni kényszerülő parasztgazdák drámájáról szólt, az irredenta dal újra valódi indulatoknak adott megnyilvánulási formát. Ugyanakkor a tiltott dal előadásával, a tilalomszegéssel a hatalommal való szembeszegülésüket is jelezhették. Az Istent segítségül hívó fohász az áhítatos templomtérből a tüntetőktől hangos utcára is kikerült. A tanácsháza felé vonuló asszonyok között Hermann Sándorné állítólag az alábbiakat kiabálta: „Drága istenem, most segíts meg bennünket, hogy kiűzzük a gonoszokat, mert mindenünket elrabolták.”¹⁰⁷

Az asszonyok a kollektivizálás elleni fellépésük során kultúrájuk archaikusabb rétegéből származó jeleket is használtak. Puterka Jánosné például a tanácsháza előtt „fejéről a kendőt lecibálta és hangosan kiabálta, hogy van nekem 6 gyerekem, hogy éljek én meg a tsz-ből”.¹⁰⁸ Puterkáné nemcsak verbálisan jelezte azt, hogy képtelen lesz gondoskodni gyermekeiről, ha be kell lépnie a téeszbe, hanem azzal a gesztussal is ráerősített, hogy az asszonyváltat jelképező kendőt levette, „lecibálta” fejéről, mintegy megfosztotta magát asszonyiságától.¹⁰⁹ A jelenetet elbeszélő községi tanácsitkár nyírkáta születesű ember volt, ugyanabban a kulturális közegben nőtt fel, mint a nyírcsaholyi asszonyok, így megértette Puterkáné jelképes tettét, a többi asszonyra gyakorolt erős hatását, ezért tartotta fontosnak megemlíteni vallomásaiban.

A fenékmutogató asszonyok története részben szintén a helyi paraszti kultúrában gyökerező szimbolikus cselekvést ír le. Amikor a tanácsházát körülálló asszonyok nem akarták abbahagyni a tüntetést, Endrész László úgy gondolta, hogy lefényképezi a tömeget:

„[B]eugrottam az elnöki szobába, ahol a fényképezőgép fel volt akasztva a fogason, onnan leemeltem és több fényképfelvételt készítettem a tüntető tömegről. [...] Amikor észrevette Sváb Sándorné, hogy én fényképfelvételeket készítek, akkor a tömegnek kiadta a parancsot, hogy mindenki forduljon el és szoknyájukat húzzák fel, hogy ne lehessen

¹⁰⁵ Az irredenta dal ismertségét mutatja, hogy 1945 előtt iskolai ünnepélyek műsoranyagának is része volt. Szabó Magda is idézi *Für Elise* című regényében: „Cili énekelt is az ünnepélyen, »Bús magyarok imádkoznak« – mindenki megtapsolta.” Szabó 2002: 119.

¹⁰⁶ A két világháború közötti irredenta kultuszról lásd például: Zeidler 2002; Kunt 2008. „Az irredenta kultusz azért lett többé-kevésbé sikeres, s azért élvezett széles – de változó intenzitású – társadalmi támogatottságot, mert olyan eseményhez kötődött, amely a közösség egészét egyöntetűen érintette, azaz a társadalmi tapasztalat és a kultusz jelentéstartalma, célja egybeesett.” Kunt 2008: 60.

¹⁰⁷ ÁBTL V-147447. 178. Jegyzőkönyv Tőkei Istvánné kihallgatásáról, 1960. február 28.

¹⁰⁸ ÁBTL V-147447. 248. Jegyzőkönyv Varga Imre községi VB-titkár kihallgatásáról, 1960. március 6.

¹⁰⁹ Fülöp 2001.

felismerni a fényképfelvételen őket. Van olyan felvétel is, ahol az asszonyok a feneküket mutatták és az lett lefényképezve.”¹¹⁰

A nyomozás során a fényképek alapján azonosították a tüntetés résztvevőit.¹¹¹ A vizsgálati anyaghoz csatolt fényképfelvételek közé, sajnos, a fenékmutoztatós képek nem kerültek be, azokat bizonyára „kiselejtezte” az állambiztonság.

Vajon mi készítette az asszonyokat „hátsó részük” megmutatására? A gesztusnak többféle értelmezése is lehet. Endrész, a járási kultúrház-igazgató szerint az asszonyok fő célja az elrejtőzés volt: azért tették, hogy ne lehessen felismerni őket a felvételeken. Nem említette Endrész, de minden bizonnyal ő is érezte a fenékmutoztatás – „a szimbolikus defekáció”¹¹² – mögött az ellenséges, sértő szándékot. A testrészek szimbolikájával foglalkozó Desmond Morris szerint a fenékmutoztatás olyan ősi keresztény gyökerű rítus, amit régen széles körben alkalmaztak a gonosz erőinek elhárítására, és nem tekintették sem közönségesnek, sem erkölcstelennek.¹¹³ A hiedelem alapja szerint az az elképzelés volt, hogy az ördögnek nincs fenéke, csak az embernek. Az emberi fenék megmutatása megvédelmezi a félelmetes ördögi tekintettől. A nyírcsaholyi asszonyok tehát amikor „szoknyájukat felemelve, hátsó testrészüket mutatták a tanácsháza ajtaja felé”¹¹⁴ valószínűleg gonoszelhárító rítust hajtottak végre? Nem tűnik teljesen alaptalannak ez az értelmezés, ha visszagondolunk arra az asszonyra, aki a kollektivizáló hatalmat a „gonosszal” azonosította, és kiűzéséhez kérte az isteni segítséget. A régi mágikus szokáscselekmény azonban valószínűleg már csak a formát őrizte meg és az asszonyoknak csupán sejtésük volt tartalmáról. Fenekük megmutatásával az ellenszegülés jelzésén túl megsérteni, bosszantani, lebecsülni, kicsúfolni akarták ellenfeleiket, és részben talán komikus hatásúnak is szánták.¹¹⁵

¹¹⁰ ÁBTL V-147447. 224. Jegyzőkönyv Endrész László kihallgatásáról, 1960. február 28.

¹¹¹ Az 1956-os forradalom és a fotográfia kapcsolatáról: Jalsovszky 2007. „A forradalom leverése után a fénykép a hatalom szemében a megtorlás eszköze lett. A hatóságok hajtóvadászatot indítottak a fotók után, begyűjtötték az Ofotért üzletekbe, fényképszínhelyekbe előhívásra, nagyításra beadott filmeket. Elkobozták a Magyar Távirati Iroda fotóosztályáról a negatívokat s ezek máig sem kerültek elő. Több éves börtönbüntetés járhatott izgatásért azoknak, akiknél a házkutatások során a forradalom időszakában talált fényképet találtak. A fegyveres harcok résztvevőit fényképek alapján keresték, s a fénykép döntő bizonyíték volt a peres eljárásban. A nyomozó hatóság felhasználta a külföldi magazinokban megjelent képeket is, s ezért e lapokban később a felkelőket ábrázoló képeket felismerhetetlenné tették.” Jalsovszky 2007: 139.

¹¹² „[A] fenék elővirítását vagy nagyfokú sértésként – az ellenség szimbolikus defekációjaként – vagy nagyfokú obszcenitásként – a nemi szervek szégyentelen mutogatásaként – értelmezzük.” Morris 1990: 197.

¹¹³ Morris 1990: 200.

¹¹⁴ ÁBTL V-147447. 317. A Nyíregyházi Megyei Bíróság Ítélete Sváb Sándorné és társai ügyében, 1960. május 24.

¹¹⁵ „A sikeres demonstrációban gyakori a rögtönzés, a pillanatnyi lelemény, egyet-mást a népünnepélyek hangulatából is magukon viselnek. Bősséggel buzog a politikai és a népi humor.” Pataki 1998: 173.

A tüntető asszonyok megnyilvánulásainak feltűnő vonása volt, hogy a kollektivizálást védelmező községi és járási funkcionáriusok/aktivisták ellen mint férfiak ellen léptek fel. A hatalom képviselőinek férfi voltát hangsúlyozták, nem ritkán trágárnak hangzó, de eredeti környezetükben valószínűleg kevésbé durvának számító¹¹⁶ szavakkal. A leltározást végző egyik aktivista, Korompai Sándor elbeszélése szerint a belépési nyilatkozatok megszerzését tervező asszonyok férfiak elleni küzdelemre készülődtek:

„[B]efejeztük a leltározást és jöttünk lefelé a tanácsháza felé. Útközben talákoztunk két általam ismeretlen fiatalasszonnyal. Ez az Árpád utca végén történt, amikor az egyik megjegyezte, »megyünk tökfogásra, egypár embernek megfogjuk a tökét«. Ekkor még nem gondoltunk semmi rosszra.”¹¹⁷

Istók Gyuláné a tanácsháza előtti tüntetésen az egyik „népnevelőnek”, aki bizonyára hazatérésre, „asszonyokhoz illő” engedelmes magatartásra bízta őket az egyik tanú vallomása szerint a következőket mondta: „[M]agának tán aranyból van a fasza, hogy mindenkinek meg kell hajolnia előtte?”¹¹⁸ Az asszonyokkal szemben erőszakot alkalmazó (gumibottal fenyegetőző, majd a fenyegetést be is váltó) helyi rendőrrel kapcsolatban hangzottak el még ehhez hasonló kifejezések. A gumibotot a fallosszal állította párhuzamba Bojér Erzsébet, amikor az őt bántalmazó rendőrtől el akarta venni a „fegyverét”: „megfogom én nemcsak a gumibotot, hanem a rendőrnek a hímveszőjét is”.¹¹⁹ A lány kijelentését elbeszélő tanú valószínűleg a kihallgatási szituációhoz finomította az eredeti kifejezést.¹²⁰ A „verbális kasztrálás” motívuma jelent meg abban a történetben is, amelyben maga Tóth Bálint, a községi rendőrőrs parancsnoka panaszkolt el az asszonyok ellene irányuló fenyegető, durva magatartását:

„A tömegből többen hívtak a folyosóról ki, hogy merjek odamenni, kimarják a szemem, Istókné olyan kijelentést tett, hogy odamenjek hozzá, a tököm csavarja le.”¹²¹

Vajon az asszonyok viselkedését csupán egyedül az a tény magyarázza, hogy a hatalom képviselői valamennyien férfiak voltak, így a velük való küzdelem értelemszerűen csak mint férfiak elleni küzdelem nyilvánulhatott meg? Ha a férjek elleni

¹¹⁶ A szexuális vonatkozású megnyilvánulások hagyományairól a népi kultúrában: Újváry 1987; Vajda 1988.

¹¹⁷ ÁBTL V-147447. 215. Korompai Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. március 4.

¹¹⁸ ÁBTL V-147447. 202. Jegyzőkönyv Kopasz Mihályné kihallgatásáról, 1960. március 8.

¹¹⁹ ÁBTL V-147447. 217. Jegyzőkönyv Ilku Pál kihallgatásáról, 1960. március 4.

¹²⁰ Kopasz Mihályné, bár vallomásában szó szerint idézi Istókné kijelentését, szükségesnek tartotta megjegyezni a kihallgató tiszt előtt, hogy „egyébként Kicsákné és Istókné is szabad szájúak, gyakran használnak drasztikus szavakat”. ÁBTL V-147447. 202. Jegyzőkönyv Kopasz Mihályné kihallgatásáról, 1960. március 8.

¹²¹ ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése, 1960. március 8.

konspirációjukat (házastársi „kötelességük” megtagadására való hajlandóságukat) is figyelembe vesszük, akkor akciójuk talán nemcsak a kollektivizálás, hanem a férfi-domináns társadalomban nekik szánt szerep elleni tiltakozásként is értelmezhető.

23. A demonstráció

A tanácsháza előtti piactérként használt területen, 1960. február 26-án délután három és fél négy között gyülekeztek az asszonyok. A tüntetők számáról szóló korabeli beszámolók meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak. A szemtanúk általában 150-200 asszonyról beszéltek, a járási kapitányság azonban 250-300 főt említett a megyei rendőrhatalóságnak küldött jelentésében,¹²² a nyomozás végén elkészített vádirat pedig már 300-400 tüntető asszonyról szólt. Ugyanez a növekedés figyelhető meg a római katolikus templomnál álldogáló férfiak számának megbecsülésénél is. Kezdetben csak néhány férfit emlegettek, később számuk 300-400-ra ugrott. Az egyre növekvő tömeget nyilván a kriminalizálás igényei hozták létre, a tüntetés veszélyességét a tüntetők nagy számának hangsúlyozásával lehetett bizonyítani.

Az asszonyok nagyjából három órán keresztül voltak a téren, számuk közben folyamatosan változott. A vallomások szerint többen akkor érkeztek, amikor a többiek már javában tüntettek és sokan nem várták meg a tüntetés végét (a karhatalom megjelenését, aktivizálódását), hanem előbb hazamentek. Sváb Sándorné elmondása szerint „amikor a tömeg szaladt az utcán haza, akkor én már a fonalat szedtem be az udvarról.”¹²³

Többen valószínűleg akkor hagyták ott a tüntetés helyszínét, amikor Endrész László fényképezni kezdett. („Én addig tartózkodtam itt, amíg a fényképezést meg nem kezdték”¹²⁴ – mondta Zatnik Jánosné.) A rendőrök tömeges megjelenése („több gépkocsival érkeztek különböző járásokból rendőrök”¹²⁵) és egy újabb fotográfus feltűnése¹²⁶ még inkább bomlásnak indította a tömeget. A hirtelen szétszéledő asszonyokat

nemigen sikerült együtt tartani. Az egyik kivétel, Lemák Gyuláné kihallgatása során (védekező helyzetben) így emlékezett vissza az ezt célzó kísérletekre:

„Én azért maradtam ott, mert a tömeg elején lévő asszonyok azt kiabálták, hogy senki el ne merjen menni, akárhány rendőr van, ne ijedjen meg senki tőlük.”¹²⁷

Tóth rendőr őrmester jelentése szerint a rendőröknek fél hétkor már csak egy 50 fős kis csoportot (a kemény magot) kellett erőszakkal szétzavarniuk.¹²⁸

A tüntető tömeg növelésére irányuló próbálkozásokról is szólnak a nyomozati iratok. Az asszonyok a Mátészalkáról Nagyecsed felé közlekedő és a csaholyi tanács előtt megálló busz leszálló utasait próbálták megnyerni az ügynek, igyekeztek felkelteni a továbbutazók szimpátiáját, továbbterjeszteni, exportálni a „lázadást”.¹²⁹ Endrész elmondása szerint Sváb Sándorné a következő szavakkal biztatta az asszonyokat hangos kiabálásra:

„[M]ost mondjuk, hadd hallják meg ezek is, és hadd lássák, és hadd tudják, hogy mit kell tenni, hogy ne legyen tsz. [...] És ekkor hozzákezdték kiabálni, hogy »nem kell kolhoz, nem kell tsz, egyéniék akarunk maradni, s kérjük, követeljük vissza a belépési nyilatkozatot.«”¹³⁰

A „sors fintora”, hogy a Mátészalka felé menő buszon utazott az a rendőr főhadnagy is, aki a járási székhelyre érve értesítette a rendőrséget a látottakról, és állítólag az ő tájékoztatása alapján mentek ki a járási rendőrök a községbe, mivel Csaaholyról a helyi posta telefonon „sehogy sem akarta behozni a járási kapitányságot”.¹³¹

A harang félreverése férfiak akciója volt. A 35 éves Németh Pál (háromgyermekes, tízholdas gazda) és a 24 éves, nőtlen Cserenyák Mihály (szülei tizenegy holdon gazdálkodtak) a tüntetés láttán elhatározták, hogy félreverik a római katolikus templom harangjait. Az ötletet állítólag azok a rendőrök adták nekik, akiket a tüntetés helyszínéhez közeli görög katolikus templomból láttak kijönni, és arra gondoltak, hogy azt ellenőrizték, hogy nincs-e valaki a toronyban, aki meghúzhatja a harangokat. „Ezután vetődött fel mindkettőnk részéről az, hogy a rk. templom harangját is földre lehet verni.”¹³²

Kihallgatásuk során a motivációjukat firtató rendőri kérdésekre adott válaszokból kétféle indíték sejlik fel. Az egyik szerint a vészjelzéssel azt akarták elérni, hogy

¹²² ÁBTL V-147447. 284. Gere Lajos rendőr főhadnagy jelentése, d. n.

¹²³ ÁBTL V-147447. 27. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról, 1960. február 27. Svábné időérzékelése és -meghatározása szorosan összekapcsolódott munkatevékenységével, illetve a falu életének rendszeresen ismétlődő eseményeivel. A tüntetés hírére például akkor hallotta meg, amikor az előző nap kimosott fonalat kiterítette száradni a kőtéltre.

¹²⁴ ÁBTL V-147447. 213. Jegyzőkönyv Zatnik Jánosné kihallgatásáról, 1960. március 4.

¹²⁵ ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése, 1960. március 8.

¹²⁶ Egy Pelle János által megszólaltatott visszaemlékező, Farkas József szerint őt azért vitték magukkal a járási pártbizottság munkatársai, hogy fényképeket készítsen a tüntetőkről. „Engem Szalkáról a pártbizottsági Pobjeda hozott ki, hogy fényképezzek. Tudták rólam, hogy ott voltam 1956-ban a tüntető debreceni egyetemisták között, így aztán ha megtagadom, a torkomra tehetnék volna a kést. Emlékszem, amikor felálltam a kocsí tetejére, az egyik asszony a fenekét fordította felém, és felemelte a szoknyáját: »Ezt fényképezd le, ni!«” Pelle 1997.

¹²⁷ ÁBTL V-147447. 174. Jegyzőkönyv Lemák Gyuláné kihallgatásáról, 1960. február 28.

¹²⁸ ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése, 1960. március 8.

¹²⁹ „A tüntető tömeg egyszerre akarja meggyőzni önmagát és környezetét: a külső megfigyelőket és szemtanúkat [...] is szeretné magához vonzani.” Pataki 1998: 137.

¹³⁰ ÁBTL V-147447. 224. Jegyzőkönyv Endrész László kihallgatásáról, 1960. február 28.

¹³¹ ÁBTL V-147447. 279. Jegyzőkönyv Szuhi János kihallgatásáról, 1960. február 27.

¹³² ÁBTL V-147447. 131. Jegyzőkönyv Németh Pál és Cserenyák Mihály szembesítéséről, 1960. március 25.

az asszonytüntetés az egész községet reprezentáló falugyűléssé bővüljön ki, azaz a férfiak mozgósításának volt az eszköze.

„Arra az elhatározásra jutottunk, hogy ha már ennyi asszony összegyűlt, még nagyobb tömeget kellene összeszedni, és követelni kellene, hogy falugyűlést tartsanak, és a gyűlés döntsön arról, hogy mi legyen, adják-e vissza a belépési nyilatkozatot vagy sem.”¹³³

A hatalom (a nyomozók és a bíróság) is ezt a verziót tartotta a leginkább beilleszthetőnek az általa megfogalmazott történetbe, azzal a különbséggel, hogy ők nem autonóm, a sorsáról önmaga döntő közösségről, hanem agresszív tömegről beszéltek. A bírósági ítéletbe így került bele:

„A harangok félrevertése a községben köztudomás szerint riadalommal jár, veszélyt jelez. Nyírcsaholyi helyi szokás szerint ilyen esetben a férfiak ásóval, kapával szoktak gyülekezni. A vádlottak a harangok félrevertésére irányuló cselekményeikkel azt a célt kívánták elérni, hogy még nagyobb tömeg gyűljön össze a tanácsháza előtt nyilvánvalóan azért, hogy a belépési nyilatkozatot követelő asszonyok fellépésének még nagyobb nyomatékot adjon.”¹³⁴

Valószínűbbnek tűnik azonban az a magyarázat, amely szerint Németh Pál és Cservenyák Mihály a gyülekező rendőrök ellen, a tüntető asszonyok védelmében akarta összezsúfítani a falu lakosságát, elsősorban nyilván a férfiakat:

„[Ú]gy döntöttünk, hogy ha baj lesz, akkor félre fogjuk verni a harangot [...], hogy ha a karhatalom közbeavatkozik, akkor nagyobb tömeg legyen, hogy ezzel a karhatalom közbeavatkozását megfékezzük vagy egyensúlyozzuk az erőt.”¹³⁵

Egy másik vallomás szövege szerint a községben is ez a verzió terjedt el. A szóbeszéd a férfiaknak az eseményekben való tudatosabb szerepvállalását is hangsúlyozta. A tüntetés idején a kovácsműhelyben, majd a borbélynál tartózkodó Kulcsár Mihály ezt vallotta:

„[A]zt hallottam a községben, hogy a katolikus templom udvarán¹³⁶ csoportosultak a férfiak, és arra vártak, hogy a harangot verjék félre és akkor a nők védelmére álltak volna ki.”¹³⁷

A római katolikus templom harangjait a rendőrök megérkezése után negyed órával, öt óra körül kongatták meg. Németh és Cservenyák eredetileg úgy tervezték, hogy nem ők maguk lesznek a kivitelezők, hanem egy fiataalt küldenek fel

a toronyba, és Cservenyákék jelzésére majd ő fog akcióbba lépni. Azonban úgy tűnik, hogy Paszternák Béla, akit kiszemeltek erre a szerepre, sem merete egyedül vállalni a kockázatos kalandot, így Németh is vele ment: „[É]n megfogtam a nagy harang kötelét, Paszternák a kis harang kötelét és [...] kb. két-három percig [...] félrevertük a két harangot”¹³⁸ – vallotta Németh Pál.

A riasztás hatásáról ellentmondó leírások vannak. A Cservenyák letartóztatását elrendelő utasítás szerint (Némethet azonnal elvitték Mátészalkára) „a harangok félrevertésére a község lakosságának jelentős része megjelent”,¹³⁹ a bírósági ítélet szerint viszont a tömeg nem gyarapodott jelentősen a harangok félrevertése után. Szuhai János, a községi tanács mezőgazdasági osztályának előadója, aki munkásórként vett részt a tüntetők elleni akcióban, azt állította, hogy „a harang meghúzása után 80-100 férfi gyülekezett a nőkből álló tömeg köré”.¹⁴⁰ A kihallgatások során felvett jegyzőkönyvek szerint csak néhány asszony vallotta azt, hogy a félrevert harangok hatására futott a piacra. Pálincás Gusztávné – akit más szövegek ennél aktívabb résztvevőként mutatnak be – azt állította, hogy ő nem tudott a tüntetés tervéről, egész nap fonalat vetettek¹⁴¹ három másik asszonnyal. A félrevert harang hallatán szaladtak csak a tanácsházához és miután megbizonyosodtak róla, hogy nincs tűz, hazamentek befejezni a munkát.¹⁴²

¹³³ ÁBTL V-147447. 147. Németh Pál gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 27.

¹³⁴ ÁBTL V-147447. 317. A Nyíregyházi Megyei Bíróság ítélete Sváb Sándorné és társai ügyében, 1960. május 24.

¹³⁵ ÁBTL V-147447. 147. Németh Pál gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 27.

¹³⁶ A római katolikus templom a tanácsházától körülbelül kétszáz méterre található.

¹³⁷ ÁBTL V-147447. 176. Jegyzőkönyv Kulcsár Mihály kihallgatásáról, 1960. február 28.

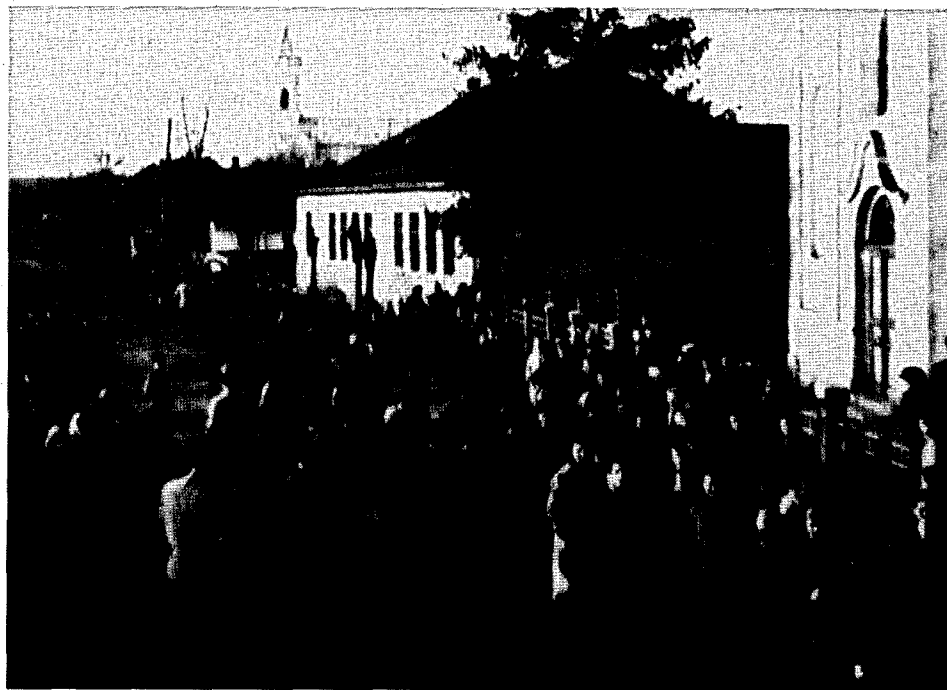
¹³⁸ ÁBTL V-147447. 147. Németh Pál gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. február 27.

¹³⁹ ÁBTL V-147447. 114. Határozat Cservenyák Mihály előzetes letartóztatásáról, 1960. február 29.

¹⁴⁰ ÁBTL V-147447. 279. Jegyzőkönyv Szuhai János kihallgatásáról, 1960. február 27.

¹⁴¹ A láncfonal előkészítése a szövésre vetőfa vagy vetőkaró segítségével. Szabó 1980: 87–88.

¹⁴² ÁBTL V-147447. 242. Jegyzőkönyv Pálincás Gusztávné kihallgatásáról, 1960. március 5.

14a–14h. kép. A tüntető nyírcsaholyi asszonyokról készített felvételek. (A fényképeken látható számok az azonosított személyeket jelölik, nevüket a képek hátoldalára írták.)

(14c–14d)

(14e-14f)

(14g-14h)

24. A tanácsháza ostroma

A tüntető asszonyok nem csupán az erőszak verbális eszközeit használták céljaik elérésére. Miután látták, hogy szidalmazó, fenyegető szavaik hatástalanok, készek voltak a fizikai erőszakra is: be akartak jutni a tanácsháza épületbe, hogy maguk kerítsék elő a belépési nyilatkozatokat.

Az iratokat védelmező férfiak – a tüntetés idején a tanácsházán tartózkodott a tanácselnök, a tanácsitkár, néhány tanácsi alkalmazott, a rendőrőrs parancsnoka, a téesselnök, továbbá a leltározó bizottság tagjai, köztük a járási kultúrház igazgatója, Endrész László, valamint egy-egy káder a járási pártbizottságtól és a járási tanács mezőgazdasági osztályáról – először szintén szavakkal próbálták meg az asszonyokat hazaküldeni. „Szép szóval próbáltuk őket leszerelni és eltéríteni helytelen álláspontjukról”¹⁴³ – mondta kihallgatása alkalmával Tőkei István téesselnök. Kimentek a tüntetők közé és valószínűleg a kollektivizálási kampány során alkalmazott „meggyőzési” módszerekkel akarták rávenni őket a távozásra, követeléseik feladására. Megmozdulásuk hiábavalóságáról, valamint engedetlenségük várható következményeiről beszélhettek nekik. Eredménytelenül. A tömeg „megnyugtatósa”, „csitítása” – ahogyan ezt a tevékenységét a hivatalos szövegek megnevezték – tehát bizonyára „kijózanítást” és elrettentést jelentett.

„[A] tömeg között népnevelők beszélgettek, csitítani akarták a tömeget, hogy a tüntetésnek nincs értelme, menjenek haza. A tömeg ezt nem vette tudomásul, s állandóan azt kiabálták, hogy »Adják vissza a belépési nyilatkozatot, nem kell tsz, nem kell kolhoz.«”¹⁴⁴

„A községi tanács titkára, Varga elvtárs szintén közöttük volt és nyugtatta az asszonyokat, azonban nem hallgatták meg, tovább kiabáltak.”¹⁴⁵

A téesselnök határozottabb fellépésről beszélt: „közöltük velük, hogy a nyilatkozat visszaadásáról szó sem lehet”¹⁴⁶

A tanácsháza „ostromának” és védelmének történetét a községi tanácselnök, Rapos Gyula és a rendőrőrsparancsnok, Tóth Bálint adták elő a legrészletesebben. Mindketten tevékeny résztvevői voltak az asszonyokkal folytatott küzdelemnek. Elbeszéléseikből arra lehet következtetni, hogy a tüntetés során tanúsított reakcióikat valószínűleg azok a félelmek és tapasztalatok befolyásolták, amelyeket 1956 őszén szereztek.

A helyi születésű, 42 éves tanácselnök elbeszélésében önmagát a várostromra készülő hadvezér szerepében mutatta be. Akkor érkezett a tanácsházára, amikor az asszonyok nagy része már ott volt. (Ebéd után ugyanis Tóth rendőr őrmesterrel és

egy tanácsi alkalmazottal az egyik csaholyi gazdát kerették fel, aki több fát vágott ki, mint amennyire engedélye volt.¹⁴⁷) Az épületbe csak a hátsó ajtón tudott bejutni, mivel a főbejáratot elállták a tüntetők. A bent tartózkodó ügyfeleket, a földrendezésre¹⁴⁸ várakozó embereket hazaküldte. Nekik is a hátsó ajtón kellett távozniuk. Ezután utasította beosztottjait, „hogy gyorsan zárjanak el mindent, nehogy valamit szétszaggassanak vagy elvigyenek”.¹⁴⁹ A tanácselnök félelme a hivatalos helyiségbe behatoló, romboló-pusztító, a hivatalos iratokat megsemmisítő tömegtől, minden bizonnyal az 1956-os eseményekre vezethető vissza. A rendőrőrs parancsnoka szintén tartott attól, hogy a földrendezési irodába behatoló asszonyok nem elégedtek volna meg a belépési nyilatkozatokkal, hanem „feltehetően egyéb titkos és fontos iratot is megsemmisítettek volna”.¹⁵⁰

A rendelkezésre álló adatokból nem lehet pontosan rekonstruálni, mi történt Nyírcsaholyban 1956 októberében a szerveződési-demonstrációs időszakban, amikor a budapesti, a nyíregyházi és a mátészalkai forradalmi események híre eljutott a járás községeibe.¹⁵¹ Annyi azonban megállapítható a forradalmat követő megtorlás járási dokumentumaiból, hogy Nyírcsaholyban is tömegdemonstrációval és a hatalom jelképeinek megsemmisítésével jelezték a lakosok a diktatórikus hatalom elutasítását, és a forradalmi eszmékkel való azonosulásukat. A forradalmi koreográfia nyírcsaholyi adaptációjában fontos szerepe volt a mátészalkai „forradalom-misszionáriusoknak”,¹⁵² akik teherautókon járták a járás falvait, és „segítettek” a helyieknek akcióik megszervezésében.¹⁵³

Az asszonyok benyomulását a tanács épületébe a bent tartózkodó férfiak először közös erővel próbálták megakadályozni. A védekezést irányító rendőrparancsnok így írta le a támadó nők és a védekező férfiak egymásnak feszülését:

¹⁴⁷ A fakitermelési engedélyek kiadását a kollektivizálás miatt szigoríthatta meg a tanács. A téesszbe beerőszakolt emberek a „menteni, ami menthető” jelszavával igyekeztek mindent, ami a közös gazdaság része lett volna, pénzzé tenni vagy felhasználni. A nyomozati iratok több helyen is utalnak a fakivágási engedélyekkel kapcsolatos konfliktusokra. „Ütközben ugyancsak több asszony ment, akik arról beszélgettek, hogy ha nem adnak fakitermelési engedélyt, kivesszük a belépési nyilatkozatot.” ÁBTL V-147447. 152. Jegyzőkönyv Németh Pál kihallgatásáról, 1960. február 29.

¹⁴⁸ A téesszből kimaradt gazdák számára földrendező bizottság határozta meg, hogy a téessz tábláiba tagosított földjeiket a határ mely részén jelölik ki. Több utalás van a nyomozati iratokban a munka lassúságára és az ezzel járó konfliktusokra.

¹⁴⁹ ÁBTL V-147447. 239. Jegyzőkönyv Rapos Gyula kihallgatásáról, 1960. február 26.

¹⁵⁰ ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése, 1960. március 8.

¹⁵¹ Az 1956-os forradalom Szabolcs-Szatmár megyei eseményeiről: Némethné-Dikán 2003.

¹⁵² Ständeisky 2010: 95.

¹⁵³ A megyei ügyészség vádirata szerint 1956. október 25-én Nap József többekkel együtt Mátészalkáról ment ki teherautón Nyírcsaholyba és Nagyecsedre. Nap nemzetiszínű zászlót is vitt magával. Cساهolyban a tanácsházán és az iskolában letépte a falról a „dekorációs anyagot” és nyilvános helyen elégette. A tanács homlokzatáról pedig egy baltával verte le a vörös csillagot. Dikán (szerk.) 1993: I. 53–54.

¹⁴³ ÁBTL V-147447. 200. Jegyzőkönyv Tőkei István kihallgatásáról, 1960. február 28.

¹⁴⁴ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

¹⁴⁵ ÁBTL V-147447. 202. Jegyzőkönyv Kopasz Mihályné kihallgatásáról, 1960. március 8.

¹⁴⁶ ÁBTL V-147447. 200. Jegyzőkönyv Tőkei István kihallgatásáról, 1960. február 28.

„[A] behatolás megakadályozására felkértem több Pártmunkást [sic!] és tanácsdolgozót, akik segítségével megkíséreltük őket visszafele nyomni, de nem bírtunk a nagyobb tömeggel, és bennünket is nyomtak befele.”¹⁵⁴

Endrész László elbeszélése is az asszonyok túlerejét emelte ki: „egészen a földrendező [iroda] ajtajáig szorítottak minket.”¹⁵⁵ Tőkei István téeszelnök viszont kihagyta vallomásából az asszonyok elől meghátráló férficsapat epizódját, ő eredményes akcióról számolt be:

„A tanács elé vonuló asszonyok hangulata egyre forróbbá vált, majd nyolc-tíz közülük erőszakosan be akart nyomulni a tanács épületébe. [...] E]rőszakosan kitasztítottuk őket.”¹⁵⁶

Tőkei amnéziája talán azzal magyarázható, hogy szégyellte, hogy pusztán hatalmi szóval és „férfias fellépéssel” nem bírtak el az asszonyokkal. (A 49 éves Tőkei, aki a fehérgyarmati járásban lévő Tiszakóród községben született és elmondása szerint csak rövid ideje élt a községben, valószínűleg a kollektivizálási kampány megkezdése előtt, a téeszek úgynevezett megerősítését szolgáló káderátcsopor-tosítás¹⁵⁷ keretében kerülhetett Nyírcsaholyba.) A községi rendőrpáncsnok hivatalos jelentésében viszont kénytelen volt szólni a nők erőfölényéről, sőt akár a ténylegesnél is nagyobbak állítani be azt, hogy igazolja a gumibot használatának szükségességét:

„Mivel más megoldást a behatolás megakadályozására nem találtam, velük szemben gumibotot használtam, és ezek után kinyomultak. Majd újból másik csoport jött előre [...], de azokat is visszaszorítottam a gumibot használatával, kb. 15-20 személlyel szemben használtam gumibotot, kit hol ért. Majd az utcáról a tömeg közül valaki egy drb 30 dkg-os követ dobott be hozzám a folyosóra, ami viszont nem ért. Hogy több követ ne merjenek dobni, azt felvettem és közéjük dobtam.”¹⁵⁸

Tóth őrmester jelentésében teljesen jogszerűnek tartotta eljárását: szerinte elkerülhetetlen volt az asszonyok fizikai bántalmazása. Úgy tüntette fel, hogy neki, vagyis a feladatát teljesítő rendőr számára érdektelen a lázadók neme, a „nő” és az „asszony” szavak helyett is a hivatalos nyelv kínálta megnevezést, a semleges „személyek” kifejezést használta.

A tanácselnök érzékletesebben jelenítette meg az eseményt. Az ő szereplői már nők voltak, akik a róluk alkotott sztereotípiáknak megfelelően reagáltak a rendőr támadására:

¹⁵⁴ ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése, 1960. március 8.

¹⁵⁵ ÁBTL V-147447. 224. Jegyzőkönyv Endrész László kihallgatásáról, 1960. február 28.

¹⁵⁶ ÁBTL V-147447. 200. Jegyzőkönyv Tőkei István kihallgatásáról, 1960. február 28.

¹⁵⁷ Pető-Szakács 1985: 442–444. Az MSZMP KB 1958. december 5–7-i ülésén született határozat tapasztalt káderek falura küldéséről, párttitkárrá, tanácselnökké, téeszelnökké való kinevezéséről.

¹⁵⁸ ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése, 1960. március 8.

„Kértem Tóth elvtársat, hogy használja a gumibotját, aki Kondor Sándorné Szabadság utcai lakosnak és id. Hamulyák Jánosné Széchenyi utcai lakosnak a fejére vágott a gumibottal. Ekkor a benyomulók látták, hogy baj van és hozzáfogtak sikoltozni és igyekeztek visszafelé kijutni az utcára, hogy több ütést ne kapjanak.”¹⁵⁹

Az asszonyok bántalmazása, illetve a menekülő, sikoltozó, jajgató nők látványa csak fokozta a kint maradottak harci kedvét. Még egyszer megkísérelték a behatolást, ami az előzőhöz hasonlóan végződött.

A gumibotozással egy időben a tanácsházi vezérkar hathatósabb segítség után is nézett. A felettes hatalmi szervek riasztását Barta István, a járási pártbizottság munkatársa intézte. Kihallgatása során Szuhi János, a községi tanács mezőgazdasági előadója a következőképp emlékezett vissza:

„[R]ögtön felhívta a községi postahivatalt, hogy állami sürgősre [sic!] azonnal kapcsolja részére a mátészalkai Járási Rendőrkapitányságot, valamint a Járási Pártbizottság első titkárát, a Kovács Elvtársat [sic!].”

Őt mint munkásört pedig a postahivatalhoz küldte Barta „nehogy a telefonösszeköttetés megszakadjon Mátészalkával”. Szuhi, aki számára valószínűleg ez komoly lehetőség volt, hogy munkásörként is bebizonyítsa alkalmasságát, a megrémült postáskisasszonyt (azaz a postai segédtsíztet) arra utasította, hogy azonnal zavarja ki az ügyfeleket és zárja be a postát.

A posta fegyveres biztosítása jól mutatja a járási pártbizottság munkatársának félelmét attól, hogy az asszonyok tüntetése esetleg komolyabb – az 1956. októberihez hasonló – méretűvé nőhet, és a nyírcsaholyiak a község „stratégia-ilag fontos” pontjainak megszállásával megbéníthatják az ellenük fellépni szándékozó hatalmat. Szuhi is nyugtalankodott: rögtön szabotázs akcióra gondolt, amikor 15 perces kísérletezés után sem sikerült telefonösszeköttetést teremteni Mátészalkával. Vallomásában megemlítette, hogy nagyon gyanús volt neki, hogy a helyi posta „éppen ebben a nehéz súlyos helyzetben [...] sehogy sem akarta behozni a járási kapitányságot”.¹⁶⁰ Máskor ez gyorsabban történt. Az is szemet szúrt neki, hogy pont a görög katolikus pap nőtestvére tartózkodott a postán, amikor ő odaért.

A járási rendőrséget végül is nem sikerült a községből telefonon értesíteni, hanem, ahogy korábban már jeleztem, egy községen átutazó rendőr főhadnagy szól be személyesen a kapitányságra. A háromnegyed öt körül Nyírcsaholyba érkező járási rendőrtisztek és a szomszédos járásból is mozgósított rendőrök (létszámuk nincs megemlítve az iratokban) nagyobb eséllyel kezdtek hozzá a tömegoszlatásnak. A hatalom erődemonstrációja megtette a hatását, az asszonyok egy része már a felvonuló rendőrök láttán meghátrált és hazament.

¹⁵⁹ ÁBTL V-147447. 239. Jegyzőkönyv Rapos Gyula kihallgatásáról, 1960. február 26.

¹⁶⁰ ÁBTL V-147447. 279. Jegyzőkönyv Szuhi János kihallgatásáról, 1960. február 27.

A megmaradt tömeget az újonnan érkezettek is először „szép szóval” próbálták felosztatni:

„Próbáltunk az asszonyokkal szép szóval beszélni, hogy menjenek haza, mert úgysem fogják visszakapni a belépési nyilatkozatot, mire a jelenlévők kijelentették, hogy addig nem mennek haza, amíg vissza nem kapják.”¹⁶¹

A tömeget végül fél hétkor zavarta szét a rendőrség.

25. Kriminalizálás

A nyírcsaholyi asszonytüntetés ügyében a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőr-főkapitányság Mátészalkai Politikai Nyomozó Kirendeltsége téveszellenes izgatás bűncselekményének gyanújával még a tüntetés napján, február 26-án elrendelte a nyomozást. A kihallgatások már aznap éjszaka elkezdődtek a tanács épületében,¹⁶² és a nyomozati iratok közé bekerült kihallgatási jegyzőkönyvek szerint még március 8-án is idéztek be embereket. Az egyik vádlott már a rendőrség őrizetében volt. A harang félreverésével gyanúsított Németh Pált a tetthelyről, a római katolikus templomból rögtön Mátészalkára vitték. Az eset kriminalizálása során létrehozott történet többi szereplőjének, a „bűnösöknek” a megnevezésére pár napos nyomozás után került sor. Sváb Sándornét és a harangozás kitervelőjének tartott Cservenyák Mihályt 29-én tartóztatták le, és őket Németh Pállal együtt Nyíregyházára vitték. Kihallgatásuk a politikai nyomozó osztályon folytatódott. Kicsák Józsefné, Korbács Sándorné, Puterka Jánosné, Hamulyák Jánosné letartóztatására március 10-én tett javaslatot a járási kirendeltség. A „bűnösök kiválasztása” egyben a szervezésben és a tüntetésben való részvétellel gyanúsított többi asszony felmentését is jelentette. Tíz asszonyt csupán rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítettek, és meg kellett fogadniuk, hogy a jövőben tartózkodni fognak „minden olyan cselekménytől, amely népi demokráciánkra káros és rombolja a tsz fejlődését”.¹⁶³

A megyei bíróság május 24-én bűnösnek nyilvánította valamennyi vádlottat a termelőszövetkezet intézménye ellen elkövetett izgatás bűntettében.¹⁶⁴ Az asszonyok közül Kicsákné kapta a súlyosabb büntetést, két év börtönt és 1000

¹⁶¹ ÁBTL V-147447. 284. Gere Lajos rendőr főhadnagy jelentése, d. n.

¹⁶² Özv. Paszternák Aladárnét és fiát például éjszaka fél 11-kor keltették fel a rendőrök, „hogy jöjünk fel a tanácsházához, hogy mi célból, azt velünk nem közölték”. ÁBTL V-147447. 253. Jegyzőkönyv özv. Paszternák Aladárné kihallgatásáról, 1960. február 26.

¹⁶³ ÁBTL V-147447. 286. Szilágyi László és Németh József rendőr főhadnagyok jelentése, 1960. március 10.

¹⁶⁴ ÁBTL V-147447. 317. A Nyíregyházi Megyei Bíróság ítélete Sváb Sándorné és társai ügyében, 1960. május 24.

HM. Szabolcs-Szatmár megyei Rendőr-főkapitányság
Politikai Nyomozó Kirendeltsége, Mátészalka.

Szám: /1960.

H A T Á R O Z A T, a nyomozás elrendeléséről

Nyírcsaholy községben lakó S v á b Sándorné és társai ellen termelőszövetkezet ellenes izgatásos ügyben, mivel Nyírcsaholy községben termelőszövetkezet ellenes gyűlést szerveztek, és ezen a gyűlésen követelték vissza a belépési nyilatkozatot, valamint csoportosan kábították, hogy „nem kell tsz. le vele!”

A rendelkezésre álló adatok alapján az elkövetett bűncselekmény bírói úton üldözendő, és a bűncselekmény elkövetésének alapos gyanúja áll fenn, és figyelemmel a BP.2.pont 86 §-a alapján akként

h a t á r o z t a m,

hogy:

a fenti számú bűnügyben a B.H.Ü.31.pontjának a./ alpontjában meghatározott tsz. ellenes izgatás bűntettét követték el. Az elkövetett bűntett miatt S v á b Sándorné /Majoros Irma sz. Nyírcsaholy 191. anyja: Rudók Julianna, htb. párttagként, Nyírcsaholy Széchenyi ut 24.sz. alatti lakos/ellen a fent leírt bűncselekmény miatt nyomozást folytatunk.

A nyomozás határideje 1 hónap.

M á t é s z a l k a, 1960. febr. 26.

Rácz András
/ Rácz András r.főhadgy. /
Pol.kirend. Vez.

J ó v á h a g y o m :
Dr. Pócsi Lajos
Dr. Pócsi Lajos
járási vezető
ügyész.

15. kép. A nyírcsaholyi asszonytüntetés ügyében nyomozás elrendeléséről szóló határozat

forint értékű vagyonelkobzást. Svábné egy év, Hamulyákné nyolc hónap börtönt kapott. Korbácsné öt havi és Puterkáné négyhavi börtönbüntetését három év próbaidőre felfüggesztették. Cservenyákot egy év két hónapra és 500 forintnyi vagyon

elkobzására, Némethet egy évre és hasonló mértékű vagyonelkobzásra ítélték. A férfiak büntetését a Legfelsőbb Bíróság július 13-án hét hónapra szállította le.¹⁶⁵

A bűnüldöző és jogszolgáltató hatalom 1960-ban is olyan bűnügyként beszélt el a nyírcsaholyi asszonyok tüntetésének történetét, amely leginkább megfelelt aktuális politikai-ideológiai céljainak. A hatalom kollektivizálási tervei elleni nyilvános lázadás továbbra is bűnnek, az érvényben lévő jogszabályok szerint büntetendő cselekménynek számított. A Szabolcs-Szatmár megyei szervek éltek is ezzel a lehetőséggel, a nyírcsaholyiak ellen hozott ítéletükkel a megye többi lakóját akarták elrettenteni a hasonló akcióktól.

Az 1960. február 26-i tüntetés a nyírcsaholyi asszonyok egy részének kollektív akciója volt. A tüntetés megszervezésében és lebonyolításában nyilván voltak aktív és kevésbé aktív résztvevők, de együttesen léptek fel az őket akarataik és érdekeik ellenére termelészövetkezetbe kényszerítő erőkkal szemben. Az eset kriminalizálása során azonban a hatalom egyes személyeket kiemelt, és a közösen elkövetett „bűnökért” csupán néhány embert tett felelőssé.

A „bűnösök” megnevezésének gyakorlata 1960-ban már kevésbé volt politikailag-ideológiailag annyira meghatározott, mint 1951-ben. Emlékezzünk rá, hogy a tyukodi és porcsalmai tüntetésekért szinte csak olyan személyeket büntettek, akik egyáltalán nem vettek részt a megmozdulásokban, vagy csak kis szerepük volt benne. Sőt, a büntetés nemcsak az egyént, hanem hozzátartozóit is érintette (a családtagokat is kitelepítették). A bűnügyet csak ürügyként használták fel az akkori hatóságok arra, hogy megszabaduljanak a falusi társadalom régi elitjétől és tekintélyesebb gazdáitól. Az indoklás ideológiai háttérét pedig az „osztályharcról és az ellenségről” szóló tantételek adták. Még egy fontos eleme volt az 1951-es eljárásnak. A kollektivizálás ellen lázadó lakosokat az „ellenség által megtévesztett személyeknek” állították be. Ezzel a technikával elkerülhető volt annak elismerése, hogy a parasztság jelentős része nem akarja a feladni önállóságát.

1960-ban a nyírcsaholyi tüntetés kriminalizálása során elbeszélte már közelebb állt a feltételezett valósághoz. A bűnösöknek kiválasztott szereplők tényleg részt vettek a tüntetésen, és valóban szándékukban állt kilépni a térszemből. Bűnösségük igazolásánál azonban nem csak azt hangsúlyozták a nyomozati-bíróági iratok, hogy ők voltak a szervezés irányítói, a tüntetés hangadói és a tanácsháza ostromának végrehajtói. Továbbra is jelen voltak azok a szempontok, amelyek a korábbi jogszolgáltatási gyakorlatot jellemezték. A csupán rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesülő asszonyok kiválasztásakor például „osztályhelyzetüket” is figyelembe vették. Az osztályhelyzet – ellenkező előjellel – Kicsákné bűnösségének bizonyításánál is az egyik érv volt: „a kizsákmányoló földműves családból származó vádlott (apjának 34 holdja volt, apósának 20, ők férjével 13 holdon gazdálkodtak) a szocializmust

¹⁶⁵ ÁBTL V-147447. 332. A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1953. július 13.

építő társadalmi rendbe nem tud beilleszkedni”.¹⁶⁶ A megyei bíróság ítélete már nem a pejoratív hangzású „kulák” kifejezéssel jelölte az ellenségesnek számító osztálykategóriát, viszont a korábbi nyomozati anyagban még a „kulákcsaládból származott” kitétel szerepelt. Sőt, a nyomozati szakaszban még Sváb Sándorné esetében is „kulák származásával” erősítették rá bűnösségére, pedig az ő szülei a bíróság ítélete szerint 1945 előtt gazdasági cselédek voltak.

Az 1956-os forradalom után újabb ellenségkategóriával, az „ellenforradalmárral” bővült a bűnüldöző és jogszolgáltató szervek eszközkészlete.¹⁶⁷ A rendőrségi gyakorlatban a gyanús személyekről készült környezetrajzok és a rövid, néhány mondatos jellemzések kötelező részévé vált az illető „ellenforradalom” idején tanúsított magatartásának jelzése. A nyírcsaholyi ügyben is megjelent ez a szempont. A vádlottak ugyan személyesen nem vettek részt semmilyen forradalmi akcióban, viszont a két főbűnösnek ítélt asszony gyermekei 1956-ban „disszidáltak”, ami – a hivatalos felfogás szerint – a szülők politikai megbízhatatlanságának a jele volt. Kicsákné húsz éves fia „az ellenforradalom idején disszidált és jelenleg Ausztráliában él”.¹⁶⁸ Sváb Sándoréktól pedig két gyermek is (a 30 éves Anna és a 21 éves Sándor) a forradalom idején hagyta el az országot és Kanadában telepedett le.

A nők közül Sváb Sándorné és Kicsák Józsefné kapta a két legnagyobb büntetést. A hatóságok szemében bizonyára ők testesítették meg leginkább az „ellenségről” alkotott korbelt képet, valószínűleg a tömeg manipulálásában játszott aktív szerepük miatt (a szervezés irányítása, nemzeti zászló, asszonysztrájk, fenékmutogatás). Kicsákné büntetésének kiszabásánál a tüntetés utáni napokban mondott antiszemita kijelentését is figyelembe vették.¹⁶⁹

A nyomozás elején felvetődött koncepció, amely szerint a férfiak a kollektivizálás elleni fellépés valódi kezdeményezői és az asszonyok csak a végrehajtás eszközei voltak, a nyomozás későbbi szakaszában háttérbe szorult. A tanúkihallgatások során nyilvánvalóan nem sikerült erre vonatkozó bizonyítékokat gyűjteni, illetve konstruálni. A férfiak kollektív akciójának bemutatása helyett így a nyomozóknak

¹⁶⁶ A Nyíregyházi Megyei Bíróság ítélete Sváb Sándorné és társai ügyében, 1960. május 24.

¹⁶⁷ 1960-ban a lajosmizsei falfirkák ügyében indított nyomozás során keletkezett szövegek három „ellenségkategóriát” különböztettek meg: a jobboldali-fasisztát, az ellenforradalmárt és a huliánt. Farkas 2009b.

¹⁶⁸ ÁBTL V-147447. 54. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 9.

¹⁶⁹ Tőkei Istvánnénak, a térsz-elnök feleségének tanúvallomása szerint Kicsákné az őt tartozása miatt kiszolgáltatni nem hajlandó zsidó boltosra panaszkodva a község egy másik üzletében „a sarkát verte a padlóhoz” és a következő kijelentést tette: „[F]ene egye meg a piszkos zsidóját, hogy Hitler és Szálasi miért nem pusztította el őket Auschwitzban. Én most is így taposnám el őket a földre.” A vallomás szövege Kicsákné kihallgatási jegyzőkönyvében maradt fenn (ÁBTL V-147447. 59. Jegyzőkönyv Kicsák Józsefné kihallgatásáról, 1960. március 14.). Az antiszemita kijelentés nyilván kapóra jött a Kicsákné bűnösségére adatokat gyűjtő nyomozóknak. A nyírcsaholyi zsidó boltos megítéléséről a faluban és további sorsáról, valamint a kommunista- és a zsidóellenesség összekapcsolódásáról írt Pelle János az utolsó várvádakról szóló könyvében. Pelle 1995: 297–310.

meg kellett „elégedniük” néhány férfi partizánakciójával. A harangokat félreverő Cservenyák Mihályt és Németh Pált azonban keményen megbüntette a megyei bíróság (Cservenyák hosszabb börtönbüntetést kapott, mint a tüntetés fő szervezőjének tekintett Sváb Sándorné), és a Legfelsőbb Bíróság is csak a büntetés egy részét engedte el.

16. kép. Sváb Sándorné rabosítási fotói

17. kép Kicsák Józsefné rabosítási fotói

BM. Szabolcs-Szatmár-geri Rendőrfőkapitányság
Politikai Nyomozó Osztálya.

SZIGORUAN TITKOS!

J E G Y Z Ö K Ö N Y V
Sváb Sándorné terhelt kihallgatásáról.
Nyíregyháza, 1960. március 25.

Sváb Sándorné
Szül.: Majoros Irma
Nyírcsaholy 1913. jan. 6.
Rinda Julianna
+ Majoros József
szegény paraszt szárm.
6-alemi végzettségű
férjhezett: 2. gyermeke van
tsz. tag felesége
pártonkívüli
büntetlen
magyar állampolgár
Nyíregyháza, Széchenyi u. 24. sz.

Kérdés: Eddig adataink szerint Ön aktív szervező munkát fejtett ki 1960. február 26-án a tsz. ellenes tüntetés megszervezésében!
Beszéljen arról, hogy a lakása előtt összegyűlt asszonyokat hova küldte gyűlekezni?

Válasz: Korábban már vallomást tettem arról, hogy én is részt vettem a tüntető tömeg megszervezésében azon keresztül, hogy több asszonyt értesítettem, hogy menjenek fel a községi tanácshoz, mert ott kérni fogjuk a belépési nyilatkozatok kiadását.

Kérdés: Ön által szervezett tömeg hol csoportosult, vagy hova küldte azokat?

Válasz: A hunyadi utcában csoportokba verődtek az asszonyok és egyúttal mentek fel a községi tanácshoz. Az asszonyok részére nem jelöltem meg azt, hogy hol kell gyűlekezni, mindenki ahogy akart úgy ment fel az értesítés után.

Kérdés: Ezt a vallomását nem fogadom el! Ismertetem Önnel Vajdas Gábor tanu vallomásának idevonatkozó részét:

"II. hónap 26-án kb. 14.30. h.-kor pénzt adtam fel a postára a görög kath. templomtól kb. 300 m-re Sváb Sándorné lakása előtt kb. 10. asszonyt láttam, hogy gyűlekezik és Sváb Sándorné kiabálta az asszonyoknak, hogy a templom előtt gyűlekezzünk. Kb. 10. perc múlva láttam, hogy Sváb Sándorné vezetésével 10-15. asszony ment az állomás felé."

1. Sváb Sándorné

18a-18b. kép. Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról

- 2 -

Beszéljen erre vonatkozóan !

Felelet: Tagadom azt, hogy én a lakásom környékén összegyűlt kb. 10. asszonynak azt mondtam volna, hogy a templom előtt gyűlekezzenek. Ezek az asszonyok is a vasút állomás felé mentek hogy értesítsék az asszonyokat a tüntetésről. Utközben ezek az asszonyok még el is hagytak, de ők is részt vettek a tüntetésben.

Kérdés: Milyen kapcsolata volt Önnek a tüntetés alkalmával Kicsák Józsefnével?

Felelet: Kicsák Józsefné Nyírcsaholy-i lakossal a tüntetés szervezése alkalmával nekem semilyen kapcsolatom nem volt. Őt csak a községi tanácsháza előtt láttam a többi asszonyok között ahol kiabálva követelte vissza a belépési nyilatkozatot.

Kérdés: Ki, vagy Kik akartak nemzetiszínű zászlót vinni a tüntetés alkalmával ?

Felelet: Nem tudok a kérdésre vallomás tenni, mivel én erről nem tudok, s nem is hallottam róla.

A jegyzőkönyvet átolvastam és a benne foglaltak megfelelnek a valóságnak, melyet átolvasás után helybenhagyólag aláírtam.

Felvette:

Németh József
r.fhdgy.

Sváb Sándorné

Sváb Sándorné
tarhelt.

(18b)

V.
BÖKÖNY, 1961

„nem engedjük, hogy este járjanak agitálni”¹

A nagykállói járásban fekvő Bököny községben az 1961. január 18-án megtartott tanácsülésnek egyetlen napirendi pontja volt: a község mezőgazdaságának nagyüzemi átszervezése. Bár a 49 tanácstagon kívül csupán húsz helybéli gazda kapott hivatalos meghívót, az összejövetelen mégis több százan vettek részt. A hívatlanul jelenlévők valódi népgyűléssé változtatták a tanácsülést, a hatalomgyakorlás diktatórikus jellegének elfedésére szolgáló rituálét, az ott történtek pedig a téesszervezés elleni további kollektív akciók elindítói lettek. A település lakóit az a hír készítette cselekvésre, hogy a falu kollektivizálása napokon belül megkezdődik, a községbe hamarosan megérkeznek a téesszervezők. Megmozdulásuk egyrészt indulatos tiltakozás volt az életüket gyökeresen átalakítani szándékozó erőszakos állami beavatkozás ellen, másrészt felkészülés a védekezésre. Önvédelmi reflexeiket a gazdaságukat fenyegető veszély mellett a szomszédos községekben agitáló téesszervező brigádok „meggyőzési” módszereiről érkező riasztó hírek élesztették fel. Abban a reményben gyűltek össze a tanácsházánál, hogy közös fellépésükkel befolyásolni tudják a történéseket; Bököny talán elkerülheti a kollektivizálást, vagy ha a téesszervezők megjelenése elháríthatatlan, legalább ellenőrizni és szabályozni tudják tevékenységüket.

A hatalom járási képviselőinek a lázadó falu pacifikálására tett első kísérlete, a „hangadók” beidézése Nagykállóra, a járási rendőrkapitányságra csak tovább növelte a feszültséget. Az erőfölényt demonstrálni hivatott intézkedés nem érte el a várt hatást, visszavonulás helyett újabb szembeszegülésre készítette az embereket. A január 21-én, fenyegetett társaik védelmére a tanácsháza előtt összegyűlt 150-200 bökönyi lakos ugyan aznap még magától elvonult, de február 4-én már csak a rendőrség tudta felosztatni azt az 500-600 fős tüntetést, amelyet egy másik bökönyi gazda letartóztatásának híre idézett elő. A kollektivizálással szembeszegülő bökönyiek akcióiról a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya által indított nyomozás irataiból tudunk.²

¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 225. Ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Kádár Péter és társai ügye.

26. Tanácsülés helyett népgyűlés

A Bökönyben történtek annyiban különböznek a téesszervezés elleni kollektív akciók eddig tárgyalt eseteitől, hogy az itteni lakosság nem a kollektivizálás befejezése után, hanem már az agitációs brigádok megérkezése előtt elkezdett szervezkedni. Vajon mivel magyarázható ez az eltérés? Befolyásolhatta-e magatartásukat az a körülmény, és ha igen, miként, hogy Bököny „átszervezése” a megye kollektivizálásának utolsó szakaszában történt? Azt az illúziót erősítette-e vajon ez a tény, hogy a község elkerülheti a téesszesítést, vagy inkább abba az irányba hatott, hogy jobb felkészülni, mert „előbb-utóbb úgyis ránk kerül sor”? Milyen tapasztalatok, információk, hírek és álhírek formálhatták a január 18-i tanácsülés résztvevőinek elképzeléseit a kollektivizálásról, a falu jövőjéről és a védekezés lehetőségeiről?

Az előzmények

1960-ban a Szabolcs-Szatmár megye déli részén, a nagykállói járásban fekvő hat-ezer holdas Bököny községnek több mint négyezer lakosa volt.³ A népesség 62%-a (a keresők 71%-a) mezőgazdaságból élt, többségük (75%-uk) önálló gazdasággal rendelkezett.⁴ A gazdaságok több mint fele tartozott az öt katasztrális hold alatti, és csak alig egytizede a középparasztinak tekinthető 10 és 20 katasztrális hold közötti kategóriába.⁵ A gyenge minőségű, homokos termőtalajú község fő terménye a burgonya volt, amelynek egy részét takarmánnyként saját gazdaságukban

³ Bököny lakossága 1960. január 1-én 4109 fő volt. KSH 1962: 45.

⁴ KSH 1962: 111, 119.

⁵ A Nagyállói Járási Pártbizottság munkaterv szerint az 1960/61-es szervezési kampány során Bökönyben az alábbi gazdaságok vártak még beszerzésre:

Birtoknagyság (kat. hold)	Gazdaságok száma	Gazdaságok területe (kat. hold)
1-3	236	599
3-5	200	870
5-8	174	1157
8-10	75	675
10-15	54	648
15-20	13	226
20-25	3	66
25 felett	—	—
Összesen	755	4341

Forrás: MNL SZSZBML XXXV.40. 89. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1960. május 14-i üléséről. Téesszervezési munkaterv 1960/61.

hasznosították, a felesleget pedig főleg a szomszédos Hajdúság piacain értékesítették.⁶ A községből több százan (földnélküliek és egy-két holdas gazdák egyaránt) lakóhelyükön kívül, főleg az építőiparban találtak munkát, munkahelyüket napi vagy heti ingázással érték el.⁷

A kollektivizálás 1960 végéig alig érintette a helyi gazdatársadalmat. Az 1955-ben megalakított Új Élet Téessz csak rövid ideig működött, 1956 őszén már fel is bomlott.⁸ Az 1958/59 telén újrainduló téesszervezés első hullámában létrehozott, a feloszlottal azonos nevű téessz tagjai pedig a település földnélküli és törpebirtokos lakói közül kerültek ki.⁹ A község vezetése az ezt követő két évben nem tett komolyabb erőfeszítést azért, hogy újabb téessz alakuljon Bökönyben. Ennek az lehetett az oka, hogy a település 1960 végéig nem szerepelt kiemelt helyen sem a megye, sem a nagyállói járás kollektivizálási terveiben, ami aktív részvételre ösztönözte volna őket a nagyüzemek alakításáért folytatott kampányban. A birtokos parasztság beszerzésétől való idegenkedésük mögött az a felismerés állhatott, hogy önerőből, csupán a helyi „népnevelők” segítségével úgysem képesek megőrizni a földjükhöz és önállóságukhoz erősen ragaszkodó gazdák ellenállását.¹⁰ Bár a község kollektivizálásának kérdése sűrűn ismétlődő napirendi pont volt a tanács- és a tanács VB-üléseken, propaganda-szólamokon, tervekészítésen és a tanács-tagok agitációs munkára serkentésén kívül valójában semmi nem történt.

B. Sándor János tanácstagnak az 1958/59. téli szervezést követő egyik VB-ülésen elhangzott szavai megerősítik a könnyebb ellenállás irányába mozduló helyi kollektivizálási gyakorlatról mondottakat. Hozzászólása egyben azt a „skizofrén” állapotot is mutatja, amelybe egy földjéhez ragaszkodó gazda került, amikor önmagát jó tanácstagként (a hivatalos eszmékkel egyetértő állampolgárként) igyekezett feltüntetni. Az ülésen a legeltetési bizottság elnökeként tanácskozási joggal résztvevő B. Sándor azt javasolta a VB-tagoknak:

⁶ 1960-ban a település 5000 katasztrális holdnyi szántóterületéből 1000 holdon termeltek burgonyát. MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. március 25-i és szeptember 17-i üléseiről.

⁷ Az 1960. évi népszámlálás adatai szerint 104 ingázó volt Bökönyben, a község tanácselnöke viszont közel ötszáz főről beszélt az egyik tanácsülésen. KSH 1963: 334; MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. január 18-i üléséről. A témáról bővebben lásd: Szászi 2003.

⁸ A bökönyi Új Élet Tsz területe 1955. december 31-én 199 katasztrális hold, tagjainak száma 32 volt. KSH 1956: 129.

⁹ A 30 belépő összesen csupán 21 katasztrális hold földet vitt be. A téessz lényegében a felszámolt Dohánykísérleti Gazdaság 350 holdnyi területén jött létre. MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1959. április 13-i üléséről.

¹⁰ Ezt támasztja alá a község párttitkárának az egyik járási párttaggyűlésen elhangzott kijelentése is, amely szerint Bökönyben csupán húsz „népnevelő” alkalmas agitációs munkára. MNL SZSZBML XXXV.40. 49. ő. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1958. október 11-i üléséről. Előterjesztés a pártpolitikai munka értékeléséről.

„[N]e csak azokkal a személyekkel foglalkozzanak, akik szimpatizálnak e kérdéssel és hajlandók egy komoly megmozdulásra azonnali hatállyal be is lépni, hanem azokkal is foglalkozni kell, akik csak lapulnak és sokszor csak szemrehányást tesznek az olyan dolgozóknak, akik foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Ő maga és legbensőségesebb barátai részéről kijelenti, hogy mihamarabb a községben komoly megmozdulás lesz, azonnal belépnek, de elsőik nem akarnak lenni.”¹¹

A felszólaló ügyesen oldotta meg azt a dilemmát, hogy miként tűnhet a kollektivizálás hívének az, aki nem akar belépni a téeszbe. Önmagát és közeli barátait kiemelte a téeszbe nem lépő gazdák közül – megkülönböztetve a „kérdéssel foglalkozó dolgozókat” a sunyin „lapulóktól”, illetve az „ellenagítatoroktól” – és lényegében a kampányt irányító VB-tagok helytelen taktikáját tette felelőssé azért, hogy a „téesszel szimpatizáló” gazdák, vagyis ő és barátai, még nem lettek téesztagok. Ha ugyanis sikerült volna több gazdát meggyőzniük – érvelt –, akkor társaival együtt ő is belépett volna.

Nemcsak B. Sándor számára volt nyilvánvaló a helyi vezetés konfliktuskerülő kollektivizálási stratégiája. Mások is úgy gondolták – ahogy ez az 1958/59-es kampányt értékelő tanácselnöki beszámolóban elhangzott –, hogy csak addig volt „sürgős” a szervezés, ameddig nem alakult meg legalább egy szövetkezet.¹² A gazdák vélekedésének helyességét a következő évi kampány sem cáfolta meg. 1959/60 telén a község vezetőinek újra csak a helyi „népnevelők” álltak rendelkezésére, hogy megfeleljenek feletteseik elvárásainak, és a „téeszfejlesztés” terén újabb eredményeket érjenek el. A szervezés határfokát ezúttal még az is csökkentette, hogy azzal egy időben zajlott a népszámlálás, ami a kollektivizálási kampányban mozgósítható személyek nagy részét (pedagógusok, tanácsi dolgozók) több héten keresztül lefoglalta. 1960. január 18-ig csupán négy taggal gyarapodott az előző évben létrehozott Új Élet Téesz, és a tagság létszáma az 1960/61. téli szervezésig sem nőtt.¹³ A potenciális téesztagokat továbbra is a község földdel nem vagy csak egy-két holddal rendelkező, és többnyire a településen kívül munkát vállaló lakosaiban látta a község vezetése, akik – elgondolásuk szerint – szívesebben maradnának itthon téesztagként, minthogy „távoli vidékre” utazzanak munkát keresni.¹⁴ A csatlakozási hajlandóság hiánya azonban azt bizonyította, hogy a téesz még az 500 főre becsült ingázó népesség számára sem jelentett valódi alternatívát. A biztos kereset reményében inkább vállalták az otthonuktól távoli munkavállalással járó nehézségeket. A téesz melletti agitáció hatástalanságát, a kollektív nagyüzemi gazdálkodás előnyeiben való kételkedést jól mutatja az Új Élet Téesz zárszámadása körül kialakult szóbeszéd. A község lakói úgy

¹¹ MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1959. április 13-i üléséről.

¹² Ezt a faluszerte elterjedt véleményét a tanácselnök beszámolójában persze cáfolni igyekezett: „El kell oszlatnunk azt a nézetet, ami a falu egyes »jól értesült« termelőitől elhangzott, hogy csak addig volt ez nálunk sürgős, amíg nem volt egy szövetkezet a községünkben, most már leálltunk.” MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1959. április 13-i üléséről.

¹³ MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1961. február 13-i üléséről.

¹⁴ MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1960. január 18-i üléséről.

gondolták, hogy azért késik a zárszámadás, azért nem akarják nyilvánosságra hozni az előző évi gazdálkodás mutatószámait a kampány idején, mivel a téesz minden bizonnyal gyenge termelési eredményei és a tagok alacsony részesedése egyértelmű cáfolata lenne a „jobb és boldogabb” életet biztosító téeszekről szóló propagandának.¹⁵

Vajon a község vezetőinek a téesszervezésben mutatott passzivitását csupán gyengeségük felismerése és a lakosokkal való felesleges konfliktusok elkerülésének szándéka magyarázza, vagy az okok között esetleg a gazdák érdekeinek a figyelembevételére is szerepelt? A község tanácselnöke, Salamon Miklósról elképzelhető, hogy – bár hivatalos megnyilvánulásai során a kollektivizálás eltökélt hívének mutatta magát – fontos volt számára a helyi érdekek képviselése is, és ameddig tehette, békén hagyta a község lakosait. E feltevést az a tény is igazolni látszik, hogy a járási pártvezetés 1958 őszén – az újabb kollektivizálási hullám kezdetén – komolyan fontolgatta az 1954 óta tanácselnök Salamon áthelyezését a községi tanács éléről a járási tanácshoz, arra hivatkozva, hogy a bökönyi születésű káder túlságosan is kötődik a helyi társadalomhoz, ami akadályozza őt abban, hogy kizárólag csak a hatalom szempontjait tartsa szem előtt.¹⁶ A párt irányvonalától való eltérésnek („jobboldali elhajlásnak”) tekintették, hogy Salamon nem veszi túl komolyan az ideológia harcát, „túl haveri a papokkal szemben”,¹⁷ és a téeszagitációt is egyszerűen elintézi azzal, hogy „vasárnap és ünnepnapokon összeülnek kártyázni és ott megbeszélnek a politikai kérdéseket”.¹⁸ Áthelyezésének szükségességét azzal is indokolták, hogy nem jött ki a helyi párttitkárral, aki Salamontól eltérően a radikálisabb módszerek híve lehetett („Horász elvtárs [a községi párttitkár] inkább bal felé, Salamon elvtárs pedig jobb felé hajlik”).¹⁹ Kettejük párharcából végül a tanácselnök került ki győztesen. A párttitkár még 1960 előtt elkerült a községből,²⁰ Salamon viszont egészen 1985-ig megtudta őrizni pozícióját, ami azt mutatja, hogy ügyes taktikusként egyszerre tudott megfelelni mind a hatalom, mind a helyi társadalom elvárásainak.²¹ Az 1925-ben helyi ipa-

¹⁵ MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1960. január 18-i üléséről.

¹⁶ MNL SZSZBML XXXV.40. 48. ó. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1958. október 4-i üléséről. Személyi ügyek.

¹⁷ MNL SZSZBML XXXV.40. 63. ó. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1959. május 9-i üléséről. Bököny és Kállósején falusi pártszervezetek politikai és irányító munkájának értékelése.

¹⁸ MNL SZSZBML XXXV.40. 44. ó. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1958. augusztus 2-i üléséről.

¹⁹ MNL SZSZBML XXXV.40. 63. ó. e. Jegyzőkönyv a Nagyállói Járási Pártbizottság 1959. május 9-i üléséről. Bököny és Kállósején falusi pártszervezetek politikai és irányító munkájának értékelése.

²⁰ 1961 februárjában már Kiss Istvánnak hívták a községi párttitkárt. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 186. Antal József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

²¹ A helyi lakosság rokonszenvét élvező vezetőként jellemzi Salamont 1972-ben egy bökönyi lakos, szembeállítva a község korábbi uraival: „Aztán voltak olyanok, [... akik] csak maguk csuprába kaparták a tüzet, aztán mentek tovább. [... Mióta] Salamon átvette, azóta nincs hiba a községben, meg aztán nem kritizálja a népet, mint ők, a vezetők, akik elmentek. És itt született a faluban, nem rossz ember. Az emberrel megáll, beszélget, megmondja, minek mi az alapja.” Turcsány 1972: 18.

ros családba született Salamon Miklós, aki történetünk egyik főszereplője, azon kevés zsidó származású bökönyi lakosok egyike volt, akik a náci koncentrációs táborokból hazatértek.

Bököny község lakosai tehát 1960 végéig azt tapasztalhatták, hogy a helyi hatalom nem tesz komolyabb erőfeszítést a téesszervezés érdekében, a község termelési viszonyaiban 1961-ig alig történt változás. Semmiképpen sem kerülhette el azonban figyelmüket a megyében és az ország távolabbi részein zajló „földindulás” nagysága és intenzitása.²² Információikat, különösen a szervezés riasztó módszereiről szólókat, más településeken lakó rokonaik, ismerőseik beszámolóiból, a községből eljáró ingázók által hazahozott történetekből, vagy éppen a Szabad Európa Rádió híreiből szerezhették. ²³ 1960 decemberére Szabolcs-Szatmár megye településeinek kétharmada termelőszövetkezeti község lett.²⁴ Ebből azt a következtetést is levonhatták – és bizonyára sokan sokáig hittek is benne –, hogy Bököny talán kivétel lesz, és ahogy addig, azután is elkerüli a kollektivizálás. Az idő előrehaladtával azonban a bökönyi gazdák helyzetértékelését és magatartását egyre inkább a reményvesztés, az elbizonytalanodás,²⁵ illetve a „védekezésre” való felkészülés határozta meg. Ez utóbbit jól mutatja a gazdálkodásukban végbement – a várható veszteségek csökkentésére és tartalékok képzésére irányuló – stratégiaváltás. Állatállományukat drasztikusan csökkentették,²⁶ mivel a háztáji méreteket meghaladó részt be kellett volna vinni a „közösbe”, az így „felszabadult” burgonyát pedig pénzzé tették. A tanácselnök a község állattenyésztésének „siralmas” helyzetéről szóló beszámolójában 1961. március 20-án – a pejoratív „kupeckedés” kifejezést használva – rosszalóan beszélt erről a racionális termelői

²² A tagok számának alakulása a termelőszövetkezetekben és a termelőszövetkezeti csoportokban Szabolcs-Szatmár megyében:

	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Tsz	26 440	9904	11 376	19 544	66 144	98 326	95 063
Tszcs	1852	222	357	162	66	10 893	10 762

Forrás: KSH 1965: 48.

²³ „A szervezési munkák során több községben igen komoly nehézséget idézett elő a különböző rémhírek, a szabadeurópa [sic!] által közvetített közlemények, amelyet az osztályellenség még inkább kibővített és tudatosan terjesztett.” MNL SZSZBML XXIII.321. Jegyzőkönyv a Nagykállói Járási Tanács 1961. március 11-i üléséről.

²⁴ A megye 234 községéből már csak 80 olyan település volt, ahol a termelők nagy részét ekkorra még nem sikerült termelőszövetkezetekbe erőltetni. MNL SZSZBML XXXIII.2. Jegyzőkönyv a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB 1960. november 11-i üléséről.

²⁵ „[A] község termelői között olyan kételkedések kezdtek úrrá lenni, [...] hogy] hordjunk-e trágyát, ugaroljunk-e, készüljünk-e az őszi vetésekre, vethetünk-e lucernát, szerződjek-e gyógy- vagy ipari növényt, vásároljak-e igás állatot, hozzam-e rendbe a szekeremet stb.” MNL SZSZBML XXIII. 718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. szeptember 17-i üléséről.

²⁶ 1960. március 1. és 1961. március 1. között a község szarvasmarha állománya 602 darabról 417-re csökkent (a tehénállomány 336-ról 251-re), a sertések száma pedig 1698-ról 1449-re. KSH 1960: 181; KSH 1961: 163. A tanácsi iratok ezer gazdaságról beszélnek a faluban.

magatartásról, ami az egyén, nem pedig a közösség (az ország hús- és zsírelátásának biztosítása „hazafias ügy” – mondta) ²⁷ érdekeit tartotta fontosnak.

„A legnagyobb hiányosság a sertés és szarvasmarhánál állott be, amit őszintén megmondva arra vezetünk vissza, hogy az elmúlt években nagyban ment községünkben a kupeckedés, a megtermelt burgonyát nem a sertésekkel ettük fel, hanem elvásároztuk és a legtöbb termelő ehhez igazította be magát, hogy lovat vásárolt és a megtermelt terményeit nem mint gazdálkodó az állattenyésztésbe fektette bele, hanem elvásározta, ezért jutottunk e siralmas helyzetbe.”²⁸

A bökönyi tanácsházát 1961. január 18-án megszálló tömeg tehát minden bizony-nyal tisztában volt a községet fenyegető veszéllyel. Reményeiket, hogy Bökönyben továbbra is minden maradhat a régi, az 1960 decemberében kezdődő agitációs kampány igyekezett eloszlatni. A „rajtjelet” a megyei tanács és az MSZMP megyei végrehajtó bizottságának november 11-i együttes ülése adta meg, ahol határozatban rögzítették a megye vezetőinek azt az eltökélt szándékát (amely természetesen meg-egyezett a központi hatalom céljaival), hogy 1961. március elsejéig be kell fejezni Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdaságának teljes nagyüzemi átszervezését.²⁹ A még „kivülálló” (az egyéniek korabeli megnevezése a téesszben lévők, a „ben-tiek” nézőpontjából), 80 község, illetve 50 000 paraszt (közel 300 000 katasztrális hold földdel) beszervezését két lépcsőben tervezték megvalósítani. Az első szakaszban mozgósítani kívánt 2100 „aktívát” (ipari üzemek, állami gazdaságok, állami intézmények, gépállomások dolgozóit, tanácsi alkalmazottakat) először a nyíregyházi és a kisvárdai járás községeibe kívánták vezényelni, majd a második szakaszban – további ezer fővel megnövelve az agitálók számát – a baktalóránt-házi, a nyírbátori és a nagykállói járás településeire, valamint Nyíregyházára szán-dékoztak átirányítani.³⁰ Feladatuk a helyi „népnevelők” munkájának segítése volt. A gyakorlatban ez általában azt jelentette, hogy egy három-négyfős, többé-kevésbé állandó összetételű megyei brigádba beosztottak egy-egy helyismerettel rendelkező községi lakost.

Váratlanul érte a megyei vezetést a pártközpontnak és a Földművelésügyi Minisztériumnak az a döntése, amely – az anyagi források hiányára hivatkozva – egyrészt lecsökkentette a megye által átszervezni tervezett szántóterület nagyságát (297 000-ról 270 000 katasztrális holdra), másrészt 150 000 katasztrális holdon csak a téesszeknél jóval kevesebb állami támogatásra számítható termelőszövetkezeti

²⁷ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. március 25-i üléséről.

²⁸ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. március 20-i üléséről.

²⁹ MNL SZSZBML XXIII.2. Jegyzőkönyv a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB 1960. november 11-i üléséről.

³⁰ MNL SZSZBML XXIII.2. Jegyzőkönyv a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB 1960. november 18-i üléséről.

csoportok szervezését engedélyezte.³¹ (Az elgondolások szerint a tszcs-knek termelőszövetkezetekké történő átszervezése és beruházásainak támogatása a következő években történne meg.) A megye ezek után úgy döntött, hogy termelőszövetkezeti csoportokat a szervezés második szakaszában fognak alakítani.

A kollektivizálás megyei tervét először a járások párt- és tanácsi vezetőivel, mezőgazdasági osztályvezetőivel, illetve a tömegszervezetek megyei és járási vezetőivel ismertették, majd ezután hívták össze a járási nagyaktívákat. Ezeken jelen volt a járási párttitkár és tanácselnök, az „átszervezendő” községek párttitkárai és tanácselnökei, a már működő téeszkek párttitkárai és elnökei, valamint a falusi tömegszervezetek vezetői és „néhány tekintélyes középparaszt”.³² Az kampány megkezdésének híre hivatalosan a december 16-i tanácsülésen jutott el Bökönybe.

Mivel a község kollektivizálása a tervek szerint a nagykállói járás többi községével együtt a második szakaszra esett, vagyis a nagyszámú megyei agitációs gárda csak későbbre volt várható, decembertől január közepéig csupán előkészületi munkák folytak. A község kollektivizálási tervének elkészítése mellett (a két katasztrális holdon felüli gazdák számbavétele, a leendő nagyüzemi táblák és téeszközpontok kijelölése, a nagyobb istállók és dohánypajták felmérése, az agitáció „logisztikájának” kidolgozása)³³ helyi, járási és megyei funkcionáriusok bevonásával elkezdődött a csoportos agitáció. December második felében tizenegy kisgyűlést (egy-egy falurész gazdáinak szóló gyűlést) és egy, az egész falut érintő gazdaggyűlést tartottak. Ez utóbbin maga a járási tanács elnöke, Madarász Istvánné és Milánkovics Imre, a megyei pártbizottság tagja tartott „beszámolót [...] az átszervezés jelentőségéről”.³⁴ Vajon milyen érvekkel próbálták meg a szónokok, illetve a „népnevelők” a bökönyi gazdákat rábeszélni a téeszbe lépésre?

³¹ MNL SZSZBML XXIII.2. Jegyzőkönyv a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB 1960. november 18-i üléséről. Néhány a bejelentéssel kapcsolatos reakciók közül: „A tegnapi konzultáció hogy úgy mondjam kicsit »mellévágott« bennünket, hiszen mi beállítottuk, hogy mezőgazdasági termelőszövetkezeteket szervezünk. Az elvtársak és magam is meglepődtünk, hogy tszcs-ket kell szerveznünk” „Mi csak annyit kértünk, hogy változtassák meg az elvtársak az arányokat, hogy 150 ezer holdat vihessünk át mgtsz-nek és 120 ezer holdat tszcs-nek. Erre Fock (?) elvtárs [Fock Jenő, aki ekkor az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkára volt] megmondotta: amit maguk kérnek, az kereken 300 millió forint.” „Hogy nálunk úgy ütött ki, hogy 120 ezer kh-n tsz-t, 150 ezer kh-n tszcs-t kell szervezni, ez azért van, mert mi a végén csináljuk. A lényeg az, hogy be kell fejezni és a párt ezen határozatának eleget kell tenni.”

³² MNL SZSZBML XXIII.2. Jegyzőkönyv a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB 1960. november 18-i üléséről.

³³ MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1961. január 2-i üléséről.

³⁴ MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1961. január 2-i üléséről.

Érvek a téesz mellett, a helyi verzió

A téeszkek népszerűsítésének számtalan formája volt (sajtó, rádió, film, irodalom, rölapok, plakátok útján). A leghatásosabbnak a kampányok idején alkalmazott agitációt tartották a kollektivizálás propagátorai, amely során a gazdák – kisebb-nagyobb csoportokban (kisgyűlés, nagygyűlés) vagy családjuk körében (házi agitáció) – kénytelenek voltak végighallgatni a téeszszervezők mondandóját. A falvak lakói elsősorban ilyenkor találkoztak a mezőgazdaság „átszervezését” igazolni kívánó eszmékkel, érvekkel, illetve szereztek tapasztalatokat a kollektivizálást előmozdítani hivatott agitációs módszerekről. Miről beszélhetett vajon a gazdaggyűlésen előadó járási pártfunkcionárius? Mivel érvelt a gazdákat otthonukban felkereső helyi pedagógus vagy a járási téeszszervező brigáddal a községbe érkező állami gazdasági dolgozó?

Mivel az agitáció során elhangzott beszédeknek, de főleg a kiscsoportos beszélgetéseknek írásos nyoma nem maradt, a kollektivizálási propaganda bökönyi változatát a tanácselnöknek a tanácsüléseken elhangzott kollektivizálással kapcsolatos beszédei alapján próbálom meg rekonstruálni. Ezek a szövegek sajátos átmenetet képeznek a hivatalos, általános verzió és az egyéni agitációban elhangzott egyéniesített (azaz a téeszszervező által konstruált és a községi viszonyokat, illetve a beszervezendő gazdák személyét is figyelembe vevő) változat között. A tanácselnök a feletteseitől kapott instrukciók és szövegsablonok alapján állította össze és adta elő a tanácsülésen a község kollektivizálásának szükségességét indokoló beszédét, úgy, hogy minél közvetlenebbül és hatásosabban szóljon a lakossághoz. A tanácselnök beszédei pedig minden bizonnyal befolyással voltak a helyi szervezőgárda agitációs tevékenységére.

A kampányok megkezdése előtti tanácsüléseken előadott beszédek címzettjei a tanácstagok, illetve rajtuk keresztül a község lakosai voltak. A tanácstagoknak ugyanis (formailag) mint a lakosok képviselőinek közvetíteniük kellett a tanácsülésen elhangzottakat választóik felé. Az ülésekre a tanácstagokon kívül olykor 10-15 „tekintélyes” gazdálkodót, valamint a tömegszervezetek vezetőit is meghívták, hogy ezzel a szimbolikus aktussal is kifejezzék a helyi társadalom nagyfokú érintettségét. A községi párttitkár és a járási tanácstól érkező egy-egy funkcionárius jelenléte pedig az ügy súlyát, a hatalom eltökéltségét volt hivatva hangsúlyozni. A tanácselnök kampánynyitó, illetve kampányértékelő beszédeinek célja azoknak az érveknek a nyilvánosságra hozatala, felidézése volt, amelyek a bökönyi gazdák csatlakozási hajlandóságának felélesztésére, a kollektivizálás legalizálására szolgáltak.

A Salamon Miklós 1959 és 1961 között elmondott beszédeiből kirajzolódó agitációs stratégia jellemzője, hogy a kollektív nagyüzemi gazdálkodás „előnyei” való hivatkozás mellett egyre nagyobb szerepet kapott az ellenállás kilátástalanságának és káros voltának hangoztatása, vagyis az agitáció a gazdák meggyőzése helyett egyre inkább a kapitulációra késztetésük irányába tolódott el.

Feltételezésem szerint a hangsúlyváltás a tanácselnök döntésének eredménye volt. Amíg Bökönyt nem fenyegette ténylegesen a kollektivizálás veszélye, addig Salamon megelégedett a „fentről” kapott propagandaanyag községre szabott változtatának előadásával, amelyben a meggyőzés szándékával elmondott érvek még túlsúlyban voltak. Amikor azonban bizonyossá vált, hogy Bököny sem kerülheti el a teljes átszervezést, és annak gyors és „sikeres” lebonyolítása neki is érdeke – hiszen pozíciója függhet tőle –, a kétféle agitációs stratégia közül azt részesítette előnyben, amelyet hatásosabbnak tartott. A téesszervezés addigi eredménytelensége, valamint a helyi gazdák gondolkodásáról, mentalitásáról szerzett tapasztalatai győzhették meg arról, hogy nem a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeiről szóló érvek fogják őket rávenni a belépési nyilatkozat aláírására, hanem a kényszerűség. Az az agitáció lehet tehát csak „sikeres”, amely a reményvesztésre épít; elhitheti a gazdákkal, hogy nincs más alternatíva, csak a termelőségvetkez. Az 1960. december 16-i beszédében világosan meg is fogalmazta ezt a célt: az agitációnak meg kell értetnie mindenkivel, hogy nem létezik szabad választás, a kollektivizálás akarata ellenére is végbemegy:

„[S]okan még nem hiszik el, hogy ez [a kollektivizálás] községünkben meg fog történni és csak olyan szóbeszédnek veszik. Éppen ezért [...] nyíltan elmondjuk minden egyes termelőnek Bököny községben, hogy vesse ki a fejéből azokat a gondolatokat és ellenérveket, hogy hogyan nem, és ne ezen vitatkozzunk, mert ez az álláspont már meghalt, hanem azon, hogy hogyan igen.”³⁵

A gazdák ellenállásának gyengítését célozta az az ábrázolásmód is, amely a nagyüzemi mezőgazdaság létrejöttét az érintettek döntésétől független, „objektív szükségességként” jelenítette meg:

„[N]emcsak hazánkban, hanem az egész világon a nagyüzemesítés megy végbe és ez alól Bököny község sem lehet kivétel.”³⁶

„[A]z élet a nagyüzemesítést parancsolólag megköveteli, [...] az életet úgy sem tudjuk megállítani.”³⁷

„Bököny község termelőinek meg kell értenünk az idők szavát.”³⁸

A szövegek azt hangsúlyozzák, hogy nincs más alternatíva, nincs több idő a töprengésre, lépni kell. Egyéni döntés, szabad választás tehát nem létezik. Diskurzus csupán arról lehetséges, hogy milyen téesszt hozzanak létre, nem pedig arról, hogy legyen vagy ne legyen téessz.

³⁵ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

³⁶ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 14-i üléséről.

³⁷ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. szeptember 17-i üléséről.

³⁸ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

A kollektivizálás elkerülhetetlensége többnyire axiómaként jelent meg a beszédekben. Ha mégsem, a magyarázatként felhozott érvek egyszersmind bizonytalanságot, félelmet, bűntudatot is keltettek. Abban a kontextusban ugyanis, hogy a mezőgazdaság átszervezése azért szükségszerű, mert hiánya a szocializmus felépítését akadályozza, a kollektivizálással szembeszegülő gazda a pozitív fogalmakkal (jólét, igazság, haladás, műveltség, béke) körülírt „szocializmus” ellenfelének számít. Magatartása nemcsak ésszerűtlen, de ártalmas is, súlyosan sérti mások érdekeit. A közösségre való hivatkozás, vagyis az az elvárás, hogy az egyén saját (vélt) érdekeinél tartsa fontosabbnak a közösség érdekeit, az agitációs szövegek egyik központi motívuma volt:

„[N]em egy ember ügye, hanem egy közösség ügye forog kockán. [...] Ez egy olyan nagy ügy, amely egész országunkat érinti, s ez elől nem lehet elbújni.”³⁹

A makacskodó gazda tehát döntésével kárt okoz falujának, a városi lakosságnak, a „munkásosztálynak”, „egész dolgozó népünknek”, mi több, a jövő generációnak. Salamon döntése lehetett, hogy a lehetséges „kárvallottak” közül az utóbbit, pontosabban a bökönyi ifjúságot emelte ki, hangoztatva, hogy a szülők önfejlősége, szüklátóköri magatartása „fiaink és lányaink” jövőjét fenyegeti: „községünk jelenlegi körülményei között [...] a felnövekvő fiatalságnak nem tudunk megélhetést biztosítani”.⁴⁰ A hangsúly elhelyezése újra csak a tanácselnök prakticista szemléletét tükrözi: a bökönyi gazdák félelmeit, bűntudatát (amely reményei szerint a téesszbe „űzi” majd őket) könnyebb volt felkelteni gyermekeik sorsára, mint a „szocialista haza” vagy a népgazdaság érdekeire hivatkozva.

„[H]a most e lépést nem tesszük meg, eljött volna az az idő, hogy gyermekeink szemrehányást tettek volna [...], hogy mit hagytunk rájuk, milyen jövőt és létalapot biztosítottunk nekik, mert a nekik jutó két hold földből nem tudnak megélni, abból nem tudnak családot alapítani és életük kilátástalanná válik.”⁴¹

A fiatalok nem csak mint a szülők aggodalmának tárgyai jelentek meg az érvelésben. Aktívabb propagandaszerepet szánt nekik a tanácselnök, amikor a belépés-kívülmaradás dilemmáját generációs konfliktusként igyekezett feltüntetni. Az az állítása ugyanis, hogy a fiúk már nem elégszenek meg azzal a „bilincserő régi paraszti életmóddal”,⁴² amit az apák nyújtani tudnak nekik („ezt még ideálisnak látják az öregek, de már nem értenek egyet vele a fiatalok”),⁴³ kimondatlanul is feltételezte, hogy az új generáció a változások híve. Vagyis szüleikkel szembehelyezkedve,

³⁹ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

⁴⁰ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. január 18-i üléséről.

⁴¹ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. január 18-i üléséről.

⁴² MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 14-i üléséről.

⁴³ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. január 18-i üléséről.

ők a jobb életkörülményeket ígérő termelőszövetkezet mellett döntenének. A propaganda teremtette virtuális világban a gyermekek is átkerültek a másik tér-félre, a társadalom „szocializmust építő” nagy többsége mellé. A szándék egyértelmű volt: erősíteni a gazdaságukhoz ragaszkodó gazdáknak az elszigetelődés, a magára maradottság tudatát.

A tanácselnöknek a kollektivizálás szükségességét bizonyító egyik legfőbb érve a községen kívül dolgozó kétlakiak és ingázók nagy száma volt: „községünkben mintegy 500 ember idegenben keresi meg kenyerét”. Salamon azt az állítást kívánta ezzel a helyi példával – a bökönyiek által jól ismert, vitathatatlan ténnyel – bizonyítani, hogy a magántulajdonra épülő kisüzemi mezőgazdaság nem elég hatékony. Íme, Bökönyben sem tudja eltartani a teljes lakosságot:

„[A] rendelkezésünkre álló 4.500 kh. szántó jelenlegi gazdálkodási formában e lélekszámnak nem bírja biztosítani kenyérnekvalóját, zsírozóját, tüzelőjét, jövő évi vetőmagját, állami kötelezettségeit, mezőgazdasági felszereléseinek karbantartását, építkezését, gyermekek taníttatását, a fiatalok kiházását, az öregek eltartását.”⁴⁴

Ámde az ebből fakadó következtetése – a termelőszövetkezet meg tudja oldani, illetve egyedül a téesz tudja megoldani ezt a problémát – már csak hipotetikus lehetett, hiszen nem hivatkozhatott a gazdák tapasztalataira. A tanácselnök csupán egyszer, az 1960. szeptember 17-i tanácsülésen elmondott beszédében kísérelte meg, hogy konkrét helyi adatokkal, az akkor másfél éve működő Új Élet Téesz termelési eredményeivel igazolja a hatékonyabb nagyüzemekről szóló tételt. Az a kijelentése azonban, hogy a téesz kalászosokból nagyobb eredményt ért el, mint az egyéniak – akár igaz volt, akár nem – a gazdák számára nem volt tapasztalható valóság. A téesztagok év végi részesedése is azért lehetett volna hihetőbb bizonyíték (a zárszámadás nyilvánosságra hozatalát hiányolták a falu lakói az 1959/60 telén zajló kampány idején),⁴⁵ mivel annak valódiságáról a gazdák könnyebben meggyőződhetek.

A kétlakiak példájával való érvelés agitatív erejét az is csökkenthette, hogy a gazdáktól azt várta el, hogy saját érdekeiknél fontosabbnak tartsák a nagyobb közösség, a település összes lakójának érdekeit, vagyis azért lépjenek be a téeszbe, azért mondjanak le gazdaságukról, hogy a községen kívüli munkavállalásra kényszerülő falubelieknek is helyben legyen munkalehetősége. Az érvelés szerint persze a kollektív nagyüzemi gazdálkodás megvalósulása esetén nemcsak a nincstelenek, illetve a törpe- és kisbirtokosok fognak jól járni, hanem a középbirtokos gazdáknak

⁴⁴ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. január 18-i üléséről.

⁴⁵ 1960. január 18-ig még nem készült el az Új Élet Tsz zárszámadása. A tanácselnök beszámolója szerint a községben az a hír terjedt el, hogy a vezetők ez tudatosan hátráltatják, mivel a rossz eredmények akadályozhatják a téeszszervezést. MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1960. január 18-i üléséről.

is jobb élete lesz. Az egyén azonban, tartozzon akármelyik társadalmi réteghez, csak mint a közösség tagja részesülhet az előnyökből.

A gazdák ellenállásának megtörésére irányuló kollektivizálási kampánystratégia fontos ütőkártyája volt a téeszszervezést erőltető hatalom eltökéltségének hangoztatása. Az ezzel kapcsolatos párt- és kormányhatározatok mint a kollektivizálás szükségességének kétségbevonhatatlan bizonyítékai kerültek bele az érvelésbe. Salamon az 1960. december 16-i tanácsülésen így „indokolta” azt a bejelentését, hogy most már haladéktalanul meg kell kezdeni a község teljes átszervezését:

„Hogy miért, erre nem is kell talán válaszolni, mert mindenki tudja, hogy a most lezajlott háromnapos országgyűlésünkön kormányunk megállapította, hogy elérkezettnek látja az időt arra, hogy a termelőszövetkezeti gazdálkodást az egész országra kiterjessze.”⁴⁶

A szövegek a tévedhetetlen hatalomnak engedelmeskedő állampolgár viselkedését állították követendő mintaként a bökönyiek elé.

„[V]éget kell vetni a tétovázásnak [...] szilárdan bízva pártunk és kormányunk helyes politikájában, igyekezzünk, hogy községünkben is virágzó mezőgazdasági élet legyen.”⁴⁷

„[A tanácstagok] álljanak községünk hős népe élén és nyugodtan, higgadtan, megfontolva, de annál biztosabban mutassák meg, hogy Bököny község dolgozó népe egy emberként követjük [sic!] pártunk politikáját.”⁴⁸

A kollektivizálás propagandájának, illetve helyi változatának elemzése nemcsak azt mutathatja meg, hogy a kampány irányítói milyennek képzeltek el azt a fajta agitációt, amely szerintük hatással lehet a birtokos parasztságra, hanem a védekező paraszti társadalom viselkedésének megértéséhez is hozzásegíthet. Jogosan feltételezhető ugyanis, hogy a gazdák részben e propaganda hatására, arra válaszként fogalmazták meg a kollektivizálással szembeni érveiket. Bizonyíték erre a január 18-i tanácsülés is. Mielőtt azonban hozzákezdenénk a gyűlésen elhangzott ellenérvek bemutatásához, térjünk vissza egy kis időre a tanácsházánál gyülekező emberekhez.

A tanácsháza megszállása

A január 18-i tanácsülés szerepe eredetileg az lett volna, hogy szentesítse Bököny nagyüzemi átszervezését.⁴⁹ Ezt a rituálét rombolta szét a bökönyi lakosok kollektív

⁴⁶ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

⁴⁷ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. szeptember 17-i üléséről.

⁴⁸ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. január 18-i üléséről.

⁴⁹ Az elfogadásra szánt (a VB által előkészített) határozati javaslat a következőket tartalmazta: „[A] tanács szigorúan követi az Országgyűlés 1960. decemberi ülésének a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről szóló állásfoglalását, és ez útmutatások alapján a községi tanács a segítségünkre

akciója. Ilyen nagyságú megmozdulásra nem számítottak a község vezetői, bár tartottak attól, hogy egyes tanácsstagok, illetve tanácskozási joggal meghívott gazdák⁵⁰ nem tartják be a „szertartás” szabályait, ami zavart kelthet, és sérülhet az összhang gondosan felépített illúziója. „A tanácskozási joggal meghívottakat nagyon válogassuk meg, nehogy a tanácsülésen mellékvágányra tereljék a dolgot” – javasolta a tanács végrehajtó bizottságának egyik tagja. Egy másik tag félelmei szintén a látszat megőrzésével voltak kapcsolatosak, amikor arról beszélt, hogy a tanácsstagok valószínűleg nem játsszák majd el elég hitelesen a kollektivizálást aktívan támogató helyi képviselők szerepét:

„Ez nagyon nehéz gyűlés lesz, mert a tanácsstagok tartózkodni fognak a véleménynyilvánítástól, félni fognak attól, hogy a lakosság őket fogja okolni.”⁵¹

A bökönyi lakosok a tanácsülésen való megjelenésükkel azt az igényüket fejezték ki, hogy közvetlenül akarnak beleszólni az őket érintő fontos kérdésekbe. Körülbelül 400 ember (egyesekek 3-400 főre, mások 4-500 főre becsülték a tanácsülésen jelenlévők számát)⁵² vett részt a spontán módon szerveződő akcióban. Salamon Miklós tanácselnök így adta elő rendőrségi kihallgatása során a tömeg gyülekezését és mozgásának irányát:

„18-án este, amikor én a tanácssterembe bementem, az ülőhelyek el voltak foglalva, szűken meg volt a terem telve. Az asztalhoz ültem én, a titkárnő [Orsós Zsuzsanna tanács-titkár] és Babosi elvtárs [Babosi János, a nagykállói járási pártbizottság agitációs és propaganda osztályának vezetője]. A beszámoló ismertetését megkezdtem, majd észleltem, hogy a tömeg megindult befelé az ajtón és rövid időn belül megtelt zsúfolásig a tanácssterem, sőt kívül az udvaron is sokan maradtak. A beszámolómnak, amíg a bevezető részét mondtam, viszonylag csend volt [sic!], de a közönség állandóan mozgott, úgyhogy már az ajtót menetközben is ki kellett nyitni.”⁵³

Az emberek egy része tehát már valószínűleg az ülés kezdetén, hét óra körül a tanácssteremben tartózkodott. A később érkezők pedig kisebb-nagyobb csoportokban a beszámoló közben mentek be a terembe, ezért az ajtót egy idő után már be sem zárták. A nyitott ajtó egy szokásosan zárt ajtók mögött tartott rendezvényen árulkodó

érkezett népnevelőkkel a község átszervezését megkezdi, amelyhez a tanácstagság minden támogatást megad.” MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1961. január 16-i üléséről.

⁵⁰ A fontosabb kérdéseket tárgyaló tanácsülésekre általában néhány „tekintélyes” gazdát is meghívtak, szándékuk szerint olyanokat, akikről feltételezték, hogy támogatni fogják az előterjesztéseket.

⁵¹ MNL SZSZBML XXIII.718.b. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács VB 1961. január 16-i üléséről.

⁵² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 208. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 17.; uo. 65. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁵³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

jele volt a teremben zajló szokatlan eseménynek. Az udvaron rekedt tömeg később már egyenesen követelte az ajtó és az ablak nyitva tartását:

„Lakatosné nevű asszony kintől bekiabált, hogy nyissák ki az ajtót, az ablakot is, mert hallani akarjuk kint is, hogy miről van szó. A templomban is nyitva tartják az ajtót.”⁵⁴

A járási pártbizottság kiküldöttje valószínűleg elsősorban a templom és a tanácsháza párhuzamba állítása miatt tartotta érdemesnek kihallgatása során megemlíteni Lakatosné⁵⁵ szavait. A gyűlés terének kitágítása a résztvevők körének további bővülését jelentette.

A kollektivizálás ellen tiltakozó bökönyiek nemcsak fizikailag szállták meg, vették birtokukba a hatalom addig előlük elzárt tereit. A tanácselnöki beszámolóinak, a rituálé megszokott részének többszöri félbeszakítása, majd végleges megakasztása szintén a jelképes hatalomátvitel egyik formája volt:

„Beszámolómat úgy tudtam elmondani [vallotta kihallgatása során Salamon], hogy három-négy ízben is félbe kellett szakítanom, részben a bekiabálások miatt, részben pedig a tömeg nagy nyomása és moraja miatt.”⁵⁶

Maguk a „jogszerűen” jelenlévők is türelmetlenek voltak. A rituális szöveget – a beszámolónak a nemzetközi helyzetről, konkrétan a kongói nép szabadságharcáról, Lumumbáról⁵⁷ és „Kaszahuburól”⁵⁸ szóló részét – felesleges szócséplésnek tartva, a tanácselnököt a lényeg elmondására kérték, „többször bekiabáltak, hogy ne erről beszélj nekünk Miklós, hanem mondd, amiért hívatatok”.⁵⁹

A gyűlés résztvevőinek meghatározó élménye volt a teremben uralkodó hangzavar:

„Az elnök elvtárs hiába kérte többször, hogy legyenek csendben, nem hallgattak rá, olyan nagy volt a zsinat [sic!], hogy én nem hallottam, hogy mit kiabálnak közbe.”⁶⁰

⁵⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

⁵⁵ Lakatosné társadalmi helyzetéről nem tudunk meg semmit a nyomozati iratokból.

⁵⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

⁵⁷ Patrice Émery Lumumba (1925–1961) a kongói függetlenségi mozgalom egyik vezetője, a Kongói Köztársaság (ma: Kongói Demokratikus Köztársaság) első szabadon választott miniszterelnöke volt.

⁵⁸ Joseph Kasavubu (1910?–1969) a kongói függetlenségi mozgalom egyik vezetője volt az ötvenes évek közepétől, később a Kongói Köztársaság első elnöke lett.

⁵⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

⁶⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

Az emberek hol a tanácselnöki beszámolóra reagáltak, hangos kiabálással fejezve ki tiltakozásukat, hol egymás hozzászólását, indulatos megjegyzéseit éljenzték meg. Néhányan eredménytelenül próbálták csitítani őket.

„Bojté János tanácsstag felállt és a következőket mondotta: »Emberek, maradjunk csendben, valamennyiünk közös ügye, amiről szó van, akit nem érdekel, menjen ki!« A tömeg azon része, akik az ajtón kívül voltak, lehurrogták nevezett felszólalót.”⁶¹

Néhányan úgy próbálták felhívni magukra a figyelmet, hogy a székre állva beszéltek: „főleg asszonyok kiabáltak, zűrzavar támadt, felálltak a székekre és lócákra és kiabáltak.”⁶² Szónoki emelvénynek használta a széket Kiss János⁶³ is, aki nek lázító szavai valószínűleg éppen emiatt jobban magragadtak a jelenlévők, köztük a járási pártbizottság kiküldöttjének emlékezetében. Ő lett az egyike azoknak az embereknek, akiket pár nappal később a 18-i tanácsülés megzavarása miatt beidézték a járási rendőrkapitányságra.

Másként próbálta magára irányítani a figyelmet Kádár Péter (41 éves, négyholdas gazda), aki szintén a rendőrségre beidéztett „hőzöngők” közé került. Kádár előremert a hivatalos személyeknek fenntartott asztalhoz (ami mögött a tanácselnök, a tanácstitkár és a járási pártfunkcionárius ült), és ott hangosan kiabálva, öklével az asztalt verve közvetlenül a tanácselnökhöz intézte szavait. Salamon a következőképp emlékezett vissza erre az őt kihallgató tiszt leírásában:

„Kádár Péter dolgozó paraszt lépett az asztalomhoz, aki azt kérdezte tőlem, hogy ismer-e én őtet, mire én azt mondtam, hogy igen. Ő erre azt mondotta: »Te tudod, hogy hogy kerestem én a Topegán azt a kis földet.« [...] Nevezett, közben káromkodott és előttem verte az asztalt és oly hangosan kiabálta, amit mondott, hogy a jelenlévők jól hallották.”⁶⁴

Kádár fenyegető közeledésével (a tiltakozók és a hatalom képviselői közti „biztonságos” távolság eltüntetésével), valamint a tanácselnök személyes „kihívásával” nyomatékosította mondanivalóját. Az asztal, ami korábban kiemelte a mögötte ülők csoportját a többi jelenlévő közül, most csupán védelmet nyújtott a mögéje szorulóknak. A káromkodás mint a verbális agresszió egyik formája nem volt ritka jelenség mások megnyilvánulásaiban sem.

⁶¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

⁶² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁶³ Kiss Jánost „földműves kisparasztnak” nevezte rendőrségi kihallgatása során az egyik tanú. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁶⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

A tömeg hangja, érvek a téesz ellen

A bökönyi lakosoknak a termelőszövetkezetéről mint a hatalom által propagált termelési formáról, és a kollektivizálásról mint a hatalom érdekérvényesítési gyakorlatáról alkotott nézeteit a téeszszervezéssel foglalkozó „rendes” tanácsuléseken elhangzott hozzászólások, valamint az 1961. január 18-i népgyűléssé alakuló „rendkívüli” tanácsulésről készült nyomozati iratok alapján mutatom be. Mindkét forrástípus áttételesen tükrözi csak a valódi álláspontokat. A tanácsulésekről készült jegyzőkönyvekbe valószínűleg csak tompítva vagy egyáltalán nem kerültek bele az ellenvélemények, hiszen a helyi vezetők megítélése feletteseik részéről azon múltott, hogy a faluban a dolgok az elvárásoknak megfelelően alakulnak-e. Ugyanakkor maga a tanácsülés sem az eltérő álláspontok ütköztetésének fóruma volt, hanem olyan rituálé, ahol a helyi vezetők és a tanácsstagok többsége is kinyilváníthatták a hatalomhoz való lojalitásukat, illetve megteremthették annak látszatát. Nem véletlen tehát, hogy a község kollektivizálásáról tartott tanácselnöki beszámolókat követő – és a jegyzőkönyvbe felvett – hozzászólások nagy többsége támogató, megerősítő jellegű volt és csak elvétve akadt a hivatalos állásponttal nem egyező megjegyzés. Az 1961. január 18-i tanácsulésről készített jegyzőkönyv jól mutatja, hogy mennyire nem tükrözte a tanácsuléseken történeteket a szöveg. A jegyzőkönyv csupán Salamon beszámolóját tartalmazza a kollektivizálás megindításáról, és említést sem tesz az ülés szokásos rendjét megzavaró eseményekről, hiszen azok leírása a bökönyi lakosok kollektivizálással kapcsolatos valódi véleményét dokumentálta volna.

Az eset kapcsán meginduló rendőrségi nyomozásnak „köszönhető”, hogy mégis maradt írásos nyoma azon a bizonyos napon a tanácsháza üléstermében történeteknek, valamint az azt követő eseményeknek, és ennek révén képet alkothatunk arról, hogy a kollektivizálás elszenvedői hogyan vélekedtek *ott és akkor* a körülöttük zajló eseményekről. A nyomozati anyagban található kihallgatási jegyzőkönyvek, rendőrtiszti feljegyzések sem tekinthetők természetesen a történetekről szóló objektív beszámolóknak. A védekező gyanúsítottak és a társaikat védelmezni kívánó, tanúként kihallgatott falubeliek a téeszellenes megnyilvánulásokat elhallgatni vagy tompítani igyekeztek, míg a kollektivizáló hatalmat támogató személyek tanúvallomásának célja a leleplezés, illetve a vizsgálótisztek koncepciójának igazolása volt. Utóbbiaknak a központi elvárásoknak megfelelően szigorúan fel kellett lépniük a kampányt akadályozó minden téeszellenes jelenséggel szemben. A „hőzöngők” ellen indított rendőrségi vizsgálatról (és az azt követő bírósági eljárástól, valamint a súlyos büntetéstől) azt várták, hogy a letartóztatott emberek környezetét (és nemcsak az érintett falu, hanem a szomszédos települések lakóit is) elrettenti az ellenállástól. A nyomozás irányítói (a kihallgató tisztek és az őket irányító feletteseik) tehát, hogy megfeleljenek annak a szerepnek, amelyet a kollektivizálás szolgálatába állított jogszolgáltatásnak szántak, igyekeztek – az eset veszélyességét felnagyítva – bizonyítékokat konstruálni a kellően elrettentő hatású bűnügyekhez. Az események

legvalószínűbb leírása tehát a szövegek mögött fellelhető kétfajta elbeszélői szándék (az elleplező-tompító, valamint a leleplező-túlzó) figyelembevételével hozható létre.

A nyomozás során készült kihallgatási jegyzőkönyvek igazolni látszanak a tanácselnök reményvesztésre játszó agitációs stratégiájáról korábban mondottakat. A január 18-i gyűlés beidézt és kihallgatott résztvevői szerint ugyanis Salamon akkori beszédének lehangsúlyosabb üzenete az volt, hogy a téészen kívül nincs más alternatíva. Hiábavaló minden ellenállás, a hatalmon lévők akarata mindenképpen érvényesülni fog. Kádár Péter a rendőrségen így foglalta össze a hallottakat:

„[A] tanácselnök arról beszélt, hogy a községben megkezdődött a tsz-szervezés, és gondolja meg mindenki a tsz-be való belépést, mert a kormány rendelete szerint előbb-utóbb ugyanis mindenkinek be kell lépni.”⁶⁵

A járási pártküldött, Babosi János is utalt arra vallomásaiban, hogy a tanácselnök döntő érvenként hivatkozott a hatalom eltökéltségére. A kormány kollektivizálási tervét tartalmazó rendeletet pedig lényegében mint a téeszbe való kötelező belépést elrendelő jogszabályt próbálta meg hallgatói elé tárni:

„Ekkor az elnök rátért a tsz-szervezéssel kapcsolatos FM-rendelet ismertetésére, mielőtt azonban erre rátért volna [...] figyelmeztette a jelenlévőket, hogy ez, amit most ismertetni fog a Munkás-Paraszt Kormány a rendelete és ezt senki nem sértheti meg.”⁶⁶

A hallgatóság reakciói arra vallanak, hogy – akár egyetértésüket fejezték ki, akár tiltakoztak ellene vagy éppen kényszerű belenyugvásukat hangsúlyozták – szinte mindannyian tényként kezelték Salamonnak azt az állítását, hogy a kormány *kötelezte* a termelőket téeszbe alakítására. A tanúként kihallgatott id. Maxin János (52 éves, 19-20 holdas gazda, tanácsstag) vallomása szerint a 18-i tanácsülésen a következő szavakkal jelezte, hogy alkalmazkodni fog az adott helyzethez: „magam részéről a törvénnyel szembe nem helyezkedem, ami törvény az törvény, én magam annak alávetem”.⁶⁷ (Természetesen az is elképzelhető, hogy együttműködési hajlandóságát demonstráló szavaival csupán a rendőrtisztek jóindulatát igyekezett megnyerni.) Kádár Péter és K. Orosz Miklós (49 éves, 7 holdas gazda, tanácsstag) hozzászólásában a hangsúly nem a kényszerhelyzet tudomásulvételén, hanem a kedvezőtlen feltételek elutasításán és igényeik bejelentésén volt.

K. Orosz: „Amennyiben a kormány úgy rendelkezik, mi a földet odaadjuk, de nem a tsz-be, hanem az állami gazdaságba.”

⁶⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 65. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁶⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

⁶⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 102. Id. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

Kádár: „Ha a kormánynak jogában áll azt [a földjeiket] elvenni, akkor csatolják állami gazdasághoz és ne a tsz-hez.”⁶⁸

A kollektivizálás elleni tiltakozásul a tanácsházánál gyülekező tömeg alaphangját persze nem a „gyáva” meghátrálás vagy a „józan” kompromisszumkeresés, hanem az indulatos elutasítás jellemezte. Babosi így írta le az emberek reakcióját a tanácselnök rendelethez fűzött megjegyzésére („senki nem sértheti meg”):

„[A] tömeg közül egy általam ismeretlen személy bekiabált, hogy nem érdekel bennünket a Kormány rendelete, nem kell nekünk sem tsz, sem tszcs. A tömeg ezen kijelentésre éljenzéssel válaszolt, tehát helyeselték a személynek a felvetését, míg egy kis része [...] megpróbálta csitítani a tömeget [...], azonban a csitításoknak nem nagy hatása volt.”⁶⁹

Hasonló jelenetre Salamon is utalt:

„Amikor a beszámoló az azon részét ismertettem, miszerint a mi községünkben is meg kell alakítani a tsz-csoportot, a terem hátsó részéből valaki bekiáltott, hogy »Le az ilyen kormánnyal!« Ezek után én figyelmeztettem a tömeget ennek helytelenségére és törvényes következményeire.”⁷⁰

A bekiabáló(k) kilétére nem derült fény a nyomozás során, valószínűleg szándékosan a tömeg alkotta „fedezékből” hangoztak el a kormányt nyíltan bíráló szavak. A község lakói tisztában lehettek „rendszerellenes” megjegyzéseik veszélyességével, ami fokozottan igaz volt a téesszervezési kampányok idején.

A bökönyi gazdák eddig vizsgált reakciói azon a meggyőződésükön alapultak, hogy a kormány kötelezte, illetve kötelezheti őket a téeszbe való belépésre. Létezett azonban ettől eltérő vélekedés is, amely szerint a község kollektivizálása nem központi utasításra történik, hanem az csupán a helyi vezetők önkényes akciója. Hegedüs János (kétholdas gazda), Salamon vallomása szerint így fejezte ki a tanácselnök állításával kapcsolatos kételyeit (őt emiatt idéztek be pár nappal később a járási rendőrkapitányságra):

„[Hegedüs] azt mondta, hogy amit én mondok az hazugság.”⁷¹

„[K]övetelte, hogy mutassam fel azt a rendelkezést, amelyben az Országgyűlés kimondta, hogy Bökönyben is szövetkezeti községnek kell lenni. [...] Ekkor én mondtam neki, hogy másnap reggel jöjjön fel [a tanácsházára] és rendelkezésére bocsátom a rendeletet.

⁶⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

⁶⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

⁷⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

⁷¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

Hegedüs ekkor magából kikelve azt mondotta, hogy ez nem igaz, mert ez csak egy pár csavargónak született meg az agyában, hogy Bököny is tsz legyen.”⁷²

A vélhetően „munkakerülő”, „dologtalan” értelemben használt „csavargó” kifejezés alatt Hegedüs a község sorsáról döntő járási/megyei párt- és tanácsi funkcionáriusokat vagy a községben agitáló aktivistákat érthette. Salamon vallomása szerint Kádár Péter is ezt a szót használta a téesszervezők megnevezésére: „ha az én udvaromba ezek a csavargók akár énám, akár a feleségemre ráteszik a kezüket, élve nem mennek ki”.⁷³ Hegedüs elgondolása mögött talán a jó király-gonosz nagyurak értelmezési sablon nyomait kell keresnünk, hiszen a központi akarat nem közvetlenül, hanem a kisebb-nagyobb helyi „urak” közvetítésével jutott el a gazdákhöz. Személyes élményei, rossz tapasztalatai ezért főleg hozzájuk kötődtek.

Érvelésének figyelemreméltó része volt az is, hogy a kollektivizálás ellen a kommunista párt korábbi, a földreform körüli 1945–1946-os politikai küzdelmekben hangoztatott jelszavait használta fel: „Rákosi is azt mondta, hogy azé a föld, aki megműveli és a földet ásóval-kapával is meg kell védeni”.⁷⁴ A kisbirtok jogosultságát deklaráló és a földmagántulajdon megvédésére mozgósító jól ismert kommunista jelmondat gyakori ellenérv volt a téesszekről szóló diskurzusban. 1951-ben a tyukodi tüntetések idején is erre hivatkozott Szigeti Gyuláné (nyolc holdas gazda felesége): „Rákosi elvtárs azt mondotta, hogy ásóval, kapával védjük meg a földet.”⁷⁵ Nem hiszem, hogy az ezzel érvelők ne lettek volna tudatában annak, hogy a Rákosi szájába adott szavak már 1949-től érvényüket veszítették. Inkább az lehetett a céljuk, hogy a magántulajdon ellen fellépő hatalmat saját korábbi nézeteivel szembesítsék. Egyértelműen ez volt a szándéka Szabó Péternek, az 1960. december 16-i tanácsülésre meghívott egyik gazdának, aki a tanácselnök beszédéhez a következőket fűzte: „felszabadulás után az volt a párt jelszava, hogy ásóval, kapával meg kell védeni a földet, és most elveszik tőlünk”.⁷⁶ Általánosabb érvennyel fogalmazta meg e gondolatot Uszuly György tanácsstag ugyanezen a tanácsülésen:

„Felszabaduláskor a párt programjában azt hirdette, hogy a nép lesz a hatalom és mindenben a nép akarata érvényesül, de itt a nép akarata nincs figyelembe véve [...], a tsz-mozgalomnál nem látja a nép akaratát.”⁷⁷

⁷² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

⁷³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

⁷⁴ Kádár Péter idézte Hegedüs szavait. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

⁷⁵ Szigeti Gyuláné szavait Fási Árpád idézte. ÁBTLL V-51913. 83. Fási Árpád tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 1.

⁷⁶ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

⁷⁷ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

A kollektivizálás erőltetése ellen tiltakozó bökönyi lakosok nemcsak az uralmon lévők „túlhaladott” eszméi között kerestek használható érveket. Az aktuális propaganda, a téesszervezés hivatalos ideológiája a védekezés leghatásosabb eszközét kínálta azzal, hogy a téesszbe lépés önkéntességét hirdette. Bár a gyakorlat ennek ellentmondott, és az agitáció során is gyakran éppen ennek az ellenkezőjéről kívánták meggyőzni a gazdákat („Nincs más alternatíva, csak a téessz!”), az önkéntesség látszatát azonban minden áron fenn akarták tartani. Ezt az elvárás a belépés körüli rituálé is jól példázta. A téesszbe kényszerített gazdákkal aláíratott nyilatkozat azt tartalmazta, hogy önszántukból kéri felvételüket a termelőszövetkezetbe. A képmutató színjáték értelmetlenségére utalt Kiss Miklós tanácsstag az 1960. december 16-i tanácsülésen, aki nem értette, hogy ha végül mindenkinek be kell lépni, akkor miért van szükség az agitációra, a parasztok látszat-beleegyezésének kicsikarására: Ha „már az országgyűlésnek is van határozata a tsz szervezésre és mindannyian tudunk is róla, legegyszerűbb, ha kiteszik a táblát,”⁷⁸ és mindenki tudomásul veszi, hogy szocialista község vagyunk”⁷⁹ A hatalom nyílt színvallásának hiánya tette lehetővé, hogy a kollektivizálásról szóló diskurzusban saját elveit használhassák fel ellene.

A bökönyi gazdáknak a kollektivizálással szemben hangoztatott legfőbb érve az volt, hogy téessztagként nem tudják biztosítani családjuk megélhetését. Nagy Sándor (59 éves, 13 holdas gazda, tanácsstag) az 1959. december 14-i tanácsülésen így magyarázta el, hogy a falu lakói miért idegenkednek a téessztől:

„Már kezdjük belátni, hogy a szövetkezeti gazdálkodás jó, de félünk lépni, mert alig hitük, hogy a felszabadulás után egy kicsit rendbe jövünk, és attól félünk, hogy ha rosszul talál menni a szövetkezet, leadósodunk benne és még rosszabb lesz utána a helyzetünk.”⁸⁰

Ugyanez az ügyes taktikusra valló, óvatos megfogalmazás jellemezte egy évvel későbbi hozzászólását is. Úgy helyezkedett szembe a kollektivizálással, hogy formailag nem utasította el, sőt a község gazdálkodóinak együttműködési készségét hangsúlyozta:

„A szövetkezetbe való belépést megérti a parasztság, csak azt fájlalja, hogy a földjét oda kell adni, s nem látja a jövőjét biztosítottnak.”⁸¹

Egyszisztenciális vonatkozású félelmekről szólnak azok a hozzászólások is, amelyek a hagyományos gazdálkodási mód feladását – amennyiben az elkerülhetetlen – nem feltétel nélküli kapitulációként, hanem egy alkufolyamat eredményeként képelték el, és belépésüket a tagok számára kedvezőtlen maradékelvű és munkaegység alapú jövedelemelosztás helyett a biztosabb keresetet nyújtó, hagyományos

⁷⁸ A „Termelőszövetkezeti község” felirátú táblát.

⁷⁹ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

⁸⁰ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1959. december 14-i üléséről.

⁸¹ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

jövedelemszerzési formák bevezetéséhez kötötték. Kádár Péter az 1961. január 18-i gyűlésen erről így beszélt:

„Én a földet odaadom, de csak azzal a feltétellel, hogy annak megműveléséért nem munkaegység jóváírást, hanem napszámot vagy havi járandóságot kapok, mert munkaegység utáni részesedésből nem látom biztosítottnak családom eltartását.”⁸²

K. Orosz Miklós – már korábban idézett hozzászólása szerint – hasonló megfontolásból akarta földjét a téesz helyett az állami gazdaságnak adni:

„Amennyiben a kormány úgy rendelkezik, mi a földet odaadjuk, de nem a Tsz-be, hanem az állami gazdaságba, s nekünk havonta készpénzben fizessék a járandóságunkat.”⁸³

(Kádár Péter második kihallgatása alkalmával szintén állami gazdaságot említett.) Nem volt véletlen tehát, hogy a tanácselnök beszédét addig nagyobb rendbontás nélkül hallgató emberek akkor kezdtek el igazán hangoskodni, és tették lehetlenné a gyűlés folytatását, amikor Salamon a téeszben várható javadalmazásról kezdett el beszélni.

„Amikor beszámolóam azon részét ismertettem – számolt be a történetekről a tanácselnök –, hogy a Tsz-ben az anyagi érdekltség hogyan fog érvényesülni és elmondottam, hogy a fő kapásnövényekből a tsz-termés egyötöde teljes egészében a dolgozó és plusz a ledolgozott munkaegység, akkor kívülről a tömegből bekibálták, hogy ez rosszabb, mint a horthyrendszer [sic!], mert ott harmadosok⁸⁴ voltunk, itt pedig csupán ötödösök leszünk, nem adjuk a földet a csavargóknak!”⁸⁵

A biztonságos megélhetés igényén kívül a tiltakozók másik nyomatékos érve a kollektivizálás ellen földtulajdonuk sérthetlensége volt. A kollektivizálást egyszerűen rablásnak tekintették, kemény munkával és sok lemondással szerzett tulajdonuk jogtalan, erőszakos elvételének. A propaganda cáfolata – amely szerint „nem veszik el a földet, csak a termelési mód változik meg”⁸⁶ –, egyáltalán nem győzte meg az embereket. Az 1961. január 18-i gyűlés legindulatosabb megnyilvánulásai a földhöz való szoros kötődésről, a tulajdon minden áron való megvédésének szándékáról szóltak. A nyomozati anyagban két ilyen tartalmú felszólalást találhatunk.

⁸² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 65. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁸³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

⁸⁴ A kapásnövények (kukorica, burgonya) gondozását és betakarítását a termés harmadáért vállaló személy megnevezése.

⁸⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

⁸⁶ Szondi György járási tanács tag fogalmazott így az 1960. december 16-i bökönyi tanácsülésen. MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

Kádár Pétert és Kiss Jánost, mint tudjuk, éppen ezek miatt a kijelentéseik miatt idézték be pár nap múlva a járási rendőrkapitányságra. Mindketten kisbirtokos gazdálkodók voltak, Kádárnak négy katasztrális holdja volt,⁸⁷ Kissről csupán annyit tudunk, hogy „földműves kisparasztnak”⁸⁸ nevezte egyik falubelije. Földjüket a községen kívül végzett, több éves ipari munkával szerzett jövedelmükből vették. Kádár kihallgatása során így adta elő a tanácsülésen mondottakat:

„[E]lmondottam, hogy 1948-ban jöttem haza hadifogságból, s akkor nekem még egy talpalatnyi földem se volt, mivel nekem a földosztáskor nem adtak. A jelenleg lévő négy hold földemet én két kezem munkájával sok nélkülözéssel szereztem meg és nem vagyok hajlandó azzal a téeszbe lépni.”⁸⁹

Második kihallgatása alkalmával a következőképpen fogalmazott:

„A négy köblös⁹⁰ földemet keservesen, véres verejtékkel kerestem a feleségemmel, és azt oda nem adom, inkább kötelet hagyok kötni a nyakamra.”⁹¹

Az egyik tanú szerint arról is beszélt, hogy Sztálinvárosban dolgozott.⁹² Kiss János felszólalásában hasonló motívumok figyelhetők meg:

„Én raktam le a Lőrinci Fonoda⁹³ fundamentumát, kilenc éve távol dolgoztam a községtől és nem a kocsma előtt vizeltem ki a keresetemet, hanem abból vettem a földemet. Többen vagyunk ilyen szegény emberek, nem engedjük a földünket.”⁹⁴

Egy másik tanú így emlékezett vissza Kiss János szavaira:

⁸⁷ Kádár Péter 1920-ban született Bökönyben. Szülei öt katasztrális holdon gazdálkodtak. 1941-ben vonult be katonai szolgálatra, részt vett a Szovjetunió elleni háborúban. 1945 áprilisában esett szovjet fogságba Ausztriában. A Szovjetunióból 1948 novemberében tért haza. 1949 decemberében házasodott, nyolcholdas bökönyi gazda lányát vette el. A földosztásból kimaradt. Négy katasztrális hold földjét különböző ipari üzemekben végzett munkával szerzett jövedelméből vásárolta. 1961-ben három kiskorú gyermeke volt (négy–kilenc évesek).

⁸⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁸⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 65. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁹⁰ A köből régi ürmérték, de közvetve földnagyság mérésére is szolgált. A négyköblös föld olyan nagyságú földterületet jelentett, amelybe 4 köből (1 köből általában 64 liter volt) gabona került.

⁹¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

⁹² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

⁹³ Az Állami Fonoda épületét 1948 júniusában adták át Pestszentlőrincen.

⁹⁴ Kiss János szavait Salamon idézte. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

„En világeletemben mindig dolgoztam, Kazincbarcikán és máshol, az erőmet otthagytam, én nem részeskedtem el, amit kerestem, hanem földet vettem belőle, nekem az elég, abból én eltartom a családomat.”⁹⁵

Mindkét hozzászóló földje értékét a megszerzéséhez szükséges erőfeszítés, és az érte vállalt egyéb áldozatok nagyságával mérte. Kádár Péter inkább azt hangsúlyozta, hogy vagyonát teljesen egészében saját és felesége munkájának köszönheti, nem készen kapta, mint földosztáskori juttatást vagy szülői örökséget. Kiss János pedig azt emelte ki, hogy földje „egy élet” megfeszített munkájának eredménye. Bár e kijelentések mögött alapvetően a megszólalók saját értékrendjét sejtethetjük, megfogalmazásukra vélhetően a hivatalos propaganda által hangoztatott eszmék is hatottak (az „elavultak” és a „korszerűek” egyaránt), önkéntelenül is befolyásolhatták az érvelés logikáját, a hangsúlyok elhelyezését, a szó- és fogalomhasználatot. A kitartó, kemény „kétkézi munka” erényként való megjelenítése mögött talán nemcsak a hagyományos paraszti munkamorált kell sejtenuünk, hanem a kommunista ideológia munkakultuszát is. A Lőrinci Fonoda az újjáépítés mítoszát, az iparosítás helyszínei, Sztálinváros és Kazincbarcika pedig az „Indusztria”⁹⁶ körüli kultuszt idézik. A nagy erőfeszítések árán szerzett földtulajdon ebben a kontextusban mint jutalom, mint az ország fejlődésének szolgálatában végzett munkáért járó, megérdemelt fizetség jelenik meg, amihez jogosan ragaszkodhat tulajdonosa. A szegényparaszti lét hangsúlyozása szintén beleillik a fenti gondolatmenetbe: a felszólalók nem mások „kizsákmányolása” révén szereztek földjüket, hanem éppen a kizsákmányoltak közé, a kommunista ideológia szerint szövetségesnek tekintett réteghez tartoznak. Miért büntetik tehát őket?

A felszólalók mondanivalójuk nyomatékosítására és indulataik kifejezésére egyéb olyan verbális és nonverbális eszközöket is igénybe vettek, mint a túlzó megfogalmazás („véres verejték”, „inkább kötelet hagyok kötni a nyakamra”, „világeletemben”), a verbális agresszió gyakori megnyilvánulási formája, a káromkodás, valamint a felemelt hang, a támadás lehetőségét is magában hordozó fenyegető közeledés és az áttételes fizikai agresszió, az asztalverés. „Beismerem, hogy a fentiek káromkodással egybekötve mondtam és eközben ököllel többször a tanácselnök előtt lévő asztalra ütöttem”⁹⁷ – vallotta Kádár. Salamon elmondása szerint:

„A fentieket, amikor mondta, nevezett közben káromkodott és előttem verte az asztalt és oly hangosan kiabálta amit mondott, hogy a jelenlévők jól hallották.”⁹⁸

⁹⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

⁹⁶ Utalás Germuska Pál *Indusztria bűvöletében* című könyvére, amely az iparosítás kultuszának hazai fejlődéstörténetét mutatja be. Germuska 2004.

⁹⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

⁹⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

A védekezés megszervezése

Az 1961. január 18-i tanácsülésre összesereglett bökönnyiek célja az indulatok kiengedésén túl a falu védelmének megszervezése volt. Korábban már említettem, hogy az akció létrejöttében nagy szerepe volt azoknak a híreszteléseknek, amelyek a szomszédos községekben, Tégláson és Hajdúhadházán⁹⁹ agitáló téesszervező brigádok kegyetlen „meggyőzési” módszereiről szoltak. Kádár Péter így beszélt kihallgatása során a községben terjedő hírekről:

„Hallottam, miszerint egyes népnevelők a fenti községekben ceruzát dugtak a dolgozó-parasztok orrába, s ily módon kényszerítették azokat a téesszbe való belépésre. Arról is hallottam, hogy idős embereknek a lábait taposták vagy bajuszukat huzigálták. Bököny községben ezek a hírek széles körben elterjedtek, s ezért félnek az emberek, hogy a népnevelők községünkben is a fentiekhez hasonlóan cselekednek.”¹⁰⁰

A település lakói, ha megakadályozni nem is tudták az agitátorok megjelenését a községben, legalább szabályozni és ellenőrizni akarták tevékenységüket, hogy hasonló dolgok Bökönyben ne fordulhassanak elő. A gyűlésen kétféle védelmi intézkedés bevezetésének a gondolata merült fel, amelyeket a résztvevők általános helyeslése fogadott. Egyrészt kezdeményezték egy bizottság létrehozását, amelynek az lett volna a feladata, hogy megakadályozza, hogy a tanácsházán „a népnevelők tettleg bántalmazzák a dolgozó parasztokat”.¹⁰¹ Terveik szerint a tanácsstagok közül választott öt főből álló bizottság egy-egy tagjának a tanácsháza épületében kellett volna tartózkodnia az agitáció ideje alatt. Az agitációs brigádok főhadiszállása általában a települések valamelyik tágasabb épületében, a tanácsházán, az iskolában vagy a kultúrházban volt. A sokáig „makacskodó” parasztokat, akiket otthonukban, a házi agitáció során nem tudtak rávenni a belépési nyilatkozat aláírására, sokszor ide idézték be, abban a reményben, hogy távol a biztonság érzetét nyújtó családtól, baráti közösségtől könnyebben megtörhetik ellenállásukat. Amennyiben a megfélemlítés lélektani eszközeit felhasználó „meggyőzés” nem vezetett eredményre, nem ritkán fizikai bántalmazásukra is sor került.

Másik kezdeményezésük a házi agitáció idejének korlátozása volt, pontosabban annak meghatározása, hogy a téesszervezők mikor kereshetik fel otthonukban a gazdákat, és mikor nem. A kollektivizálás irányítói ettől az agitációs formától (bevallottan) azt várták, hogy a konkrét személyre szabott érvelés hatékonyabb lesz, mint a kis- és nagygyűléseken zajló személytelenebb és általánosabb érveket hangoztató agitáció. Persze az sem volt mellékes szempont, hogy a közösség hasonlóan

⁹⁹ Egymással és Bökönnyel is szomszédos települések Hajdú-Bihar megyében.

¹⁰⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 77. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 20.

¹⁰¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

gondolkodó tagjaitól elszigetelve jelentősen csökken az egyén biztonságérzete, ezért ellenállása könnyebben megtörhető. A gyakorlatban azonban a házi agitáció nagyon sokszor nem volt más, mint a gazdák megfélemlítésének, zaklatásának legfőbb eszköze. A szervezők a nap bármely órájában, akár éjszaka is beállíthattak a portákra, és látogatásukat bármikor, akár egy nap többször is megismételhették. A magánszféra sérthetetlenségét, a faluban szokásos viselkedés, társas érintkezés normáit semmibe vevő akciók célja az volt, hogy a gazdák sehol se érezzék magukat biztonságban, otthonuk menedék helyett „ostromlott vár” legyen.

Az 1961. január 18-i gyűlésen a bökönyi gazdák „közfelkiáltással” elfogadták, hogy a brigádok este nem járhatnak agitálni: „a népnevelők csak reggel nyolc órától este hat óráig keressék fel agitáció végett lakásukon a parasztokat”.¹⁰² „A kurvákhoz járnak este a latrok, mi becsületes polgárok vagyunk és jöjjenek hozzánk nappal a népnevelők” – mondta Lovas Jánosné,¹⁰³ akit pár nap múlva bizonyára e miatt a kijelentése miatt idéztek be a járási rendőrkapitányságra. A tanácselnök vallomása szerint az asszony szavai után „a tömegben [...] nagy helyeslés volt, kiabáltak, úgy van, igaza van”.¹⁰⁴

A község védelmének megszervezése valószínűleg előre eltervezett akció volt, amelyet a tanácselnök is támogatott. Salamon rendőrségi kihallgatása során ugyan tagadta, hogy hozzájárult volna az ötös bizottság létrehozásához, valamint elrendelte volna az esti szervezés tilalmát, tagadása azonban (azt állította, hogy először feletteseitől akart engedélyt kérni)¹⁰⁵ feltehetőleg védekezésének része volt. Rajta kívül a gyűlés csaknem valamennyi kihallgatott résztvevője azt mondta, hogy a tanácselnök helyeselte és beleegyezett a biztonsági intézkedések meghozatalába, sőt Kádár Péter vallomása szerint azt is mondta, hogy „amilyen kalappal köszönnek a népnevelők, olyan kalappal kell fogadni [őket]”.¹⁰⁶ Ez a viselkedés beleillik abba a képbe, amit korábban a feletteseinek megfelelni, de a község lakóival is együttműködni kívánó helyi vezetőről alkottunk a helyi kollektivizálás kampányszövegei alapján. A tanácselnök valószínűleg úgy gondolta, hogy nem vállal túl nagy kockázatot azzal, ha a falu megnyugtató érdekében olyan intézkedéseket hoz, amelyekkel megelőzheti a jogszabályok által is tiltott és a propaganda szerint is elítélt erőszakot. Ha tisztában volt is a meghirdetett elvek és a gyakorlat közt tátongó

¹⁰² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁰³ Lovas Jánosnérol semmi közelebbit nem tudtam meg a forrásokból.

¹⁰⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹⁰⁵ „Ezután a tömegből újból kiabálni kezdte valaki, hogy választani kell ötös bizottságot. Erre én azt feleltem, hogy ezt a kérdést a felettes szerveinkkel megbeszéljük és eldöntjük” MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹⁰⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

szakadékkal, bizonyára abban bízott, hogy a hivatalos formában (a tanácsülésen elfogadva) megvalósuló helyi kezdeményezést a kollektivizálást irányító szervek még nem tekintik a téesszervezést akadályozó, ellenséges tevékenységnek. Ezt a feltételezést megerősíti Babosi Jánosnak, a járási pártbizottság agitációs és propaganda osztálya vezetőjének a bírósági tárgyaláson tett vallomása is, aki elmondása szerint azért nem ellenézte az ötös bizottság felállítását, mert úgy gondolta, hogy „azzal meg lehetne teremteni a népnevelők és az emberek közti jobb kapcsolatot. Egyszerre arra gondoltam, hogy a téesszervezés érdekében felhasználhatjuk”.¹⁰⁷

Egy-egy kirívóbb esetet maguk a téesszervezés irányítói is élesen elítéltek, sőt bíróság elé is vittek néhány ügyet, ezzel is „bizonyítván”, hogy a kollektivizálás önkéntes alapon történik, az erőszak csupán néhány magáról megfélemlített szervező műve, akik ellen ők – íme! – erélyesen fellépnek. Éppen ilyen precedensértékű esetnek számított az 1960. januárjában a Nagyállóhoz tartozó Vadastanya és Ráctanya lakóinak kegyetlen módszerekkel történő beszervezése.¹⁰⁸ Nemcsak az itteni téesszervezők kerültek bíróság elé, hanem a Nagyállói Járási Pártbizottság első titkárát, Vadon Gábort is leváltották (igaz, hogy csak a kisvárdai járási tanács VB-titkárhelyettesi pozíciójáig bukott), mivel nem büntette meg kellő szigorral az elkövetőket. Erre az esetre hivatkozott, illetve az ilyen esetek elkerülésére hívta fel a figyelmet Milánkovics Imre, a megyei pártbizottság tagja is 1960. november 18-án a megyei tanács VB és a párt VB összehívott ülésén, ahol a szervezési kampány utolsó nagy rohamát készítették elő:

„Mindannyian tudjuk, hogy az elmúlt év végén és ez év elején a szervezés során komoly visszaélések történtek a szervezők részéről. Hogy ezeket megelőzzük, a következő szervezés alkalmával erre a tényre komolyan emlékeztetni kell különösen a brigádvezetőket, hogy vigyázzanak, nehogy még egyszer sor kerüljön arra, hogy úgy pártvonalon, mint állami vonalon felelősségre vonást alkalmazzunk. Ezt feltétlenül tartsák szem előtt és vigyázzanak a szervezés során alkalmazott módszerekre és ne kövessenek el törvényt sértést. Azt hiszem a VB sem örült annak, hogy egyes elvtársaknak pártfegyelmet kellett adni, és a bíróság sem, amikor elvtársakat kellett börtönre ítélni.”¹⁰⁹

Salamon tehát, amikor támogatta a falu védelmének megszervezését, bizonyára abban a tudatban tette ezt, hogy a hivatalos irányelvek szellemében cselekszik. Miután azonban az események irányítása kicsúszott a kezéből, és a község lakóinak a kollektivizálással szembeni indulatait nem lehetett féken tartani (a tetőpont a február 4-i 5-600 fős tüntetés volt), már más fényben tűnt fel a tanácselnök korábbi magatartása. Mire első kihallgatására 1961. február 6-án sor került, a kezdetben

¹⁰⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boriték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, Babosi János vallomása, 1961. március 31.

¹⁰⁸ Az eset részletes ismertetését és elemzését lásd: Ö. Kovács 2012: 327–335.

¹⁰⁹ MNL SZSZBML XXIII.2. A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB és az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei VB együttes ülése, 1960. november 18.

még veszélytelennek látszó kezdeményezés már kockázatos vállalkozásnak látszott, ezért ésszerű lépésnek tűnhetett számára letagadni, hogy a község lakóival együttműködött.

Vajon megvalósult volna az agitációs brigádok feletti helyi kontroll, ha a január 18-i tanácsülés „rendben” lezajlik, és a község nem kerül a rendőrség figyelmének középpontjába? Ha a válasz igen, akkor elképzelhető, hogy más községekben is voltak hasonló kezdeményezések, amelyeknek csupán azért nem maradt írásos nyoma, mivel nem lett belőlük rendőrségi „ügy”. Talán éppen ezek szolgáltak példaként a bökönyiek számára is. A feltételezett mintakövetésről jelenleg csupán annyit tudunk, hogy a Bökönnyel szomszédos Geszteréd község lakosai a bökönyi tanácsülés után két héttel szintén egy öt főből álló bizottság megalakítását követelték. Geszteréden a kollektivizálás február 3-án vette kezdetét. A szervezés irányítói – okulva a Bökönyben történeten – az agitációs brigád érkezését bejelentő községi tanácsülésre a tanácstagokon kívül senkit sem engedtek be.¹¹⁰ Nem tudták azonban megakadályozni, hogy a falu megszállása ellen tiltakozó geszterédi lakosok (300-400 fő)¹¹¹ összegyűljenek a tanácsháza udvarán. „A tömeg közül többen a népnevelőkre megjegyzéseket tettek, egy Gulyás nevezetű nő csaszuskát is énekelt.”¹¹² A kívül rekedt tüntetők nemcsak tészellenes indulataiknak adtak hangot, hanem bele is akartak szólni az eseményekbe, és az ötös bizottság felállításának követelésével két embert küldtek be az ülésterembe. A forrásokból nem derül ki, hogy a helyi vezetés és a geszterédi tanácstagok hogyan fogadták az ötletet. A tüntetésről is csak annyit tudunk, hogy a tömeg a körzeti megbízott „első felszólítására”¹¹³ szétoszlott, majd a további „rendbontás” megakadályozására a járási rendőrkapitányságtól érkezett erősítés. (A geszterédi téeszervezésre vonatkozó adatok azért kerültek bele a nyomozati anyagba, mivel a bökönyi ügynek Geszteréden lakó gyanúsítottja is volt.)

A nyomozati iratokból nem derül ki, hogy végül megalakult-e Bökönyben, ha rövid időre is, az ötös bizottság. Az ügyben kihallgatott személyek különféle okokból tájékoztatatlanságukra hivatkoztak (amennyiben érintettek voltak az ügyben, azt ésszerű volt letagadniuk a nyomozók előtt). Tudjuk viszont, hogy az esti agitálás tilalmát érvényes szabálynak (a vallomásszövegek hol „megállapodásnak”, hol „alkunak” nevezik) tekintette a község lakossága. Nádpor Istvánt éppen azért tartóztatták le, mivel erre a megállapodásra hivatkozva vonta felelősségre és szólította

¹¹⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, Enyedi Sándor vallomása, 1961. március 30.

¹¹¹ Balog Sándor, a Kisvárdai Állami Gazdaság igazgatója, a Geszterében agitáló brigád vezetője rendőrségi kihallgatása során még 300, a bírósági tárgyaláson már 400 tüntetőről beszélt. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 274. Balog Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8; uo. Boríték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, Balog Sándor vallomása, 1961. március. 31.

¹¹² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve. Balog Sándor vallomása, 1961. március. 31.

¹¹³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve. Az ítélet indoklása, 1961. március 31.

fel távozásra a sógora lakásán tiltott időben agitáló téeszervezőket. E kriminalizált eset elemzésével próbálom bemutatni a házi agitáció bökönyi gyakorlatának, illetve a helyi lakosok védekezési módszereinek néhány további jellegzetességét.

Házi agitáció közelről

Az eset főszereplője, Nádpor István a község azon néhányholdas kisgazdái közé tartozott, akik csak nagy nehézségek árán voltak képesek eltartani népes családjukat. A téeszervezés idején 38 éves, öt kiskorú gyermeket nevelő Nádpor öt katasztrális holdon gazdálkodott, amelyből kettőt 1947-ben juttatásként kapott, hármát pedig örökölt. A földből származó jövedelmét fuvarozással és egyéb alkalmi munkával egészítette ki.¹¹⁴

1961. január 31-én este negyed kilenckor feleségével együtt ment át sógorához, Dalanics Mihályhoz. Rendőrségi kihallgatása során azt állította, hogy nem tudta, hogy téeszervezők vannak nála. Nádpor valószínűleg nem mondott igazat. A téeszervezés idején szokásossá vált Bökönyben, hogy amikor az agitátorok megjelentek egy-egy háznál, rövidesen a szomszédok és a közelben lakó rokonok is beállítottak. „A falura jellemző volt, hogy ha valahová agitálók mentek, a környező szomszédok is odasereglettek”¹¹⁵ – vallotta a bírósági tárgyaláson az egyik helyi téeszervező. (Ugyanez volt a helyzet a szomszédos Geszteréden is: „akárhhol jelentek meg a népnevelők, az egész falu tudott róla”;¹¹⁶ „a községben általánossá vált, hogy azoknál a házaknál, ahol a népnevelők megjelentek, más, az illető családhoz nem tartozó személyek is megjelentek és igyekeztek magatartásukkal akadályozni a zavartalan népnevelői munkát, valamint az illető családokat befolyásolni, hogy ne lépjenek be a tsz-be.”¹¹⁷) A nyomozati anyagból nem derül ki, hogy vajon

¹¹⁴ Nádpor István 1923-ban született Biriben. Innen költöztek át a szomszédos Bökönybe, ahol apja a községi elöljáróság alkalmazottja lett (kezdetben mezőkerülő, majd húsz évig kisbíró volt). Nádpor István 1942-ig Bökönyben alkalmi mezőgazdasági munkákból élt, majd Budapesten dolgozott lógondozóként egy fuvaros vállalatnál, illetve takarítómunkásként a Nemzeti Sportuszodában. 1944-ben vonult be katonának, Németországban amerikai fogságba esett. 1946 februárjában került haza Bökönybe. Ősszel megnősült, hat katasztrális holdas bökönyi gazda lányát vette el. Kezdetben apósánál laktak, akinek földjét közösen („harmadába”) művelték. 1947-ben házhelyet és két hold földet kapott a „községtől”, ami az apósa halála után örökölt két holddal, valamint Budapestre költözött bátyjától kapott egy holddal együtt 1956-ban öt katasztrális holdra nőtt. 1953-ban „saját erőből” egyszoba-konyhás házat épített.

¹¹⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, Bacskai Margit tanú vallomása, 1961. március 30.

¹¹⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 268. Ágoston Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹¹⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 259. Szántó Ferenc tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

a gazda hívására, vagy a veszélyt észlve, maguktól mentek-e oda. Valószínűleg tudatosan figyeltek, vigyáztak egymásra, és kérés nélkül is fenyegetett társaik segítségére siettek. Jelenlétük növelte a házigazda biztonságérzetét; nemcsak esetleges bántalmazása volt így elkerülhető, de nagyobb eséllyel tudott ellenállni a szervezési kísérletnek is. A falubeli sorstársak – még ha azok csupán passzív szemlélői voltak is az agitációnak – ottlétükkel bátorították, kitartásra buzdították a háziakat. Olykor azonban – ahogyan ezt Nádpor esete is bizonyítja – aktívan részt vettek a diskurzusban, alakítói voltak az eseményeknek.

Nádpor István elmondása szerint érkezésükkor Dalanicsék konyhája is „tele volt szomszédokkal, kb. 25-30-an lehetnek”.¹¹⁸ Négy „népnevelő” tartózkodott ott, közülük csak a bökönyi iskola igazgatóját, Lábai Lajost ismerte. A nyomozás során kikérdezett téesszervezők, Csonka Sándor (26 éves), ifj. Koncsor József (29 éves) és Ibolya Vendel (26 éves agronómus) – valamennyien az apagyai állami gazdaság (nyíregyházi járás) dolgozói¹¹⁹ – a következőket mondták e nagyszámú vendégsereg kialakulásáról és viselkedéséről. Amikor ők este hat óra után beállítottak Dalanicsékhoz, csak két gyermeket találtak otthon:

„A kislány elment szüleit hazahívni [a szomszédból], a kislány pedig velünk otthon maradt a lakásban. Kb. tíz perc múlva Dalanics Mihályné hazajött, utána folyamatosan jött a férje és általam ismeretlen személyek, úgy hogy 19 órára Dalanics Mihály lakásán hét-nyolc férfi és kb. tíz női személy volt jelen. Ezek a személyek [...] különösebb megnyilvánulást vagy kijelentéseket nem tettek, legalábbis ilyet én nem hallottam, csupán annyit kérdezett tőlünk valamelyik, hogy most már este is jönni kell agitálni?”¹²⁰

Koncsor József szerint ezt a kérdést maga Dalanicsné tette fel („[E]gész nap voltak agitálni, s ezután már este is akarnak jönni?”).¹²¹ Ibolya Vendel ellenben azt állította, hogy „szinte valamennyien kérdőre vontak, hogy miért járunk este is agitálni. A megállapodás nem így történt a tanácsülésen.”¹²² Koncsor elmondása szerint késői érkezésük ellenére a hangulat Nádpor érkezéséig békésnek volt mondható; a férfiak egy része a háttérből figyelt („hátról kártyázni kezdett”),¹²³ az asszonyok elkülönült csoportjával a „karos ládánál” Csonka Sándor foglalkozott („asszonyokkal

¹¹⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 200. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 4.

¹¹⁹ Lábai Lajos iskolaigazgató kihallgatásáról a nyomozati anyagban nincsenek iratok.

¹²⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 223. Csonka Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹²¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 225. Ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹²² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹²³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 225. Ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

voltam elfoglalva”),¹²⁴ a többiekkel a szervezők beszélgettek: „[F]őleg én beszéltem – mondta a politikailag valószínűleg legképzettebb agitátor, az agronómus Ibolya Vendel – a párt és a kormány határozatáról, s közben egyéb kérdések is felmerültek, az iskoláztatás, nevelés, az életszínvonal emelkedése stb.”¹²⁵

Hasonlóan árasztották el a szomszédok és a rokonok Szoatak Péter lakását is, amikor az agitátorok egy másik négyfős csoportja a beteg, ágyban fekvő 72 éves gazdát kereste meg. A szervezők (három 30-40 év közötti férfi szintén az apagyai állami gazdaságból, és egy húsz éves képesítés nélküli bökönyi tanítónő) vallomása szerint itt egyértelműen a háziak riasztották az embereket. Délután három óra körüli érkezésükkor Szoatak Péter még egyedül volt a szobában, majd bejött a felesége is egy másik asszonnyal, aki azonban azonnal el is távozott. Kis idő elteltével viszont „folyamatosan egyenként és kettesével mintegy 10-15 személy jött be”.¹²⁶ Köztük volt Nádpor István is a feleségével. Nádpor állítása szerint két órát tartózkodott Szoatakéknál, mindaddig ott volt, amíg a „népnevelők” el nem mentek.¹²⁷

Mindkét helyen Nádpor provokatív kijelentései miatt alakult ki konfliktus (ami persze nem meglepő a férfi bűnösségének igazolására létrehozott szövegek esetén). Szoatakéknál állítólag Nádpor szavainak hatására döntött úgy az idős, beteg gazda, hogy mégsem írja alá a belépési nyilatkozatot, amit – a téesszervezők állítása szerint – már éppen kész lett volna megtenni. Dalanicséknál az ellentétek a szervezés időpontja körüli vita során, Nádpor és az iskolaigazgató összecsapásában kerültek felszínre. A vita lényegében arról szólt, hogy a bökönyiek beleszólhatnak-e a téesszervezők tevékenységébe vagy sem. A szervezők álláspontja az volt, hogy a lakosságnak nincs beleszólása az agitáció körülményeibe, a „Nép” nem írhatja felül a „Párt” akaratát. „nem a lakosság szabja meg, hogy mikor megyünk agitálni”¹²⁸ – idézte vissza az iskolaigazgató szavait kihallgatása során egyik agitátor társa. Ibolya Vendel hasonló állásponton volt: „nem szabhatja meg senki, sem a tanács, sem maguk, hogy mi meddig járjunk agitálni”.¹²⁹ A szervező brigád negyedik tagja azzal próbálta „csitítani” Nádport, hogy „minket a Párt küldött Tsz-t

¹²⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 223. Csonka Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹²⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹²⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 231. Bacska Margit tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 25.

¹²⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 210. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 24.

¹²⁸ Az iskolaigazgató szavait idézte Csonka Sándor. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 223. Csonka Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹²⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

szervezni, s ezen úgys át kell esni, a mezőgazdaság szocialista átszervezését be kell fejezni”¹³⁰

Nádpör viszont arra hivatkozott, hogy a tanácsülésen létrejött „megállapodást”, a megkötött „alkut” a szervezők kötelesek betartani:

„[Az] alku nem így volt. [...] Mi akarjuk is, hogy ezt tartsák be és a családokat mi nem engedjük zavarni. Harcolni fogunk azért, hogy este ne járjanak tsz-t szervezni. De ha járnak, ne csodálkozzanak azon, hogy zárt kapukat találjanak.”¹³¹

A Nádpör által használt kifejezések is azt sugallják, hogy az esti agitálás tilalma nem csupán a bökönyi lakosok „diktátuma” volt, hanem a tanácselnökkel, sőt, az agitátorok vezetőjével kötött egyezség eredménye. Nádpör saját vallomásából származó szavai is megerősítik ezt az értelmezést:

„Igazgató elvtárs, én úgy tudom, hogy most volt gyűlés, amikor a népnevelők megérkeztek, és a Nép megkérdezte, hogy lesz-e éjjel is népnevelés, és erre tudomásom szerint Salamon Miklós VB-elnök és az ott lévő brigádvezető azt mondták, hogy nem lesz, és reggel nyolc órától délután öt-hat óráig fognak agitálni. [...] Lábai [az igazgató] erre azt felelte, hogy megváltozott a rendelkezés ma este. Én erre azt feleltem »Tessék elhinni, elég baj.« Lábai erre mosolyogva azt felelte, hogy »Még hajnalban is lesz, mert én láttam ilyen munkát.« Majd tovább mondtam neki »Én ösmerem az Igazgató elvtársat, olyan gerinces volt levente főoktatónak, hogy maga hivatalos idő után senkinek sem hagyná a családját zavarni.« Lábai erre azt felelte, hogy Dalanics nem szól ezért, csak én. Erre én azt feleltem, hogy az én családom és az ő családja majdnem egy, mert rokonok vagyunk. Ezután Lábai és a többi népnevelő elkészönt és elmentek.”¹³²

A „Nép” kiemelése a döntéshozók közül (csak kérdezett és nem követelt) és a szinte már alázatossá stilizált szöveg Nádpör védekezésének része lehetett kihallgatása során. Az egyik téesszervező vallomása szerint a fenti szöveg valójában így hangzott:

„Maga piszkos, szemtelen csirkefogó igazgató úr, maga a múlt rendszerben senkiházi leventeoktató volt, még van szeme idejönni másnak a lakására és éjszakának idején agitálni. [...] M]aga megkövetelte tőlünk a rendet mint leventeoktató, most mi is megköveteljük és nem engedjük, hogy este járjanak agitálni.”¹³³

¹³⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 225. Ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹³¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹³² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 200. Nádpör István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 4.

¹³³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 225. Ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

Nádpör István február 4-i letartóztatását azzal indokolták, hogy nyílt téesszelnes agitációt fejt ki, ismerőseit lebeszéli a téesszebe való belépésről. Jelenléte veszélyes a községben, mivel „magatartását több dolgozó igyekszik magáénak tenni és ezzel a tsz-szervezést nehezíteni”.¹³⁴ Nádpör rovására írták a Dalanicséknál történtek mellett azt is, hogy nemcsak Szoták Pétert beszélte le a belépési nyilatkozat aláírásáról, hanem másokat is. „Már korábban is volt eset, hogy utánunk jött, amelyik házhoz bementünk agitálni, s ott minden esetben igyekezett ellenséges hangot megüti, s azt hangoztatta, hogy Bököny községben úgysem lesz tsz”¹³⁵ – nyilatkozta az egyik téesszervező.

27. Agitációs gyűlésből mentőakció

1960. január 18-a után még két alkalommal gyűltek össze a község lakosai, hogy együtt tiltakozzanak a téesszervezés, illetve a kollektivizáló hatalom erőszakos módszerei ellen. Mindkét esetben az a hír mozgósította őket, hogy néhány társukat téesszelnes kijelentéseik miatt a letartóztatás veszélye fenyegeti. A megmentésükre szervezett akció annak deklarálása volt, hogy a közösség szolidáris a közös ügyért kiálló tagjaival, és egyben újabb alkalmat kínált a kollektivizálás együttes elutasítására. A „hőzöngőkkel” való közösségvállalást így fogalmazta meg az egyik gazda a január 21-i demonstráción: „[A]zért jöttünk, mert egy pár embert ki akarnak emelni közülünk. Mi ezt nem engedjük. Ha egy embert visznek, akkor vigyenek valamennyiönket.”¹³⁶

A „bűnösök” megnevezése

1961. január 21-én reggel azért vonultak az emberek a tanácsházához, hogy megakadályozzák a 18-i tanácsülés szétbomlasztásáért felelőssé tett gazdátarsaik megbüntetését. Az eset kriminalizálását a tanácselnök és Babosi János, a nagyállói járási pártbizottság agitációs és propaganda osztályának vezetője indíthatta el, aki szintén részt vett a tanácsülésen. Bizonyára az ő információik hatására jelent meg másnap, január 19-én a községben a nagyállói járás néhány vezetője: Madarász Istvánné, a járási tanács VB-elnöke, Balogh Árpád, a járási ügyész és a járási rendőrkapitányságtól Képes Lajos főhadnagy. A magas pozíciót betöltő funkcionáriusok

¹³⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 29. Határozat Nádpör István előzetes letartóztatásáról, 1961. február 4.

¹³⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 221. Kovács István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹³⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 205. Nádpör István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 10.

személyes jelenléte és gyors reakciója, valamint döntésük, hogy a Bökönyben észlelt ellenállást a rendőrség bevonásával kell elfojtani, a kollektivizáló hatalom félelmére és elrettentésen alapuló „szervezési” módszereire világít rá. A tanácsülés megzavarásával és kollektivizálás ellenes hangulat keltésével gyanúsított személyeket január 21-re, szombatra rendelték be a járási rendőrkapitányságra.

A járási vezetők a megye utasításainak megfelelően kezelték az ügyet. Az 1960 novemberében kidolgozott megyei kollektivizálási terv a téesszervezéssel való minden szembehelyezkedést ellenséges tevékenységnek nyilvánított, és gyors elfojtásukat irányozta elő:

„A fejlesztés és megszilárdítási munka idejében számolhatunk azzal, hogy a szövetkezeti mozgalom ellenségei nagyobb aktivitást fejtenek ki. [...] Az átszervezésre kerülő, valamint a már átszervezett községekben az ellenséges tevékenységet fel kell deríteni és azok terjesztőit nézeteikkel együtt le kell járítani. Súlyosabb esetekben gondoskodni kell az adminisztratív intézkedések alkalmazásáról is.”¹³⁷

A bökönyi tanácselnök vajon hasonlóan járt volna el, ha a járási pártbizottság képviselője *nem* lett volna jelen a 18-i tanácsülésen? Akkor is kiszolgáltatta volna a község lakosait a felettes hatóságoknak, vagy maga próbált volna megbirkózni a helyzettel, hogy minél kisebb megrázkódtatással „segítse rá” a falut a nagyüzemi mezőgazdaság kikerülhetetlennek tűnő „útjára”? Választási lehetősége nem volt. A járási pártküldött jelenléte kijelölte számára a követendő utat. Ugyanakkor valószínűleg a tanácselnök döntésén múlt, hogy kiket idéztek be a nagykallói rendőrségre. Ő tájékoztatta ugyanis a községbe kikerülő járási funkcionáriusokat az előző napi eseményekről, és az ő feladata volt a „bűnösök” körének kijelölése is. Vajon miért éppen Hegedüs Jánost, Kádár Pétert, Kiss Jánost és Lovas Jánosnét nevezte meg, amikor a rendőrségen kihallgatott tanúk szerint a tanácsülésen sokan mások is hozzájuk hasonlóan viselkedtek?

A tanúként kihallgatott bökönyi lakosok vallomásait egyébként az jellemezte, hogy hangoskodó társaikat igyekeztek „elrejtetni” a téesszervezés ellen demonstráló tömegben. Azt vallották, hogy a nagy hangzavar miatt lényegében semmit nem hallottak, illetve ha hallottak is valamit, nem tudták eldönteni, hogy ki mit kiabált: „olyan nagy volt a zsinat, hogy én nem hallottam, hogy mit kiabálnak közbe, egyik ezt, a másik azt kiabálta, úgy, hogy pontosan nem tudom, hogy ki mit kiabált” – mondta Maxin János.¹³⁸ Az a tény, hogy a Salamon által megnevezett személyek neve több tanú vallomásában is szerepelt, azzal magyarázható, hogy a nyomozók

¹³⁷ Az „adminisztratív intézkedés” a hatósági kényszereszközök igénybevételenek eufemisztikus megnevezése volt a korabeli hivatalos szóhasználatban. MNL SZSZBML XXIII.2. A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB és az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei VB együttes ülése, 1960. november 18.

¹³⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

kifejezetten róluk faggatták a beidézett embereket. A négy bökönyi lakos így lett végül a 18-i tanácsülésről szóló történet főszereplője.

Salamon vallomásából arra következtethetünk, hogy részben azokat az embereket „adta fel”, akik közvetlenül a személye ellen támadtak. Hegedüs János hazugnak nevezte és azt a jogszabályt követelte tőle, amelyik elrendelte a község kollektivizálását. Kádár Péter verbális és nonverbális eszközökkel is hangsúlyozta, hogy mondanóját személyesen a tanácselnökhöz intézi (az asztalához lépett, megszólította, és öklével verte az „elnöki” asztalt). Kiss János és Lovas Mihályné pedig talán azért kerülhetett a „bűnösök” közé, mert megszólalásukkal a többiekénél nagyobb hatást gyakoroltak a jelen lévőkre. Kiss János azonosítása nem okozhatott nehézséget, mivel a tömegből kiemelkedve, egy széken állva beszélt. Lovas Mihálynéről viszont azt állította Salamon, hogy az udvaron tartózkodott, és a nyitott ablakon keresztül kiabált be a terembe. Nem voltak hasonló súlyúak a két személy kijelentései sem. Amíg Kiss János lényegében a belépési nyilatkozat aláírásának megtagadására szólította fel társait („többen vagyunk ilyen szegény emberek, nem engedjük a földünket”),¹³⁹ addig Lovas Mihályné csupán azt kérte, hogy a szervezők ne este, hanem nappal menjenek agitálni. Igaz, ezt úgy tette, hogy párhuzamot vont a „latrok”, vagyis a „kurvákhöz” járó parázna férfiak és az este agitálók között.

Különösen annak fényében meglepő Lovas Mihályné beemelése a „bűnösök” közé, hogy K. Orosz Miklós nem került oda. Ő volt ugyanis a kihallgatott tanúk, köztük a tanácselnök, Orsós Zsuzsanna szerint is az a személy, aki a tanácsülésen az ötös bizottság felállítását kezdeményezte. Salamon ugyanakkor anonimizálta az ötös bizottság ötletét felvető személyt, a tanácsstag K. Orosz Miklóst pedig – a többi tanú vallomásától eltérően – egészen más karakterű szerepben mutatta be:

„Mivel a teremben tartottuk bent a tanácsulást és az udvaron lévő személyek kiabáltak be, nem tudtunk parlamentáris vitát folytatni, és azt sem tudtuk megállapítani, hogy ki volt, aki bekiáltott. [...] Jívurol adták be azt a hangot is, hogy követelik, hogy a tanácstagság sorai közül állandóan székeljen öttagú bizottság a tanácsházán, hogy ha valakit behívatnak, bántódása ne legyen.”

Salamon történetében K. Orosz Miklós azoknak a lakosoknak az egyike volt, akik őt és a járási pártküldöttet a feldühödött tömeg haragjától megvédték:

„[E]gy pár becsületes tanácsstag és tanácskozási joggal meghívott dolgozó paraszt látta azt, hogy személyemnek és a pártbizottság kiküldöttjének igen szorult helyzete van, [...] hátunk mellé álltak, pl. K. Orosz Miklós, Maxin János, Hornyák László és bíztattak bennünket, hogy legyünk türelemmel, ők majd velünk együtt kijönnek [a teremből].”¹⁴⁰

¹³⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹⁴⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

Vajon miért hallgatott a tanácselnök K. Orosz Miklósnak a védelem megszervezésében játszott szerepéről? Még maga K. Orosz sem tagadta, hogy érintett volt az ügyben, bár vallomásában sokkal passzívabb szereplőnek mutatta be magát, mint amilyennek a többiek ábrázolták. Nála az elégedetlen tömeg volt a kezdeményező, ő csak hagyta magát bevonni az akcióba:

„Az emberek szóba hozták az ötös bizottság megalakítását is. Valaki azt kiáltotta, hogy K. Orosz Miklós is jó lesz egy tagjának. Én erre azt válaszoltam, ha sor kerül a megalakításra és megválasztanak, akkor elvállalom.”¹⁴¹

Kádár verziójában fordított volt a szereposztás. Ott K. Orosz lépett fel kezdeményezően és tett javaslatot a probléma megoldására:

„Ezen a tanácsülésen jelen volt K. Orosz Miklós is, aki a tanácselnök mellett az asztalnál tartózkodott. Annak következtében, hogy az ülésen jelenlévők a népnevelők durva magatartásáról beszéltek, K. Orosz a tanácselnöknek javasolta, hogy a tanács tagjaiból állítsanak fel egy öt tagból álló bizottságot, s a bizottság a tanácsházán tartózkodva [...] a dolgozó parasztokat nem engedi bántalmazni. A tanácselnök [...] azt felelte, hogy nincs semmi akadálya.”¹⁴²

Kádár történetében teljes az összhang a tanácselnök és K. Orosz között a község védelmének megszervezését illetően. Ezt annak a ténynek a megemlékezésével is hangsúlyozta, hogy K. Orosz a tanácsülésen a tanácselnök mellett, az asztalnál foglalt helyet.

A rendelkezésünkre álló forrásokból nem derül ki, hogy ki vethette fel először a közös védekezés megszervezésének gondolatát. Az ötletadó lehetett valaki a tanácstagok közül, vagy akár a tanácselnök is. Az sem kizárt, hogy nem valamely hivatalos fórumon született meg az ötlet, hanem a község lakói közti beszélgetések során merült fel, akiket a kollektivizálás veszélye a megszokottnál is szorosabb együttműködésre, együttgondolkodásra sarkallt. A szomszéd településekről érkező riasztó hírek hatására valószínűleg már nagyon korán megindult a diskurzus a veszély elhárításának lehetőségeiről. Salamon vallomása szerint a december 22-i kisgyűlés résztvevői már tudtak a közeledő agitációs brigádok „meggyőzési” módszereiről:

„[A] termelők, pl. Mészáros Mihály, Csordás András, Szabolcsi Mihály bökönyi lakosok elmondották, hogy félnek a községben, mert meg fogják verni az embereket.”¹⁴³

¹⁴¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, 1961. március 29. A rendőrségi kihallgatásáról készült jegyzőkönyv nem tartalmaz utalást az ötös bizottságra.

¹⁴² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 77. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 20.

¹⁴³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

A kollektivizálás nyitányát jelentő január 18-i tanácsülésig eltelt majdnem egy hónap alatt terjedhetett el és erősödhetett meg a községben az a gondolat, hogy a hírhedt brigádok tevékenységét ellenőrző bizottság felállítása, valamint a házi agitáció idejének korlátozása hatékony eszköz lehet az erőszak megfékezésére. Feltételezésem szerint a január 18-i tanácsülés résztvevői, a tanácstagok és a tanácselnök éppúgy, mint a jelen lévő községi lakosok nagy része már tudott ezekről az elképzelésekről, sőt, a tanácsülés egyik célját éppen e tervek megvalósításában látták.

K. Orosz Miklós tanácstag javaslata az ötös bizottság létrehozásáról tehát nem egyéni és spontán akció lehetett, hanem valószínűleg a tanácselnök jóváhagyásával történő, előre megtervezett felszólalás. Az előterjesztő tanácstag személye lehetett csupán kérdéses. Kovács László tanácstag szintén kész lett volna vállalni ezt a feladatot, de Salamon – vallomása szerint – erről lebeszélte:

„Kedden délben [január 17-én ...] találkoztam Kovács László tanácstag barátommal, aki kérdésként felém felvetette, hogy mi a véleményem, ha ő javasolni fogja, hogy hozunk létre ötös bizottságot a népnevelés idejére, akiknek az lenne a feladatuk, hogy a Tanácsházán tartózkodnának míg a szervezési munka folyik. Válaszom az volt, hogy én ezt nem ajánlottam Kovács elvtársnak. Ő a tanácsülésen ilyen javaslatot nem tett.”¹⁴⁴

Salamon tehát akkor, amikor nem vette fel K. Orosz Miklóst a „bűnösök” közé, és az ötös bizottság felállítását egy hirtelen jött ötletként mutatta be, az ötletadót pedig elrejtette az arctalan tömegben, feltehetően nemcsak tanácstag társát, hanem saját magát is védelmezte.

A hír terjedése, felkészülés a védekezésre

A 18-i tanácsülésen történekeért felelőssé tett emberekkel maga a tanácselnök közölte, hogy január 21-én, szombaton, reggel nyolc órára behívták őket Nagykállóra, a járási rendőrkapitányságra. Írásbeli idézést nem kaptak. Hegedűs János és Kiss János eleget tett a felszólításnak, Kádár Péter és Lovas Mihályné viszont nem. Szombat délelőtt nagy tömeg gyűlt össze a tanácsházánál, hogy tiltakozzanak az intézkedés ellen, kinyilvánítsák szolidaritásukat a rendőrségre beidézt társaikkal mellett, és megakadályozzák a behívásnak nem engedelmességet két bökönyi lakos erőszakos elvitelét.

Valószínűleg nem volt véletlen, hogy a tanácselnök csak 20-án, péntek délután értesítette az érintetteket, nem pedig egy nappal korábban, amikor a döntés megszületett. Az időpont megválasztását bizonyára az motiválta, hogy minél kevesebb idő maradjon arra, hogy a hír elterjedjen a községben, és összefogásra,

¹⁴⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

ellenlépésekre ösztönözze a lakosságot. Salamon – feltehetően hasonló megfontolásból – külön-külön beszélt a beidéztet lakosokkal, és elhallgatta előlük a fegyelmző akció méreteit. Kádár Péternek legalábbis azt mondta, hogy egyedül csak neki kell bemennie a nagykállói rendőrkapitányságra. A tanácselnök számitásai azonban nem váltak be. A hír igen gyorsan elterjedt a községben, és egy este is elegendőnek bizonyult 150-200 ember mozgósításához. A beidéztet személyek kilétére is hamar fény derült, bár az információhiány miatt kezdetben nem lehetett tudni, hogy hány községi lakost is fenyeget a letartóztatás veszélye. Seres János (36 éves, hétholdas gazda) például 20-án este hét órakor, miután értesült Kiss János és Kádár Péter beidéztetéséről, testvéréhez ment, hogy megtudja, hogy ő is a behívottak között van-e.¹⁴⁵

A hír elterjedését jelentősen felgyorsította Kiss János és felesége magatartása. Többen is azt állították, hogy úgy szereztek tudomást a fejleményekről, hogy az utcán találkoztak a házaspárral, akik sírva panasztak mindenkinek az őket ért csapást. F. Barnucz Mihályné (43 éves, a nyomozótiszték meghatározása szerint „kulák-származású” asszony) így idézte fel vallomásában a házaspárral való találkozását:

„Előadom, hogy 1961. január 20-án az esteli órákban az utcai kisajtóban álltam, s a kapunk előtt az utcán ment el Kiss János a feleségével. Kölcsönös üdvözlés után, mivel láttam, hogy Kissné sírt, megkérdeztem tőle, hogy miért sír. Kérdésemre Kissné férjével együtt azt válaszolta, hogy Kiss Jánost és Kádár Pétert a rendőrség el akarja vinni.”¹⁴⁶

A síró asszony, de még inkább a síró férfi látványa (Seres János vallomása szerint mindketten sírtak)¹⁴⁷ bizonyára nagy feltűnést keltett. A nyilvánosság előtti heves érzelemnyilvánításuk valószínűleg nemcsak az elkeseredett emberek spontán reakciója volt, hanem részben tudatosan, ily módon kívánták a figyelmet magukra irányítani. Hasonlóan viselkedett Kiss Jánosné másnap a tanácsházánál összegyűlt tömegben is, hogy férje megmentése érdekében aktivizálja az embereket: „sírva panaszkodott, hogy az ő férjének el kellett menni Kállóba [sic!].”¹⁴⁸ „[O]tt sírt Kiss Jánosné [...], hogy mi lesz velük, ha férjét [...] becsukják.”¹⁴⁹ A sírás mint a vészhelyzetre adott reakció, a támaszra szoruló „síró asszony” (vagy olykor férfi) mint

¹⁴⁵ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 135. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 21.

¹⁴⁶ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 240. F. Barnucz Mihályné tanú kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 13.

¹⁴⁷ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 135. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 21.

¹⁴⁸ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 117. Seres Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 13.

¹⁴⁹ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

a védekezéshez választott szerep, ahogy később látni fogjuk, nem az egyedüli női stratégia volt a bökönyi történetben.

A község több lakóját is fenyegető veszély híre gyorsan elterjedt a településen. Az információ megosztásának fő helyszíne a szomszédok, rokonok szokásos esti összejövetele volt. Seres János a Kiss házaspártól származó hírrel fél nyolc körül szomszédját, Pelles Lászlót (42 éves, 12 holdas gazda) kereste fel, akinél már mások is tartózkodtak. Ifj. Nagy Sándor (35 éves, ötholdas gazda) és Szoták Mihály (38 éves, háromholdas gazda) feleségükkel együtt mentek át Pellesékhez. A vendégek közül a férfiak innen közösen indultak el Seres testvéréhez, Mihályhoz (37 éves kisgazda),¹⁵⁰ hogy megtudják, vajon ő is a beidéztettek között van-e. Mihály, aki érkezésükkor szintén egyik szomszédját kísérte ki éppen a kapun, megnyugtatta őket, hogy nincs veszélyben. Ezután a három férfi Kádár Péterékhez nézett be, hogy megbizonyosodjanak a Kádárt is érintő hírek valóságáról.¹⁵¹ Kádáréknál szintén nagyobb társaság tartózkodott. Ott volt apósa, id. Nagy Sándor (59 éves, 13 holdas gazda, tanácsstag) – aki ifj. Nagy Sándornak csak távoli rokona volt –, valamint több szomszéd: id. Maxin János (52 éves, 20 holdas gazda, tanácsstag), Csordás György (57 éves, 12 holdas gazda) és fia, Csordás Mihály (30 éves, vagyontalan), aki Seres János sógora volt. A jelenlévőket szoros baráti kapcsolat fűzte össze, gyakran töltötték együtt estéiket, beszélgettek, kártyáztak („egyik este egyik háznál, másik este másik háznál szoktunk kártyázni”¹⁵² – vallotta Maxin János). Január 20-án este Kádár Péter beidéztetése lehetett beszélgetésük fő tárgya; fontolgatták a várható fejleményeket, keresték a menekülés lehetőségeit.

Bár a járási rendőrkapitányságra történő beidéztetés még nem jelentette valakinek az őrizetbe vételét is, a község lakóinak félelme, hogy ez is megtörténhet, nem volt alaptalan. Mint láttuk, Kiss Jánosné arról panaszkodott, hogy mi lesz vele, ha „férjét becsukják”. Seres János szintén úgy gondolta, hogy ha Kádár Péter „bemelegy Nagyállóba, ott le is tartóztatathatják”.¹⁵³ A kollektivizálás szolgálatába állított propaganda és „igazságszolgáltatás” tudatosan gerjesztette is ezeket a félelmeket. A szervezés irányítói minden nyilvános fórumon hangsúlyozták, hogy büntetendő cselekedetet követ el, aki a téesz ellen beszél. Szondi György járási tanácsstag az 1960. december 16-i tanácsülésen arra szólította fel a bökönyi tanácsstagokat, hogy „figyelmeztessék a dolgozókat, nehogy ellenagitációt fejtsenek ki, mert az törvényellenes cselekedetnek minősül és az ilyen egyének a felelősségre vonást nem kerülnek el”.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Gazdasága nagyságáról nem szólnak a nyomozati iratok.

¹⁵¹ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 135. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 21.

¹⁵² MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. Boríték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, id. Maxin János vallomása, 1961. március 30.

¹⁵³ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 145. Id. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 14.

¹⁵⁴ MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1960. december 16-i üléséről.

Amikor tehát a Kádáréknál összegyűlt emberek arról tanakodtak, hogy az adott helyzetben mi lenne Kádár Péter számára a legmegfelelőbb taktika, azzal a lehetőséggel is számolniuk kellett, hogy ha bemegy a nagykállói rendőrségre, ott nemcsak kihallgatják, hanem esetleg rögtön őrizetbe is veszik. De az otthonmaradásnak is nagy kockázata volt. Az ellenszegülés a karhatalom beavatkozását és súlyosabb büntetést vonhatott maga után. Bizonyára hosszas mérlegelés után döntöttek csak úgy, hogy Kádár másnap mégsem megy be Nagyállóra, hanem rokonai, barátai – köztük több tanácstag – segítségével megpróbálja rábeszélteni a tanácselnöket, hogy járjon közben a járásnál a beidézés visszavonása érdekében. Döntésüket valószínűleg az is befolyásolta, hogy a tanácselnök a január 18-i tanácsülésen „megígérte”, hogy a téesszervezéssel kapcsolatban „a községből senkit nem visznek el”.¹⁵⁵ Salamon bizonyára a község lakóinak megnyugtatósára mondta ezt, akik ezek szerint nemcsak az erőszakos agitátoroktól féltek, hanem attól is, hogy néhány „hangadót kiemelnek” a községből. A tanácselnök valószínűleg tisztában volt hatalma korlátaival, és tudta, hogy ígéretét csak akkor képes betartani, ha a település kollektivizálása „simán” lezajlik. Reményei azonban már a január 18-i tanácsülést követő napon megghiúsultak: a gyűlés megzavaróit máris a letartóztatás veszélye fenyegette.

Seres János¹⁵⁶ nyolc óra körül állított be Kádárékhoz, ahol csak 10-15 percig maradt.

„Seres János mindjárt avval kezdte a beszélgetést – vallotta Kádár –, hogy ne menjek Nagyállóra, mert ők másnap reggel felmennek a tanácsházához, már több emberrel beszéltek ebben az ügyben és megkérdik, hogy engem miért akarnak elvinni, mivel előzőleg azt ígérték, hogy senkit nem visznek el. Seres mondta azt is, hogy én szintén menjek velük fel a tanácsházához január 21-én reggel korán. Én megígértem, hogy felmegyek.”

Seres ajánlata valószínűleg nem jelentett teljesen új alternatívát az addig felmerültekhez képest, legfeljebb a „menjek vagy maradjak” dilemmájának eldöntésében segíthetett. Vallomásában azt állította, hogy Kádárt nem lepték meg szavai:

„Kádár [...] kijelentette, hogy erre már ők is gondoltak és beszéltek róla, s végül is azt mondta, hogy »Majd meglátom, megálmodom az éjjel, hogy megyek-e, vagy a tanácsházához megyek fel reggel.«”¹⁵⁷

¹⁵⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁵⁶ Seres János 1925-ben született Bökönyben, szüleinek 11 holdja volt. 1945-ig cipészként dolgozott. 1961-ben az akkor készült vagyoni bizonyítvány szerint hét katasztrális holdon gazdálkodott. Felesége négyholdas bökönyi gazda lánya volt, 1961-ben két kiskorú gyermeke (3-4 évesek) volt.

¹⁵⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 135. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 21.

Kádár ugyanakkor azt állította kihallgatása során, hogy csupán Seres biztatására változtatta meg eredeti szándékát, hogy másnap reggel – a behívásnak engedelmességgel – sógora motorkerékpárjával bemegy Nagyállóra. A könnyen befolyásolható, gyenge ember szerepét bizonyára jobb védelmi pozíciónak gondolta, mint az önféj ellenállóét. Ez a szerepválasztás ugyanakkor azt is jelentette, hogy „feladta” a védelmében szervezkedni kezdő Seres Jánost.

A falu péntek esti riasztását nem egy személy kezdeményezte. A gondolat, hogy közös erővel talán megakadályozhatják Kádárék elvitelét, egymástól függetlenül többekben is felmerült. Őzdi munkahelyéről péntek este hazaérkező Bencze József (41 éves, két hold földet is művelő kubikus) ismerőseitől értesült a faluban történetekről. Egyikük kijelentette:

„[N]em engedjük Kádár Pétert elvinni és másokat sem a faluból. Ha érte jönnek, mindannyian megyünk és a falu lakóival megakadályozzuk az illetékes szervek intézkedését. Abban állapodtunk meg, hogy felmegyünk a tanácsházára és intézkedünk.”¹⁵⁸

A nyomozati iratok alapján F. Barnucz Mihályné tevékenységébe is bepillantunk. Kiss Jánoséktól szerzett információval járta végig ő is szomszédjait, hogy mozgósítsa őket a másnapi mentőakcióban való részvételre. Bár kihallgatása során csak egyetlen szomszédja, Nádpor István felkeresését ismerte el, Nádpor vallomásából arra következtethetünk, hogy aznap este nem ő volt az egyedüli, akit az asszony meglátogatott:

„[J]anuár 20-án este kb. nyolc óra tájban bejött lakásomra F. Barnucz Mihályné. [...] ihelyest bejött, közölte velem, hogy Kádár Pétert és Kiss Jánost el akarják vinni. Aztán felszólított, hogy másnap reggel [...] menjek fel én is a tanácsházához és amint mondotta, »Ne engedjétek elvinni őket.« [...] A fentieket elmondva azonnal eltávozott lakásomból.”¹⁵⁹

A váratlanul érkező, rögtön a lényegre térő, majd sietve távozó asszony magatartása, valamint a több személyre utaló szóhasználat („menjek fel én is”, „ne engedjétek elvinni”) arra utal, hogy F. Barnuczné előtte már többeknél is járhatott, és még másokhoz is igyekezett.

Szavaiból („ne engedjétek elvinni”), valamint abból, hogy Nádpor István – vallomása szerint – másnap reggel hét és nyolc óra között F. Barnucz Mihály, Csordás Mihály, Urbin Péter és Dalanics Mihály társaságában indult el a tanácsházához, úgy tűnik, hogy F. Barnuczné nem ment velük, illetve szomszédságából is csupán a férfiakat mozgósította. Vajon miért hagyta ki az asszonyokat? Talán úgy gondolta, hogy a férfiak érdekérvényesítő képessége nagyobb, mint a nőké? A tanácselnök jobban

¹⁵⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 171. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 22.

¹⁵⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 205. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 10.

hallgat rájuk, esetleg jobban tart tőlük? A család, a falu megvédése a férfiak feladata? Vajon milyen lehetett Bökönyben a nőknek önmagukról és a másik társadalmi nemről alkotott képe? Ha a bökönyi asszonyok nem is játszottak olyan kiemelkedő szerepet a kollektivizálás elleni megmozdulásokban, mint a nyírcsaholyiak, nem állíthatjuk róluk, hogy félelemből vagy egyéb megfontolásból passzívak maradtak volna. Mint láttuk, nagy számban voltak jelen a január 18-i tanácsülésen, és mint látni fogjuk, a következő, február 4-i tüntetésen is. Január 21-én szintén sokan mentek el a tanácsházához, Kádár Péter vallomása szerint „mintegy kétszázan gyűltünk össze [...], többségében férfiak, de asszonyok is”.¹⁶⁰ F. Barnucz Mihályné hozzáállása az ügghöz (aki aktívan részt vett a szervezésben, de később a háttérben maradt, és csak a férfiakat állította „csatasorba”) valószínűleg az egyik jellegzetes női magatartás lehetett a faluban.

F. Barnuczné látogatásának a megszokottól eltérő időpontja (este nyolc óra) is jelezhetette a háziaknak, hogy a szomszédasszony nemcsak egyszerűen beszélgetni jött, hanem valamilyen probléma megoldásához kéri segítségüket. Maxin János vallomása szerint ugyanis:

„[A] községben az volt a kialakult gyakorlat, hogy az ismerősök amennyiben egymáshoz este beszélgetés végett elmennek, az öt-hat óra között történik. Ilyen későn [nyolc után] általában csak akkor szoktunk egymás lakására elmenni, ha valami baj van, hogy különböző segítséget kérjünk egymástól.”

Seres János is hasonló időpontban állított be társaival Kádárékhoz (Maxin János közlése a kapcsolattartás helyi szokásairól éppen az ő látogatásukra vonatkozott). A rendkívüli helyzet megengedte a szokatlan viselkedést. Seres látogatását még rendhagyóbbá tette, hogy állítólag nem volt baráti viszonyban Kádár Péterrel, és előtte még sohasem járt nála. A váratlan vendégek ugyanakkor viselkedésükkel jelezték, hogy nem akarják teljesen felrúgni a községben kialakult szabályokat: nem ültek le, hanem elmondták, amit akartak, és gyorsan eltávoztak, ahogy ilyen kései órában ez illett:

„Seres és a vele lévő két személy Kádár lakásában le sem ültek, pedig kínálgattuk őket hellyel. Amint Seres a fentieket elmondta, mindjárt köszöntek és eltávoztak. Tekintettel arra, hogy megítélésem szerint ekkor már nyolc óra elmúlt, én is készültem és Seresékkal együtt hazafele indultam.”¹⁶¹

Amíg Kádár Péter motivációiról rendelkezünk néhány adattal, a többi beidézett bökönyi lakos döntésének okairól nem tudunk meg szinte semmit. Mivel ők

¹⁶⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁶¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 145. Id. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 14.

később kiestek a rendőrség érdeklődési köréből (helyükre mások kerültek), a kihallgatásukról készült jegyzőkönyveket – ha egyáltalán készültek ilyenek – nem tették bele a nyomozati anyagba. Az ő reakcióikra csupán a többi kihallgatott bökönyi lakos utalásaiból következtethetünk. Hegedüs Jánosról, a január 18-i tanácsülésen a kollektivizálási rendeletet követelő kétholdas gazdáról csak annyit tudunk meg, hogy ő másnap bement a járási rendőrkapitányságra. Kiss Jánosról ennél több nyomot őrzött meg a rendőrségi dosszié. Őt először síró feleségével együtt láthattuk panaszkodni az utca nyilvánossága előtt. Majd Kádár Péter lakásán tűnt fel, ahova testvére, Jurás Miklósné kísért el. Először tehát közeli rokonait kereste fel, hogy közölje velük a rossz hírt, megossza velük félelmeit, illetve tanácsot kérjen tőlük, hogyan lehetne elhárítani a veszélyt. Kádárékhoz hasonló megfontolásból mehetett. A közös veszély összehangolt cselekvésre ösztönözte az érintetteket. Bár Kádár vallomása szerint Kiss János csupán technikai kérdésekről kívánt egyeztetni vele („Kiss János kérdezte tőlem, hogy mivel utazunk holnap Nagykállóba. Én erre azt feleltem, hogy sógorom motorral fog bevinni”¹⁶²), beszélgetésük tárgya elsősorban nem a megfelelő közlekedési eszköz kiválasztása, hanem a lehetséges forgatókönyvek mérlegelése lehetett, és bizonyára felmerült a menni vagy maradni kérdése is. Végül mindketten másként döntöttek. Kiss János jobb megoldásnak tartotta, ha engedelmes állampolgárként eleget tesz a beidézésnek, míg Kádár, mint láthattuk, inkább bízott a tanácselnök ígéretében és a helyi közösség védelmező erejében.

Bizonyára a hatóságoktól, a hatalomtól való félelem is közrejátszhatott abban, hogy ki miként ítélte meg helyzetét és kilátásait. Vajon kinek a félelme volt nagyobb? Annak, aki az engedelmességet, vagy annak, aki a szembeszegülést választotta? A nyomozati anyagban egyedül Kádár Péterrel kapcsolatban került elő a félelem kérdése. Seres vallomása szerint Kádár a vele folytatott esti beszélgetés során olyan embernek igyekezett feltüntetni magát, aki félelem nélkül néz szembe a várható fejleményekkel:

„Amint a lakásba bementünk, az ott lévő személyekkel kezdet fogtunk, majd megkérdeztem Kádár Pétertől, hogy valóban hívatják-e Nagykállóba. Erre Kádár azt felelte, hogy hívatják, de ő nem fél semmitől, be fog menni, mert ő egy jártas ember, és amit a január 18-i tanácsülésen mondott, azt ott is el fogja mondani, akkor is, ha kettévágják.”¹⁶³

Mivel Kádár Péter másnap nem jelentkezett a járási rendőrkapitányságon, úgy tűnik, hogy a hős szerep, az igazáért bátran kiálló, a veszéllyel mit sem törődő ember mentalitása csupán teoretikusan volt vonzó minta számára, tetteit – ahogy valószínűleg az ügy többi szereplőjét is – a gyakorlati hasznosság szempontjai határozták meg. A

¹⁶² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁶³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 131. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 15.

hatalommal való szembeszegülésnek addig volt értelme számukra, ameddig legfontosabb céljukat, a biztos (a téessnél mindenestre biztosabb) egzisztenciát jelentő földjük, gazdaságuk megmentését szolgálta. A január 18-i tanácsülésen még talán reménykedhettek abban, hogy közös ellenállásuk eredményes lehet, megéri a kockázatot, hasonló viselkedésnek a járási rendőrkapitányságon azonban már semmi értelme nem volt. A konfliktus kiélezése a kihallgatott személy biztonságát, és ennek következtében családja megélhetését veszélyeztette, vagyis éppen az elérni vágyott cél ellen hatott.

Kádár Péterhez hasonlóan Lovas Mihályné, a negyedik beidézett személy sem ment el Nagykállóra. A nyomozati anyagból nem derül ki, hogy mi befolyásolta döntését. Bizonyára hozzá is eljutott a hír, hogy mentőakciót szerveznek a beidézett lakosok érdekében, mivel másnap ő is ott volt a tanácsházán összesereglett emberek között. Salamon Miklós így mutatta be a tanácssterembe belépő asszonyt: „bejött Lovas Mihályné, [...] egy kisgyerek volt a karján és azt mondotta, hogy »Itt vagyok, vigyenek el!«”. Az önmagát ebben a szituációban anyaként megjelenítő asszony nyilván arra számított, hogy nagyobb esélye van a megmenekülésre, ha azt hangsúlyozza, hogy a rendőrség olyan személyt akar „elvinni”, akinek ellátásra szoruló gyermekei vannak. Provokatív kijelentése („Itt vagyok, vigyenek el!”) nem igazi felszólítás volt, hanem éppen annak kinyilatkoztatása, hogy önként nem megy be a nagykállói rendőrkapitányságra. A gyermekével együtt „elhurcolt”, vagy a gyermekétől elszakított anya képzetének felidézésével pedig éppen az erőszakos módszerek igénybevételétől próbálta elriasztani az ügyében intézkedőket. Számításai helyesnek bizonyultak. Palásti János, az agitációs brigád vezetője, aki a tanácsházán összegyűlt emberek lecsendesítésén fáradozott, a környezetében nyugtalanságot keltő asszonyt „eligazította és szépen hazaküldte”.¹⁶⁴ Későbbi sorsáról nincsenek adataink.

A tanácsházán

1961. január 21-én, szombat délelőtt 150-200¹⁶⁵ bökönyi lakos gyűlt össze a tanácsházánál. „[A]zért jöttünk – emlékezett vissza Bojti Mihály szavaira Nádpör István –, mert egy pár embert ki akarnak emelni közülünk. Mi ezt nem engedjük. Ha egy embert visznek, akkor vigyenek valamennyiünket.”¹⁶⁶ A tiltakozó tömeg immár másodszor zavarta meg a helyi agitációs kampány „rendes” menetét, ami kétséges

¹⁶⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹⁶⁵ Kádár Péter 200-ra, Salamon és Illés 150-200-ra, Seres 100-150-re becsülte a tanácsháza előtt összegyűlt emberek számát. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 68; 87; 135; 229. Kádár Péter, Salamon Miklós, Seres János, Illés János kihallgatási jegyzőkönyvei.

¹⁶⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 205. Nádpör István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 10.

tette, hogy a község kollektivizálása viszonylag „simán”, nagyobb konfliktusok nélkül megoldható. Úgy tűnt, hogy az ellenállás megtörésére tett korábbi kísérlet – a rendőrség bevonása és büntetés kilátásba helyezése – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: ahelyett, hogy megfékezte volna, újabb lendületet adott az tiltakozásnak. A község kollektivizálásának sikeréért felelős funkcionáriusok az adott helyzetben helyesebbnek tartották, ha nem erőltetik a két engedetlen bökönyi lakos megjelenését a nagykállói rendőrkapitányságon. Attól tartottak ugyanis, hogy őrizetbe vételük elrendelése tovább erősíti az emberek elszántságát, növeli a zavargás méreteit („hogya el akarnak vinni embereket – fenyegetőzött a gyűlésen Nádpör István – félreverik a harangokat és jönni fog az egész falu népe”).¹⁶⁷ Az engedékenységet azonban csupán átmeneti megoldásnak, taktikai lépésnek gondolták, és továbbra is a félelemkeltést tartották a „sikerhez” vezető leghatékonyabb eszköznek.

A társaikat védelmező bökönyi lakosok péntek este abban a tudatban szervezték meg mentőakciójukat, hogy másnap agitációs gyűlés lesz a tanácsházán.¹⁶⁸ A községben elterjedt hír szerint a rendezvényt Illés János hívta össze, aki a nagykállói járási tanács részéről irányította Bökönyben a szervezést.¹⁶⁹ A január 18-i tanácsüléshez hasonlóan a falu lakói most is a hivatalos szervek által más célból meghirdetett fórumot használták fel arra, hogy összegyűljenek, és érvényt szerezzenek érdekeiknek. Szombat reggel a kampányrendezvényre igyekvő emberek többsége számára egyértelmű lehetett összegyűvelük valódi célja, ahogy ezt az egyik gazda a gyűlésen meg is fogalmazta: „nem a tszcs miatt gyűltünk össze, hanem azért, mert a községből embereket akarnak elvinni”.¹⁷⁰ Illés János, valamint Salamon Miklós tanácselnök azonban azt állították rendőrségi kihallgatásuk során, hogy Illés nem szervezett a tanácsházára semmiféle gyűlést. Ő szombatra csupán az egyik gazda házához úgynevezett kisgyűlésre hívta össze a környéken lakókat. A tanácselnök így adta elő a szombat délelőtti történéseit:

„[J]anuár 21-én a reggeli órákban eligazítottuk a már községben lévő népnevelőket és ezen személyek agitálás végett el is távoztak a községbe. Majd kilenc és tíz óra között arra

¹⁶⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 229. Illés János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3.

¹⁶⁸ Seres János azzal próbálta lebeszélni Kádárt a Nagykállóra való beutazásról, hogy „másnap reggel a tanácsházán gyűlés lesz, a tanácselnökön keresztül hátha el lehet intézni, hogy ne kelljen elmen-nie”. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 135. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 21.

¹⁶⁹ Illés János a Nagykállói Járási Tanács VB tagja volt ekkor. 1929-ben született Gáva községben. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 229. Illés János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 3. A járási tanácstól ő irányította Bökönyben a kollektivizálást. A téesszek megalakulása után a „megszilárdító” bizottság vezetője is ő volt. MNL SZSZBML XXIII.718.a. Jegyzőkönyv a Bökönyi Községi Tanács 1961. április 12-i üléséről.

¹⁷⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 135. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 21.

lettem figyelmes, hogy azok a személyek, akikhez a népnevelőket kiküldtük, gyülekeznek a tanácsháza körül.”¹⁷¹

„Megkérdeztem Illés elvtárostól, hogy ő szervezett-e valami kisgyűlést. Ő mondta, hogy ő hívott egy kisgyűlést össze a mai napra, de nem a tanácsházára, hanem Sztoták Mihály lakására.”¹⁷²

Vajon a gyűlés helyszínével kapcsolatos különböző állítások háttérében egyszerű félreértést vagy tudatos félrevetést kell keresni? A tények szándékos meghamisítása Illésnek állhatott érdekében. Ha ugyanis valóban a tanácsházára hívta össze az agitációs gyűlést, azaz sok ember megjelenésére számított, akkor lényegében ő teremtette meg annak a lehetőségét, hogy a falu elégedetlen lakói tiltakozó tömeggé szerveződjenek. Felettese felelősségre vonhatták amiatt, hogy rossz agitációs módszerrel választott, nem mérte fel helyesen, hogy a „botrányos” tanácsülés után pár nappal nem túl szerencsés összecsődíteni a kollektivizálás ellen hevesen tiltakozó embereket semmiféle rendezvényre. Lehetséges tehát, hogy Illés – az elmarasztalástól tartva – rendőrségi kihallgatása során azt állította, hogy semmi köze nem volt a bökönyi gazdák gyülekezéséhez. A felelősség elhárításában pedig a tanácselnök is támogatta.

Salamon vallomását szintén az igazolás szándéka hozhatta létre. A szombat délelőtti története az ő elbeszélésében a konfliktusokat profi módon kezelő káderekről szól. Eszerint a kezdeti zavar és tanácsstalanság után a kollektivizálás helyi irányítói gyorsan feltalálták magukat; „ügyesen” lecsendesítették, majd hazaküldték a tömeget, miközben még a kollektivizálással kapcsolatos információk átadására is sort kerítettek. Salamon narratívájában Illés János lépett először a színre, aki a tanácsház előtt álldogáló, kezdetben még csak 25-30 főből álló kis csoportot gyorsan „eltüntette” a falu nyilvánossága elől. Behívta őket a tanácssterembe, majd ismertette előttük a termelőszövetkezeti csoport alapszabályzatát. Ahogyan azonban az agitációs fórumnak induló összefüggés újra népgyűléssé kezdett átalakulni („ahogy az idő múlt, a község lakossága úgy gyűlt össze a tanácssteremben, [...] s mire a gyűlés a végére ért kb. 150-200 főre gyűltek össze”), úgy borult fel a rend. Az emberek „közbekiabáltak”, megzavarták az előadót, elleneztek a hallottakat és saját javaslataikkal álltak elő.

„A gyűlésen Illés Elvtárs ismertette a legújabb problémákat [téves helyett tszcs-t szerveznek] és ekkor a közönség közbekiáltásokkal olyan megjegyzéseket tett, hogy ez már újabb, nem az, amit előzőleg mondtak, de ha már így van, akkor miért nem alakítanak állami gazdaságot, ahova elmennének dolgozni. [...] A] közönség között a hangulat igen feszült volt.”

¹⁷¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁷² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

Ezután Palásti János, a Bökönyben agitáló brigád vezetője lépett Illés helyébe, és magabiztos fellépésével konszolidálta a helyzetet, visszaállította a megingott rendet:

„[E]kkor vette át a szót Palásti elvtárs, a tsz-szervező brigád vezetője, aki hozzászólásával meggyőzte a tömeget, és ekkor a jelen lévő közönség a közbekiáltásokkal félbehagyott.”

Az indulatos tömeg lecsillapításában, a falu pacifikálásában a tanácselnök önmagának is fontos szerepet tulajdonított. Elmondása szerint, amikor az emberek világossá tették jövetelük valódi célját, ő volt az, aki kezdeményezte a járási rendőrkapitánynál, hogy átmenetileg tekintsenek el az idézésnek nem engedelmességek lakosok berendelésétől, azt is hozzátette azonban, hogy később, nyugodtabb körülmények között (titokban?) kerüljön rá sor:

„Közben engemet a telefonhoz hívtak és kijöttem a gyűlésről. [...] Fehér Mihály őrnagy elvtárs [a járási rendőrkapitányságról] hívott, hogy [...] az általuk berendelt emberek elindultak-e. Fehér elvtárral akkor én röviden közöltem, hogy a Kádár kivételével mind elment. [Ekkor még valószínűleg nem tudta, hogy Lovas Mihályné is otthon maradt.] Ugyanekkor közöltem azt is, hogy jelenleg ebben az ügyben 200 fős tömeg gyűlt össze a tanácsházán, és amennyiben lehetséges, úgy a Kádárt hagyjuk idehaza és majd egy alkalmas időben, ha szükséges lesz, berendelik, illetve utána [azok után, akik már jelentkeztek a rendőrségen] indítjuk. Fehér elvtárs egyetértett velem, így a Kádár itthon is maradt.”¹⁷³

Kádár Péter vallomása egy másik nézőpontból mutatja be a történeteket, illetve Salamonnak az eseményekben játszott szerepét. Míg a tanácselnöknek a rendőrségen tett vallomása a lojális káder narratívája, addig a Kádárral folytatott beszélgetés során – ahogy ezt Kádár visszaidézte – Salamon a község érdekében cselekvő vezetőnek igyekezett feltüntetni magát. Kihívta Kádár Pétert a tanácssteremből és szemrehányást tett neki amiatt, hogy felelőtlen magatartásával „fellázította a népet”, és nem gondolt arra, hogy a kollektivizálással szembeni újabb tömegdemonstráció még erősebb rendőri beavatkozást vonhat maga után. Feltételezett félelmei – ahogyan azt a február 4-i tömegtüntetés erőszakos feloszlata, és az azt követő letartóztatások később bizonyították – nem is voltak alaptalanok. Ezek után felszólította Kádárt, hogy ne hergelve tovább az összegyűlt embereket, menjen haza, ő pedig, hogy lecsillapítsa a lakosság indulatait, elintézi, hogy ne kelljen elmennie Nagyikállóra.

„[N]ekem a tanácselnök kezével intett, hogy menjek ki övele a teremből. Vele én ki is mentem, majd az egyik irodába mentünk be, ahol nekem a következőket mondotta: »Ember vagy te?« Erre én azt feleltem: »Az.« »Akkor ne szólj egy szót sem, mindjárt telefonálok a kapitányságra és nem kell bemenned. Eredj haza!«.”

¹⁷³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

Kádár persze másként látta a felelősség kérdését. Szerinte a tanácselnök idézte elő a lakosság újabb megmozdulását azzal, hogy ígéretét megszegve nem akadályozta meg, hogy emberek vigyenek el a községből: „azt ígérted, hogy senkit nem visznek el, te lázítod a népet”.¹⁷⁴

A kollektivizálás helyi irányítói az ügyben érintett személyeknek a tanácssteremből való eltávolításával próbálták meg lecsendesíteni a tömeg indulatait. A potenciális „áldozatok” személyes jelenléte ugyanis már önmagában is lázító volt, szavakkal, viselkedésükkel pedig még nagyobb hatást érthettek el. A karján gyermekével megjelenő Lovas Mihálynét – mint láttuk – „Palásti elvtárs [...] eligazította és szépen hazaküldte”,¹⁷⁵ a férjével történtek miatt sírva panaszkodó Kiss Jánosnét szintén „kihívta a teremből, hogy megnyugtassa”.¹⁷⁶ Valószínűleg Kádár Pétertől tarthattak leginkább, aki a január 18-i tanácsülésen már bebizonyította, hogy megnyilatkozásai milyen hatással vannak a többiekre. Érthető tehát a tanácselnök igyekezete, hogy minél előbb eltávolítsa őt a helyszínről, akár még engedmények árán is.

Vajon milyen kép alakulhatott ki mindezek után a kádereként is, községi vezetőként is megfelelni igyekvő tanácselnökről? A járásiak szemében erőtlenség helyi vezetőnek vagy a konfliktushelyzetekre gyorsan és jól reagáló, ügyes taktikusnak tűnhetett? Inkább az első lehetőséget valószínűsíti az a tény, hogy a február 4-i újabb konfliktus során a járási rendőrkapitány már nem bízta rá az agitációs kampány akadályozásával vádolt Nádpör István Nagyállóra rendelését, hanem a járási rendőrök személyesen mentek ki érte. Milyen lehetett a történetek után Salamon megítélése a bökönyiek szemében? Egyesek talán igazolva látták kezdeti feltételezésüket, hogy a tanácselnök segíteni fog (és tud is) a község lakosainak, és megvédi őket. Másokban – ilyen lehetett például Kádár Péter is – viszont az a tudat erősödhetett meg, hogy a sikeresnek látszó végkifejlet nem a tanácselnök jó szándékának és befolyásának, hanem a falu összefogásának volt köszönhető.

A tanácsházán január 21-én összesereglett emberek viselkedéséről kevesebbet tudunk, mint a január 18-án történetekről. A 150-200 főnyi tömeg délelőtt kilenc és tíz óra között fokozatosan gyűlt össze a tanácsháza épületében. Többen valószínűleg azzal az elhatározással indultak el, hogy részt vesznek az előző nap Illés János által meghirdetett gyűlésen, és csak ott értesültek róla, hogy néhány embert a kollektivizálást ellenző megnyilvánulásaik miatt behívtak a járási rendőrkapitányságra. Mások viszont kifejezetten azzal a szándékkal érkezhettek, hogy kihasználva a gyűlés kínálta nyilvánosságot, maguk mellé állítsák a megjelenteket, és közös

¹⁷⁴ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁷⁵ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹⁷⁶ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 117. Seres Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 13.

erővel akadályozzák meg társaik elvitelét. Az agitációs fórumként kezdődő eseménynek egy idő után Bojti Mihály már idézett felszólalása adott más fordulatot. Kádár Péter így vallott erről:

„[M]egítélésem szerint kétszázán gyűltünk össze a tanácsházán, többségében férfiak, de asszonyok is. Illés nevezetű személy, aki a nagyállói járási tanács dolgozója behívott minket a tanácssterembe és tszcs-ről kezdett beszélni. Erre Bojti Mihály kijelentette, hogy a faluban arról beszélnek, miszerint egy pár embert el akarnak vinni. Illés erre azt felelte, hogy erről nincs tudomása. Ezt megerősítette a népnevelők brigádvezetője is. Majd Szálku Mihály felállva kijelentette, hogy már pedig a Bojti által mondottak megfelelnek a valóságnak, mert – rám mutatva – név szerint is megnevezve mondta, Kádár Pétert is el akarják vinni, amiért a négy köblös földjét nem akarja odaadni.”¹⁷⁷

Seres János másként emlékezett vissza Illés szavaira. Az ő vallomása szerint Illés nem tájékoztatanságára hivatkozva tért ki a válaszáadás elől, hanem éppen ellenkezőleg, jól tájékozott (jól tájékoztatott!) kádernak mutatva magát, határozottan tagadta a híresztelések valódiságát:

„[E]mlékezetem szerint Illés megnyugtató választ adott, mely szerint nincs szó emberek letartóztatásáról, viselkedjen mindenki rendesen, akkor nem lesz semmi baj.”¹⁷⁸

Illés „megnyugtató” válasza egyben fenyegető üzenet is volt azok felé, akik a jövőben nem viselkednek „rendesen”, az elvárásoknak megfelelően.

Vajon lehetséges volt-e, hogy a járási tanács megbízottja és az agitációs brigád vezetője ne tudjon a bökönyi gazdák beidézéséről? A kollektivizálási kampány hivatalos forgatókönyve szerint az agitáció helyi és „kívülről” jött irányítóinak szorosan együtt kellett működniük: az ideológiailag képzett járási káder „tekintélyével”, a brigádvezető agitációs tapasztalataival, a tanácselnök vagy a párttitkár pedig helyismeretével kellett, hogy hozzájáruljon a szervezési kampány sikeréhez. Utóbbiak feladata volt többek között a lakosság hangulatáról tájékoztatni az „idegen népnevelőket”, amelynek ismerete nélkülözhetetlen feltétele volt a helyi kampánystratégia kidolgozásának. Salamon tehát valószínűleg beszámolt nekik a január 18-i gyűlésen történetekről és következményeiről is. Az ügy szóba kerülhetett a járási pártbizottságon január 20-án megtartott eligazításon is: „20-án délutánra nekem [Salamonnak], a brigádvezetőnek, a községi párttitkárnak a járási pártbizottságra kellett menni értekezletre, ahol a tszcs-szervezéssel kapcsolatos utasítást kaptunk”.¹⁷⁹

¹⁷⁷ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁷⁸ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 135. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 21.

¹⁷⁹ MNL SZSZBML XXV.21. b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

Ha pedig Palásti és Illés is tudott a rendőrségi akcióról, vajon miért tagadták le? Csúpn a feldühödött tömeg megnyugtatója, pontosabban félrevezetése lehetett a céljuk? Elhiszik, hogy nincs veszély és hazamennek? Ha volt is ilyen elképzelésük, annak realitását a beidézett személyek megjelenése gyorsan kétségessé tette. Vagy talán ily módon kívánták elkerülni, hogy személyük már a kampány legelején összekapcsolódjon az erőszakos módszerek használatával? Mint a kollektivizálás önkéntességét hirdető kampány irányítói fontosnak tartották a látszat megőrzését, és hagyták, hogy az érintettségét letagadni amúgy sem tudó tanácselnök maga próbáljon magyarázatot adni a rendőri beavatkozásra?

A tanácssteremben összegyűlt emberek végül azzal az ígérettel hagyták el fél tíz körül az épületet, hogy Kádár Pétert és Lovas Mihályt nem viszik be a járási rendőrkapitányságra. A kihallgatási jegyzőkönyvekből nem derül ki, hogy ezt ki közölte velük, és mivel magyarázta a meghátrálást, valamint az sem, hogy történt-e valami a beidézésnek már engedelmeskedő két bökönyi lakos érdekében. A bejelentésnek nem adtak azonnal hitelt az emberek.

„A kisgyűlés kb. 10 óra 30 perckor ért véget és ekkor a közönség a tanácsháza udvaráról kezdett kiszivárogni a piactérre és még 1/2 12-kor is a piactéren ácsorogtak és várták a fejleményeket, hogy Kádárt elviszik-e.”¹⁸⁰

28. „Menyasszonynéző” sokadalomból tüntető tömeg

A február 4-i tüntetést – a két héttel korábbihoz hasonlóan – szintén az egyik községi lakos, Nádpor István letartóztatásának a híre idézte elő. Az előző mentőakciójuk sikerén felbátorodott bökönyiek arra számítottak, hogy közös erővel újra rákényszeríthetik a letartóztatást elrendelő járási vezetőket döntésük visszavonására.¹⁸¹ A hatalom azonban ezúttal másként reagált a lakosság megmozdulására. Meghátrálás helyett a tüntetés erőszakos feloszlátása mellett döntöttek. A taktika megváltozása a bökönyi kollektivizálási kampány eredménytelenségével függhetett össze. Mint láthattuk, a döntően megfélemlítésre és az ellenállás kilátástalanságának hangsúlyozására épülő kampány hatékonyságát jelentősen rontotta a szomszédok, rokonok összefogása, akik nem hagyták egyedül az agitációs brigádok által felkeresett gazdákat. Jelenlétük növelte a háziak biztonságérzetét, otthonuk falain belül kiegyenlíteni látszott, sőt, a javukra változtatta meg az

¹⁸⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁸¹ A nyomozati anyagból nem derült ki, hogy ebben az esetben kik voltak a döntéshozók, de feltételezhető, hogy ekkor is a járási szervek (tanács, ügyészség és rendőrkapitányság) vezetői vettek részt a döntéshozatalban.

erőviszonyokat. A bökönyiek „makacs” ellenállása láttán határozhatták el a szervezés irányítói, hogy a megfélemlítés addig főleg verbális eszközei mellett a fizikai erőszak nehézfegyverét is bevetik.

Az előzmények

Nádpor István letartóztatásának elrendelése az átalakuló taktika első jele volt. Őrizetbe vételét, mint tudjuk, azzal indokolták, hogy nyílt téesszellenes agitációt fejt ki a községben, ismerőseit lebeszéli a téesszbe lépésről, és ezzel akadályozza a téesszszervezők munkáját. Jelenléte veszélyes a községben, mert „magatartását több dolgozó igyekszik magáénak tenni és ezzel a tsz-szervezést nehezíteni”.¹⁸² A járási rendőrkapitányságról Fehér Mihály őrnagy érkezett a községbe Nádpor letartóztatási parancsával. Ő volt az a rendőrtiszt, aki a január 21-i bökönyi tüntetés miatt engedni kényszerült a Kádár Pétereket védelmező tömeg nyomásának. Kíséretén – egy főtörzsőrmesteren és egy személyőrző rendőrön – kívül Geszterédről Bökönybe vezényelték át Mikula János rendőr századost is a hozzá beosztott négy rendőrrel együtt. Mikula egységét előző nap délután rendelték ki Geszterédre, hogy elejét vegyék a kollektivizálás megkezdése miatt zúgolódó, és délelőtt a tanácsháza előtt tüntető geszterédi lakosok további akcióknak.¹⁸³ Hasonló célból irányították át őket másnap Bökönybe is:

„[A]z őrnagy elvtárs tájékoztatót – számolt be a történekről jelentésében a százados –, hogy egy Nádpor nevű személyt kell őrizetbe venni. Az őrizetbe vétel után szükségesnek látja, hogy egységgel egy ideig a községben maradjak az esetleges csoportosulás meggátolása végett.”

A megnövelt rendőri jelenléttől a szervezés irányítói azt várták, hogy elrettenti a bökönyieket egy újabb mentőakciótól, Nádpor letartóztatásától pedig azt, hogy megtöri a lakosság ellenállását. Egy gyors rendőri akció esetén talán valóban így alakultak volna a dolgok. A körülmények azonban a „sima” lebonyolítás ellen hatottak. Nádpor István ugyanis nem volt otthon, amikor a Fehér őrnaggyal érkező két rendőr őrizetbe akarta venni. Első próbálkozásuk és a tényleges őrizetbe vétel között

¹⁸² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 29. Határozat Nádpor István előzetes letartóztatásáról, 1961. február 4.

¹⁸³ „Jelentem, hogy február hó 3-án délután karhatalmi feladatok végrehajtására Geszteréd községbe lettem vezényelve. A feladatok végrehajtására a belterületi rendőrőrstől négy fő lett hozzám beosztva. Geszteréd községben a hozzám beosztott négy főhöz csatlakozott a KMB [körzeti megbízott] is. Megérkezésünk után a községben rend volt és nem is voltak jelzések csoportosulásra. A község területén megelőző céllal járőr szolgálatot szerveztem.” MNL SZSZBML XXV.21.b. 55.d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

eltelt idő pedig elég volt ahhoz, hogy a falu újra megszervezze a védekezést.¹⁸⁴ „Az őrizetbe vételre kiküldött elvtársak azzal jöttek vissza – jelentette Mikula –, hogy nevezett nincs a lakásán és már a rokonainál is nézték, de nem találták.”¹⁸⁵

Nádpör István vallomása szerint ő aznap Dalanics Mihály sógorával együtt szerkereket ment vásárolni az egyik bökönyi gazdához. A sikeres vásár után pedig a közelben lakó Orosz Józsefhez tértek be áldomást inni, ahol ott találták egy másik gazdatársukat is. Itt érte utol Nádpört a hír, hogy keresik a rendőrök. A hírhozó, Urbin Péter (50 éves, nyolcholdas gazda) elmondása szerint csupán véletlenül akadt össze Nádpörrel, felismerve az Oroszék háza előtt álló szekérét. Urbin megjelenése azonban valószínűleg nem volt véletlen. Szándékosan kereshette utcaszomszédját – akivel feltehetően baráti viszonyban is volt¹⁸⁶ –, hogy figyelmeztesse a veszélyre. Talán éppen Nádpör feleségének megbízásából indult útnak, aki közben hozzákezdett falu riasztásához, abban reménykedve, hogy a község lakói közös erővel, a két héttel korábbi sikeres mentőakciójukhoz hasonlóan férjét is meg tudják védeni a rendőri erőszaktól.

A tervezett letartóztatás hírének elterjedését és a lakosság mobilizációját jelentősen megkönnyítette, hogy éppen esküvő volt Bökönyben, és ebből az alkalomból nagy tömeg gyűlt össze a falu központjában, hogy megtekintse a zeneszó mellett a római katolikus templomba vonuló lakodalmas menetet:

„Február 4-én délután 14 és 15 között egyházi esküvő volt községünkben, [...] a község fiatalsága és fehérnépe szokáshoz híven a piactéren szokott összegyűlni menyasszonyt nézni.”¹⁸⁷

„Bököny községben szokás, hogy egy-egy esküvő alkalmával menyasszonynézésre általában 150-200 fő is össze szokott gyűlni, főleg női személyek.”¹⁸⁸

Nádpör Istvánné, amikor a férjét kereső rendőrök távozása után a falu központjába indult segítségért, valószínűleg tisztában volt vele, hogy ott találja a nász népre várakozó tömeget. A menyasszonynézésre igyekvő húsz éves Papp Mihály még a Kossuth utcán találkozott vele:

¹⁸⁴ A nyomozati anyagból pontosan nem lehet megállapítani a két esemény közt eltelt idő nagyságát. Annyit tudni csak, hogy a rendőrök tíz óra körül érkeztek a faluba, Nádpört pedig délután három óra körül tartóztatták le.

¹⁸⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

¹⁸⁶ A köztük lévő szorosabb kapcsolatra utalhat, hogy január 21-én közösen mentek a tanácsházára, hogy tiltakozzanak Kádár Péter letartóztatása ellen. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 205. Nádpör István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 10.

¹⁸⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁸⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 197. Felföldi József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 9.

„Amikor a lakásunkról jöttem felfelé Bencze Józseffel, előttünk kb. 30 méterre szaladt az utcán Nádpör Istvánné, aki kiabálta hangosan végig az utcán, hogy dzsip ment le a férjéért a lakására, és a férjét a rendőrök el akarják vinni.”¹⁸⁹

Bencze József vallomása a templom előtti piactéren mutatja be az asszonyt:

„[Sz]aladgált a tömegben és kiabálta, hogy el akarják vinni a férjét. Akkor érkezett oda egy rendőrségi gépkocsi is, melyet Nádpörnő megállított és nézte, hogy nem ül-e benne a férje.”¹⁹⁰

Urbin Péter elbeszélése szerint Nádpörnő nemcsak egyszerűen megállította a rendőrautót, hanem „a rendőrségi kocsit kézzel ütötte, mert azt gondolta, hogy férje már a kocsiban van”.¹⁹¹ A kétségbeesett asszony valószínűleg ezek után kérte meg Urbin Pétert, hogy keresse meg és figyelmeztesse férjét.

Jó példa a híresztelés természetére, hogy a rendőrautót ütlegető Nádpörnőről szóló történet hogyan alakult át, mire a szomszéd faluba, Geszterédre ért. A tüntetés hírére a bökönyi hentes, Dobrán Zoltán vitte lakóhelyére, Geszterédre. (Dobránt emiatt tartóztatták le és ítélte el a bíróság.) Az ő elbeszélésében, illetve a szavait viszáldozó vallomásokban már nemcsak egy asszony, hanem feldühödött asszonytömeg támadt rá a rendőrautóra, amelyben jelentős kár is keletkezett:

„Bököny községben a rendőrség gépkocsijának ablakát beverte a tömeg, nagy megmozdulás van.”¹⁹²

„[F]őleg az asszonyok egy rendőrségi gépkocsi ablakát is beverték.”¹⁹³

A falu riasztása sikerrel járt. A lakodalmas menet elvonulása után az emberek, a tanácselnök szerint körülbelül 250 fő, nem széledtek szét, hanem a templom melletti tanácsháza elé gyűltek, és várták a fejleményeket. Hozzájuk csatlakoztak a letartóztatás hírére a központba siető emberek, valamint a délutáni buszokról leszálló utasok, többségükben szombaton hazatérő ingázó munkások. Salamon elmondása szerint először a Kádár Péter „vezette” csoport érkezett a piactérre („a Kossuth utcából

¹⁸⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 108. Ifj. Papp Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹⁹⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 167. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

¹⁹¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 243. Urbin Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 13.

¹⁹² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 246. Dán József rendőr őrmester jelentése, 1961. február 4. Dán József több áttételen keresztül értesült Dobrán kijelentéséről. A hentes egyik szomszédjához ment át, hogy beszámoljon neki a Bökönyben történetekről, akinél éppen „népnevelők” voltak. Ők adták tovább a hírt az agitációs brigád vezetőjének, aki pedig az őrmestert tájékoztatta.

¹⁹³ Dobrán szavait a geszterédi agitációs brigád egyik tagja, az egyik fültanú idézte. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 277. Markovits György tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

házsám sorrendben érkeztek felfele Kádár Péterrel együtt”), majd a Vörös Hadsereg utca felől „női tömeg” kezdett gyülekezni. Szinte egyszerre futott be a pótkocsival is felszerelt miskolci munkásbusz és a szintén munkásokkal teli távolsági járat. „Az autóbusszal megérkezett munkások a piactéren lévő és várakozó tömeg között oszlottak meg, egy részük pedig az italbolt felé tartott.”¹⁹⁴ A tömeg délután négy és öt óra között Mikula János rendőr százados és Kádár Péter becslése szerint is körülbelül 600 főre nőtt.¹⁹⁵

Kádár Pétert szomszédasszonya, a 49 éves K. Sándor Jánosné értesítette arról, hogy Nádport el akarják vinni a rendőrök. Bár kihallgatása során tagadta, az asszony lehetett az egyike azoknak a személyeknek, akiknek szerepük volt a hír elterjesztésében. Kádár Péter vallomása szerint K. Sándorné arra kérte őt és az éppen nála tartózkodó szomszédait (akik azért mentek át Kádárékhoz, mert látták, hogy népnevelők érkeztek hozzájuk),¹⁹⁶ hogy menjenek fel a tanácsházára, és mondják meg a tanácselnöknek, hogy ne engedje elvinni Nádport.¹⁹⁷ Az asszony Kádáréktól a szomszéd utcában lakó beteg édesanyjához ment. Útközben valószínűleg másokat is mozgósított.¹⁹⁸

Kádár Péter a nála tartózkodó férfiak, Csordás Mihály, Csordás György és K. Sándor Jánosné fia, K. Sándor Mihály társaságában indult el a központba. Motivációjáról a következőket vallotta a bírósági tárgyaláson: „Én úgy gondoltam, hogy ha mások kiállnak mellettem, én is kiállok Nádpor mellett.”¹⁹⁹ Az asszonyokat, akik az agitációs brigád érkezésekor férjeikkel együtt állítottak be Kádárékhoz, nem vitték magukkal. Ők otthon maradtak, hogy a hagyományos női szerepnek megfelelően vigyázzanak a család ellátásra szoruló tagjaira. K. Sándorné vallomása szerint azért ment át Kádárékhoz, és vitte át két éves unokáját az ott szomszédoló menyéhez, hogy a kisgyermek ne maradjon felügyelet nélkül, amíg ő beteg édesanyját meglátogatja. Az asszony részvétele az akcióban sok hasonlóságot mutat F. Barnucz Mihályné január 20-i tevékenységével. Mindkettőjüknek nagy szerepe volt a hírek elterjesztésében, a tüntetés

¹⁹⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

¹⁹⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 73. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8; uo. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

¹⁹⁶ A nyomozati anyagból nem derül ki, hogy a „népnevelők” ott voltak-e még, amikor K. Sándorné beállított Kádárékhoz, vagy már eltávoztak. Valószínűleg az utóbbi történt, mivel később egyetlen „népnevelőt” sem hallgattak ki az ügyel kapcsolatban.

¹⁹⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 73. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

¹⁹⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 123. K. Sándor Jánosné tanú kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 23.

¹⁹⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, Kádár Péter vallomása, 1961. március 29.

megszervezésben. A férfiak „csatasorba” állítása után azonban háttérben maradtak, nem vettek részt a tanácsháza előtti küzdelemben.

A nyomozati iratokban ugyanakkor harcosabb, a nyírcsaholyi asszonyokéval rokonítható női magatartás körvonalai is megjelennek. A tanácselnök vallomásának már idézett részében a tanácsháza felé közeledő „női tömegről” beszélt, ami nemcsak azt mutatja, hogy szép számmal mentek asszonyok is a tüntetésre (és nem kizárólag a „menyasszonynéző fehérlő”²⁰⁰ közül maradtak vissza a piactéren), hanem azt is feltételezni engedi, hogy az asszonyok a férfiaktól elkülönülve szerveződtek. (Kérdés persze, hogy a nők részéről volt-e szándékos a külön felvonulás, vagy a férfiak mentek az asszonyok nélkül tüntetni, azaz valójában nem is a nők váltak külön, hanem a férfiak.) A nemek szerinti elkülönülés a demonstráció helyszínére érkezve is megmaradt. Pelles László vallomása szerint a tömegben jól megkülönböztethető volt egy női és egy férfi csoport.

„A tömeg között a tanácsháza előtt nagy részben nők álltak. A férfiak a szemben lévő mozi helyiség előtt álltak.”²⁰¹

(Ez a jelenséget már az 1951-es porcsalmai tüntetésen is megfigyelhettük.) A tüntetés terében való sajátos elhelyezkedésük (a nők elől/közel, a férfiak hátul/távol) valószínűleg azzal függött össze, hogy a nők védettebbnek gondolták magukat, mint a férfiak, ezért nyíltabban vállalták az ellenállást. A tüntetés alatti magatartásuk is ezt bizonyítja.

A szemtanúk történeteiben a verbális erőszak is legtöbbször asszonyokhoz kapcsolódott; ők voltak azok, akik a leghangosabban tiltakoztak a rendőri intézkedések és az erőszakos kollektivizálás ellen, valamint a legvehemensebben fejezték ki ellenérzésüket a „népnevelőkkel” és a káderekkel kapcsolatban. A bökönyi hentes, Dobrán Zoltán azt mesélte geszterédi ismerőseinek, hogy „most jön Bökönyből, ahol nagy téeszellenes tüntetés van, és főleg asszonyok olyan zűrzavart csináltak, hogy ő alig tudott a kerékpárjára ülni és a tömegből kijönni.”²⁰² Mint korábban láttuk, Maxin János is elsősorban az asszonyokat okolta a január 18-i tanácsülés rendjének megzavarásáért: „főleg asszonyok kiabáltak, zűrzavar támadt, felálltak a székekre és lócákra és kiabáltak.”²⁰³ Salamon Miklós tanácselnök szerint az agitációs brigád szállása előtt fenyegetőző személyek is asszonyok voltak:

²⁰⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

²⁰¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 94. Pelles László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

²⁰² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 268. Ágoston Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

²⁰³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

„A tömeg távozásakor az agitátorok szállása előtt a tömeg közül ismeretlen asszonyok tettek olyan megjegyzéseket, hogy amennyiben az agitátorok a lakásukra fognak menni, leforrázzák őket és különböző dolgokkal fogják eltávolítani a lakásukról.”²⁰⁴

A fizikai erőszak nemcsak fenyegetésként jelent meg a tüntető asszonyok esz-köztárában. Mint láthattuk, Nádporné „kézzel ütötte” a rendőrségi kocsit, sőt, Dobrán Zoltán szerint – bár az ő narratívája valószínűleg lényegesen felnagyította a női agresszió méreteit – „az asszonyok egy rendőrségi gépkocsi ablakát is beverték”.²⁰⁵ A tiltakozás komolyabb fizikai erőszakkal járó formáit azonban, mint amilyen a gumibottal rájuk támadó rendőrökkel való szembeszegülés volt, a férfiak feladatának tekintették. Mikula János rendőr százados vallomása szerint a tömeg feloszlátását célzó rendőri beavatkozásra így reagáltak az asszonyok:

„Amikor az elvtársak [a rendőrök] gumibotot használtak, az asszonyok elkezdtek kiabálni, hogy gyávák vagytok férfiak, ha hagyjátok magatokat megütni, ezt a pár szem rendőrt darabokra lehet szétszedni.”²⁰⁶

Úgy tűnik tehát, hogy a paraszti társadalomban a nemek szerinti munkamegosztás a tüntetések során is érvényesült. Az asszonyok abból a megfontolásból, hogy a szabályszegő vagy ellenszegülő nők ellen nem lép fel olyan eréllyel a hatalom, mint a lázadó férfiak ellen, aktívabb szerepet vállaltak a közös demonstrációból, nyíltabban és szembetűnőbb módon fejezték ki tiltakozásukat. Hagyták, hogy a férfiak a háttérben maradjanak és inkább csak jelenlétükkel adjanak hangsúlyt követeléseiknek, viszont elvárták tőlük, hogyha az addig főleg verbális eszközökkel folytatott küzdelem valódi összeütközéssé alakulna át, keljenek a védelmükre, álljanak készen a szerepcserére.

A bökönyi eset kriminalizálása igazolta a társadalmi nemek különböző szigorral történő felelősségre vonásáról a faluban gondoltakat. A nyomozók a tüntetésben résztvevő asszonyokat csak tanúként hallgatták ki, termelőszövetkezet elleni izgatás vádjával kizárólag férfiakat tartóztattak le és ítélték el.

Tüntetés és oszlatás

A tanácsháza előtti gyorsan növekvő embercsoport látványa egyre nagyobb aggodalommal töltötte el az épületben tartózkodókat. A tanácselnök eleinte semmi

²⁰⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

²⁰⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 277. Markovits György tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

²⁰⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

veszélyeset nem látott a lakodalmas menetre várakozó tömegben, sőt inkább jó agitációs lehetőségnek tartotta azt. Vallomása szerint a járási tanácstól, illetve a járási pártbizottságtól kiküldött két káderrel, Illés Jánossal és Enyedi Sándorral²⁰⁷ együtt „a közönség között elmerülve hasznos beszélgetést folytattunk”.²⁰⁸ A községbe érkező és a csoportosulást gyanakodva szemlélő Mikula János rendőr százados is azzal próbálta megnyugtatni, hogy semmi szokatlan nem történik a településen.

„Már a megérkezésünkkor is voltak a tanácsháza előtti téren kb. 100-150-en. A tanácselnöktől megkérdeztem, hogy miért vannak ilyen sokan a téren, mire ő azt válaszolta, hogy esketés lesz, és azt fogják végignézni, mert itt ez a szokás.”²⁰⁹

A rendőrtiszt aggodalma nem volt alaptalan. Egységét azért rendelték Bökönybe, hogy megakadályozza a község lakosainak esetleges tiltakozó akcióját Nádpor letartóztatása után. Egy tapasztalt rendőr pedig valószínűleg rögtön látta, hogy a körülmények kifejezetten kedveznek egy nagyobb demonstráció kialakulásának. A szombat délutáni látványosságra kíváncsi, „semleges” tömeg könnyen átalakulhat a hatalom intézkedéseivel szembeszálló, „ellenséges” csoportosulássá. Vajon milyen megfontolások alapján rendelhetette el mégis a rendőri akció parancsnoka, Fehér őrnagy Nádpor István őrizetbe vételét? Miért nem várta meg, amíg a tömeg feloszlik, hiszen a letartóztatását előkészítő intézkedésekből látható, hogy a járási rendőrkapitányságon tartottak a „rebellis” bökönyiek újabb megmozdulásától?

A felettes belügyi szervek később az intézkedő rendőrök hibás helyzetértékelésével magyarázták a tüntetés kialakulását:

„A tüntetést a járási rendőri szervek rossz intézkedése váltotta ki. Egy személy őrizetbe vételét akkor hajtották végre, amikor a község lakosságának nagy része összegyűlt a templomtéren esküvőt nézni. A személyt nem találták a lakásán, elmentek keresni, közben a hozzátartozók értesítették a falu lakóit, »segítsenek«, mert elhurcolják az embereket.”²¹⁰

Vajon tényleg csak egy felelőtlen rendőri intézkedésről lehetett szó, vagy a kockázatot tudatosan vállaló provokatív akcióról? Utóbbit feltételezve, Fehér őrnagy talán arra számított, hogy egy határozott és gyors akcióval nemcsak könnyedén őrizetbe

²⁰⁷ Enyedi Sándor, az MSZMP járási bizottságának munkatársa 1927-ben született Demecserben. A geszterédi kollektivizálásért felelős járási káder február 4-én Mikula századossal és egységével együtt érkezett Bökönybe. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 188. Enyedi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

²⁰⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

²⁰⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

²¹⁰ ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III. 30. Jelentés a térszéli büntetővizsgálatának tapasztalatairól, 1961. április 25.

tudja venni és el tudja szállítani Nádport, de mindezt a falu meglepett nyilvánossága előtt teheti, amivel a kollektivizáló hatalom elszántságát és erőfölényét is demonstrálhatja. Erre pedig igen nagy szüksége lehetett Bökönyben a lakosság kemény ellenállásával nehezen boldoguló téesszervezőknek. A bökönyi tanácselnök is az erő megmutatásának szükségességéről szólt, amikor arról beszélt, hogy miért nem csoportosították át a „zűrös” Kossuth utcából a „népnevelőket”:

„Február 4-én [...] felmerült a probléma a népnevelők között, hogy csináljunk átcsoportosítást a Kossuth utcában, mert az agitátorok félnek egyes házakhoz menni. Erre azt válaszoltam, hogy [...] ha átcsoportosítást hajtunk végre, nagyot ártunk az ügynek, mert azt fogják mondani, hogy nem bírtunk meg velük [sic!], és ez el talál harapózni a közsgben, ami nagy hátrányt jelenthet a további munkában.”²¹¹

Úgy tűnik, hogy mindkét káder ahhoz az általános irányelvhez tartotta magát a kollektivizálással kapcsolatos intézkedéseik során, amit Benkei András, az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei első titkára így fogalmazott meg az 1960. november 18-i megyei VB-ülésen:

„Ha egy terület nem megy, politikai vereség lenne otthagyni. Véleményem szerint ilyen rugalmasságot megengedni nem lehet.”²¹²

Fehér őrnagy azután sem mondott le Nádpor letartóztatásáról, hogy meghíúsultak a gyors és feltehetően demonstratív célzatú rendőri akcióról szőtt tervei, és egyre biztosabbnak látszott, hogy a bökönyiek társaik védelmében újra készek lesznek szembeszegülni a hatalommal: „A lakodalmas menet elvonulása után a tömeg nem indult meg, hanem inkább gyülekezett.”²¹³ Az erőviszonyok látszólag a lakosság javára változtak meg. A kis létszámú rendőri egység (vezetőikkel együtt is csak hatan voltak) a tanácsháza épületében várta, hogy valahonnan előkerüljön végre Nádpor István, és le tudják tartóztatni, miközben a tanácsházát egyre nagyobb embertömeg vette körül. Rövid idő alatt legalább 350-450 ember érkezett újonnan a térre.²¹⁴ Fehér őrnagy a tömeg erejét a karhatalom vélt tekintélyével próbálta meg ellensúlyozni, amikor két rendőrt állított az ajtó elé, hogy „a tanácsházára ne engedjenek be idegen személyeket”. A rendőrök addig valamennyien az épületben tartózkodtak. Közülük csupán azok jelentek meg rövid időre autóval a faluban,

²¹¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

²¹² MNL SZSZBML XXIII.2. A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB és az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei VB együttes ülése, 1960. november 18.

²¹³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

²¹⁴ A menyasszony néző tömeg létszámát Mikula 100-150 főre becsülte, a tüntető tömeg nagyságát pedig Kádárhoz hasonlóan 600 főre. Salamon szerint 250-en nézték a nászmenetet. Mindenki nyilván nem maradt a téren, ami tovább növelte a mozgósított lakosok számát.

akiket Nádpor őrizetbe vételével bíztak meg. Mikula százados jelentése szerint az ő négy főből álló egysége kezdetben tudatosan került a nyilvánosságot: „Bököny községbe történő megérkezésünk után, hogy a feltűnést elkerüljük, bementünk a községi tanácsházára.”²¹⁵ A „rejtőzködő” rendőrök a körülmények megváltozásával léptek csak színre. A tanácsháza ajtaja elé állított két rendőr nem csupán a hatalom tereit és képviselőit védelmezte. Jelenlétük egyben komoly fenyegetés is volt, hiszen a karhatalom a tüntetők szemében az erőszak képzetével kapcsolódott össze.

Az első kísérlet a tömeg felbomlasztására a hangadóknak tartott személyek behívása volt a tanácsházára. Fehér őrnagy – a tanácselnök információi alapján – olyan gazdákat „emelt ki” a tüntetők közül, akikről feltételezte, hogy hatni tudnak a kívül maradtakra. A kiválasztott öt-hat gazda között volt Kádár Péter is. Az eseményről beszámoló szemtanúk (Salamon és Mikula), illetve az ügyben érintett Kádár különböző módon fogalmazva, de lényegében ugyanazt mondták a tanácsháza épületében történekről: Fehér őrnagy azonnali távozásra szólította fel a behívott gazdákat. Kádár fejezte ki legpontosabban az eljárás lényegét: az ő elbeszélésében a rendőrtiszt „utasított”. Mikula és Salamon a korabeli hivatalos nyelv eufemisztikus kifejezéseit használta: az ő narratívájukban Fehér őrnagy „elbeszélgetett” a gazdákkal, majd „felhívta figyelmüket” a távozásra. A bennfentesek számára persze egyértelmű volt, hogy az „elbeszélgetés” felelősségre vonást, a „figyelemfelhívás” figyelmeztetést jelent.

Mikula János: „Fehér őrnagy elvtárs a kint lévő emberek közül behívatta Kádár Pétert és kb. 5 férfit. A behívott személyeket meghallgatta és a meghallgatás után felhívta figyelmüket, hogy távozzanak a lakásukra és azokat is vigyék magukkal, akiket felhívtak.”²¹⁶

Salamon Miklós: „Ezután a násznép is elvonult, de a tömeg a piactéren maradt és a Kossuth utcából házszám sorrendben érkeztek felfele Kádár Péterrel együtt, aki egész szomszédi karával együtt feljöttek [sic!], amit én név szerint jelentettem Fehér elvtársnak, és ő be is hívta őket és egyenként elbeszélgetett velük, hogy minek jöttek fel a piacra, és azután felhívta a figyelmüket, hogy menjenek haza, azok azonnal el is mentek.”²¹⁷

Kádár Péter: „Én odaérkezésem után a tömeg közt mindössze 5-6 percet tartózkodtam, mivel Illés, [a] járási tanács dolgozója behívott a tanácshoz, ahol egy rendőrtiszt utasított, hogy menjek haza. Az utasításnak megfelelően én hazafelé indultam. [...] H]ozzám hasonlóan hívták be a tanácsházára: Csordás János, Milu András, Maxin János és Kaszás Mihály Kossuth utcai lakosokat is.”²¹⁸

²¹⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

²¹⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

²¹⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

²¹⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 73. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

Kádár Péter bizonyára az öt kihallgató rendőrtisztek számára alkotta meg a tüntetés helyszínéről Fehér őrnagy utasítására engedelmesen eltávozó állampolgár képét. A tanácsházán lezajlott „elbeszélgetés” után azonban inkább megfélemlített, mint kötelességtudó gazdaként hagyhatta el a piacteret. Az „elbeszélgetés” jellegére és tartalmára utal, hogy Fehér őrnagy – kihallgatási szituációra emlékeztető helyzetet teremtve – a behívott gazdákat külön-külön idézte maga elé. A legkönnyebben bizonyára Kádár Pétert lehetett megfenyegetni és meghátrálásra készíteni, hiszen az ő letartóztatásának lehetősége már korábban felmerült. A többieket szintén viselkedésük várható következményeivel, szigorú büntetés kilátásba helyezésével riaszthatták el a nyílt ellenállástól. Az érvelés valószínűleg hasonló lehetett ahhoz, amivel Enyedi Sándor próbálta hazatérésre bírni a tanácsháza előtt tüntetőket. A járástól érkező pártmunkás (a helyiek leírása szerint „ismeretlen micisapkás, polgári ruhás egyén”²¹⁹) a következőket mondta:

„[E]mberek, tudják maguk, hogy mit cselekszenek? Ha tudnák, akkor elmennének haza. [...] A]mit mondanak és szerveztek az nem egyéb, mint a társadalommal szembeni tevékenység.”²²⁰

A hangadónak vélt gazdák kiemelésétől és eltávolításától a rendőrök azt várták, hogy bizonytalanságot kelt majd a tüntetők között, ami a tömeg felbomlásához vezet. Az akció azonban éppen az ellenkező hatást váltotta ki. Az emberek úgy ítélték meg, hogy már nemcsak Nádpor István, hanem a tanácsházára bevitt és egy ideig (Papp Mihály vallomása²²¹ szerint körülbelül egy óráig) bent tartott gazdák is veszélybe kerültek. Az újabb vészhelyzet pedig elszántságukat növelte, és további tüntetők mozgósításra ösztönözte őket. Erre enged következtetni Seres János viselkedése is, aki Kádárék behívása után a kocsmába sietett, hogy riassza a szombat délután ott italozó lakosokat. Bencze József így számolt be kihallgatása során Seres megjelenéséről:

„Amint Seres János az italboltba megérkezett, kezét sem fogott velünk, hanem azt mondta, hogy gyertek már kifelé, mert az Oláh-végesieket²²² bevitték a tanácsházára.”²²³

²¹⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 189. Jurás Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

²²⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 188. Enyedi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

²²¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 108. Ifj. Papp Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

²²² Az Oláh-vég annak a falurésznek a neve, ahol a 18. században a településre bevándorló román lakosság letelepedett. Hasonló földrajzi elnevezést találni több szatmári, szabolcsi és bihari községben is. Csobai 2003.

²²³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 144. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. 1961. február 13.

Jurás Miklós vallomásából még élesebben rajzolódik ki az italboltba berohanó és a közönyösnek látszó embereket aktivizálni akaró, indulatos férfi alakja.

„Seres János [...] jött be a [söntésből nyíló] külön szobába, helyesebben nem jött be, hanem az ajtót helyettesítő függönyt félrehúzza behajolt és körülnézett. [...] Amikor észrevett bennünket, nem is köszönt, csak káromkodva a következőket mondta: »Az Isten bassza meg, ti meg itt ültök, a tanácsházán és az Oláhvégen verik a népet, mit ültök itt?! Gyertek ti is!«”²²⁴

Jurás Miklós emlékezetében valószínűleg összemosódott két esemény: a kocsmában történeteket a tömegoszlatás idejére helyezte át, amikor a rendőrök valóban „verték a népet”. Ugyanakkor a „csalóka” emlékezet által konstruált emlékkép igen sokat elárul Jurás (és bizonyára sok bökönyi lakos) akkori gondolkodásáról. A „rosszul összerakott” emlék valódi tapasztalatokból és félelmekből épülhetett fel. A tanácsházára behívott gazdák valószínűleg nemcsak Jurás emlékezetében váltak a rendőri erőszak áldozataivá, hanem az eseménnyel egy időben a téren álló tüntetők közül is sokan gondolták úgy, hogy társaik nincsenek biztonságban a falu nyilvánossága elől elzárt térben. A községben uralkodó hangulatot, a téesszervező agitátorokkal, valamint az őket támogató karhatalommal szembeni bizalmatlanságot – mint láttuk – jól mutatta a tanácsházán zajló „agitáció” kontrolljának követelése a január 18-i tanácsülésen.

A kocsmában történetekről szóló mindkét vallomás hangsúlyozta, hogy Seres János köszönés nélkül lépett be az italboltba („kezet sem fogott velünk”, „nem is köszönt”), és azonnal a lényegre tért. A férfi megszokottól eltérő viselkedése, az üdvözlés rítusának elhagyása nyilván a verbális üzenetet erősítette. Seres ezzel is jelezni akarta a bentieknek, hogy odakint valami rendkívüli történik. A tanúként vagy gyanúsítottként kihallgatott bökönyi gazdák történeteinek szinte állandó eleme volt annak megemlézése, hogy történetük szereplői találkozásukkor köszöntik (vagy éppen nem köszöntik) egymást. A nyomozás szempontjából érdektelen, feleslegesnek tűnő információ számukra bizonyára a történetmesélés elhagyhatatlan része volt:

F. Barnucz Mihályné: „Előadom, hogy 1961. január 20-én az esteli órákban az utcai kisajtóban álltam, s a kapunk előtt az utcán ment el Kiss János [...] a feleségével. Kölcsönös üdvözlés után – mivel láttam, hogy Kissné sírt – megkérdeztem tőle, hogy miért sír.”²²⁵

Seres János: „Amint a lakásba bementünk, az ott lévő személyekkel kezét fogtunk, majd megkérdeztem Kádár Pétertől, hogy valóban hívatják-e Nagykállóba.”²²⁶

²²⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 153. Jurás Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 15.

²²⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 240. F. Barnucz Mihályné tanú kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 13.

²²⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 131. Seres János terhelt kihallgatási jegyzőkönyve 1961. február 15.

Id. Maxin János: „Amint Seres a fentieket elmondta, mindjárt köszöntek és eltávoztak.”²²⁷

Nádpör István: „A gyűlés után már majdnem mindenki eltávozott a tanácssteremből, amikor odamentem Illés János járási tanács[i] dolgozóhoz. [...] Köszöntem neki, lekezeltem vele és kérdeztem, hogy hogy van. [...]”²²⁸

„Amikor bementünk, a konyha tele volt szomszédokkal, kb. 25-30-an lehettek. [...] Én köszöntem nekik, amit fogadtak és akkor megkérdeztem, hogy mi van itt, virrasztanak valakit?”²²⁹

A hangadónak vélt gazdák kiemelését és eltávolítását célzó rendőri akció nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Sem a tanácsházára történő behívásuk, sem bent tartásuk nem rettentette meg a kívül maradt tüntetőket, és akkor sem követték példájukat, amikor az épületből kiengedett Kádárék elindultak hazafelé. „A meghallgatott férfiak eltávózkodása után a tömeg nem csökkent, hanem növekedett és magatartása egyre fenyegetőbb volt”²³⁰ – számolt be a fejleményekről Mikula százados. A tanácselnök vallomása szerint ekkor érkezett a tanácsházához a „női tömeg”, valamint ekkor futott be a munkásokkal teli távolsági autóbusz és a Miskolcra érkező munkásbusz is.

A tömeg aktivitása azután érte el csúcspontját, hogy Nádpör István megérkezett a térre és bement a tanács épületbe. A letartóztatással fenyegetett férfi valószínűleg azért adta magát önként „rendőrkézzre”, mivel bízott abban, hogy a rendőrök engednek az épület előtt összegyűlt, tiltakozó tömeg nyomásának, és nem tesznek kísérletet elvitelére. A gazdátársuk letartóztatását megakadályozni szándékozó lakosok is bizonyára úgy gondolták, hogy el tudják hárítani a veszélyt, ha nyomatékosan jelzik a hatalomnak, hogy készek megvédeni közösségük egyik tagját. Szándékaik nyilvánításához olyan formát kerestek, amelyet kellően hatékonynak tartottak, ugyanakkor – megítélésük szerint – nem lépte túl a szembeszegülésnek azt a fokát, amelyről úgy gondolták, hogy a hatalom már biztosan nem tolerál. A térfoglalás, a község központjának, a tanácsháza előtti térnek a megszállása és a verbális erőszak még belefért az ellenállás hasznosnak és ésszerűnek gondolt eszköztárába, a nyílt fizikai erőszak azonban már nem. Ez lehet a magyarázata a tüntető tömeg ésszerűtlennek tűnő magatartásának Nádpör megérkezésekor. Nem tettek semmit ugyanis annak érdekében, hogy a férfi *ne* menjen be az épületbe, és *ne* szolgáltatssa ki magát a rendőröknek, rögtön utána viszont hangosan és fenyegetően követelni kezdték szabadon engedését:

²²⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 145. id. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 14.

²²⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 200. Nádpör István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 4.

²²⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 200. Nádpör István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 4.

²³⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

„A tömeg kinn az utcán hurrogott és kiabált. [...] E]zzel akarták megakadályozni, hogy Nádpört elvigyék.”²³¹

„Különböző megjegyzéseket kiabáltak. Többek között azt, hogy innen úgysem fognak elvinni senkit, hiába hoztak rendőröket, nem lesz tszcs. Nádpört nem engedjük elvinni, még [akkor sem] ha vér fog folyni. [...] Én kimentem a tanácsháza elé és hangos szóval a törvény nevében felszólítottam a jelen levőket, hogy mindenki távozzon el. A tömegből, mely ekkor kb. 600 fős lehetett, bekiabáltak, hogy addig nem mennek, míg Nádpört el nem engedjük.”²³²

A fizikai erőszak kerülése jellemezte a tömeg viselkedését a továbbiakban is. Nem ostromolták meg a tanácsházát, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Nádpör kiszabadítása csupán erődemonstrációval és verbális agresszióval nem érhető el. Nem szálltak szembe a tömegoszlatás során gumibotot használó rendőrökkel sem, habár az asszonyok, ahogy korábban már idéztem, erre bíztatták „embereiket”. A község nem vált igazi csatatérre. A véres harcok emlegetése („Nádpört nem engedjük elvinni, még [akkor sem] ha vér fog folyni”) csupán a szóbeli erőszak része volt. A nyomozás során sem vádoltak meg senkit azzal, hogy rendőröket bántalmazott volna. Csupán verbális agresszióról tett említést kihallgatása során Enyedi Sándor, a járási pártbizottság politikai munkatársa is, aki a demonstráló lakosok közt „elvegyülve” hallgatott bele egy férfiakból álló csoport beszélgetésébe: „Arra lettem figyelmes, hogy valamennyien kórusban mondták, hogy ha meghalunk, akkor sem lesz téesz”²³³.

A tüntetők a tömegoszlatás során is – amit az után rendelt el Mikula, hogy a tömeg többszöri felszólítása ellenére sem távozott el a térről – erőszak nélkül próbálták megőrizni a téren elfoglalt pozíciójukat. Erre az adott lehetőséget, hogy a több mint félszáz tüntetővel csupán néhány gumibotot használó rendőr állt szemben.²³⁴ Úgyes taktikázással a tömeg nagy része anélkül is a téren tudott maradni, hogy össze kellett volna ütköznie a rendőrökkel. A százados így írta le jelentésében az emberek magatartását:

„A tömeg a gumibot használatára sem indult meg, illetve állandóan hullámozott. A tér egyik sarkából a másikba. Ha az egyik utcán sikerült a tömeget beszorítani és megzavarni, a másik utcán visszajöttek.”²³⁵

²³¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

²³² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

²³³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 188. Enyedi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

²³⁴ Mikula egysége csupán négy főből állt, Fehér őrnagyot pedig két rendőr kísérte. A rendőri oldal erősíthette még a körzeti megbízott, bár róla nem szólnak a nyomozati iratok.

²³⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 63. Mikula János rendőr százados jelentése, 1961. február 8.

Másik nézőpontból mutatja be a rendőrök elől a környező utcákba hátráló, majd megtorpanó tüntetők jellegzetes mozgását Milu János (31 éves, egyholdas gazda), aki lakása fedezékéből szemlélte az eseményeket. A tanácsháza közelében lakó férfi korábban szintén ott volt a tüntetők között a téren, később azonban „semleges” területre vonult vissza.

„Egyszer csak arra lettem figyelmes, hogy egy kb. 100-150 fő, vegyesen férfiak és asszonyok jöttek, ill. olyan formán haladtak felénk, hogy időközönként megálltak és csak akkor haladtak felénk, amint később azt már megláttam, ha a rendőrök nógatták őket, ill. oszlatták a tömeget.”

A rendőrök és a tüntetők közti küzdelem tétje a tanácsháza előtti terület birtokbavétele volt. A tér szimbolikus „birtoklása” az erőviszonyok jelzésére szolgált, de megszállásának, illetve megtisztításának gyakorlati célja is volt: elzárni, illetve szabaddá tenni a Nádporral együtt távozni kívánó rendőrök útját. A tüntetők „hadállásaik” megtartására törekedtek: együtt és helyben akartak maradni. A tanácsháza előtti teret – a község egyéb utcáihoz hasonlóan – sajátjuknak tekintették, olyan közterületnek, amit a falu lakói szabadon, illetve a helyi szokásoknak megfelelően használhatnak. Erre hivatkozva szegültek szembe az őket a tér elhagyására felszólító és hazatérésüket sürgető rendőri paranccsal. Milu János vallomása szerint többen azt kiabálták: „Ne menjünk haza, mi itthon vagyunk a saját községünkben!”²³⁶

A hatalom azonban úgy ítélte meg, hogy ha érdekei úgy kívánják, korlátozhatják a bökönyiek szabad térhasználatához való jogát. Megtilthatják a gyülekezést a község központjában és egyéb nyilvános helyen, illetve kijárási tilalmat elrendelve, teljesen el is tilthatják őket egy időre a közterület használatától. Sőt, a házi agitáció során az emberek magántereinek használatába is beleszólt a hatalom. A téesszervezők bármikor megjelenhettek a gazdák portáján, és addig maradhattak ott, ameddig jónak látták. Nem a gazdák döntésén múlt, hogy beengedik-e őket vagy sem. Mint láttuk, ezt az önkényes gyakorlatot próbálták korlátok közé szorítani a bökönyiek a január 18-i tanácsülésen.

Miután egyórás gumibothasználat után sem történt lényeges változása téren, Fehér őrnagy erősítésért kért a megyétől, valamint a rendőrségi autó „bevetését” rendelte el. A gépkocsi segítségével még a nyíregyházi rendőrök megérkezése előtt sikerült a tüntetőket elzavarni a tanácsháza elől és a főbb útvonalokról. Néhány kisebb csoport azonban a környező utcákba visszaszorulva, továbbra is együtt maradt. Őket a megyei főkapitányságról érkező rendőrök megjelenése késztette távozásra este hat óra körül. Közben Nádpör Istvánt kihozták az épületből, és a járási rendőrkapitányságra szállították.

²³⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 182. Milu János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

Valószínűleg a tömeg közé hajtó rendőrautó idézte elő azt a rémületet, aminek hatására többen is a közeli borbélyüzletben kerestek menedéket. Az ott történekről azért vannak részletesebb ismereteink, mivel Bencze József, a tüntetők lázításával gyanúsított bökönyi lakos szintén oda menekült. Az ő tevékenységét feltáró nyomozás során hallgatták ki Antal József borbélymestert is. Antal vallomása nem csupán azért érdekes, mivel szinte az egyedüli közelkép a karhatalom elől menekülő tüntetők viselkedéséről. Arra is jó példa, hogy a tanúként kihallgatott bökönyi lakosok miként próbálták eltávolítani magukat, valamint a tüntetésben részt vett társaikat a kriminalizált eseménytől.

„1961. február 4-én a borbélyüzletemben napi munkámat végeztem. Az üzletemben voltak, akik hajvágásra várahoztak, Kiss István párttitkár, Kiss János nevezetű személy fiával és még vagy három-négy gyerek, akik 10-12 év körüliek lehetnek és kopaszra való nyírásra várahoztak. Majd úgy 16 óra tájban arra lettem figyelmes a munkám végzése alatt, hogy igen sokan rohannak be hozzám az üzletbe. Én nem tudtam, hogy mi történt, amikor is a berohanó személyek között volt Bencze József is, aki azzal jött be, hogy mit féltek ezektől a Lucsikoktól, engem már meg is vertek, mégsem félek tőlük. Bencze a Lucsik szót a rendőrökre értette, illetve mondta.”²³⁷ A berohanó személyek közül más semmiféle megjegyzést nem mondott, de még azt sem mondották egymás között, hogy kint az utcán mi történt, csak Benczének a kijelentésére válaszoltak, hogy milyen ember vagy te, hogy már meg is vertek és mégsem félsz tőlük. Ezt ki mondta Benczének én azt már nem figyeltem meg, mert már annyian betódultak az üzletbe, hogy még a munkámat sem tudtam végezni és így kijelentettem, hogy akik nem nyírásra vagy borotválkozásra várahoznak, menjenek el, mert nem tudok dolgozni. Ekkor jött be Benczének a felesége és szólt férjének, igen erélyesen, hogy gyere azonnal hazafele, Bencze erre nem válaszolt semmit, a felesége kérésére azonnal el is távozott a borbély üzletemből. Majd utána folyamatosan mentek is elfele a többi személyek is, de míg ott tartózkodtak egy pár percen keresztül nem beszéltek az eseményről, mert azt láttam, hogy mindenki meg van ijedve és várták, hogy mikor tudnak hazafelé menekülni.”²³⁸

A borbélyüzletben történeket történetté formáló borbélymester fő törekvése vallomása létrehozása során helyzetének tisztázása, ártatlanságának hangsúlyozása volt. Önmagát egyértelműen kívülállóként mutatta be, aki nem tudott az utcán történő eseményekről, és a kintől jövőktől sem kérdezett semmit. Üzlete a menekülők megérkezéséig a „béke szigete” volt a békétlen tüntetők „tengerében”. A hajnyírásra várahozó emberekhez sem jutott el a kinti események híre, vagy ha tudtak

²³⁷ Papp Mihály kihallgatása során a következő magyarázatot adta arra a kérdésre, hogy sógora, Bencze József mit ért a „Lucsik” szó alatt: „A Lucsik neki szava járása és emiatt a faluban őt úgy is szokták nevezni, hogy Lucsik. Ha velem is találkozik, nekem is azt szokta mondani, hogy Szerbusz Lucsik, hogy vagy Lucsik. Én úgy gondolom, hogy ezt a nevet onnan vette, hogy Debrecenben van egy burgonyakofa, akit Lucsiknak neveznek.” MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961.196. Papp Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve február 8.

²³⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 186. Antal József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 6.

is róla, tudatosan tartották távol magukat a tüntetés helyszínétől. A községi párttitkár nevének megemlítésével is azt kívánta bizonyítani, hogy a borbélyüzletben minden a legnagyobb rendben zajlott. A *vallomásban szereplő* borbélymester nem vállalt közösséget a menekülőkkal, távozásra szólította fel őket, mivel akadályozták őt a munkájában. A *vallomástevő* borbélymester azonban egyértelműen szolidáris volt velük. Az oltalomkeresők közül egyedül a már amúgy is gyanúsított Benczét nevezte meg, a többiek nevét elhallgatta. Utóbbiakat riadt, veszélytelen embereknek ábrázolta, akiket elnémított a félelem, és alig várták, hogy baj nélkül hazajussanak. Antal a lehetőségekhez képest Bencze Józsefet is védelmébe vette. Bár iszákos, kötekedő embernek nevezte, azt is hozzátette, hogy munkáját elvégzi és családjáról gondoskodik. A borbélyüzletben elhangzott kijelentései közül pedig csak azt említette meg, amelyben Bencze arra biztatta társait (és nyilván önmagát is), hogy ne féljenek a rendőröktől. Nem szólt azonban azokról a szidalmakról, amelyeket kihallgatása során maga Bencze is elismert („Ezt követően a fodrászüzletbe mentem és szitkozódó szavak kíséretében becsméreltem a rendőrséget.”)²³⁹

A nyomozati iratok alapján a tanácsháza előtt összegyűlt „arctalan” tömegből Bencze József alakja válik ki a legélesebben.²⁴⁰ Benczét a tüntetés során tanúsított magatartása miatt tartóztatták le: „durván izgatott a téeszmozgalom ellen, és arra biztatta a tömeget, hogy ne hagyják magukat a rendőröktől inzultálni.”²⁴¹ A 41 éves, öt kiskorú gyermekét két hold juttatott földjéből és Ózdon, a Mélyépítő Vállalatnál végzett kubikos munkából eltartó férfi azért kerülhetett a tömegoszlató rendőrök, majd a nyomozók figyelmének középpontjába, mivel korábban már többször volt büntetve. 1955-ben feketevágásért és hatósági közeg elleni erőszakért egyéves börtönbüntetést is kapott. A tüntetés előtt pár hónappal pedig az egyik helybéli lakos meggyilkolásával gyanúsították, mint később kiderült, alaptalanul.²⁴² Akkori őrizetbe vételének körülményei a tüntetés idején még frissen élhettek mindkét

²³⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 171. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. 1961. február 22.

²⁴⁰ Bencze József 1920-ban született Nagykállón. Apja földnélküli napszámos volt. Négy lánytestvére helyi vagy szomszédos községekben lakó (kettő-, négy- és hatholdas) kisgazdához ment feleségül. Bencze a földosztáskor két hold földet kapott. Ennek megművelése mellett napszámos munkából, és a községen kívül végzett rendszeres kubikos munkából tartotta el nagyszámú családját. 1945-ben nősült; apósa kisbíró volt Bökönyben egy hold földdel. 1961-ben öt kiskorú gyermeke közül a legkisebb öt, a legnagyobb tizenhárom éves volt. Az 1961-es kollektivizálás idején fél éve Ózdon a Mélyépítő Vállalatnál dolgozott (több bökönyi lakossal együtt egy brigádban), ahonnan hetente járt haza. 1961 előtt többször volt büntetve (két hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetéssel és/vagy pénzbírsággal) feketevágás, lopás, hatósági közeg elleni erőszak, könnyű testi sértés és becsületsértés miatt.

²⁴¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961.26. Határozat Bencze József előzetes letartóztatásáról, 1961. február 7.

²⁴² A rendőrök őrizetbe vették, majd három nap múlva kiengedték. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 167. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

fél emlékezetében. A rendőri intézkedés ellen hevesen tiltakozó Benczét ugyanis „a rendőrök a lakásától a tanácsházig lábon fogva húzták fel”,²⁴³ Benczét idézve: „a rendőrök ütöttek és húztak”.²⁴⁴ A rendőrök a nehezen kezelhető, törvényszegésre „hajlamos” embert látták benne – ami bizonyára nagymértékben befolyásolta őket a tüntetésen tanúsított magatartásának megítélésében –, Bencze pedig a rendőri brutalitás áldozatának, ártatlanul „meghurcolt” személynek tekintette magát, és revánsra vágyott. A tüntető tömegben a rendőrökkel való szembeszegülésre, félelem nélküli helytállásra biztatta társait, és a maga példáját állította eléjük:

„Ne menjünk haza, ne engedjük, hogy a községben téesz alakuljon! [...] Nem kell megijedni a rendőröktől!”²⁴⁵

„[H]ogyha meg is vernek bennünket, kibírjuk, én is voltam a rendőrségen, mert már engem is vertek meg, és mégis kibírtam, és itthon vagyok.”²⁴⁶

Dán Mihály rendőr törzsőrmester²⁴⁷ is arról számolt be a járási rendőrkapitányságnak küldött jelentésében, hogy Benczének nagy szerepe volt abban, hogy a tüntetők nem tettek eleget a rendőrök felszólításának, és a téren maradtak. A törzsőrmester többszöri figyelmeztetése ellenére sem volt hajlandó lázító viselkedését abbahagyni.

„A fent nevezett személyt több esetben szólítottam fel, hogy távozzon el, ne lázítson, ne csalja a tömeget és ne ingerelje. A fenti személy azt a kijelentést tette, hogy nem törődik vele, bármi is fog vele történni, ha meg is fog döglenni, úgy sem fog félni, míg él, ez nem törvény, hogy verekedtek a rendőrök. A rendőrök jöhetnek utánam a lakásomra, otthon leszek, találkozhat vélem bárki, úgysem félek senkitől, kutya százisten [sic!] bassza meg a kurva anyjukat.”²⁴⁸

A férfi tüntetésen tanúsított magatartásának ismeretében meglepőnek tűnik az a mód, ahogy Bencze – saját állítása szerint – viselkedett, amikor a borbélyüzletből hazafele tartva a rendőrök megállították, és elő akarták állítani. Rendőrségi kihallgatása során így adta elő a történeteket:

„Ekkor a tér már üres volt. Amikor a posta elé értünk, odajött elém egy egyenruhás rendőr és szólt nekem, hogy menjek be vele a tanácsházára. Erre én is, feleségem is sírni kezdett, majd én a földre vettem magam és kérleltem a rendőrt, hogy ne vigyenek be,

²⁴³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 188. Enyedi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

²⁴⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 167. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

²⁴⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 171. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 22.

²⁴⁶ Milu János idézte Bencze szavait. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 182. Milu János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

²⁴⁷ Dán Mihály rendőr törzsőrmester valószínűleg a körzeti megbízott volt Bökönyben.

²⁴⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 166. Dán Mihály rendőr törzsőrmester jelentése, 1961. február 6.

engedjenek hazamenni. Erre jött oda Fehér rendőr őrnagy, aki engem felállított és azt mondta, hogy azonnal menjek haza.”²⁴⁹

Bencze kétségbeesett, gyenge embernek mutatja magát vallomásban, olyannak, aki a könyörgés ősi gesztusnyelvén kegyelemért esdekel. A sírva földre boruló (vagy térdre eső) – önmagát fizikailag és szimbolikusan is „lealacsonyító” – ember gyengének, kiszolgáltatottnak és alázatosnak akar mutatkozni, hogy szánalmat ébreszsen maga iránt, és megbocsájtást nyerjen. Vajon lehetséges-e, hogy ilyen gyökeres fordulat következzen be Bencze viselkedésében, hogy a büszke, vakmerő lázadó hirtelen végletesen alázatos, megrémült emberré váljon? A következőtlen, szélsőséges magatartás egy bizonytalan személyiséget sejtet, vagy inkább a férfi védekezési stratégiájával lehet összefüggésben?

Az utóbbi feltételezést valószerűsíti a bírósági tárgyalásról készült jegyzőkönyv néhány utalása. A tanúként megszólaló járási pártkáder, Enyedi Sándor²⁵⁰ egészen másként állította be Bencze „földre vetődését”. Az ő elmondása szerint a férfi nem a könyörgés pózát vette fel a rendőr lábai előtt, hanem „hanyatt vetette magát”.²⁵¹ Ez a verzió került bele a Bencze bűnösségét megállapító ítélet indoklásába is:

„A vádlott után jött a fodrászüzletbe a felesége, és a piactéren keresztül haza akarta vinni a férjét. Mivel a szolgálatos rendőrök közül felismerték vádlott személyében azt az embert, aki a tömegben korábban nagyon hangoskodott, elő akarták állítani, vádlott azonban a földre hanyatt vágta magát, végül is a felesége könyörgésére a rendőrök haza engedték.”²⁵²

A bíróság szerint tehát Bencze azért feküdt le a földre, hogy a rendőrök nehezebben tudják előállítani. Valószínűleg ez a verzió áll a legközelebb a valósághoz. A férfi hasonlóan viselkedett 1960 decemberében is mint az említett gyilkossági ügy gyanúsítottja; keményen ellenállt a rendőri intézkedésnek, ami miatt „a rendőrök a lakásától a tanácsházig lábon fogva húzták fel”.²⁵³

Bencze tisztában lehetett azzal, hogy védekezési esélyeit jelentősen rontaná, ha beismerné a karhatalommal való szándékos szembeszegülését. Rendőrségi kihallgatása során ezért úgy adta elő az esetet, hogy a történeteket inkább a magát megadó, kegyelemért esdeklő ember könyörgéseként, mint a rendőri intézkedéssel tudatosan

²⁴⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 167. Bencze József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

²⁵⁰ Enyedi – a nyomozati anyagból megtudható információk szerint – nem volt szemtanúja a jelenetnek. Az eset kapcsán megemlített jelenlévő személyek jelentései, ha voltak ilyen, nem kerültek bele a nyomozati anyagba.

²⁵¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról. Enyedi Sándor vallomása, 1961. március 29.

²⁵² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A nyíregyházi megyei bíróság ítélete Kádár Péter és négy társa ellen indított bűnügyben. B.I. 395/1961-5., 1961. március 31.

²⁵³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 188. Enyedi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 7.

szembeszálló egyén akciójaként lehessen értelmezni. A bírósági tárgyaláson viszont – valószínűleg ügyvédje tanácsára – megváltoztatta a korábban mondottakat. Az újabb verzió már nemcsak a cselekmény célját, de magát a cselekményt is más megvilágításba helyezte. Eszerint Bencze nem azért volt a földön, hogy ezzel megnehezítse előállítását, nem is azért, hogy kegyelemért esdekeljen a rendőröknek, hanem csupán véletlenül esett el.

„A borbélyüzletbe menekültem. [...] A feleségem jött értem és véle mentem haza. Útközben talákoztunk egy rendőrájórrel, aki be akart kísérni a tanácsházához, de én vonakodtam bemenni, mert féltem. Eközben én el is estem, a rendőr elengedett, s ezután kerültem haza.”²⁵⁴

A bírósági ítélet szerint Bencze feleségének volt köszönhető, hogy férjét a téren a rendőrök még elengedték. (Aznap este vették végül őrizetbe a lakásán.) Bencze Józsefnének az ügyben játszott szerepe Nádporné tevékenységével rokonítható; mindkét asszony vészhelyzetből próbálta kimenteni férjét. Míg azonban Nádporné azután indult útnak, hogy a kész tényekkel szembesítették a rendőrök, Bencze feleségének még lehetősége nyílt arra, hogy elhárítsa a férjét fenyegető veszélyt: az önmagát meggondolatlan viselkedésével korábban gyakran bajba keverő, több tanú állítása szerint összeférhetetlen, kötekedő²⁵⁵ férjét megpróbálta hazavinni a tüntetés helyszínéről. A borbélymester elmondása szerint az asszony „igen erélyesen” szólt rá az akkor már az üzletben tartózkodó férfira („gyere azonnal hazafele”), ő pedig a leírás szerint engedelmesen követte. Benczené valószínűleg nem először kérte meg férjét a távozásra. Korábbi eredménytelen próbálkozásaira utalhat Papp Mihály vallomása, aki szerint az asszony később, amikor még úgy tűnt, hogy Bencze elkerüli a letartóztatást, így korholta férjét:

„Ugye mondtam megint neked, hogy ne kiabálj, ne igyál, mert most is, ha bevittek volna a rendőrségre, megint jól megvertek volna.”²⁵⁶

²⁵⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, Bencze József nyilatkozata, 1961. március 29.

²⁵⁵ A tanúvallomások szerint „Bencze József iszákos, ha iszik, nem tudja, mit csinál.” MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról. Salamon Miklós vallomása, 1961. március 29.; „Bencze József, ha iszik, kötekedő, de ha józan, akkor rendes ember.” uo. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, Jurás Miklós vallomása 1961. március 30. Bodnár János nyugalmazott tanító február 4-én találkozott a térre igyekvő Benczével: „[I]smerve természetét jóindulatúan figyelmeztettem, hogy vigyázz Bencze, nehogy valamit csinálj, és úgy járjál, mint Nádpör.” Uo. 194. Bodnár János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 5.

²⁵⁶ Benczék, miután elhagyták a tüntetés helyszínét, rokonukat, Papp Mihálykat keresték fel. Benczené és Pappné ugyanis testvérek voltak. A látogatás során hangoztak el az asszony szavai. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 196. Papp Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

Az asszony megelőző manővere, mint tudjuk, sikertelen volt, férjét már a borbélyüzletből kilépve megállították a rendőrök. Benczné ekkor szintén a földre vetette magát, sőt, még az intézkedni készülő rendőr lábát is átölelte („átkarolta a rendőrnek a lábát”²⁵⁷). Könyörgése és megalázkodásának gesztusa valószínűleg hitelesebbnek tűnt, mint a férjéé, akiét inkább ellenállásnak és szembeszegülésnek, mint esdekülésnek tekinthettek a rendőrök. Vajon valóban az asszony heves érzelmei hatottak Fehér őrnagyra (Bencze szerint ő engedte szabadon), vagy az akció parancsnoka inkább azt akarta elkerülni, hogy Bencze erőszakos őrizetbe vétele – ami várhatóan a decemberihez hasonlóan a férfi zajos tiltakozása közepette zajlott volna le –, újra felélessze a bökönyiek éppen csendesülni látszó tiltakozását? A nyomozati anyagból nem derül ki, hogy a borbélyüzlet elhagyására pontosan mikor került sor. Bencze elmondása szerint a tér már üres volt, a környező utcákban azonban még lehetnek tüntetők, akiket csak később oszlattak fel a megyétől érkező rendőri egységek. Benczné férje letartóztatása és elítélése után sem hagyta abba a kenyérkereső család fő megszabadítására irányuló próbálkozásait.

Kriminalizálás – védekezés

Termelőszövetkezet elleni izgatás gyanújával Nádpor Istvánon kívül három embert vettek még aznap őrizetbe: Bencze Józsefet, Kádár Pétert és a Geszteréden lakó bökönyi hentest, Dobrán Zoltánt. Utóbbit azzal gyanúsították, hogy a faluban zajló tüntetésről ő adott hírt lakóhelyén, ami megnehezítette az ottani téesszervezők munkáját. Seres Jánost február 13-án vették őrizetbe. Az ezt elrendelő határozat szerint ő beszélt le Kádár Pétert arról, hogy bemenjen a járási rendőrkapitányságra, valamint a február 4-i tüntetésen a kocsmában italozó férfiakat a rendőrökkel való szembeszegülésre bízta. Bencze József ellen szintén a február 4-i tüntetésen tanúsított magatartása miatt indítottak eljárást. Kádár Péter a január 18-i tanácsülésen elhangzott kijelentései, valamint a január 21-i és a február 4-i demonstráción való részvétele miatt került a gyanúsítottak közé.

Az 1961. március 29–31. között megtartott tárgyaláson a nyíregyházi megyei bíróság valamennyi vádlottat bűnösnek mondta ki termelőszövetkezet elleni izgatás büntetésében. Büntetésük kiszabásánál az osztályszempontú ítélkezés szempontjai érvényesültek. A legsúlyosabb büntetést, egy év és két hónap börtönt az „osztályellenességnek” tekintett volt csendőrtizedes, Dobrán Zoltán kapta, pedig ő részt sem vett a Bökönyben zajló téesszellenes akcióban. Dobrán 1944-ben esett szovjet fogságba, ahol 1951-ben mint háborús bűnöst 25 évre ítélte el a szovjet katonai bíróság.

²⁵⁷ Bencze Józsefné elbeszélését sógora, Papp Mihály idézte vissza kihallgatása során. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 196. Papp Mihály tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 8.

1953-ban azonban kegyelmet kapott, és hazatérhetett.²⁵⁸ Az 1961-es ítélet indoklása súlyosbító körülményként említette meg a szovjetunióbeli büntetést, valamint azt is, hogy a fogság- és börtönének „nevelő hatása” Dobrán esetében nem érvényesült:

„Vádlottat a fogságban eltöltött hosszabb idő, a vele szemben tanúsított nagylelkű kegyelmi aktus nem tanította meg népi demokráciánk törvényeinek tiszteletére. Vádlott osztályellenesség, ennek is tekintette a megyei bíróság.”²⁵⁹

A második legnagyobb büntetést, tíz hónap börtönt, a korábban többszörösen büntetett Bencze József kapta. Nádpor Istvánt nyolc, Seres Jánost öt, Kádár Pétert pedig három hónap börtönbüntetésre ítélték. Nádpor súlyosabb büntetésében az is közrejátszhatott, hogy nem ismerte el bűnösségét. A vádlott „őszinte beismerését”, a tárgyaláson tanúsított „megbánó magatartását” enyhítő körülménynek tekintették, ami csökkenthette a büntetés mértékét. Ennek tudatában alakíthatta ki – bizonyára ügyvédi javaslatra²⁶⁰ – védekezési stratégiáját Kádár Péter és Seres János. Bár a tárgyaláson mindketten megkísérelték, hogy a vádirattól eltérő, számukra kedvezőbb értelmezést adjanak tetteiknek,²⁶¹ végül azonban az ellenük felhozott mindegyik vádpontban bűnösnek vallották magukat. Ugyanakkor arra hivatkoztak, hogy kizárólag tudatlanságuk és tájékozatlanságuk volt az oka, hogy szembehelyezkedtek a mezőgazdaság szocialista átalakításával, és az őket ennek előnyeiről meggyőzni kívánó „népnevelőkkel”. Kádár Péter a tárgyaláson – bizonyára az ügyvédje által feltett kérdésre adott válaszként²⁶² – a következő kijelentést tette:

²⁵⁸ Dobrán Zoltán 1920-ban született Bökönyben. Apja eredetileg férfiszábo volt, 1932-ben fűszerüzletet nyitott a községben, amit 1949-ben államosítottak. Dobrán életútjából csendőrműltját emelték ki a nyomozati iratok. Eszerint 1943 októberében önként jelentkezett szolgálatra a beregszászi őrsre. 1944-ben került szovjet fogságba. 1951-ben a szovjet katonai bíróság mint háborús bűnöst 25 évre elítélte, azonban már 1953 december 2-án hazaengedték. Itthon évekig segédmunkásként dolgozott különböző helyeken (a Hajdúsági Állami Gazdaságban, Miskolcon a magasépítő vállalatnál, Budapesten az MTK-pályán). 1959 novemberétől lett a bökönyi földműves-szövetkezet húsboltjában „pacalos”, azaz hentes és mészáros. (Eredeti szakmájában valószínűleg csak ekkor tudott csendőrműltja miatt elhelyezkedni.) 1954-ben megnősült, feleségével és két kiskorú gyermekével a szomszédos Geszteréden laktak. Egy hold földje volt. Innen járt át kerékpárral Bökönybe. Két lánytestvére közül Emma egy debreceni férfiszábo felesége volt, Ilona férjével együtt 1956-ban Ausztriába „disszidált”.

²⁵⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A nyíregyházi megyei bíróság ítélete Kádár Péter és négy társa ellen indított bűnügyben, 1961. március 31.

²⁶⁰ Közös és választott védőügyvédje volt Kádár Péternek és Seres Józsefnek (dr. Fesztory Tibor), valamint Bencze Józsefnek és Nádpor Istvánnak (dr. Kozma Károly). Dobrán Pál védőjét, dr. Szalay Sándort a bíróság rendelte ki.

²⁶¹ Seres például azt állította, hogy a tüntetés idején nem azért hívta ki a kocsmából az embereket, hogy erősítsék a téren demonstráló tömeget, hanem azért, hogy hazamenjenek. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról. Seres János nyilatkozata, 1961. március 29.

²⁶² A tárgyalásról készült jegyzőkönyv a vádlottak és a tanúk válaszait foglalja csak magában, a kérdéseket, amelyekre a válaszok születtek, nem.

„A szövetkezeti gazdálkodás előnyeivel nem voltam tisztában. Ha tudtam volna, nem tiltakoztam volna a belépés ellen.”

Nyilvánvaló volt az ügyvédi szándék: hangozzanak el ezek a bizonyára előre megbeszélte mondatok, és kerüljenek bele a jegyzőkönyvbe. Kádár védője nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy milyen okfejtés mellett tudja a legeredményesebben képviselni védenice ügyét. Ilyennek tűnt az említett módszer: a kollektivizálás tényét és módszereit legitimáló hivatalos ideológia érveinek felhasználása a kollektivizálás ellen lázadók védelmében.

A propaganda a téeszt elutasító parasztagazdát a régihez ésszerűtlenül ragaszkodó, maradi, csökönyös emberként mutatta be, aki csak azért ellenzi a kollektivizálást, mivel a hagyományos paraszti létből eredő elmaradottsága, konzervatív szemlélete miatt nem képes felismerni saját érdekeit. Kellő segítséggel, komoly felvilágosító munkával azonban meggyőzhető arról, hogy a téeszben a helye. A téesszervező agitátorok a hivatalos értelmezés szerint tudatformáló „népnevelők” voltak, míg a parasztokat olyan útmutatásra, támogatásra szoruló „kiskorú” állampolgároknak tekintették, akik maguktól képtelenek sorsukról helyes döntést hozni. Kádárék bírósági ítéletének indoklásába is belekerült „a tudatlan parasztokról” szóló tanítétel, egyedüli magyarázatként arra, hogy miért lázadhattak fel Bökönyben a kollektivizálás ellen az emberek, sőt, a bökönyieket még az „átlagosan maradi” parasztoknál is „fejletlenebb tudatú” embereknek tüntették fel:

„[A] község lakosainak társadalmi tudata alacsonyabb szinten áll, mint a megye többi községeiben. Oka ennek az is, hogy területi fekvése távol eső,²⁶³ közlekedési összeköttetései rosszak.”²⁶⁴

Amikor azonban a propaganda – a kollektivizálás kényszer jellegének elrejtése céljából – a parasztság tudati elmaradottságára hivatkozott, egyben a téesz ellen lázadó gazdákat is felmentette a felelősség alól. Tettük ugyanis másként ítéendő meg, ha nem szándékosan, hanem tudatlanságból követték el azt. Ezt a menekülési lehetőséget használta ki Kádár Péter és ügyvédje a tárgyaláson, amikor a vádlott önmagát tudatlan, kellően fel nem világosított gazdának tüntette fel.

A tárgyalás során két tanú is hasonló érvekkel magyarázta a történeteket, illetve vette védelmébe a vádlottakat és a kollektivizálással szembeszegülő többi lakost. Pozíciójuk révén mindketten a hatalomhoz kötődő személyek voltak, nem meglepő tehát, hogy a bíróságon zajló kommunikációban a hivatalos ideológiai-nyelvi sablonok segítségével fejezték ki magukat. Balogh Sándor, a kisvárdai állami gazdaság igazgatója, a geszterédi agitációs brigád vezetője az alábbi szavakkal jellemezte

²⁶³ Bököny nem a „világ végén” fekszik, hanem Nyíregyházától 36, Nagykállótól 18, Debrecentől pedig 28 km-re!

²⁶⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A nyíregyházi megyei bíróság ítélete Kádár Péter és négy társa ellen indított bűnügyben. B.I. 395/1961-5. 1961. március 31.

a tüntető geszterédi és bökönyi lakosokat: „A falu népe nem rosszindulatú, igen sok az írástudatlan Geszteréden is, Bökönyben is, és a rémhíreknek felültek.”²⁶⁵ A bökönyi párttitkár, Kiss István ugyancsak tudatlan, emiatt könnyen manipulálható, de „egyébként tisztességes” emberekről beszélt:

„Szerintem az emberek a tudatlanságuknak estek áldozatul, felültek a rémhíreknek és belekeveredtek ebbe a sajnálatos dologba. Gyermekkorom óta ismerem őket, demokráciaellenes magatartást sohasem tanúsítottak, még az ellenforradalom alatt sem. V. r. vádlottat [Dobrán Zoltánt] közelebről nem ismerem, csak annyit tudok róla, hogy ő a hentes a faluban és a munkájával meg vannak elégedve. [...] Ezeket az embereket rendes embereknek és megtévedt dolgozóknak tartom.”²⁶⁶

Hasonló okfejtést találunk abban a levélben is, amelyet 1961. április 20-án formailag Bencze Józsefné, ténylegesen azonban valószínűleg férje ügyvédje írt²⁶⁷ a Legfelsőbb Bíróságnak, kérve Bencze előzetes letartóztatásának megszüntetését.²⁶⁸ A kérvény írója többek között az alábbi érveket hozta fel Bencze védelmében:

„Az én férjem egy idegroncs ember, én mint felesége nyíltan merem állítani, nem ellensége a népi demokráciának. 1956-ban semmilyen tevékenységet nem folytatott, amit tett, azt mind az ital, a tudatlansága, a szellemi lemaradása miatt következett be.”²⁶⁹

A levélben a felelősség elhárításának egy másik gyakori módja is megjelenik; a vádlott ittasságára való hivatkozás. A „szellemileg lemaradotthoz” hasonlóan a részeg ember sincs tisztában tettei súlyával, ezért felelőssége is korlátozott. Az alkoholos befolyásoltság ténye mint mentség a tárgyalásról készült jegyzőkönyvbe is bekerült Benczével kapcsolatban. A férfi – ügyvédje kérdésére válaszolva! – a következőket jelentette ki: „Február 4-én 2-3 kisüveg sört és egy liter bort ihattam meg.”²⁷⁰

Az 1956-ra való hivatkozás szintén része volt az érvelésnek. A bökönyi párttitkár és a Benczné nevében írt levél is azzal próbálta meg bizonyítani, hogy a vádlottak

²⁶⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról. Balogh Sándor vallomása, 1961. március 31.

²⁶⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról. Kiss János vallomása, 1961. március 30.

²⁶⁷ Bencze Józsefné aláírásával három levél maradt fenn a bírósági anyagban. Az említett levél mind tartalmi, mind formai tekintetben annyira eltér a másik kettőtől, hogy bizonyosra vehetjük, hogy nem Benczné, hanem egy joghoz értő, a hivatalos levélírás követelményeivel tisztában lévő személy, feltehetően a férj ügyvédje írhatta.

²⁶⁸ A Nyíregyházi Megyei Bíróság ítélete ellen Bencze és ügyvédje fellebbezést nyújtott be. A másodfokú ítélet kihirdetéséig a bíróság elrendelte Bencze előzetes letartóztatásának meghosszabbítását. Ez ellen is fellebbeztek az érintettek. A feleség levele az utóbbi kérést ismételte meg.

²⁶⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Legfelsőbb Bírósághoz, 1961. április 20.

²⁷⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, Bencze József nyilatkozata, 1961. március 29.

nem ellenségei a „népi demokráciának” – tehát mostani tettüket is ennek tudatában kell megítélnie a bíróságnak –, hogy nem vettek részt az „ellenforradalomként” megnevezett eseményekben. Az aktív 56-os szereplés olyan erővel stigmatizálta rendszerellenesnek az érintetteket, hogy már maga az a tény, hogy valaki 56 őszén *nem* hívta fel magára a figyelmet, a politikai megbízhatóság jelének bizonyulhatott.

A vádlottak tudatlanságára vagy ittasságára való hivatkozás mellett a védekezési stratégia fontos elemét alkotta a töredelmes bűnbánat, és annak a szándéknak a kinyilvánítása, hogy a „bűnös” „bűne” jóvátételére törekszik. Az őszinte megbánás legmeggyőzőbb bizonyítéka a téeszbe lépés volt. Kádár Péter korábban már idézett szavait így fejezte be:

„A szövetkezeti gazdálkodás előnyeivel nem voltam tisztában. Ha tudtam volna, nem tiltakoztam volna a belépés ellen. A téesz megalakult, én is tagja vagyok, a belépési nyilatkozatot a feleségem írta alá.”²⁷¹

Salamon Miklós tanácselnök ugyanezekkel az érvekkel próbálta tisztára mosni lázadó falujának lakóit:

„A községben a történtek óta helyreállt a rend, a téesz megalakult, az emberek járnak dolgozni. A község lakossága székelyi és sajnálkozását fejezi ki ezek miatt az események miatt”²⁷²

A párttitkár is utalt rá vallomásaiban, hogy a községben sikeresen befejeződött a téesszervezés, négy-öt családon kívül mindenki belépett, és tudomása szerint a vádlottak is szövetkezeti tagok lettek.²⁷³ A tények tehát azt mutatják, hogy tevékenységük nem okozott helyrehozhatatlan kárt a község kollektivizálásában. A falu lakói engedelmesen alávetették magukat a hatalom akaratának, ezért nincs szükség a vádlottak kemény megbüntetésével járó példastatuálásra. A bíróság az ítélet meghozatalánál valóban enyhítő körülményként értékelte azt a tényt, hogy a megyében lezárult a mezőgazdaság szocialista átalakítása. Az viszont az enyhítés ellen hatott, hogy a Bökönyben létrehozott termelőszövetkezeti csoportot a jövőben még termelőszövetkezetté kellett alakítaniuk, ami újabb konfliktussal járhatott.

A vádlottaknak a bírósági tárgyaláson, illetve a jogszolgáltató szervekkel folytatott kommunikációja során alkalmazott védekezési stratégiája legteljesebben Nádpor István kegyelmi kérvényében jelenik meg. Nádpor, mint tudjuk, az első fokú tárgyaláson nem vallotta magát bűnösnek. Miután azonban fellebbezése nem

²⁷¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, Kádár Péter nyilatkozata, 1961. március 29.

²⁷² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, Salamon Miklós vallomása, 1961. március 29.

²⁷³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Jegyzőkönyv a bírósági tárgyalásról, Kiss János vallomása, 1961. március 30.

járt sikerrel, és nyolc hónapos börtönbüntetését a Legfelsőbb Bíróság is jóváhagyta, a kudarc az addig követett taktika átgondolására készítette. Az Elnöki Tanácshoz 1961. október 25-én eljuttatott, feltehetően ügyvédje által fogalmazott kegyelmi kérvényében már egészen más szerepben hagyta magát bemutatni. A megyei bíróság előtt még az ártatlanságát hangoztató férfi e levél szerint a vezeklő ember pózát öltötte magára, és alázatos hangon bűnei megbocsátásért esdekelt. Elismerte, hogy „szégyenteljes bűncselekményt” követett el, de felelősségét ittasságára és az őt bűnbe vivő „rossz társaságra” hivatkozva próbálta minimalizálni:

„Sajnos a fent említett bűncselekményt elkövettem nem tudatosan és nem szándékosan. Engedtessek meg, hogy röviden leírom, hogyan estem ebbe a szégyenteljes bűncselekménybe. Folyó év február havában – napra pontosan nem emlékszem – megjelentek községünkben, Bökönyben a népnevelők. Megjelenésük után felvilágosító munkát végeztek a mezőgazdaság átszervezése érdekében. Az utcánkban többet elhagyták lakásukat és a kocsmába mentek, közöttük én is. A kocsmában elég alaposan beszéltem a többi társammal együtt. Az italozás közben különböző rémhíreket mondogattak, egyik ilyen, másik olyat. Tény, hogy az ott elhangzottakból arra lehetett következtetni, hogy most megfosztanak magántulajdonunktól valamennyiünket és nélkülözés, valamint rossz sors fog reánk várni. Én sajnos ezeknek a káros, helyesebben ellenséges hírveréseknek a hatása alá kerülve és italos állapotban hagytam el a kocszmát. Így történhetett az meg, hogy én szembe helyezkedtem azokkal a népnevelőkkel, akik éppen a felemelkedésünk érdekében jöttek hozzánk. Így történt az meg, hogy szembe kerültem a törvénnyel, bűncselekményt követtem el. Rádöbbsentem arra, hogy mit tettem, amikor már teljesen józanul gondolkodtam és elhatároztam, hogy ha lehetőségem lesz arra, hogy a súlyos károkat jóvátegyem, úgy jóvá fogom tenni. Ennek az elhatározásnak az alapján kezdtem teljesen új életet, amikor kezddtem, vagyis szabadlábba helyezésem után.”²⁷⁴

Vajon miért nem volt elég az alkoholos befolyásoltsággal való védekezés, miért kellett Nádpor „társait” is belekeverni az ügybe, és azt állítani, hogy téesszellenes kijelentéseikkel ők térítették el a férfit a helyes útról? Az együtt italozó, a levél szerint utcaszomszédjaiból álló társaság tagjai jó ismerősök, barátok lehetnek, akik közül feltehetően többen is ott voltak február 4-én a tanácsháza előtti téren, hogy tiltakozzanak Nádpor letartóztatása ellen.

Minden bizonnyal Nádporék lakhelyváltoztatása adta az ötletet, hogy a negatív környezeti hatásra való hivatkozás is belekerüljön a védelem érvrendszerébe. A hétfős család ugyanis, miután a családfőt az első fokú bírósági tárgyalás után a másodfokú ítélet megszületéséig szabadon engedték,²⁷⁵ 1961 májusában Bökönyből a Fejér megyei Etyekre költözött. A költözés okairól nem szólnak a nyomozati-bíróági iratok. Annyit azonban tudunk, hogy Nádpor István hat

²⁷⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Nádpor István kegyelmi kérvénye a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához, 1961. október 25.

²⁷⁵ Nádpor István 1961. március 1-től március 31-ig volt előzetes letartóztatásban a nyíregyházi börtönben. Az ítélet ellen ügyvédjével fellebbezést nyújtottak be. A Legfelsőbb Bíróság ítélethozataláig, Bencze Józseffel és Dobrán Zoltánnal ellentétben, őt szabadon engedték.

testvére közül ketten is Etyeken éltek. János gyári munkásként innen járt be budapesti munkahelyére, György pedig az egyik helyi téesz elnöke volt.²⁷⁶ Nádpör István bizonyára úgy ítélte meg, hogy ha már mindenképpen alkalmazkodni kénytelen a kollektivizálással létrejött új helyzethez, biztosabb egzisztenciát tud nyújtani népes családjának egy olyan településen, ahol közeli hozzátartozója pozíciója révén a lokális hatalomhoz kötődő testvére segítségére számíthat. A család életében gyökeres fordulatot jelentő döntés meghozatalánál fontos szempont lehetett a megélhetés sokféle alternatíváját nyújtó főváros közelsége is. Ugyanakkor Bököny elhagyásában bizonyára *nem* volt szerepe a családfő magatartását károsan befolyásoló környezetnek, amivel Nádpör kegyelmi kérvénye a költözést indokolta („Szakítottam azzal a környezettel, mely környezet befolyása alapján idáig jutottam. Elköltöztem jelenlegi lakhelyemre, Etyek községbe.”²⁷⁷) A „rossz társaság” létezése, valamint az azzal való teljes szakítást a család elköltözésének egyedüli céljaként megnevező érvelés csupán utólagos ügyvédi konstrukció volt, ami a kegyelmi kérvény létrehozóinak reményei szerint Nádpör érdekeit szolgálhatta.

Nádpör és felesége Etyekre költözésük után azonnal beléptek az egyik ottani téeszbe is. A téesztagság létesítése a lakhelyváltotatással ellentétben valószínűleg már eredendően is a családfő védekezési stratégiájának része volt. A Legfelsőbb Bíróság döntésére váró férfi „tényekkel” is igyekezett bizonyítani, hogy nem ellensége a kollektivizálásnak. Kegyelmi kérvényében *szintén* hangsúlyos szerepet kapott a téeszbe való belépés, és az ott végzett „becsületes” munka mint a bűnbánó férfi „vezeklésének” döntő mozzanata.

„Elköltöztem jelenlegi lakhelyemre, Etyek községbe és az itteni Vörös Hajnal Téesznek tagja lettem. Azután kezdtem a fentebb említett elhatározásomnak végrehajtani azt a részét miszerint jóváteszem azt a szégyenletes dolgot, amit elkövettem. Hozzáfogtam becsülettel, legjobb tudásom szerint dolgozni. Folyó évi május 1-gyel álltam munkába, és azóta havi 90-100 munkaegységet teljesíték.”²⁷⁸

A „közös gazdaságban” szorgalmasan dolgozó férfi képének megformálásán érezhető a hivatalos ideológia munkakultuszához való igazodás. A munka erkölcsi kérdés, amit Nádpör „becsülettel” végez, olyan kultikus tevékenység, ami a havi

90-100 munkaegységet²⁷⁹ teljesítő férfit mintegy megtisztítja bűneitől. A téesztagként végzett kitartó, kemény munka megemlézése, Nádpör érdemeit növelve, plusz üzenetet is hordozott 1961 őszén, amikor a téeszek egyik legnagyobb problémája az volt, hogy a kényszerrel beléptetett gazdák egyáltalán nem, vagy nem a tőlük elvárt szorgalommal voltak csak hajlandók részt venni a közös munkában. A kegyelmi kérvényben bemutatott „vezeklés” nem merült ki a férfi új helyzethez való készséges alkalmazkodásában és példás szorgalmában. A jóvátétel azzal lett teljes, hogy a téesszervezők agitációs munkájának akadályozásával vádolt Nádpör – saját példáján győződve meg a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeiről – maga is a kollektivizálás lelkes hirdetőjévé vált:

„Ma már meggyőződéssel állíthatom és állítom is mindenkinek, akivel érintkezem, hogy a termelőszövetkezeti élet megváltást jelent az egyéni gazdálkodók számára. Nekem életemben nem volt 3000 Ft havi jövedelem, ma annyi van. Ígérem a T. Elnöki Tanácsnak, hogy a megkezdett munkát fokozni fogom és a termelőszövetkezeti mozgalomnak élharcosa leszek. Éppen ezért nagyon kérem a T. Elnöki Tanácsot, hogy szíveskedjék lehetőséget adni arra, hogy ígéretemet valóra váltsam.”²⁸⁰

Nádpör kérvényének írója elsősorban a hivatalos ideológia propagandává egyszerűsített eszméivel, jelszavaival („a népnevelők [...] felemelkedésünk érdekében jöttek hozzánk”, „becsülettel [...] dolgozni”, „a termelőszövetkezeti élet megváltást jelent”) és nyelvhasználatával („termelőszövetkezeti mozgalom”, „élharcos”, „elleneséges hírverés”) próbált érvelni amellett, hogy a férfi azért érdemel megbocsájtást, mert a kollektivizáláshoz való viszonya megváltozott. A kollektivizálás propagandájának szintén jellegzetes eleme volt az egyéni gazdaként elérhetetlen, de a téeszben „becsületes munkával” mindenki számára könnyen elérhető magas jövedelem („nekem életemben nem volt 3000 Ft havi jövedelem”), valamint a kollektivizálás jelentette változás sorsfordulóként, egy boldogabb „új élet” nyitányaként való feltüntetése.²⁸¹ Nádpör kérvénye is a „teljesen új élet” kifejezést használta, hogy jelezze a bökönyi egyéni gazda és az etyeki téesztag élete közti „óriási különbséget”.

²⁷⁶ A nyomozati iratokban még két testvérről találhatók adatok. Mihály a Dunántúlon lakott, és korábban katonatiszt volt, Ilona pedig a Bökönnyel szomszédos Balkányba ment férjhez egy ötholdas gazdához. MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. 200. Nádpör István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. február 4.

²⁷⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Nádpör István kegyelmi kérvénye a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához, 1961. október 25.

²⁷⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Nádpör kegyelmi kérvénye a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához, 1961. október 25.

²⁷⁹ A kollektivizálási kampányok propagandaszövegeiben szereplő élmunkások éves szinten 600 körüli munkaegységet teljesítettek: „Csók Mihály másodmagával 600 munkaegységet teljesített tavasz óta. Csak a közösből 30 ezer forint lesz a jövedelme.” Egy év alatt kimagasló eredményeket értek születtek Beregdarócon. *Keletmagyarország* 1960. január 8.; „A legtöbb jövedelemre számít szorgalmas munkája után Belincsák Elek fogatos, akinek munkaegysége 580 körül van.” Félmillió forintos korszerű istállót épített, előkészítette az ideai gazdasági tervet a nyírgelsei Béke Óre TSZ. *Keletmagyarország* 1960. január 9.

²⁸⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Nádpör István kegyelmi kérvénye a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához, 1961. október 25.

²⁸¹ „15 család új életet kezdett”. Az idei első fecske. Megalakult a Petőfi Tsz Ibrányban. *Keletmagyarország* 1959. január 7.; „Most van itt a történelmi óra. Fogjon hát össze mielőbb és kezdjen új életet a jobb sorsra érdemes község.” Rohodi krónika. *Keletmagyarország* 1959. február 12.; „Tiszavid szé-

A vádlottnak a hatalom eszméivel való teljes azonosulását bizonygató kegyelmi kérvényben csupán mellékesen, egyetlen mondat erejéig jelentek meg a büntetés elengedését vagy enyhítését valóban indokoltá tevő, nem ideológiai érvek: annak jelzése, hogy Nádpor börtönbüntetése esetén népes családjának megélhetése bizonytalan. („Kérem figyelembe venni, hogy 5 keresőképtelen gyermekem és csökkent munkaképességgel rendelkező feleségem maradnak egyedül kereső nélkül bezáratásom esetén.”²⁸²) A hangsúlyok ilyen elhelyezése a kegyelmi kérvény írójának azt a meggyőződését tükrözi, hogy a rendszerhez való lojalitás látszatának megteremtése nyomósabb érv lehet az ítélkező hatalom szemében, mint az egzisztenciális biztonság kérdése. Különösen annak fényében tűnik fel az ideológiai érvelés túlsúlya, hogy a „nem hivatalos” kérvényírók szövegeiben, azaz ügyvédi közreműködés nélkül írt levelekben – ahogy a későbbiekben látni fogjuk –, ha jelen is van az a szándék, hogy a bíróságot eszmei elkötelezettségük kinyilatkoztatásával nyerjék meg, a konkrét, gyakorlati érvek dominálnak: a bírák azért engedték el a büntetést, mert éhes a gyermek, beteg a feleség.

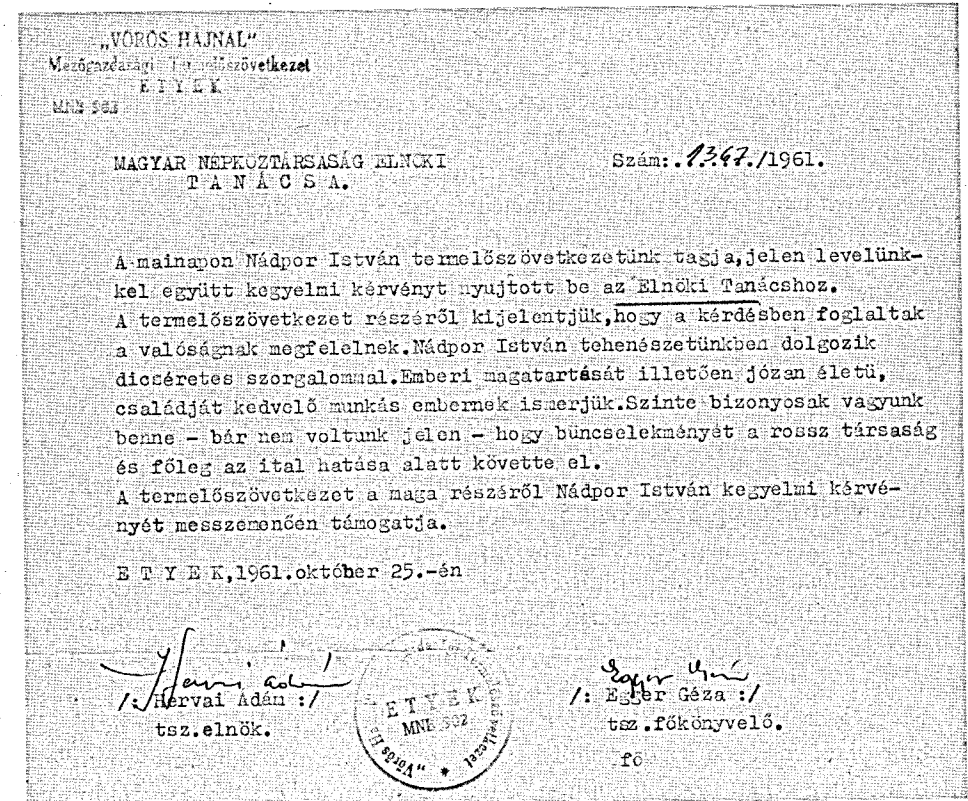
Nádpor István kegyelmi kérvényét munkahelye, a Vörös Hajnal Téesz, valamint az etyeki községi párttitkár is támogatta. Bevett gyakorlat volt ugyanis, hogy a hatalom által megbízhatónak tartott szervezetek, intézmények (a vádlott munkahelye, a községi tanács, a helyi párt- vagy tömegszervezet) a vádlott kérésére támogató levelet írtak a bíróságnak, amelyben az illetőt kedvező színben igyekeztek feltüntetni, politikailag megbízható, mintaszerű családi életet élő, „becsületes” dolgozóként bemutatva. Ez lehetett az oka, hogy Nádpor István nem a testvére által vezetett téeszbe lépett be. Nem lett volna meggyőző ugyanis, ha Nádpor István érdemeiről egy Nádpor György nevű téeszelnök próbálja meggyőzni a bírakat. A rokoni elfogultság kérdése mint a levélíró állításainak hitelességét megkérdőjelező tényező a Benczné nevében 1961. április 20-án a Legfelsőbb Bírósághoz írt levélben is megjelent. Bencze ügyvédje, a kérvény feltételezett megfogalmazója azzal a taktikával próbálta erősíteni a feleség érveit, hogy a hangsúlyt nem a férj tisztára mosására, hanem a családfőt nélkülözni kénytelen család nehéz helyzetére helyezte.

„Sajnos Önök azt mondják, hogy én a felesége vagyok, védeni akarom. Nem védem, de kérem Elnök Elvtársat, vegyék figyelembe családom igen súlyos helyzetét és férjemet, ha mást nem, a nyári időszakra engedjék szabadon, télen pedig letölti a törvény által kiszabott börtön büntetését.”²⁸³

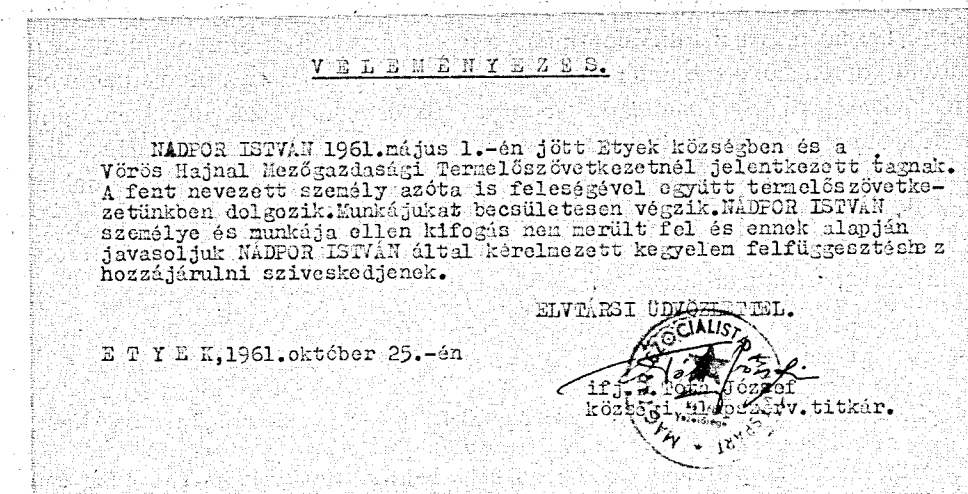
lére tegnap reggel került ki az új életet jelképező tábla.” Kölcse, Tiszavid és Géberjén szövetkezeti községek. *Keletmagyarország* 1960. január 10.

²⁸² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Nádpor István kegyelmi kérvénye a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához, 1961. október 25.

²⁸³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Legfelsőbb Bírósághoz, 1961. április 20.

(19a)

19a–19b. kép. Az etyeki Vörös Hajnal Tsz és a községi pártalapszervezet támogató levele Nádpor István kegyelmi kérvényéhez

Benczéné ügyvédi segítség nélkül írt – a továbbiakban részletesen is elemzendő – leveleiben is hasonló módon érvelt: a férje börtönbe zárásával valójában nem a férfit, hanem őt és gyermekeit büntetik, akik a családfő letartóztatásával és elítélésével kereső nélkül, kenyér nélkül maradtak.

A Vörös Hajnal Téesz és az etyeki párttitkár támogató levele Nádpör kegyelmi kérvényének lényegesebb pontjait ismételte meg: a férfi már téesztag, a gazdaság tehenészetében „dicséretes szorgalommal” dolgozik.

„Szinte bizonyosak vagyunk benne – bár nem voltunk jelen –, hogy a bűncselekményt a rossz társaság és főleg az ital hatása alatt követte el.”²⁸⁴

Nádpör István kegyelmi kérvénye nem érte el a tőle várt hatást. Büntetése letöltését 1961. december 28-án a székesfehérvári megyei börtönben kezdte meg, ahonnan a tököli büntetés-végrehajtó intézetbe vitték. Először a betontelegen, majd a műszaki raktárban dolgozott.²⁸⁵ Nyolchónapos börtönbüntetése végül negyedkezezménnyel hat hónapra csökkent. 1962. július 2-án szabadult.²⁸⁶

Nádpör ügyével kapcsolatban még egy levél maradt fenn, amit a férfi felesége 1961. december 30-án írt egy újság szerkesztőségébe. A bírósági iratokhoz csatolt, boríték nélküli levélből nem derül ki, hogy Nádpörnét melyik laphoz fordult, de feltehetőleg vagy a megyei pártlaptól (a *Fejér Megyei Hírlaptól*), vagy a *Népszabadságtól* várt segítséget. Az asszony arra kérte az újság szerkesztőségét, hogy járjon közbe az Igazságügyi Minisztériumnál, hogy férje ügyét „intézzék el soron kívül”. Nádpör október végén írt kegyelmi kérvényére ugyanis december 28-ig, amikor a férfinak meg kellett kezdenie büntetése letöltését, nem érkezett válasz. Nádpörnét úgy gondolta, hogy a lassú ügymenet miatt késik férje kegyelmi kérvényének elbírálása, amit a pártsajtó jelentette nyilvánosság és feltételezett befolyás segítségével meg lehet talán gyorsítani. Vajon miért keresett közvetítőt az asszony, miért nem fordult közvetlenül a minisztériumhoz? A támaszkeresésnek ez a módja nem volt ritka jelenség a korszakban, ami egyrészt azt tükrözte, hogy az állampolgárok úgy vélték, önmagukban nem képesek érdekeik eredményes képviseletére a Hivatallal való érintkezés során. Ugyanakkor azt is mutatta, hogy egyes sajtóorgánumok el tudták magukról hitetni, hogy kellő lobbierővel rendelkeznek a szocialista rendszer esetleges „működési zavarainak” elhárításához, az „Igazság”, a „dolgozó nép” érdekeinek érvényre juttatásához.

²⁸⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Az etyeki Vörös Hajnal TSZ támogató levele, 1961. október 25.

²⁸⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. BM Büntetés-végrehajtási Intézet Központi Kórház és Munkahely-parancsnokság, Tököl. Nádpör István jellemzése, 1962. április 2.

²⁸⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Az Igazságügyi Minisztérium levele a Nyíregyházi Megyei Bíróságnak, 1962. július 2.

Nádpörnét levelének hangneme teljesen tárgyilagos, a szövegben nyoma sincs a férj kegyelmi kérvényére jellemző ideologikus, a hatalom eszméit hangoztatató szövegeknek. Segélykérését egyetlen, a lényeget megfogalmazó mondattal indokolta:

„Itt maradtam betegem öt gyermekkel, kik közül a legidősebb 15 éves, a legkisebb 6 éves. Nem kívánom részletezni, hogy mit jelent ez, hiszen az Igentisztelt [sic!] Szerkesztőség nyilván tudatában van anélkül is.”²⁸⁷

Nem tudjuk, hogy a felkeresett lap szerkesztősége hogyan reagált az asszony levelére. Nádpör kegyelmi kérvényének ügyével ekkor már nem is az Igazságügyi Minisztérium foglalkozott, mivel azt november 30-án a nyíregyházi megyei bíróság hatáskörébe utalták, azzal a megjegyzéssel, hogy a 29/1954. sz. közös utasítás 75.§. (3)–(4) bekezdése szerint járjon el. Az ügy itt „megfeneklett”. 1962. július 2-án ugyanis arról tájékoztatta az Igazságügyi Minisztérium a megyei bíróságot, hogy Nádpör letöltötte börtönbüntetését, ezért kegyelmi kérvénye semmisnek tekintendő.

Nádpörnéhez hasonló módon adta elő Dobrán Zoltánné is érveit abban a dátum nélküli levélben, amelyben az asszony az Igazságügyi Minisztériumhoz fordult férje fellebbezési tárgyalásának mielőbbi megtartását sürgetve, valamint méltányos elbírálást kérve.²⁸⁸ A kérvény központi motívuma szintén a család megélhetése, amit a férj bebörtönzése komolyan veszélyeztet („családom tragikus sorsa”, „teljesen kilátástalan helyzet”). Az éhező gyermekek képének felvillantását betegségük kiemelése teszi megrázóbbá, az érvelést pedig meggyőzőbbé.

„Két gyerekem van, az idősebb 6 éves, a kisebb 4 éves, állandóan betegesek orvosi felügyelet alatt állnak ugyanis az egyik gyerekem teljesen néma most kórházba kell vinnem műtetre [...], férjem letartóztatása óta sehonnét pénzhez nem jutok gyermekeimet viszont fent kell tartanom és főleg orvosoltatnom.”²⁸⁹

A levél végén az asszony még egyszer nyomatékosította, hogy milyen szerepben beszél. Aláírásában önmagát „egy elszánt falusi édesanyaként” határozta meg. A hivatalos ideológiához való nyelvi alkalmazkodás Dobrán Zoltánné levelében csupán a címzettek elvtársaként való megszólításában, valamint a levelet lezáró búcsúformulában („elvtársi üdvözléssel”) jelenik meg. A levélnek egy másik része is a hatalom nyelvét használja, de nem a behódolás jelzésének szándékával teszi ezt, hanem

²⁸⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Nádpör Istvánné levele a ...szerkesztőséghez, 1961. december 30.

²⁸⁸ A nyíregyházi megyei bíróság az ügyben 1961. március 31-én hozott ítéletet. Dobrán Zoltán 14 hónap börtönbüntetést kapott, ami ellen ügyvédje fellebbezést nyújtott be. A fellebbezési tárgyalás 1961. szeptemberében volt. A levél tehát e két időpont között született, valószínűleg a nyári folyamán.

²⁸⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Dobrán Zoltánné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, d. n..

inkább számon kérő, figyelmeztető céllal: arra kéri a bírakat, hogy a hangoztatott elveik szellemében cselekedjenek:

„Csak röviden sorolva helyzetem súlyát merészkédek a T. Igazságügyi szervekhez folyamodni segítségért bízva abban, hogy az elvtársak dolgozónépünk vezetőihez méltó módon fogják megbírálni családom sorsát és kideríteni férjem bűnösségét.”²⁹⁰

Bencze József feleségének aláírásával három levél is fennmaradt a bírósági iratok között. A levelek eltérő tartalmi és formai sajátosságai alapján arra következtethetünk, hogy az elsőt, az 1961. április 20-i keltezésűt valószínűleg férje ügyvédje fogalmazta, míg a később keletkezett másik kettőt Benczné saját alkotása. Az első, géppel írt levél szerzője jó íráskészséggel rendelkező, a hivatalos szövegek megfogalmazásában jártas, a nyelvhelyesség szabályait követő személy. A két utóbbi levelet viszont olyan valaki írta egy vonalas füzetből kitépett lapra töltőtollal, aki láthatóan gyakorlatlan volt a levélírásban, mondanivalójának megfogalmazásában. Írásképe kezdetleges, és a helyesírás szabályait szinte egyáltalán nem tartotta be (jellemző a központosítás szinte teljes hiánya, a kis- és nagybetűk helytelen használata, szótó és toldalék különírása).

Az első, az ügyvédnek tulajdonított levél azután született, hogy Bencze Józsefet a nyíregyházi megyei bíróság tíz hónap börtönbüntetésre ítélte. Az ítélet ellen ügyvédje fellebbezést nyújtott be, valamint a bíróság azon döntése ellen is, amely a másodfokú ítélet meghozataláig meghosszabbította a férfi 1961. február 4. óta tartó előzetes letartóztatását. A feleség nevében írt levél ez utóbbi támogatására jött létre. Vajon miért gondolta azt az ügyvéd, hogy a hivatalos fellebbezési kérelem mellett szükség van Benczné kérvényére is? Csupán a férfi érdekében írt beadványok nagyobb száma és a kérvényező személye (közvetlen családtag volta) miatt volt fontos a feleség levele, vagy más okok is közrejátszhattak elkészítésében? Bizonyára fontos tényező volt az is, hogy más módon lehetett érvelni a feleségszerep mögül megszólalva, mint ügyvédként. Az ügyvéd tárgyilagos stílusához és racionális okfejtéséhez képest a börtönnel fenyegetett vádlott felesége jóval személyesebb hangot üthetett meg, és érzelmileg is befolyásolhatta a címzetteket. A Benczné nevében írt levél ötvözi a rutinos ügyvéd és az aggódó feleség látásmódját és érvelési technikáját. A bíróság meggyőzését célzó fő érv, a népes család egzisztenciális gondjainak kiemelése egyértelműen a gyermekei ellátásáért felelős, aggódó anya nézőpontját tükrözi. Számára a család biztonságos megélhetése a legfontosabb szempont, ami egyedül is elég indok a kenyérkereső férj szabadlábra helyezésére. A család súlyos helyzetének megemlítése bizonyára a hivatalos fellebbezési kérelemben²⁹¹ is a fő

²⁹⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Dobrán Zoltánné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz.

²⁹¹ A hivatalos fellebbezési kérelem nem maradt fenn a bírósági iratokban.

helyen szerepelt, de jóval meggyőzőbben hangzott a gyermekei sorsáért aggódó anya szájából.

„Öt apró gyereknek vagyok édesanyja, négy éves a legkisebb, 13 éves a legnagyobb. 1 kh. 800 öl földünk van. A gyerekektől kimozdulni nem tudok, semmi anyagi tartalékunk nincsen. A gyermekeim létfenntartásához már jelenleg is a szomszédaimra szorulok. Nincs egy betevő falatunk sem. Ruházkodásunkról nem is beszélek, nagyon rosszul vannak öltöztetve a gyerekeim. Férjem míg Ózdon dolgozott, minden hónapban haza adta a 1600 Ft-ot, amin keresztül volt biztosítva családunk létfenntartása.”

Bár a kérelem középpontjába a család megélhetésének kérdését állította Bencze ügyvédje, a feleség nevében írt levélbe olyan érvek is belekerültek, amelyeket az asszony magától bizonyára nem tett volna bele, az ügyvéd viszont tudta, hogy ezek is segíthetik védené ügyét. Ilyen volt – a korábban már idézett – a férj politikai megbízhatóságára, 56-os passzivitására való hivatkozás, valamint a kollektivizálási propaganda felvilágosításra szoruló, tudatlan parasztjairól szóló tantétel megemlítése:

„Az én férjem egy idegroncs ember, én mint felesége nyíltan merem állítani, nem ellensége a népi demokráciának. 1956-ban semmilyen tevékenységet nem folytatott, amit tett, azt mind az ital, a tudatlansága, a szellemi lemaradása miatt következett be.”²⁹²

A kérelemben megfogalmazott érvek nem hatották meg a bíróságot, Bencze József továbbra is előzetes letartóztatásban maradt. Feltehetően a fellebbviteli tárgyalás elhúzódása miatt azonban július 22-én mégis szabadon engedték. A Legfelsőbb Bíróság végül csak szeptember 20-án hozott ítéletet, amelyben jóváhagyta a megyei bíróság döntését. A férfi ügyvédje ekkor azt kérte, hogy védencének a tíz hónapos börtönbüntetés letöltését ne az őszi mezőgazdasági munkák idején, hanem három hónappal később kelljen megkezdnie.²⁹³ Bencze feleségének szeptember 29-én írt, a bírósághoz címzett levele e halasztási kérelem alátámasztására jött létre. Próbálkozásuk azonban sikertelen maradt, a férfi október elején már újra börtönben volt. Benczné két hónap elteltével újra kísérletet tett férje kiszabadítására. A december 14-én írt levelében arra kérte az Igazságügyi Minisztériumot, hogy engedjék el a férfi büntetéséből még hátralévő két hónapot. A levél szerint e kérelmet már nem az ügyvéd javaslatára, hanem gyermekei tanítónőjének biztatására írta („az iskolában a tanító néni Mondja Írjak az Igazsági Miniszteriumban [sic!].”²⁹⁴) A rendelkezésemre álló forrásokból nem

²⁹² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Legfelsőbb Bírósághoz, 1961. április 20.

²⁹³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. A Nyíregyházi Megyei Bíróság értesítése Bencze Józsefnek, 1961. október 6.

²⁹⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1961. december 14.

Mogyai Levélár
Nyireggyőz

20.

Kövegy, 1961. December 14.

Fintelelter Esterem Örmereitlen eftőimunkot se
 a meg fengem Koperololaz Vagjelen Tram este
 kienveryt se Meghen Tgen Tokot Trevelünk. Mert
 felmivor 4 itöl Levolt Törvra a Kypregy. Törvi
 Megyei Börtönghen Tejere ingalorint a Mayihen
 se Kypregy Törvi Börtöngh 10 hónapig Börtöngh Börtöten
 ne Telte el elöl Mör 8 hónapot töltt Le
 is Meg ket hónapig van ismeg Mör ket tölt
 ne en Mint felerege Keren terenek el enge
 Ki ente ket hónapot comeryiben kapioloz.
 isrotar ingeleis es Minolan Minha el Mült
 horgy Kerm Tirotat rogtink Legi Comi Lemit
 terenk Bele opendololni horgy Mizen Torsban
 elok fengem aroloun kükik Minkeit végrat
 Meg Le Kerm Törtök abot elttink schol
 volt Börtöngh isodoloun fen tartar elterik
 opendololni horgy Munkiolol keletet Meg elni
 5 ggeretükink van comegoci Legi isöl iseli 44
 Dik a itöl Lelele se Legi kükik 5 ever 4 iskolis
 ggeretük gior iskololoun Kerm Tirotat Mit
 isinöl gye vele Minol reihoc Kékül is cipüc
 Kékül van kengtelan vaggok isle forolololni
 schol igar utra Törvonek Mert Kerm Treter
 Kerm comegoci horgy se ggeretük el fogpam
 se Törvonek erent

20a-20d. kép. Bencze Józsefné Igazságügyi Minisztériumhoz írt levele

Mogyai Levélár
Nyireggyőz

erent foga Mabolok se Törvonek Minisiterium
 Törvonekhar Treter gior Örmereitlen eftőimunk
 terenek el fogpamni este se kengtel tötem
 Mert Kerm Tgen van Bene ougi Betüa Meg kengem
 se kengtel volna se terenek el fogpamni menn se
 fengem ne voloi Kerve ha Kerm se arololoun
 se voloi Kerve terenek Kerm este kengtel
 kien kerm ggeretükink ismet Mert ha voloi Mör
 Bene volan isli Dolgoma horgy egy gior filent
 kengem iskol töm Kerm voloi igar Korgyan
 Kerm De igar Korgyan Tokot isherünk Törvonek
 Le ismi horgy se ggeretükink isle giorok Törvonek
 kom is el kerm se Minisiterium se kengtel
 ehen Meg el se iskololoun iskololol
 Minisiterium Törvonek se Törvonek Minisiterium
 Törvonek horgy igar Treter se ggeretükink
 isli kengtel tölt comegoci is enge dnek se
 kengem se Törvonek Örmereitlen eftőimunk
 horgy ha van isli Treter isle terenek
 Bele opendololni se se nyammarit eltem
 hen Mert Kerm se fengem Börtöten Meg
 Törvonek kengtel isle se 5 ggeretükink
 terenek elhmi horgy Kerm Treter elmi
 Mert se Törvonek isle Törvonek se horgy Legi
 opengtel Dörvonek gior Örmereitlen eftőimunk

(20b)

derül ki, hogy kérelmét elfogadták-e, vagy Benczének le kellett ülnie mind a tíz hónapot.

Bencze Józsefné két utóbbi, saját maga írt levele több szempontból is különbözik az ügyvéd által az asszony nevében írt levélről. Benczéné szövegeinek egyedüli témája a kenyérkereső nélkül maradt család tragikus sorsa. Hiányoznak az ideologikus elemek, jelen van viszont a hatósághoz folyamodó „kisember” megalázkodása, ami hasonló funkciót töltött be, mint a hatalom aktuális eszméinek hangoztatása: a kérvényező azt várta tőle, hogy kedvező irányban befolyásolja a döntéshozókat. A megalázkodás, a behódolás nyelvi eszköze például a jelzőhalmaz a megszólított iránti különleges tisztelet kifejezésére: „Dárka jó tisztelet Bíróság”, „Kedves igaz Ösmeretlen elftársaim”. De jellemző a szóhasználat is: „tesenek el fogadni eszta kérvényt tőlem”, „tesenek Meg engedni”; vagy a mentegetőzés: „Netesenek rám haragudni hogy Sorsom Nehézségével ide Szorulam...” (Ne tessenek rám haragudni, hogy sorsom nehézségével ide szorultam²⁹⁵), „Nem kérvényeztem volna ha ithol Let volna a nyáron” (Nem kérvényeztem volna, ha itthon lett volna [a férjem] a nyáron).

A feleség nevében szóló ügyvéd elvont, fogalmi nyelvhez képest Benczéné kifejezőmódja konkrétabb és képszerűbb. Részben ennek köszönhető, hogy a család kilátástalan helyzetéről rajzolt kép a feleség leveleiben jóval hatásosabb. Néhány példa arra, hogy ugyanaz a tartalom hogyan jelenik meg a két szerzőnél:

Ügyvéd: „semmi anyagi tartalékunk nincsen” – Benczéné: „egy filérsem jöt a házhoz” (egy fillér sem jött a házhoz).

Ügyvéd: „A gyermekeim létfenntartásához már jelenleg is a szomszédaimra szorulok” – Benczéné: „Szomszédokra Szorultunk egy karé kenyérért” (Szomszédokra szorultunk egy karé kenyérért).

Ügyvéd: „nagyon rosszul vannak öltöztetve a gyerekeim” – Benczéné: „Szegény rongyos gyermeke imet” (Szegény, rongyos gyermekeimet).

Az asszony többet és részletesebben beszél a nélkülöző család nyomoráról. A hiányt (például nincs pénze még ennivalóra sem) a következmények bemutatásával érzékelteti (a gyermekek olyan éhesek, hogy az iskolában elveszik a többiektől a kenyeret). A legnagyobb eltérés az ügyvéd és az asszony fogalmazta levelek között a két szerző meggyőzőési technikájában van. Az előbbi bármennyire is igyekszik – az asszony helyébe képzelve magát – érzelmileg is befolyásolni a bírakat, levele döntő részben észérvekből álló, logikusan felépített szöveg. Benczéné kérvénye viszont – szándéka szerint és eredményét tekintve is – a megszólítottak érzelmeire hat. Az asszony legfontosabb törekvése, hogy részvétet ébresszen maga és gyermekei iránt, és ezzel előmozdítsa férje ügyét. Célját mindkét levelében direkt módon is megfogalmazta:

²⁹⁵ A továbbiakban szöveghűen idézek Bencze Józsefné leveleiből, de a könnyebb érthetőség kedvéért a nehezebben olvasható sorokat szabályos helyesírással is közlöm.

„kerem a tisztelt bíróságot hogy ha csak érző Szívek van Ne hagyjanak el eszta az egy kérelmemet tegyek Lehető vé”²⁹⁶ (Kérem a tisztelt bíróságot, hogy ha csak érző szívük van, ne hagyjanak el, ezt az egy kérelmet tegyék lehetővé.)

„kérem a tisztelt Ösmeretlen elftársainkat hogy ha van érző Szívek akkor tesenek Bele gondolni ebe a nyomorult életem ben”²⁹⁷ (Kérem a tisztelt, ismeretlen elvtársainkat, hogy ha van érző szívük, akkor tessenek belegondolni ebbe a nyomorult életembe.)

Az érzelmi azonosulás megkönnyítése céljából Benczéné leveleiben önmagát elsősorban anyaként, nem pedig feleségként jelenítette meg. „úgy szolok Magokoz Mint ösmeretlen anya”²⁹⁸ – írta szeptemberi levelében, és a másikat is azzal fejezte be, hogy „evel Sora imat Bezárom Maradok továbbra Mint ösmeretlen Édes Anya”²⁹⁹. A magára maradt anya szerepéből megszólalva éhez és fázó gyermekeiről beszélhetett, valamint arról, hogy a nélkülöző gyermekek látványa milyen gyötrelmet okoz anyának. Úgy gondolta, hogy ennek érzéketes bemutatása jobban meghatja majd a döntéshozókat, mint a férjét mentegető, elfogult feleség szavai. A szenvedő anya megindító ábrázolása többször is megjelenik a levelekben:

„Mind anyijan kértük az istent Bár Meg haltunk volna Mind eszt átal érezni anyának. Látni eszta szűrnű seget”³⁰⁰ (Mindannyian kértük az istent, bár meghaltunk volna, mint ezt átérzeni [egy] anyának, látni ezt a szörnyűséget.)

„tesenek elhini hogy Nem Szeretek elni Mert a Sors Mindég ot Szakad a hol Leg gyengéb”³⁰¹ (Tessenek elhinni, hogy nem szeretek élni, mert a sors mindig ott szakad, ahol a leggyengébb.)

„Kedves igaz Ösmeretlen elftársaim tesenek el fogadni eszta kérvényt tőlem Mert Nem Igen van Bene anyi Betű Mej könyem ne csepeget volna rá”³⁰² (Kedves, igaz, ösmeretlen elvtársaim, tessenek elfogadni ezt a kérvényt tőlem, mert nemigen van benne annyi betű, mely könnyem ne csepegett volna rá.)

Benczéné leveleinek szövege nem a racionálisan érvelő, hanem a kegyelemért könyörgő ember alkotása. Nála nem a logikusan egymásra épülő érvek sora teremti

²⁹⁶ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Nyíregyházi Megyei Bírósághoz, 1961. szeptember 29.

²⁹⁷ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1961. december 14.

²⁹⁸ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Nyíregyházi Megyei Bírósághoz, 1961. szeptember 29.

²⁹⁹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1961. december 14.

³⁰⁰ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Nyíregyházi Megyei Bírósághoz, 1961. szeptember 29.

³⁰¹ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1961. december 14.

³⁰² MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1961. december 14.

meg a szöveg kohézióját, mint az ügyvéd levelében, hanem egyetlen érvnek, a család nyomorának folyamatos ismétlése, és kérelmének kitartó hajtogatása. Amíg a hivatalos levél formai követelményeit betartó ügyvéd kétszer, levelének elején és végén szólította meg a címzettet („Tisztelt Elnök Elvtárs”), és adta elő kérelmének tárgyát, addig az asszony szeptemberi kérvényében tizenegyszer fordult elő a megyei bíróság megszólítása, majd a kérés előterjesztése. Ez a fajta beszédmód a kegyelemért könyörgő, kétségbeesett ember előadásmódjára emlékeztet, aki nem az előadott érvek súlyától, hanem a kérések hosszúságától és hevétől vár eredményt. A levélíró feleség mentalitása a február 4-i tüntetésen a rendőr lábát átölelő, és férje szabadon bocsájtásáért rimánkodó asszony képét idézi fel.

Benczéné leveleiben a címzettek megszólítása is eltér a hivatalos levelekre jellemző formulától. A megszólított neve elé illesztett „tisztelt” jelzőt az asszony az esetek többségében nem tartotta elegendőnek ahhoz, hogy pontosan jelezze vele a kapcsolatfelvétel jellegét, azt a hangot, ahogyan szólni kívánt a címzettekhez. A „Hivatalnak”, a tekintélynek kijáró „tisztelt” jelzőt túlságosan személytelennek és távolságtartónak érezte, ezért a magánlevelekre jellemző, emocionális töltetű, és a levelező felek közti közelebbi, bensőségebb kapcsolatra utaló „kedves”, „drága”, „jó” szavakat helyezte elé, olykor nemcsak egyet, hanem többet is. Így olyan jelzős szerkezeteket hozott létre, mint „kedves tisztelt Bíróság”, „kedves jó tisztelt Bíróság” vagy „drága jó tisztelt[t] Bíróság”, amelyekben a „tisztelt” szó szinte már nem is jelzőként, hanem a jelzett szó szerves részeként funkcionált. A megszólítotthoz való érzelmi viszonyulás erőteljes hangsúlyozása szintén az esdeklő ember beszédmódjára emlékeztet.

Benczéné tudatosan törekedett arra, hogy ne vonja kétségbe a bíróság döntését, és a férfi büntetésébe belenyugvó, törvénytisztelő állampolgárnak mutassa magát: „túgyúk aszt hogy törvény van De Mégis kegyel Mezenek rajtunk ha Bár Nem a férjemen ha Nem Nézek a Szegény rongyos gyermeke imet”.³⁰³ (Tudjuk azt, hogy törvény van, de mégis kegyelmezzenek rajtunk, ha bár nem a férjemen, hanem nézzék a szegény, rongyos gyermekeimet.) Kérésének teljesítését, Bencze ideiglenes vagy végleges hazaengedését igyekezett úgy feltüntetni, hogy az ne a férfi felé gyakorolt kegyes gesztusnak látszék, hanem a család érdekében hozott igazságos döntésnek, hiszen a büntetés valójában jobban sújtja az ártatlan családtagokat, mint a valódi bűnöst.

„Mert nem a férjem Büntete meg Ha Nem engemet evel az 5 gyermekel”.³⁰⁴

³⁰³ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Nyíregyházi Megyei Bírósághoz, 1961. szeptember 29.

³⁰⁴ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1961. december 14.

„[...] kedves jó tisztelt Bíróság Nagyon Szepen kérem Decenber elejéig adják Meg a halasztást Ne a férjemet Nézek tekincsenek a családom ra...”³⁰⁵ (Kedves, jó, tisztelt[t] Bíróság, nagyon szépen kérem, december elejéig adják meg a halasztást, ne a férjemet nézzék, tekintsenek a családomra.)

³⁰⁵ MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele a Nyíregyházi Megyei Bírósághoz, 1961. szeptember 29. Hasonló módon fogalmazott Benczéné decemberi levelében is: „tesenek el fogadni nem a férjem re való Nézve ha Nem a családom ra való Nézve tesenek Né ezta szerencsét kis korú gyermeke imet”. (Tessenek elfogadni [a kérvényt], ne a férjemre való nézve, hanem a családomra való nézve, tessenek néz[ni] ez[ek]t a szerencsét[len] kiskorú gyermekeimet.) MNL SZSZBML XXV.21.b. 55. d. 395/1961. Boríték. Bencze Józsefné levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1961. december 14.

ÖSSZEGZÉS

A „hosszú ötvenes évek” diktatórikus uralmi rendszerében a paraszti társadalom tagjainak jellegzetes viselkedésformája a *rejtett* ellenállás volt. Az aszimmetrikus erőviszonyok miatt csak ritkán került sor nyílt összeütközésre az *egyéni* gazdálkodást ellehetetlenítő, a gazdákat téeszekbe kényszerítő hatalommal. A korszak tipikus parasztfigurája nem a rekvirálókra és a téesszervezőkre vasvillával támadó, hanem a terményeit elrejtő, az agitátorok elől elrejtőző gazda volt. A védekezés jellemzően egyéni formáit is csak ritkán váltották fel a falvak lakóinak *kollektív* akciói, bár ahhoz is szükség volt a falubeliek bizonyos fokú együttműködésére, hogy az ellenállás egyéni formái titokban maradjanak: az eldugott gabonáról és a gazdák búvóhelyeiről ne szerezzen tudomást a hatóság.

Nem csupán a védekezés, hanem a kollektivizálás befolyásolása is célja volt az agitátorokat távozásra, a gazdákat pedig kitartásra felszólító *röplapok* és *falfirkák* készítőinek, valamint a hatalom jelképeit megrongáló *szimbolikus akciók* kiterveleik. Bár tettüket rejtőzködve és egyénileg hajtották végre, a közösség érdekében – és sokszor nevében – megfogalmazott üzeneteiket a nyilvánosságnak szánták. A kollektivizálással kapcsolatos *valódi* vélemények manifesztálása a szervezési kampányokkal mélységesen megalázott parasztgazdák önbecsülésének megerősítését is szolgálta. Az „igazság” kimondásának igénye fontos motiváló tényező volt a téesszervezőkhöz címzett – hol indulatosan fenyegetőző, hol racionálisan érvelő – *névtelen levelek* esetében is.

A hatalom a parasztság téesszellenes megnyilvánulásai között tartotta számon az olyan hírek terjesztését is, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy elriasszák a gazdákat a téeszbe lépéstől, és – függetlenül azok valóságtartalmától – *rémhírek*-nek nevezte őket. A parasztság körében terjedő, kollektivizálással kapcsolatos hírek két fő típusa valóban arról szólt, hogy nem szabad, valamint nem muszáj belépni a termelőszövetkezetekbe. Az *elrettentő hírek* a téeszben várható sötét jövő víziójával rémisztették el a gazdákat a belépési nyilatkozat aláírásától, a szervezés közeli leállítását jövendőző reménykeltő hírek pedig arra ösztönözték őket, hogy tartsanak ki, mert lehetséges a kívülmaradás.

A falvak lakóinak *kollektív akcióira*, a hatalommal való nyílt szembeszegülésükre általában nem a téesszervezési kampányok alatt került sor, hanem azok után, hogy befejeződött a település kollektivizálása, a gazdák döntő többsége aláírta a belépési nyilatkozatot, megalakultak a téeszek, és hozzá kellett volna kezdeni a közös munkához. Valószínűleg ekkorra szűnt meg az a sokkhatás, amit a kollektivizálás ténye, valamint megvalósulásának módja okozott. A falvak lerochanása – a többnyire nem helyiekből álló agitátorok nagy száma és a lakosság hetekig tartó, véget nem érő zaklatása, megfélemlítése – tudatos agitációs stratégia volt, ami a gazdák ellenállásának megtörését célozta. A „győztes” brigádok elvonulása után azonban látszólag megváltoztak az erőviszonyok. A téeszekbe kényszerített gazdálkodók a szervezők tömegei helyett csupán néhány funkcionáriussal, pártaktivistával találták szembe magukat, akik a parasztportákon a „közösbe” beadandó állatok,

valamint a gazdasági felszerelések összeírását, leltározását végezték, a téészek gyűlésein pedig a nagyüzemi táblák kialakítását és a vetéstervek elkészítését forszírozták. Az ellenük való fellépés nagyobb sikerrel kecsegtetett, mint a kampányok idején a téesszervezők tömegeivel való szembeszállás.

A leltározók elkergetése és a leltár aláírásának megtagadása még ugyan egyéni, de már nyíltan vállalt ellenszegülés volt. A téészek első közgyűlésein azonban már együtt követelték a kényszerből lett téesztagnak – a szervezés erőszakosságára hivatkozva – tagságuk eltörlését, belépési nyilatkozataik visszaadását. A gazdák összefogását az a tapasztalatuk is elősegítette, hogy az ellenállás addig alkalmazott rejtett és egyéni módszerei (elbújtak a szervezők elől, különféle kibúvókkal igyekeztek lerázni őket) nem bizonyultak elegendőnek az önállóságuk megőrzéséért folytatott küzdelemben.

További fontos tényező volt, hogy a tüntetéseket szervező községekben a kollektivizálás – kevés gazda kivételével – az egész falut érintette. Közös sorscsapásnak tekintették azt, ami megkönnyítette együttes fellépésüket. Az egyéni érdekek meggyeztek a csoport, a közösség érdekeivel. A „racionális” paraszti viselkedést elemző Samuel L. Popkin szerint:

„[A] parasztok nem szükségképpen cselekszenek közös vagy csoportérdekeik realizálása végett, egyéni érdekeiket gyakran fontosabbnak tartják, mint közös érdekeiket. [...] Ha tehát a kollektív cselekvés mindössze a csoport vagy a társadalom egésze számára nyújt kollektív előnyöket, akkor a parasztközösségekben egyértelmű hajlandóság mutatkozik a közös problémák individuális szintű megoldására. A kollektív cselekvéshez [...] arra van szükség, hogy a parasztok úgy találják: egyéni érdekük fűződik [...] ahhoz, hogy erőforrásaikat közös érdekeik realizálására fordítsák.”¹

A tüntetések keletkezésének körülményeiről eddig elmondottak az 1951-ben Tyukodon és Porcsalmán, valamint az 1960-ban Nyírcsaholyban történetekre jellemzőek. Más helyzetben került sor 1961-ben a bökönyiek akciójára. Ebben a községben ugyanis a lakosság már a település kollektivizálásának megkezdése előtt – a kegyetlen „meggyőzési” módszereiről ismert agitációs brigád érkezésének hírére – összefogott. Abban a reményben kezdtek el szervezkedni, hogyha megakadályozni nem is képesek a téesszervezők megjelenését, legalább ellenőrizni és szabályozni tudják tevékenységüket. Azt tervezték, hogy egy tanácstagokból álló bizottságot állítanak fel, amely a tanácsházán folyó agitációt fogja felügyelni. (A gazdák fizikai-lelki bántalmazása sok esetben a tanácsháza épületében történt.) A házi agitáció idejét szintén szabályozni akarták: megtiltották, hogy az agitátorok este öt óra után állítsanak be a parasztcsaládokhoz. Bökönyben a tüntetések a község önvédelmét

¹ Popkin 1986: 88.

megszervező gazdák érdekében alakultak ki. A hatalom helyi képviselői ugyanis a hangadók letartóztatásával kívánták elrettenteni a lakosságot a további akcióktól. A bökönyi megmozdulások eltérő időzítése feltehetően azzal függött össze, hogy a község kollektivizálására akkor került sor, amikor a megye és az ország mezőgazdaságának teljes „átszervezése” már a vége felé közeledett. A helyi gazdáknak nem maradhatott túl sok illúziója a felől, hogy ők esetleg kimaradhatnak. Úgy gondolták azonban, hogyha felkészülten várják az agitátorokat, még befolyással lehetnek a kampány lefolyására, mérsékelhetik az erőszakot.

Szintén más körülmények között alakultak ki 1953 nyarán – az új kormányprogram bejelentése után – a téészekből *azonnal* kilépni szándékozó gazdák tüntetési. A kormányprogram a gazdasági év végén tette csak lehetővé a kilépést a téészekből, a téesztagnak közül azonban sokan rögtön hozzá akartak kezdeni az egyéni gazdálkodáshoz. Az őszi vetést mindenképpen, de már az aratást is a saját földjükön tervezték megkezdni. Amíg 1951-ben, 1960–1961-ben a földjüket védelmező gazdák a kollektivizálást mindenáron sürgető hatalommal kerültek szembe, addig 1953-ban meggyengült a téészek számszerű fejlesztését erőltető központi akarat. Az engedélyezett idő előtt kilépni szándékozó téesztagnak abban a tudatban szálltak szembe a régi reflexek szerint cselekvő – a téészek megmaradását erőltető – megyei, járási funkcionáriusokkal, hogy törekvéseik – a végeredmény tekintetében – nem ellentétesek a központi hatalom rendelkezéseivel. Ők „csupán” meggyorsítani kívánták a belépési folyamatot. Önbizalmukat az a körülmény is erősítette, hogy a belépési nyilatkozatok megszerzéséért indított akciók nem elszigetelt események voltak, a megye (és az ország) számos településén történtek hasonló megmozdulások. A *mintakövetés* a 60-as és 61-es tüntetések esetében is megfigyelhető. A környéki települések lakosainak sikeres akcióiról szóló hírek – nem egyszer álhírek – gyorsan elterjedtek, és más községekben is mobilizálták a lakosságot. Ugyanakkor az 1951-ben Porcsalmán és Tyukodon történtek példa nélküli események voltak Szabolcs-Szatmár megyében. (Az országban máshol történhetek hasonló esetek, de ezek híre nagy valószínűséggel nem jutott el a két faluba.)

Az 1960-as nyírcsaholyi tüntetés abban különbözött a többi megmozdulástól, hogy amíg az utóbbiakon nők és férfiak együtt vettek részt, addig Nyírcsaholyban a parasztasszonyok a férfiak nélkül szervezték meg és bonyolították le a belépési nyilatkozatok visszaszerzéséért indított akciójukat. Az a feltételezés ösztönözte őket önálló fellépésre, hogy a „gyengébb” nem tagjai *védtettebbek*, mint a férfiak: ellenük kevésbé alkalmaznak erőszakot, és enyhébb büntetésre is számíthatnak. A lázadó nőkkel elnézőbb hatalomról alkotott elképzelés nemcsak a *nőtüntetések* kialakulását segítette elő, hanem hatással volt a nők viselkedésére a férfiakkal közös tüntetéseken is. Az asszonyok – akik a férfiakhoz hasonlóan gyakran már a tüntetés helyszínére is külön csoportban vonultak – a tüntetők által elfoglalt térben többnyire *elől* helyezkedtek el, és ők voltak a legaktívabbak a tiltakozás verbális üzeneteinek megfogalmazásában és hangoztatásában is.

A sztálini kollektivizálás alatti paraszti ellenállást kutató Lynne Viola² az asszonyoknak a tiltakozásokban játszott kiemelkedő szerepét szintén azzal magyarázza, hogy a szovjet hatóságok a nők ellen nem léptek fel olyan szigorral, mint a férfiak ellen. A korabeli hivatalos propaganda a tömeghisztéria spontán kitöréseiként mutatta be a nők kollektivizálás elleni akcióit, amiket a tudatlan, könnyen manipulálható parasztasszonyok a „kulákok” befolyására követtek el.³ Ezzel szemben – állítja Viola – az asszonyok akciói szervezett, racionális vállalkozások voltak. Viszonylagos védettségük tudatában ők kezdeményezték a kolhozokkal szembeni megmozdulásokat, mivel a férfiak komoly következmények nélkül nem tudtak aktíván és nyíltan szembeszállni a hatalommal. A férfiak ugyanakkor az „oldalvonalról” szemléltek az eseményeket, készen arra, hogy szükség esetén beavatkozzanak a küzdelemben. Ekkor azonban már nem mint lázadók, hanem mint a nők védelmezői vettek részt az akciókban.

Ennek a sajátos „munkamegosztásnak” a nyomai a magyarországi kollektivizálás elleni tüntetések koreográfiájában is megfigyelhetők. A nyírcsaholyi nőtüntetésnek azonban a férfiak megkímélése mellett más célja is volt. Az asszonyok nemcsak a kollektivizáló hatalomra, hanem a férfiakra, férjeikre is nyomást akartak gyakorolni demonstrációjukkal. A családfő kapitulációját ugyanis – annak ellenére, hogy tisztában voltak azzal, hogy férjeik kényszerhelyzetben írták alá a belépési nyilatkozatot – korainak gondolták, és további ellenállásra, kitartásra buzdították volna őket. Magatartásukat talán a kollektivizálás során szerzett eltérő férfi és női tapasztalatokkal magyarázhatjuk. Az erőszak ugyanis inkább a családon belüli döntéshozó, a férfi ellen irányult. Az ötvenes évek megtorló-megfélemlítő intézkedéseinek is rendszerint a férfiak voltak az áldozatai, valamint nem volt távoli élmény a háború és a hadifogság sem. Elképzelhető tehát, hogy amikor a lelki és fizikai meggyötört férfiak feladták az ellenállást, a nők ezt a gyengeség jelének, meghátrálásnak tekintették.

A kollektivizálás ellen fellépő egyes paraszti közösségek tüntetéseinek bemutatása után felvetődik a kérdés, vajon közelebb jutottunk-e annak megválaszolásához, hogy a „csendes csatátér” – az ötvenes évek faluja – hogyan válhatott zajos ütközetek színhelyévé? Az egyedi esetek elemzése után adható-e általánosabb érvényű magyarázat arra a kérdésre, hogy a rejtett ellenállás hétköznapi eszközeivel a túlélésért küzdő falusi lakosság milyen helyzetekben érezte úgy, hogy nyíltan és közösen kell fellépnie a diktatórikus hatalommal szemben? Tillyék szerint minél elnyomóbb egy rendszer, annál nagyobbak azok az indulatok, amelyek a kollektív erőszakot előidézhetik, ugyanakkor annál kisebb az esélye az ilyen jellegű akciók

² Viola 1986, 1996.

³ A pejoratív „bab'i bunty” (бабы бунты) megnevezéssel jelölték az asszonyok akcióit. Az orosz „baba” szó jelentése tudatlan, kulturálatlan parasztasszony, a „bunt” szó pedig spontán demonstrációt, tiltakozást jelent.

létrejöttének.⁴ James C. Scott szerint viszont ha „a hatalmi viszonyok érezhetően az alávetett csoportok szempontjából kedvező irányba tolódnak el, a hétköznapi ellenállás közvetlen és nyílt politikai kihívássá, a rejtett vagy álcázott szimbolikus elszakadás pedig a dominancia nyilvános elvetésévé válhat”.⁵ Az utóbbi megállapításra jó példák 1953 nyarának tüntetései, amelyekre olyan szituációban került sor, amikor egyrészt rendkívül nagy volt a falusi lakosság elégedetlensége, másrészt viszont láthatóan engedett a hatalom korábbi szorítása. A térszékbe kényszerből belépett emberek úgy gondolhatták, hogy az adott pillanatban a hatalommal való szembeszegülésük pozitív hatásai nagyobbak lehetnek a veszélyeknél.

Nehezebben értelmezhetőek ebből a nézőpontból az 51-es, valamint a 60-as és 61-es megmozdulások. Tyukod, Porcsalma, Nyírcsaholy és Bököny lakói ugyanis éppen akkor lázadtak fel, amikor felerősödött a paraszti társadalom feletti uralom megteremtésére irányuló hatalmi szándék. Az itteni tüntetéseket a községek erőszakos kollektivizálása idézte elő. Az elnyomás erősödése tehát ugyanúgy kiváltója lehetett a kollektív erőszaknak, mint gyengülése. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy Bököny kivételével mindhárom községben a közvetlen erőszakot megvalósító agitációs brigádok elvonulása után került sor a demonstrációkra. A tüntetések kialakulásának jellegzetes körülményei között említhetjük meg azt is, hogy az egyéni gazdaságok elleni támadás az egész falut érintette, azt a lakosok közös sorscsapásnak tekintették, amely megkönnyítette együttes fellépésüket. Ez pedig jelentősen csökkentette azokat a félelmeket, amelyek korábban a külön-külön ellenálló/védekező gazdákat rejtőzködésre és színlelt alkalmazkodásra késztették.

E feltételek meglétéből ugyanakkor még nem következett az, hogy az emberek a tanácsháza elé vonultak tüntetni. A hatalommal való nyílt szembeszegülés veszélyeit csak néhány közösség merete vállalni, a kollektivizált községek döntő többsége nem. A megtorlástól való félelem nagy visszatartó erő volt. Minél több tapasztalatot szereztek az emberek a diktatórikus rendszer fegyelmező-büntető gyakorlatáról – a társadalom félelmeinek ébren tartása és erősítése a hatalom tudatos manipulációs technikája volt – annál kevésbé mertek vállalkozni a korlátok átlépésére. Ahol ez mégis megtörtént, ott többnyire valamilyen váratlan esemény vagy hír idézte elő a „gátszakadást”: a racionális megfontolások háttérbe szorultak, és átadták helyüket az indulatoknak. A község néhány lakójának letartóztatása, vagy ennek szándékáról terjedő hír volt a közvetlen előidézője 1951-ben Porcsalmán és Tyukodon, 1953-ban Barabáson, valamint 1961-ben Bökönyben is több kollektív megmozdulásnak. A paraszti közösség vészhelyzetbe került tagjainak védelmében fogott össze,

⁴ Tilly–Tilly–Tilly 1975: 257. „Tillyék szerint a modern korszak kollektív akcióinak az a paradoxona, hogy mennél elnyomóbb egy rendszer, annál kisebb az esély kollektív akciókra, ugyanakkor valamifajta közvetlen represszív beavatkozás szinte feltétele a kollektív erőszak kirobbanásának.” Kövér 1998: 263.

⁵ Scott 1996: 128.

és a község lakóinak szolidáris csoportja alakult át a kollektivizálás ellen lázadó, demonstráló tömeggé. Az 1953-as tömegmegmozdulások keletkezésében pedig annak a széles körben elterjedt hírnék volt fontos szerepe, hogyha a termelőszövetkezeti csoportok tagjai nem jelzik időben kilépési szándékukat, akkor elszalasztják a régóta várt, kedvező lehetőséget. A hír okozta pánikhelyzet volt a kiváltója annak, hogy az önállósulni kívánó térszervezők felleptek a csoportok bomlását akadályozni igyekvő helyi hatalommal szemben. A kollektív akciók kialakulását nagymértékben előmozdították a környező települések sikeres megmozdulásairól terjedő híresztelések is.

Ugy tűnik, bár a konkrét esetekből kiindulva többé-kevésbé le tudjuk írni azokat a körülményeket, amelyek között a kollektivizálás elleni tüntetések kialakultak – ezek azonban túl általánosak ahhoz, hogy arra is magyarázattal szolgáljanak, miért éppen e községek lakossága lépett fel nyíltan a hatalom ellen, és más paraszti közösségek hasonló szituációkban miért nem tették ezt. Valószínűleg a lázadó falvak társadalmának mikroszintű, egyenként lemenő vizsgálatával lehetne csak közelebb jutni a válaszhoz. Érdekes elemzési szempont lehet a továbbiakban az is, hogyan alakult e közösségek további sorsa. A közös akciók élménye erősítette-e összetartozásuk tudatát, vagy inkább a megmozdulások sikertelensége volt a meghatározó, ami a helyi társadalom atomizációját gyorsította fel.

Felhasznált források

Levéltári források

Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 1.6. BM II/7. BM Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági Osztály iratai.
 12. d. II. Jelentések a mezőgazdaság területén tapasztalható ellenséges tevékenységről, 1957–1962.
 12. d. III. Termelőszövetkezetekkel kapcsolatos jelentések, összefoglalók, kimutatások, 1957–1962.
- 1.6. BM II/8. BM Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgáló Osztály iratai.
 21. d. Monográfiák 21. k. Szabotázs, társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett hűtlen kezelés, rongálás, termelőszövetkezet elleni büntett, közlekedés veszélyeztetése.

3.1.9. Szabolcs-Szatmár megyei vizsgálati napló.

A-3016/39. Tanulmányok. Csikós Sándor r. alezredes: *Az operatív szervek feladatai az állam elleni izgatást megvalósító, ellenséges írásos anyagok terjesztésének megakadályozásában, elkövetői felderítésében*. BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség, Budapest, 1966.

Vizsgáló dossziék:

- V-36106. Stefán József és társai, 1950. (Ibrány)
- V-51913. Zs. Nagy József és társai, 1951. (Tyukod)
- V-91584. Sályi Zsigmond és társai, 1951. (Porcsalma)
- V-105925. Pócsi Kálmán és társai, 1953. (Nyírbátor)
- V-105930. Krasznai János, 1953. (Nyírcsászári)
- V-108553. Szűcs Mihály és Szalma István, 1953. (Barabás)
- V-108557. Győri András, 1953. (Gacsály)
- V-108558. Erdei Miklós és Varga János 1953. (Aporliget)
- V-108624. Bakati Mihály és társai, 1953. (Biri)
- V-112454. Gajdics Sándor, 1953. (Nyírvásvári)
- V-112456. Polonkai István, 1953. (Tiszadada)
- V-145496. Oláh János és társai, 1959. (Zsáka)
- V-146018. Balassa Árpád, 1960. (Nagyszokoly)
- V-147447. Sváb Sándorné és társai, 1960. (Nyírcsaholy)
- V-147539. Balogh Árpád, 1961. (Lövőpetri)

Operatív-dossziék:

- O-9037. „Lajos”, 1951–1956. (Lajosmizse)
- O-10249. Varga István, 1959. (Nógrádsáp)
- O-10928. Rákóczi falvi névtelen levelek, 1959.
- O-10929. Szajoli névtelen levelek, 1959.

- O-11104. „Szabolcsi diákok”, 1959. (Nyíregyháza)
- O-11269. Ellenséges tartalmú falfirkák, 1961. (Akasztó)
- O-11339. „Bujtatók”, 1960–1961. (Csongrád megye)
- O-11480. T.Sz. izgatás, 1961. (Zalabaksa)
- O-11926. Lajosmizsei „falfirkálók”, 1961.
- O-13007. Röplapok, névtelen fenyegető levelek. (Győr-Sopron megye)

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
(MNL SZSZBML)

- XXIII.2. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1960.
- XXIII.222. Csengeri Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1950–1951.
- XXIII.321. Nagykállói Járási Tanács tanácsülési jegyzőkönyvei, 1961.
- XXIII.322. Nagykállói Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1953–1954, 1961.
- XXIII.342. Nyírbátori Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1953–1954.
- XXIII.412. Vásárosnaményi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1953–1954.
- XXIII.718.a. Bökönyi Községi Tanács tanácsülési jegyzőkönyvei, 1959–1961.
- XXIII.718.b. Bökönyi Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1959–1961.
- XXIII.861.a. Porcsalmai Községi Tanács tanácsülési jegyzőkönyvei, 1950–1951.
- XXIII.861.d. Porcsalmai Községi Tanács igazgatási iratai, 1950–1951.
- XXIII.917.b. Tyukodi Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1950–1951.
- XXV.21.b. Nyíregyházi Megyei Bíróság iratai. Polgári és büntetőperes, 1950–1962.
- 55.d. 395/1961. Kádár Péter és társai ügye.
- XXV.86. Mátészalkai Járási Ügyészség iratai, 1960.
- XXXV.1. Magyar Dolgozók Pártja Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottsága iratai, 1951–1953.
- XXXV.7. Magyar Dolgozók Pártja Nagykállói Járási Bizottsága iratai, 1953.
- XXXV.8. Magyar Dolgozók Pártja Nyírbátori Járási Bizottsága iratai, 1953.
- XXXV.14. Magyar Dolgozók Pártja Csengeri Járási Bizottsága iratai, 1950–1951.
- XXXV.38. Magyar Szocialista Munkáspárt Mátészalkai Járási Bizottsága iratai, 1959–1960.

XXXV.40. Magyar Szocialista Munkáspárt Nagykállói Járási Bizottsága iratai, 1960–1961.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- M-KS-276. f. 53. cs. Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1953.
- M-KS-276. f. 54. cs. Magyar Dolgozók Pártja KV Titkársága üléseinek jegyzőkönyvei, 1950.
- M-KS-276. f. 93. cs. Magyar Dolgozók Pártja KV Mezőgazdasági és Szövetkezet-politikai Osztály iratai, 1951.
- M-KS-288. f. 5. cs. Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1959.
- M-KS-288. f. 11. cs. Magyar Szocialista Munkáspárt vezetőtestületi tagjai számára készített információs jelentések, 1957–1962.

Kiadott források

- Az I. típusú termelőszövetkezeti csoport működési szabályzata. Budapest, é. n.
 A II. típusú termelőszövetkezeti csoport működési szabályzata. Budapest, é. n.
 A III. típusú termelőszövetkezeti csoport működési szabályzata. Budapest, é. n.
 Hogyan kell megalakítani a termelőszövetkezetet. Budapest, é. n.
 KSH 1950a: 1949. évi népszámlálás. 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Budapest.
 KSH 1950b: 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai események. Budapest.
 KSH 1956: Szabolcs-Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1952–1955. Nyíregyháza.
 KSH 1957: Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Budapest.
 KSH 1960: Szabolcs-Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1959. Nyíregyháza.
 KSH 1961: Szabolcs-Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1960. Nyíregyháza.
 KSH 1962: 1960. évi népszámlálás. 3. Szabolcs-Szatmár megye személyi és családi adattára. Budapest.
 KSH 1963: Az 1960. évi népszámlálás. 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. Budapest.
 KSH 1965: Mezőgazdasági adattár II. Budapest.
 KSH 1971: Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület. II. Megyei adatok. Budapest.
 KSH 1976: 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest.
 Nagy Imre 1953: Miniszterelnöki expozé (1953. július 4.).
<http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/meexp4s.htm> – utolsó letöltés: 2016. január 10.
 Ortutay Gyula (főszerk.) 1981: Magyar Néprajzi Lexikon. IV. Budapest.
 Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. Budapest, 1952.
 Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953. Budapest, 1954.

Újságok, folyóiratok, online tartalmak

- Keletmagyarország, 1959–1961.
 Magyar Filmhíradó, 1959. február (1959/9).
<http://www.filmintezet.hu/uj/hirado/heti/index.php?y=hir&id=1689&eid=10622#go>
 – utolsó letöltés: 2016. január 10.
 Magyar Közlöny, 1949.
 Néplap, 1953.
 Szabad Nép, 1953.

Hivatkozott irodalom

- Andrásfalvy Bertalan 1980: Néprajzi csoport, kistáj és régió. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve XI–XII.* Budapest, 39–58.
 Angelusz Róbert 2001: Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához. In: Pál Eszter (szerk.): *Ütközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára.* Budapest, 315–333.
 Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában.* Budapest, 13–49.
 Apor Péter 2010: A bizonyosság bizonytalansága. Elbeszélés és bizonyítás a Tanácsköztársaság történetében, 1959–1965. *BUKSZ* (22.) 4. 342–352.
 Apor Péter 2014: Az elképzelt köztársaság. *A Magyar Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989.* Budapest.
 Arisztophanész 2002: Lysistrate. In: Arisztophanész: *Arisztophanész vígjátékai.* Budapest, 467–536.
 Balogh Margit 2000: Szabadlábban fogolyként, avagy kommunizmus és egyházi ellenállás Magyarországon. *Vigília* (65.) 6. 402–416.
 Bán András 2009: A Fehér Gárda mozgalma a Dél-Alföldön. *Belvedere Meridionale* (21.) 5–6. 33–49.
 Baráth Magdolna 2015: A szovjet parasztság tragédiája: kollektivizálás és „kuláktalanítás”. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Budapest, 325–334.
 Barna József 1988: *Porcsalma község története.* Porcsalma.
 Bauerkämper, Arnd 2002: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangs-modernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.* Köln.
 Bauerkämper, Arnd 2009: Agrártörténet és agrártársadalom az NDK-ban. *Korall* (10.) 36. 85–101.
 Bauerkämper, Arnd – Iordachi, Constantin 2014: The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements.* Budapest–New York, 3–46.
 Belényi Gyula 1984: Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1948–1956). *Párttörténeti Közlemények* (30.) 4. 79–112.
 Belényi Gyula 1992: Párhuzamos falurajzok. Kistelek és Mórahalom 1956-ban. In: Kapiller Imre (szerk.): *’56 vidéken. Zalaegerszegen 1991. november 13-án rendezett Levéltári Napon elhangzott előadások.* Zalaegerszeg, 12–22.
 Béres Katalin 1996: Egy zalai kistelepülés a forradalom idején – Ozmánbük 1956. In: Csomor Erzsébet – Kapiller Imre (szerk.): *’56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956–1958.* Zalaegerszeg, 7–17.

- Bódy Zsombor 2004: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában 1990 után. *Századvég* (Új folyam 9.) 32. 3–36.
- Bodó Julianna 2004: „Így kollektivizáltak minket...” *Kulturális antropológiai elemzés két székellyföldi településről*. Csíkszereda.
- Bolgár Dániel 2008: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 50–93.
- Borvendég Zsuzsanna 2011: „Ez nem spiclikedés, hanem felderítés”. A levéllenőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945–1962 között. *Betekintő* (5.) 2. http://www.betekinto.hu/2011_2_borvendeg – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Bottoni, Stefano 2015: Kollektivizálás Romániában, 1949–1962. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 367–374.
- Canetti, Elias 1991: *Tömeg és hatalom*. Budapest.
- Conquest, Robert 1986: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. Oxford.
- Czetz Balázs 2012: Az MDP Fejér megyei története 1948–1953. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* (17.) 1. 189–210.
- Csendes Csaba 1990: Vorosilovnak köszönhetjük... *Új Idő* (2.) 1. 48–53.
- Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 2009: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953). *Betekintő* (3.) 2. http://www.betekinto.hu/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Cserenyák László 1993: *Nyírcsaholy. Életmód és kultúra egy nemzetiségi eredetű községben*. Debrecen.
- Csoba Lászlóné 2003: Adatok a történelmi Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyék román anyanyelvű népességének történetéhez. In: Szatmári Imre (szerk.): *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 24–25. Békéscsaba, 135–151.
- Dikán Nóra (szerk.) 1993: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár megyei dokumentumai. I/2. A Mátészalkai járás. I–II. kötet*. Nyíregyháza.
- Dessewffy Tibor 1996: Az ellenállás diszkrét bája. *Replika* (7.) 23–24. 71–80.
- Demeter Gábor 2015: A bolgár kollektivizálás ellentmondásai. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 383–393.
- Dobrincu, Dorin – Iordachi, Constantin 2009: General Bibliography on the Collectivization of Agriculture in Romania. In: Iordachi, Constantin – Dobrinu, Dorin (eds) 2009: *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. Budapest–New York, 475–484.
- Domonkos László 1994: Magyar Sámsonok. In: Uő.: *Titkos történetünk*. Budapest, 163–233.
- Donáth Ferenc 1977: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. Budapest.
- Draviczky Imre 2006: *Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson, 1946–1956. Hajdúnánás*.

- Edelman, Murray 1998: Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 88–122.
- Ember Judit 1989: *Pócspetri*. Filmforgatókönyv. Budapest.
- Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956*. Békéscsaba.
- Farkas Gyöngyi 1995: *Kollektivizálás Veszprém megyében 1948–1961*. (Bölcsészdoktori értekezés.) ELTE BTK, Budapest. (Kézirat.)
- Farkas Gyöngyi 1998: Propaganda és agitáció. Kollektivizálás Veszprém megyében 1948–1956. In: Oroszi Sándor (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–1997*. Budapest, 285–319.
- Farkas Gyöngyi 2003: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall* (4.) 13. 65–86.
- Farkas Gyöngyi 2004a: Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében 1948–1956. In: Estók János (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004*. Budapest, 224–243.
- Farkas Gyöngyi 2004b: „Kövessétek a türkevei példát!” Az „első termelőszövetkezeti város” képe a propagandában. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági Közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban*. Túrkeve, 59–75.
- Farkas Gyöngyi 2006a: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Farkas Gyöngyi 2006b: Összeesküvés-történet egy ÁVH-dossziében. *Századvég* (Új folyam 11.) 39. 57–89.
- Farkas Gyöngyi 2008: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem”. Egy „kulák-per” és szereplői 1950-ből. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 94–115.
- Farkas Gyöngyi 2009a: „...a külső látszat és a nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...” Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyu-kod, 1951) *Korall* (10.) 36. 5–31.
- Farkas Gyöngyi 2009b: Falfirkák és egyéb rend-ellenességek, Lajosmizse, 1960–61. In: Keller Márkus – Kiss Zsuzsanna (szerk.): *Tizedek (Kövéry György 60. születésnapjára)*. Kézirat. Budapest, 69–81.
- Farkas Gyöngyi 2012: Ötéves tervért, békéért! Több gabonát a hazának! Mezőgazdasági propaganda az 1950-es évek Közép- és Kelet-Európájában. In: Fehér György (főszerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2011–2012*. Budapest, 183–201.
- Fazekas Béla 1976: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Budapest.
- Fitzpatrick, Sheila 1994: *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York.
- Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism. Ordinary Lives in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford.
- Fülöp Hajnalka 2001: *Kisó kendői. Kendők és asszonyok a huszadik század végén. A Néprajzi Múzeum kiállítási katalógusa*. Budapest.

- Fürj Zoltán 1990: A pócspetri rendőrgyilkosság és az azt megelőző események elemzése a Minisztertanács 1948. jún. 4.-ei ülésének jegyzőkönyve alapján. *Szabolcs-Szatmári Szemle* (25.) 4. 435-440.
- Füzes Miklós (szerk.) 2002: *Kitasztatottak II. Dokumentumok a hortobágyi zárt táborokból, 1950-1960.* Budapest.
- Galambos Sándor 1994: Rém' híres kor. Az 1949-50. évi szabolcsi és szatmári közérdekű hírszolgálati jelentésekből. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszi kiszolgáltatottság – Paraszi érdekvédelem, öngazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus 29-31.* Gyula, 156-163.
- Germuska Pál 2004: *Indusztria bővületében.* Budapest.
- Gerő András 2004: A nemzet apja, „Isten második fia” – Kossuth és kultusza. In: Uő.: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből.* Budapest, 53-78.
- Gyáni Gábor 1994: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszi kiszolgáltatottság – Paraszi érdekvédelem, öngazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus 29-31.* Gyula, 9-20.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 128-144.
- Gyarmathy Zsigmond 1990: A termelészövetkezeti mozgalom története Szabolcs-Szatmár megyében 1948-1979. In: Uő. (szerk.): *Helytörténeti Tanulmányok VIII. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai.* Nyíregyháza, 6-49.
- Gyarmati György 1991: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság* (34.) 2. 51-63.
- Gyarmati György 2003: Kossuth kultusza – post mortem I. *Korunk* (14.) 12. 35-50.
- Gyarmati György 2004: Kossuth kultusza – post mortem II. *Korunk* (15.) 1. 100-108.
- Gyarmati György 2008: Nem mind arany, ami... A szocialista rendszer állambiztonsági iratainak történeti forrásértéke. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, 127-139.
- Gyarmati György 2012: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945-1956). In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A nagy testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből.* Budapest, 93-131.
- Gyarmati György 2014: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok és mire nem? In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés határai.* Budapest, 65-87.
- Halász Csilla 2013: *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején.* Budapest.
- Hantó Zsuzsa et al. (szerk.) 2001: *Kitasztatottak I. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”.* Budapest.
- Hantó Zsuzsa (szerk.) 2006: *Kitasztatottak III. Családok munkatáborokban.* Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest.

- Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* (Új folyam 11.) 40. 3-30.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadán György 1995: *Jelképtár.* Budapest.
- Huhák Heléna 2013: „Ne higgy a kuláknak!” Nagygazdaellenes propaganda a Rákosi-korszakban. *Kommentár* (8.) 4. http://kommentar.info.hu/iras/2013_4/_ne_higgy_a_kulaknak_nagygazdaellenes_propaganda_a_rakosi-korszakban_ – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Huhák Heléna 2014: Népművelők a Rákosi-korszakban. „Ahol a kommunisták elalszanak, ott az ellenség dolgozik”. *Múltunk* (59.) 2. 148-188.
- Iordachi, Constantin – Dobrinicu, Dorin (eds) 2009: *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962.* Budapest-New York.
- Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds) 2014: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements.* Budapest-New York.
- Jalovszky Katalin 2007: Az 1956-os forradalom fotográfiái a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Múzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 7.* Budapest, 135-156.
- Juhász Borbála 2001: 1956. Mégis kinek az emlékezete? *Rubicon* (12.) 6. 36-40.
- Juhász Pál 1979: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. *Társadalomtudományi Közlemények* (9.) 2. 62-81.
- Juhász Pál 1982-1983: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. *Medvetánc* (2-3.) 4-1. 191-224.
- Juhász Pál 1986-1987: Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* (6-7.) 4-1. 5-17.
- Juhász Pál 1989: A falu megszállása. *Vasi Szemle* (43.) 3. 370-373.
- Kávási Klára 1991: *Kulák lista.* Budapest.
- Kahler Frigyes 1991: Az ítélkezés irányítása Magyarországon, 1949-1956. 1-2. rész. *Magyar Jog* (38.) 3-4. 133-142; 205-209.
- Kerek Béla 1989: A mezőgazdaság kollektivizálása Szolnok megyében, 1948-1961. I. rész. In: Botka János (szerk.): *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 1989.* Szolnok, 147-187.
- Kerek Béla 1990: A mezőgazdaság kollektivizálása Szolnok megyében, 1948-1961. II. rész. In: Botka János (szerk.): *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 1990.* Szolnok, 209-245.
- Kligman, Gail – Verdary, Katherine 2011: *Peasants under Siege: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962.* Princeton.
- Koltai Gábor 2012: Agitátorok a vonaton. Vasúti agitáció a Budapestre munkába járók között (1949-1953). *Korall* (13.) 50. 161-187.
- Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkesek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948-1956).* (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.

- Konczné Nagy Zsuzsanna 2001: *Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdasága 1945–1961*. Nyíregyháza.
- Kovács Imre 1984: A mezőgazdasági kistermelés és a társadalom rétegződése. In: Uő. (szerk.): *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 313–335.
- Kovács Imre 1987: A mezőgazdasági kisárutermelés üzemformái. *Szociológia* (15.) 4. 513–553.
- Kovács Imre 2003: A magyar társadalom paraszttalanítása – európai összehasonlításban. *Századvég* (Új folyam 8.) 28. 41–67.
- Kovács Imre 2012: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest.
- Kövér György 1998: *Losonczy Géza, 1917–1957*. Budapest.
- Krahulcsán Zsolt 2007: MUK és HUKUK. A politikai rendőrség és az 1957. tavaszi „provokációk”. *Betekintő* (1.) 2. http://www.betekinto.hu/2007_2_krahulcsan – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Kunt Ernő 2003: Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja. In: Uő.: *Az antropológia keresése*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 163–177.
- Kunt Gergely 2008: Irredenta kultusz és háborús propaganda az iskolai ünnepeken, 1939–1944. *Korall* (9.) 33. 41–61.
- Kunt Gergely 2012a: *A kultuszteremtés társadalomtörténete. Szocializáció, előítélet, politikai propaganda kamasznaplók tükrében*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Kunt Gergely 2012b: Kamaszok második világháború alatti idegen- és ellenségképei a szocializáció tükrében. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 275–286.
- Kunt Gergely 2014: „Aki uralja a jelent, az uralja a múltat is”. Összehasonlító politikai kultusztörténet. Budapest.
- Kunt Gergely 2015: „Nem vagyok politikus, csak egy buta csitri” – a kitelepítés kamaszszemmel. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 205–226.
- László Márton 2009: A kollektívizálás menetrendje és modelljei Székelyföldön. *Korall* (10.) 36. 55–84.
- Lengyel Dénes 2003: *Régi magyar mondák*. Budapest.
- Levi, Giovanni 2000: A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 127–146.
- Lovas Kiss Antal 2006: *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban*. Debrecen.
- Lukács B. György 2015: Kollektívizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953). In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 375–381.
- Magyar Bálint 1988a: 1956 és a magyar falu. *Medvetánc* (8.) 2–3. 207–212.
- Magyar Bálint 1988b: *Dunaapáti 1944–1958. (Dokumentumszociográfia.) I–III*. Budapest.

- Major Zoltán László 1998: Hangulatjelentések Hajdú-Bihar megyében az 1950-es években. In: Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből*. Debrecen, 92–99.
- Majtényi György 2000: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960). *Korall* (1.) 1. 101–118.
- Majtényi György 2003: Ön-fejűség – a „másik” Németország történelme. *Aetas* (18.) 1. 142–148.
- Marelyn Kiss József – Valuch Tibor 2011: *Rekviem a parasztságért. Hat falu – egy sors*. Kalocsa.
- Márkus István 1991: Somogyi összegzés 1956. In: Uő.: *Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok*. Budapest, 167–186.
- Mátyus Aliz 1987: Hagyományok, perspektívák és vezetői stratégiák egy faluközösségben. In: Uő.: *Pusztafalu. Próza, szociográfia, tanulmány*. Budapest, 83–97.
- Meszerics Tamás 2000: Politikai ellenállás 1945–1956. *Beszélő* (5.) 9–10. 74–84.
- Mitrovits Miklós 2015a: A lengyel kollektívizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 335–347.
- Mitrovits Miklós 2015b: Csehszlovákia: egy „sikeres” kollektívizálás története. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 357–366.
- Morris, Desmond 1990: *Testközelben. Az emberi faj útikalauza*. Budapest.
- Morvay Judit 1981: *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Budapest.
- Müller Rolf 2010: Emlékhelytelenítés. Képek és történetek – 1956 előtt és után. *Betekintő* (4.) 4. http://www.betekinto.hu/2010_4_muller – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Müller Rolf 2011: Felizgató feliratok. *Betekintő* (5.) 1. http://www.betekinto.hu/2011_1_muller – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- N. N. 2008: *A magyar tisztképzés története*. Online tartalom: http://portal.zmne.hu/download/a_magyar_tisztkepzes_tortenete_2008.pdf – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Nádasdi József 1992: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon, 1949–1956. *Agrár-történeti Szemle* (34.) 1–4. 154–218.
- Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest.
- Nagy Ferenc 1995: A szabolcsi diákok szerepe a forradalmi eseményekben (1956). In: Uő. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv XI*. Nyíregyháza, 259–268.
- Nagy Ferenc 1998: A Nagy Imre program hatása Szabolcs-Szatmár megyében. In: Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből*. Debrecen, 73–77.
- Nagy József 1999: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években. *Múltunk* (44.) 3. 41–97.

- Nagy József 2001: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956). *Századok* (135.) 5. 1075–1124.
- Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Budapest.
- Nagy Netta 2013: *A cserevilágtól a padlássöprésig: falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Budapest.
- Nagy Varga Vera 1995: Alkalmazkodás és szembenállás. Volt kulákok egy mezővárosban. In: Kocsis Gyula (szerk.): *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás*. Cegléd, 49–151.
- Nagy Varga Vera 2012: Újabb adatok a ceglédi kulákküldözéshez. In: Kocsis Gyula: *Emlékeztető könyv régi ceglédiekről. Válogatás Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásából*. Cegléd, 159–176.
- Nagy-Csere Áron 2009: Munkásokból huligánok. A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. *Betekintő* (3.) 4. http://www.betekinto.hu/2009_4_nagy_csere – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Németh Péterné – Dikán Nóra 2003: Az 1956-os forradalom Szabolcs-Szatmár megyében. In: Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. Budapest.
- Németi Gábor 1991: *Vasutasok pokoljárása. A hatvani tüntetés megtorlása, 1950–1953*. Budapest.
- Oláh Sándor 1998: A hatalomgyakorlás intézményei és eszközei az ötvenes évek székely falusi társadalmában. In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, 81–100.
- Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda.
- Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961*. Budapest.
- Orgoványi István 2010: A politikai rendőrség hálózati munkájának szabályozása 1954 és 1989 között. *Betekintő* (4.) 3. http://www.betekinto.hu/2010_3_orgovanyi – utolsó letöltés 2016. január 10.
- Orgoványi István 2013: A Magyar Ellenállási Mozgalom. Röpcédulázás Békéssámszon községben az ötvenes években. *Betekintő* (7.) 4. http://www.betekinto.hu/2013_4_orgovanyi – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Ö. Kovács József 2004: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. *Korall* (5.) 15–16. 179–204.
- Ö. Kovács József 2008: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* (Új folyam 13.) 47. 37–69.
- Ö. Kovács József 2009a: „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall* (9.) 36. 31–54.
- Ö. Kovács József 2009b: Ötven éve történt? A kollektivizálás társadalmasítása. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmasítása. Nyelv, erőszak kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc, 135–148.

- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Öze Sándorné – Öze Sándor 2005: *Magyar parasztsballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön*. Hódmezővásárhely.
- Papp István 2010: Fehér Lajos agrárpolitikusi tevékenysége. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikások a XIX. és a XX. században*. Budapest, 248–292.
- Pataki Ferenc 1998: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest.
- Pelle János 1995: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest.
- Pelle János 1997: Asszonytüntetés Csaholyban. *Beszélő* (2.) 2. 87–88.
- Pető Andrea 1999: Zoja, a Szovjetunió hőse. *Rubicon* (10.) 3. 45–46.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest.
- Petrikné Vámos Ida 1999: Iratok a Történeti Hivatalban. Vázlat a volt állambiztonsági szervek iratanyagának feltáráshoz. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve*. Budapest, 29–60.
- Popkin, Samuel L. 1986: *A racionális paraszt*. Budapest.
- Póth Piroška 1988: A kollektivizálás szolgálatában álló kultúrpolitika. In: Orbán Sándor – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról*. Budapest, 507–550.
- Rákosi Sándor 1964: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése 1944–1956*. Budapest.
- Rosnow, Ralph L. – Fine, Gary Alan 1993: A híresztelés születése és halála. *Café Babel* (3.) 9. 49–63.
- P. Szalay Emőke – Szalay Csilla (szerk.) 2008: „Tartozunk a múltnak.” *A kommunizmus áldozatai Tyukodon*. Tyukod.
- Rainer M. János 2007: Állami erőszak és ellenállás Magyarországon 1956 előtt. In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *1956 az újabb történeti irodalomban*. Budapest, 105–115.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest.
- Revel, Jacques 2000: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 51–70.
- Rév István 1996: Az atomizáció előnyei. *Replika* (7.) 23–24. 141–160.
- Révész Béla 1997: *A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása*. (Ideológia – politika – jog Magyarországon az ötvenes években.) Szeged. <http://mek.oszk.hu/01900/01981/01981.htm> – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Rosental, Paul André 2000: A makro felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 71–88.
- Sághy Gyula 2003: *Kulák Golgota*. Gyomaendrőd.

- Schöne, Jens 2005: *Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft*. Berlin.
- Schöne, Jens 2014: Ideology and Asymmetrical Entanglements: Collectivization in the German Democratic Republic. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest–New York, 147–180.
- Scott, James C. 1996: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* (7.) 23–24. 109–130.
- Simon Péter 1984: *A magyar parasztság sorsfordulója 1946–1949*. Budapest.
- Simon Péter 1988: Viták a párt és az állam vezető szerveiben 1957–1958-ban a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezésének folytatásáról. *Párttörténeti Közlemények* (34.) 1. 3–44.
- Slachta Krisztina 2015: A „szocialista mezőgazdaság” kialakítása és működése az NDK-ban. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 349–355.
- Standeisky Éva 2010: *Népuralom ötvenhatban*. Budapest.
- Szabó István 1994: *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Budapest.
- Szabó Magda 2002: *Für Elise*. Budapest.
- Szabó Sarolta 1980: Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás egy szamosmenti faluban. In: Németh Péter (szerk.): *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1978–1980*. (21–23.) Nyíregyháza, 77–99.
- Szakács Sándor 2006: Az ötvenes évek agrárpolitikája – különös tekintettel a „kulákkérdésre”. In: Estók János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom*. Budapest, 34–66.
- Szalay Zsigmond 2005: *Életem, emlékeim*. Debrecen.
- Szászi Ferenc 2003: *Szabolcs-Szatmár megye népességének belső vándorlása (1949–1960)*. In: Henzsel Ágota (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv XVI*. Nyíregyháza, 157–186.
- Szendiné Orvos Erzsébet 1995: A bírósági iratok forrásértéke 1945-től. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a 20. századi magyar történelemben*. Budapest, 117–123.
- Szijártó M. István 1996: Mi a mikrotörténelem? *Aetas* (11.) 4. 157–185.
- Szijártó M. István 2000: Történeti antropológia és mikrotörténelem. *BUKSZ* (12.) 2. 151–159.
- Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest.
- Szilágyi Miklós 2009a: A közlekedés és szállítás modernizációjának hatása a paraszti életmódra. In: Uő.: *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció. Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz*. Budapest, 28–41.
- Szilágyi Miklós 2009b: A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a 20. század első felében. In: Uő.: *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció. Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz*. Budapest, 42–113.
- Szilágyi Miklós 2009c: A vidéki élet kemény valósága az '50-es évek elején. In: Uő.: *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció. Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz*. Budapest, 114–118.

- Takács Tibor 2008: Szövegek, tények stratégiák. A történelem és forrásai. *BUKSZ* (20.) 4. 353–362.
- Takács Tibor 2014: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés határai*. Budapest, 107–128.
- Tánczos-Szabó Ágota 2007: Adalékok az 1950-es évek „igazságszolgáltatásának” történetéhez. A Bács-Kiskun megyei bíróságok ítélkezési gyakorlata közellátási ügyekben. In: Szabó Attila – Tánczos-Szabó Ágota (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XXII*. Kecskemét, 249–268.
- Tilly, Charles – Tilly, Louise – Tilly, Richard 1975: *The Rebellious Century 1830–1930*. Cambridge.
- Tóth Eszter Zsófia 2000: Klió és az oral history. *Múltunk* (45.) 3. 165–177.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest.
- Tóth Judit 2011: *Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében*. Budapest.
- Tóth Judit 2015: „Jelentem továbbá...”. Kuláksors az 1950. évi tagosítás idején a Pest megyei ÁVH-s hangulatjelentések tükrében. *Betekintő* (9.) 3. http://www.betekinto.hu/2015_3_toth_j – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Tóth Pál Péter 1995: Kihallgatási jegyzőkönyvek mint történeti dokumentumok. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a 20. századi magyar történelemben*. Budapest, 124–133.
- Turcsány Péter 1972: Arcok a Panaszfal mellől. *Társadalomrajzok, életstratégiák, antropológiai metszetek*. tp.krater.hu/kepek2/o/2/fR6SYa.doc – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Tyekvicska Árpád 1992: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban. *Szociológiai Szemle* (2.) 2. 61–84.
- Tyekvicska Árpád 1994: Helyi forradalom – Társadalmi önszerveződés a rétsági járásban, 1956-ban. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus 29–31*. Gyula, 264–274.
- Újváry Zoltán 1987: Erotikus és fallikus megnyilvánulások a dramatikus népszokásokban. In: Hoppál Mihály – Szepes Erika (szerk.): *Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban*. Budapest, 163–176.
- Urbán László 1988: Az első négy termelőszövetkezeti város agrárpolitikai szerepe a kollektivizálás idején. In: Orbán Sándor – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról*. Budapest, 61–143.
- Vajda Mária 1988: *Hol a világ közepe? Paraszttvallomások a szerelemről*. Kecskemét.
- Valuch Tibor 1987: *A hagyományos világ alkonya. (Paraszti társadalom, mezőgazdaság és kollektivizálás Homokmégyen 1956–1961 között.)* Budapest.
- Valuch Tibor 1988: *Rekviem a parasztságért*. Debrecen.

- Valuch Tibor 2000: Agrárkérdések és a magyar falu 1956–1957-ben. In: Körösi Zsuzsanna – Standsky Éva – Rainer M. János (szerk.): *1956-os Intézet évkönyve VIII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 286–302.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Valuch Tibor 2003: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 129–176.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2003: Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Budapest, 261–339.
- Varga Zsuzsanna 2006a: Paraszti követelések 1956-ban. In: Estók János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom*. Budapest, 81–104.
- Varga Zsuzsanna 2006b: A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* (51.) 4. 222–239.
- Varga Zsuzsanna 2009: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 231–258.
- Varga Zsuzsanna 2012: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall* (13.) 49. 37–57.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2014a: Kiútkeresés az agrárszektor válságából az „Új szakasz” (1953–1954) idején. *Századok* (148.) 1. 117–132.
- Varga Zsuzsanna 2014b: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest. <http://docplayer.hu/13960544-Akademiai-doktori-ertekezes.html> – utolsó letöltés: 2016. május 10.
- Varga Zsuzsanna 2015a: Paraszti ellenállási stratégiák a kollektivizálás befejezése után. *Betekintő* (9.) 3. http://www.betekinto.hu/2015_3_varga_zs – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Varga Zsuzsanna 2015b: Ki veszélyesebb ellenség: a „kulák” vagy a kétlaki? Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás. In: Horváth Sándor – Ó. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 51–77.
- Vértesi Lázár 2004: Oral History. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas* (19.) 1. 164–179.
- Viola, Lynne 1986: Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization. *Russian Review* (45.) 1. 23–42.
- Viola, Lynne 1987: *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. Oxford.

- Viola, Lynne 1996: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York–Oxford.
- Viola, Lynne 2014: Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest–New York. 49–77.
- Völgyesi Zoltán 2007: Egy '56-os „értelmiségi szervező” – a történeti források tükrében. *Mediárium* (1.) 3–4. 17–37.
- Vörös Boldizsár 2005: „Szamuelli repülőgépen Oroszországba szökött”. *Alhírek Budapestén a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Budapesti Negyed* (13.) 47–48. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00034/voros.html> – utolsó letöltés: 2016. január 10.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédict 2007: Túl az összehasonlításon: histoire croisée és a reflexivitás kihívása. *Korall* (8.) 28–29. 5–30.
- Závada Pál 1986: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. Budapest.
- Zeidler Miklós 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest.

Képek jegyzéke

1. kép.	Nyíregyházi gimnazisták által készített röplap (ÁBTL O-11104.14.)	67
2. kép.	Rendőri jelentés téveszellenes röplapokról (ÁBTL O-11104.6.).....	68
3. kép.	Javaslat rendkívüli események dosszié nyitására a nyíregyházi röplapszórással kapcsolatban (ÁBTL O-11104.4.).....	70
4. kép.	Térkép a nyíregyházi röplapszórásról (ÁBTL O-11104.7.).....	71
5. kép.	Írásszakértői vélemény (ÁBTL O-11104.18/12.)	72
6a-b. kép.	A rákóczipfalvi névtelen levelek ügyében folytatott nyomozás intézkedési terve (ÁBTL O-10928.7.)	84-85
7a-c. kép.	Az Oláh Györgynek szóló névtelen levél (ÁBTL O-10928.21/3.) ...	87-89
8a-c. kép.	A Fábián Istvánnak küldött névtelen levél (ÁBTL O-10928.21/6.)	91-93
9a-b. kép.	„Termelőszövetkezeti község” táblák elhelyezése 1960 februárjában, Tiszavasváriban (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, Hammel Gyűjtemény 310.).....	104
10a-b. kép.	Porcsalmai termelőszövetkezeti csoportok kilépési nyilatkozatai (ÁBTL V-91584.46;48.)	127-128
11a-b. kép.	Petri István rendőrhatalósági felügyelet alá helyezéséről szóló határozat (ÁBTL V-91584.301.)	164-165
12. kép.	Papp Jenő és családja Hortobágyra való kitelepítéséről szóló határozat (ÁBTL V-91584.109.)	167
13a-b. kép.	Tóth Bálintné porcsalmai lakos kihallgatási jegyzőkönyve (ÁBTL V-91584.138.)	170-171
14a-h. kép.	A tüntető nyírcsaholyi asszonyokról készített felvételek (MNL SZSZBML XXV.21.b.53.d.387/1960. A fényképek csak a megyei levéltárban őrzött nyomozati anyagban maradtak meg.)	270-273
15. kép.	A nyírcsaholyi asszonytüntetés ügyében nyomozás elrendeléséről szóló határozat (ÁBTL V-147447.17.)	279
16. kép.	Sváb Sándorné rabosítási fotói (ÁBTL V-147447. 25.)	282
17. kép.	Kicsák Józsefné rabosítási fotói (ÁBTL V-147447. 52.)	282
18a-b. kép.	Jegyzőkönyv Sváb Sándorné kihallgatásáról (ÁBTL V-147447.40.)	283-284
19a-b. kép.	Az etyeki Vörös Hajnal Tsz és a községi pártalapszervezet támogató levele Nádpör István kegyelmi kérvényéhez (MNL SZSZBML XXV. 21.b.55.d.395/1961. Boríték)	365
20a-d. kép.	Bencze Józsefné Igazságügyi Minisztériumhoz írt levele (MNL SZSZBML XXV. 21.b.55.d.395/1961. Boríték)	370-373

A KORALL Társadalomtörténeti Monográfiák sorozat eddig megjelent kötetei:

1. Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon
2. Granasztói György: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán
3. Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965
4. Sasfi Csaba: Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében
5. Nagy Ágnes: Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdek-
érvényesítés a fővárosban, 1945–1953

A kötetek megrendelhetők a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy a www.korall.org honlapon.

X 284544

A vidéki Magyarország keleti szegletébe invitál a könyv, „a sötét múlt század” közepe táján. Az még csak-csak tudható, hogy a korabeli parasztság masszívan húzódkodott az erőszakos téeszésítés ellen, az viszont alig ismert, hogy helyenként nyíltan és tömegesen szegült szembe a terroruralommal. Már pedig ez történt, úgy, ahogy a cím rögzíti. Az egykori propaganda inkább „a falu szocialista átalakulását” sulykolta. Csak a közelmúltban megismerhetővé vált titkosszolgálati iratok és a szabaddá vált emlékezet együttes vizsgálata derít fényt arra, hogy milyenek is voltak az évtized-hosszan állandósult korabeli hadiállapot mindennapjai. A felidézett ütközések és ütközetek sora arra is rámutat, hogy a Rákosi- és a Kádár-korszak nyitányának a rendtartó magyar falut, parasztságot szétzilálni, „szocialista jobbágysorba” atomizálni igyekvő offenzívái között alig volt különbség.

Farkas Gyöngyi leírása nyomán egyéni arca lesz a brosúrabeli agitátornak, a párt- és tanácsitkárnak, a „kuláknak”, illetve a többi gazdálkodónak és az őket elhurcoló rendőrnek is. Azoknak, akiknek képeit esetenként egyazon iskolai vagy osztálytablón halványítja az idő múlása, hiszen jó részük ugyanazon – vagy legfeljebb a szomszédos – község szülöttje volt. Kiterjedt mikrotörténeti vizsgálódás és mélyinterjú s terepmunka hozadékaként elevenedik meg az egýívásúak szembekerülése éppúgy, mint a lokális szolidaritás az időnként szó szerint vérre menő létharc közepette. Hús-vér férfiakkal és asszonyokkal dramatizált életképek sora: flashmobok láncolata „a hosszú ötvenes évek” vidéki Magyarországról.

Gyarmati György

4 500,- Ft

ISBN 978-963-89221-6-8

9 789638 922168